

2. Társadalom és térszerkezeti átalakulások

2. Társadalom és térszerkezeti átalakulások

Válogatott tanulmányok (1975–2010)

**Ladányi, János
Csanádi, Gábor
Csepeli, György
Szelényi, Iván
Nemeskéry, Artur**

2. Társadalom és térszerkezeti átalakulások: Válogatott tanulmányok (1975–2010)

A gazdasági élet szociológiája

írta Ladányi, János, Csanádi, Gábor, Csepeli, György, Szelényi, Iván, és Nemeskéry, Artur

Publication date 2010

A kiadvány az Európai Unió támogatásával,

az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg,

a TAMOP-4.1.2-08/2/A/KMR-0043

„A szociálpolitikus és szociális munkás képzés megújítása

az ELTE és a BCE együtt működésében (SZOCMEG)” projekt keretében.

Felelős kiadó Németh István

Olvasószerkesztő Nemeskéry Artur

Borító Ráczy György

Könyvterv Krauter Tamás

Készült a Kánai nyomdában

Felelős vezető Kánai József

Tartalom

A kiadó előszava	6
I. A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK TÉRBENI LEKÉPZŐDÉSE	1
Községekben élő munkások	3
I. Társadalmi eredet	4
II. Ingázás	7
III. Néhány következtetés	10
Budapest - a városszerkezet történetének nem-ökológiai vizsgálata	13
Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten	27
1. A klasszikus városszociológiai modellek korlátai	27
Egy új városszociológiai megközelítési mód körvonalai	35
A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között	39
Jegyzet	49
A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten	50
Szabadságvesztés-büntetésüket töltők lakóhelyeinek térbeni elhelyezkedése Budapesten	65
A börtönbüntetésüket töltők lakóhelyeinek térbeni eloszlása	65
A börtönbüntetésüket töltők különböző csoportjai lakóhelyi szegregációjának intenzitása	69
Néhány következtetés	74
Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről	76
A magánlakás-építés térhódítása Magyarországon	85
A magánlakás-építés szerepe a lakásállomány alakulásában	85
A magánlakás-építés helye a központosított újraelosztás rendszerében	86
A magánlakás-építés hatása a társadalmi egyenlőtlenségek kialakult rendszerére	87
Reciprocitás	88
Bürokratikus privilégiumok átváltása paci előnyökre	89
Zsidóság, szegregáció	92
A budapesti zsidó népesség lakóhelyi szegregációjának alakulása	92
Szociális és etnikai csoportok közötti lakóhelyi szegregáció Budapesten a posztkommunista átmenet időszakában	96
Bevezető	96
A társadalmi csoportok közötti szegregáció változó formái	97
Etnikai alapú szegregáció	100
Migrációs folyamatok	101
Következtetések: a posztkommunista jóléti állam feladatai	103
A lakóhelyi szegregáció változó formái Budapesten	106
Társadalmi csoportok közötti szegregáció	106
Etnikai alapú szegregáció	107
Migrációs folyamatok	108
A budapesti etnikai gettó széttöredezése és a falusi gettósodás felgyorsulása	110
Rehabilitáció budapesti módra	116
A gazdátlan város	119
Létezett-e szocialista típusú urbanizációs modell?	122
Következtetések	125
II. A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET SZOCIÁLIS HATÁSAI	128
Szuburbanizáció és gettósodás	130
Bevezetés	130
1. A szocialista örökség	133
a) Az erőltetett szocialista iparosítás térszerkezeti konzekvenciái	134
b) A mezőgazdasági második gazdaság és a vidék fejlődése az államszocializmus időszakában	135
c) A vidék fejlődésének egyenlőtlenségei a szocializmus időszakában - roma és nem roma szegények koncentrációja a vidéki slumokban	136

2. A társadalmi szerkezet posztkommunista átalakulása	137
a) A munkahelyek számának csökkenése	137
b) A „második gazdaság”, alkonya és a „szocialista kispolgárság” kollektív lecsúszása	138
3. A társadalmi szerkezet változásának térszerkezeti hatásai	139
a) A posztkommunista szuburbanizáció beindulása	140
b) A községekben csapdába került népesség	141
c) Népességcsere Budapesten	143
Következtetések	143
Az üldözésről gondoskodó önkormányzatokj	146
Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában	151
A cigány népesség száma és összetétele	152
Szegények és cigányok	154
A posztkommunista kapitalizmusok szegényei	156
Gondoskodás - esélyteremtés	159
Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről	161
A magyarországi „romapolitika” csődje	165
III. AZ ÚJRA FELTALÁLT KÖRZETESÍTÉS	172
Körzetesítés helyett esélyteremtés	174
Esélyteremtő programok és határon átnyúló együttműködés a leszakadó térségek felzárkóztatására	174
Az újrakörzetesítés társadalmi ára	178
Körzetesítés az 1970-es évek elején	178
A rendszerváltás hatása	179
A településhálózati rendszer reformja az EU-tagság hajnalán	180
„Lopakodó” körzetesítés	181
Az aprófalvakban rekedt szegények nyomorúsága	181
Az államszocialista településgazdálkodási rendszer restaurációjának politikai ára	182
A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában	184
Szuburbanizáció	185
A szegények kiszorulása a városokból	186
Az agglomeráción kívül eső települések polarizálódása	187
Fogyó népességű, előregező falvak	188
Növekvő népességű, gettósodó falvak	189
Összegzés	197
IV. FÜGGELÉK - POLGÁRJOGI ÍRÁSOK	200
Szelekció a fővárosi iskolákban	202
Mondd meg hol tanulsz, megmondom, ki vagy	202
Átíratások	202
Nivelláló felsőoktatás	203
A miskolci gettóügy	204
A lakásprivatizáció dilemmái	212
A kettészakadt társadalmaktól idegen a demokrácia	214
Gazdagodás gyenge lábakon	214
Összeomolhat az árnyékgazdaság	215
Válságkezelés, munkahelyteremtés	215
A székesfehérvári gettóügy üzenetei	217
Pontos szabályok híján	223
A cigánysággal szembeni rendőri előítéletesség	227
A kisebbségpolitika hamis realizmusa	230
Baloldali hátrányok és előnyök	233
Hogyan alakulnak a szegény és a roma népesség pártszimpátiái?	233
Választói hajlandóság	233

Pártpreferenciák	234
Deficit és érdek	234
A romák választási tényezővé válásáról	236
Roma választói aktivitás	236
Jobboldali fölény	237
Magyarázatok	238
Politikai tematizáció	239
Kevesebb atrocitás	239
Romaügyek pedig nincsenek!	241
Társadalmi kirekesztettség	241
A diszkrimináció önkormányzatosítása	244
A diszkrimináció európaizálása	246
Esélyegyenlőségi blabla	248
A csörögi állatorvosi ló	250
Merre száz?	252
Kiút a Dzsumbujból!	254
Párizs üzenete	256
Buldózeres városrehabilitáció	258
Előkép	259

A kiadó előszava

Ez a könyv részben azonos Ladányi Jánosnak kiadónknál 2005-ben megjelent tanulmánykötetével (Ladányi János [2005]: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Tanulmányok a piagazdasági átmenet időszakából - 1987-2005. Budapest: Új Mandátum Kiadó), azonban jelentős mértékben el is tér a korábbi válogatástól. Kimaradtak belőle a 2. számú Függelékben közölt vitacikkek, mert azok korábbi közlésével azon cél, hogy ezek a nehezen hozzáférhető szövegek együtt, egy helyen olvashatók legyenek már teljesült. Ezzel szemben, a válogatás horizontját visszafelé és előre is kitolva, ebben a kötetben közöljük a szerző 1987 előtt és 2005 után megjelent fontosabb munkáit is. Lényegében időről-időre ugyanazokhoz a társadalmi problémákhoz visszatérő szerzőről lévén szó, ez nem tette szükségessé a korábbi válogatás alapvető szerkezeti átalakítását: a kötet - az egyes időszakokban legaktuálisabbnak gondolt társadalmi problémákra reagáló - legelső és legutolsó fejezetekkel bővült, a közöttük lévő fejezetek pedig egyszerűen kiegészültek a legrégebben és a legutóbb készült tanulmányokkal.

Az egyes fejezetekben közölt tanulmányok sorrendje megjelenésük időpontját követi, ami esetenként évekkel később volt, mint a tanulmányok keletkezésének időpontja.

I. rész - A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK TÉRBENI LEKÉPZŐDÉSE

Tartalom

Községekben élő munkások	3
I. Társadalmi eredet	4
II. Ingázás	7
III. Néhány következtetés	10
Budapest - a városszerkezet történetének nem-ökológiai vizsgálata	13
Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten	27
1. A klasszikus városszociológiai modellek korlátai	27
Egy új városszociológiai megközelítési mód körvonalai	35
A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között	39
Jegyzet	49
A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten	50
Szabadságvesztés-büntetésüket töltők lakóhelyeinek térbeni elhelyezkedése Budapesten	65
A börtönbüntetésüket töltők lakóhelyeinek térbeni eloszlása	65
A börtönbüntetésüket töltők különböző csoportjai lakóhelyi szegregációjának intenzitása	69
Néhány következtetés	74
Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről	76
A magánlakás-építés térhódítása Magyarországon	85
A magánlakás-építés szerepe a lakásállomány alakulásában	85
A magánlakás-építés helye a központosított újraelosztás rendszerében	86
A magánlakás-építés hatása a társadalmi egyenlőtlenségek kialakult rendszerére	87
Reciprocitás	88
Bürokratikus privilégiumok átváltása paci előnyökre	89
Zsidóság, szegregáció	92
A budapesti zsidó népesség lakóhelyi szegregációjának alakulása	92
Szociális és etnikai csoportok közötti lakóhelyi szegregáció Budapesten a posztkommunista átmenet időszakában	96
Bevezető	96
A társadalmi csoportok közötti szegregáció változó formái	97
Etnikai alapú szegregáció	100
Migrációs folyamatok	101
Következtetések: a posztkommunista jóléti állam feladatai	103
A lakóhelyi szegregáció változó formái Budapesten	106
Társadalmi csoportok közötti szegregáció	106
Etnikai alapú szegregáció	107
Migrációs folyamatok	108
A budapesti etnikai gettó széttöredezése és a falusi gettósodás felgyorsulása	110
Rehabilitáció budapesti módra	116
A gazdátlan város	119
Létezett-e szocialista típusú urbanizációs modell?	122
Következtetések	125

Községekben élő munkások¹

Ladányi, János

1977

Magyarországon ma a munkások mintegy 40%-a községekben lakik. A községekben lakó munkások aránya az utolsó két évtized során jelentősen emelkedett, 1949-ben még csak 32,1%, 1960-ban pedig 37,3% volt.² Úgy tűnik, hogy ezek az adatok már önmagukban is kétségesé teszik munkásságról kialakult képünk helyességét, a „faluparasztság”, „város-munkásosztály” sztereotípek indokoltságát.

Hasonló eredményre jutunk, ha a munkásosztály származása szerinti összetételét vizsgáljuk. A magyarországi munkásság utánpótlásának tekintélyes részét a felszabadulás előtt is a parasztság szolgáltatta,³ és ez a megállapítás napjainkra is igaz, jelenleg minden második magyar munkás paraszti származású.⁴

Egy 1972-73-ban végzett kutatás⁵ során egyebek között a magyarországi községekben lakó munkások helyzetével és életmódjával kapcsolatos kérdéseinkre kerestünk választ. Meg kívántuk vizsgálni, hogy milyen életmód- és szemléletbeli változásokkal jár, milyen társadalmi konfliktusokat hordoz a mezőgazdasági munkáról ipari munkára való áttérés, melyek azok a tényezők, amelyek ipari foglalkozás vállalására késztették (késztetik) a paraszti származásúak egy részét; milyen családi háttérből, milyen indokok alapján történik az első ipari foglalkozás vállalása, milyen úton szereznek tudomást a vidéken élő munkások első ipari munkahelyükről, kik segítik az első ipari munkahelyre való beilleszkedést, mennyire szolgálták a mezőgazdaság kollektivizálásában, az iparosításban és ipartelepítésben, valamint a városfejlesztésben hazánkban az utóbbi évtizedekben követett módszerek az iparosodással járó társadalmi konfliktusok csökkenését, az „új munkások” munkássá válásának meggyorsítását és az ezt kísérő egyéni és családi problémák enyhítését stb.

Ezen kérdések egy részével kapcsolatban az anyag feldolgozásának jelenlegi szakaszában még egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre empirikus adatok, más részről pedig csak meglehetősen elnagyolt és összefüggéseiből kiragadott képünk van. Ezért ebben a tanulmányban nem teszünk kísérletet a problémák kimerítő elemzésére, hanem azt a módszert követjük, hogy az általunk tanulmányozott népeiséget néhány szempont szerint rétegekre bontjuk, majd e rétegek sajátos problémáit igyekszünk elemezni.

Előbb azonban még mintánkkal kapcsolatban kell tennünk néhány megszorító megjegyzést. A vizsgálat adatai - a budapesti agglomeráció falvainak kivételével - az ország községeiben lakó népességre reprezentatívok. Több lépcsős, nem arányosan rétegzett, véletlenszerű mintavételi eljárással először száz községet, majd innen mintegy kétezer háztartást választottunk ki. Ebben a cikkben közölt adatok általában csak a munkás háztartásfők háztartásaira vonatkoznak (mintán belüli számuk 786).

A KSH Közgazdasági Főosztálya által használt csoportosítási eljárás szerint a „munkás” rétegbe kerülnek azok a háztartások, ahol a háztartásfők (vagy ha az nyugdíjas, a legidősebb kereső) a nem mezőgazdasági ágazatban fizikai foglalkozású, és nem él a háztartásban mezőgazdasági ágazatban dolgozó fizikai foglalkozású kereső. A „parasztok” rétegbe kerülnek azok a háztartások, ahol a háztartásfő (illetve a legidősebb aktív kereső, ha a háztartásfő nem aktív kereső) a mezőgazdasági ágazatban fizikai foglalkozású, és nincs a háztartásban mezőgazdasági ágazaton kívül dolgozó fizikai foglalkozású kereső. A „kettős jövedelműek” rétegét pedig olyan, legalább két keresős háztartások alkotják, amelyekben a háztartásfő (vagy a legidősebb kereső) fizikai foglalkozású, és ha ez a személy a mezőgazdasági ágazatban dolgozik, akkor van még a háztartásban olyan kereső is, aki a mezőgazdaságon kívüli ágazatban folytat fizikai foglalkozású tevékenységet,

¹A cikk az MTA Szociológiai. Kutatócsoport Életmód- és Településszociológiai Osztálya által végzett szociológiai felvétel adataira támaszkodik, illetve egy, a címben jelzett kérdéseket tárgyaló - 1973 októberében általam írt - előzetes beszámoló rövidített változata. A témával kapcsolatos megállapítások azonban természetesen egyéni véleményemet fejezik ki.

²A népszámlálások adataiból számított adatok.

³Lásd erről Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-1949*. Budapest 1961.; Berend T. Iván-Ránki György: *Magyarország nagyipara 1900-1914*. Budapest, 1955.; *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929*. Budapest, 1966.; *Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933-1944*. Budapest, 1958.

⁴Andorka Rudolf: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon*. Budapest, 1970.

⁵Az első jegyzetben már említett - Szelényi Iván által vezetett - „Faluvizsgálatról” van szó. A *Szociológia* 1977/1. számának lábjegyzetei közül ezt a szerkesztők - a megkérdezésem nélkül - egyszerűen kihagyták. Ezért „csúsztak el” a lábjegyzetek a *Szociológiában* megjelent tanulmányban. [A szerző megjegyzése a 2010-es kiadáshoz.]

ha viszont ez a személy a nem mezőgazdasági ágazatban végez fizikai munkát, akkor található a háztartásban olyan kereső, aki a mezőgazdasági ágazatban fizikai foglalkozásuként dolgozik.

Az ebben a tanulmányban vizsgált „*munkás háztartásfők háztartása*” tehát szélesebb kategória, mint a KSH által használt csoportosításban szereplő „munkások” rétege (hiszen tartalmazza a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású háztartásfővel rendelkező kettős jövedelmű háztartásokat is), ugyanakkor szűkebb, mint a „munkások és kettős jövedelműek” rétege (hiszen nem tartalmazza a mezőgazdasági fizikai foglalkozású háztartásfővel rendelkező kettős jövedelmű háztartásokat).

Az általunk ebben a tanulmányban használt csoportosítást egyrészt az indokolja, hogy az adatok feldolgozásának jelenlegi szakaszában még többnyire csak a háztartásfőkre vonatkozó adatokkal rendelkezünk, másrészt - mivel a tanulmány célja elsősorban a munkássá válás egyéni és családi hatásainak vizsgálata - az adatok elemzésének megkönnyítése miatt célszerűnek látszott a vizsgálatba az összes nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású háztartásfő háztartásait bevonni.

I. Társadalmi eredet

1. A munkásosztály belső rétegződése, az egyes munkások ipari munkához való alkalmazkodása, életmódja stb. igen szoros összefüggésben van a társadalmi eredettel.⁶ E problémák részletes tárgyalására itt most nem térhetünk ki, hiszen ebben a tanulmányban csak arra szorítkozunk, hogy a rendelkezésre álló néhány adat segítségével kísérletet tegyünk *azoknak a strukturális változásoknak az illusztrálására, amelyeket a mezőgazdasági munkáról ipari munkára való átállás okoz.* A mintánkban szereplő munkásokat tehát először két csoportba - paraszti származású és munkás eredetű munkások - soroltuk, majd a paraszti eredetű munkásokat további két csoportra bontottuk, attól függően, hogy munkás életüknek mekkora részében végeztek nem mezőgazdasági fizikai munkát. A munkás eredetű, de élete kisebb-nagyobb részében mezőgazdasági munkát végző munkások csoportjának elemzésétől a kis esetszám (55) miatt eltekintettünk (hozzátéve azt, hogy ez a „kis esetszám” itt önmagában is igen fontos társadalmi jelenséget reprezentál).

A mintában szereplő munkás háztartásfők több mint felének apja a háztartásfő születésekor mezőgazdasági fizikai foglalkozású volt. A paraszti származásúak aránya a szakképzettség növekedésével együtt csökken, a segédmunkások 60,7, a betanított munkások 56,8, a szakmunkásoknak pedig csak 50,1%-a paraszti eredetű. A munkás háztartásfők közül tízből hét munkásélete során sosem dolgozott mezőgazdasági fizikai foglalkozásuként, és csak minden tizedik végzett élete nagyobb részében mezőgazdasági fizikai munkát. Ezek az arányok azonban lényegesen változnak, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes foglalkozási csoportokban mekkora a mindig nem mezőgazdasági fizikai munkát végzők aránya (1. táblázat).

1. táblázat - 1. táblázat. A munkás háztartásfők közül mindig nem mezőgazdasági fizikai munkát végzők aránya néhány foglalkozási csoportban

ipari szakmunkás	87,8
ipari betanított munkás	58,7
ipari segédmunkás	66,3
bányász	65,0
építőipari szakmunkás	77,8
építőipari segédmunkás	37,0
szállítási és hírközlési fizikai	73,5
kereskedelmi, vendéglátóipari és szolg. fizikai	75,0

A tendencia igen hasonló ahhoz, amit az egyes foglalkozási csoportok származása szerint összetételéről már elmondottunk: a szakképzettség növekedésével párhuzamosan nő a munkásszármazásúak (itt a mindig nem mezőgazdasági fizikai munkát végzők) aránya. Eltérés csak az iparban betanított munkát végzőknél van, ebben a

⁶Lásd erről Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972/1.

foglalkozási csoportban feltűnően magas a korábban mezőgazdaságban dolgozók aránya. Ez véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy az ipartelepítések következtében elsősorban a könnyen és rövid idő alatt betanítható, jelentős mértékben női munkán alapuló üzemek települtek meg a falvakban. Az életük kisebb-nagyobb részében mezőgazdaságban is dolgozó munkások aránya feltehetően még nagyobb lenne, ha az összes községekben lakó munkást vizsgálnánk, hiszen ezek az üzemek elsősorban az iparban eddig még nem dolgozó nőknek jelentettek munkaalkalmat.

2. Vizsgáljuk most meg, milyen hatása van a háztartásfő apja, illetve a háztartásfő mezőgazdasági munkáról ipari munkára való átállásának a vizsgált háztartások jövedelmének összetételére (2. táblázat).

2. táblázat - 2. táblázat. A munkás háztartásfők háztartásainak megoszlása az összes jövedelmen belül bérből és fizetésből származó jövedelem aránya és a háztartásfő társadalmi eredete szerint (%-ban)

	Mezőgazdasági fizikai		Munkás
	apa, a háztartásfő élete		
	kisebb részében	nagyobb részében	mindig
	munkás		
50% alatt	8,0	7,6	7,0
51-80%	25,3	24,9	22,3
80% felett	66,7	67,5	70,7
Összesen	100,0	100,0	100,0
	(N = 77)	(N = 207)	(N = 176)

Az adatok jól mutatják, hogy a vizsgált háztartásokban a háztartásfő, illetve annak apja iparban töltött idejével párhuzamosan valamelyest emelkedik az onnan származó jövedelem súlya. Ugyanakkor ennek megfelelően egyre kisebb lesz a mezőgazdasági munkából származó jövedelem aránya. Ugyanezt látszik igazolni, ha a tsz-tag feleségek arányát vizsgáljuk. Ennek a mezőgazdaságból származó jövedelemmel való összefüggése teljesen nyilvánvaló, hiszen csak valamelyik családtag tsz-tagsága ad jogot a háztáji használatra (3. táblázat).

3. táblázat - 3. táblázat. A munkás háztartásfők megoszlása a házastárs tsz-tagsága és társadalmi eredet szerint (%-ban)

	Mezőgazdasági fizikai		Munkás
	apa, a háztartásfő élete		
	kisebb részében	nagyobb részében	mindig
	munkás		
tsz-tag	10,4	4,4	2,1
nem tsz-tag	80,4	81,9	84,1
nincs házastárs	9,2	13,7	13,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az egyes háztartások mezőgazdasággal való kapcsolatának fontos mutatója az állattartás mértéke. Ez többek között azt is meghatározza, hogy milyen mértékben oldható meg a család étkezése saját erőből, illetve milyen mértékben kényserülnek egyes cikkeket üzletben vásárolni.

Adataink tanúsága szerint mind a szarvasmarha-, mind a sertéstartás gyakorisága a háztartásfő ipari munkával való kapcsolata erősödésének függvényében erőteljesen csökken. Hasonló képet mutat, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes ház-

tartások milyen arányban értékesítettek állatot, illetve állati terméket. Ekkor az egyes adatok rendre a következőképpen alakulnak: 51,7; 30,9; illetve 17,7%.

Az adatok meglehetősen egyértelműen látszanak bizonyítani, hogy az egyes családokban az iparban töltött idő növekedésével párhuzamosan csökken a mezőgazdaságból származó jövedelem szerepe. A háztartásfő ipari munkavállalását több-kevesebb szabályossággal követi a többi családtag is, amit az iparból származó jövedelem arányának növekedése is jelez.

3. A felszabadulás utáni évek iparosítási folyamatának társadalmi hatásaira igen jellemzőek azok az adatok, amelyek az iparosítás következtében lezajló átrétegződési folyamat méreteit és jellegét érzékeltetik. Ezek szerint az összes községben született parasztszármazású férfiaknak csak mintegy fele maradt falun és tartotta meg apja mezőgazdasági fizikai foglalkozását. Kb. 10% a városba költözött munkássá vált, mintegy 4% a városba költözött szellemivé váltak aránya. Ugyanakkor több mint 35% a munkássá válók, de továbbra is községekben lakók aránya. A munkássá válók közül a segédmunkások 18,7%-a, a betanított munkások 25,2%-a, a szakmunkásoknak pedig 34,9%-a költözött városba.⁷

További érdekes kérdés, hogy a községekben élő munkások körében milyen hatása van a társadalmi eredetnek arra, hogy a családfő a faluban vagy azon kívül talál munkát (4. táblázat).

4. táblázat - 4. táblázat. A községekben élő munkás háztartásfők megoszlása társadalmi eredet és ingázás szerint (%-ban)

Az apa foglalkozása	Helyben dolgozó	Összes ingázó	Ebből	
			naponta	ritkábban
			ingázik	
Mezőgazdasági fizikai	60,8	60,4	30,1	30,3
Ebből:				
föld nélküli	22,9	21,1	11,6	9,5
10 h-nál kevesebb	23,2	25,3	12,8	12,5
10 h-nál több	10,7	10,5	5,3	5,2
Egyéb	4,0	3,5	0,4	3,1
Nem mezőgazdasági fizikai	29,3	29,7	14,3	15,4
Ebből:				
ipari alkalmi munkás	10,0	10,7	5,3	5,4
hagyományos falusi iparos és kereskedő	10,3	8,8	4,1	4,7
állandó szakképzett munkás	3,5	5,1	2,3	2,8
állandó szakképzetlen munkás	5,5	5,1	2,6	2,5
Egyéb	6,7	5,0	3,0	2,0
Nincs válasz	3,2	4,9	3,1	1,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	(N = 310)	(N = 468)	(N = 239)	(N = 229)

⁷Rupp Kálmán: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1973/1:29.

Az adatok tanúsága szerint nincs összefüggés a községekben élő munkások eredete és ingázóvá válása között. Lényegében ugyanez mondható el a naponta és annál ritkábban ingázók esetében is. Ez persze annak a következménye is lehet, hogy a munkásszármazásúak iparosodottabb községekbe költöznek, amelyből az összes munkásoknak kevesebb mint egyharmada ingázik, szemben a kevésbé iparosodott falvakkal, amelyekből a munkásoknak több mint kétharmada kényszerül ingázásra.

Ennek kizárólagos hatása ellen szól azonban, hogy egyrészt a községekben élő munkásszármazású nem mezőgazdasági fizikaiak körében nem magasabb az utóbbi 15 évben másik községbe költözők aránya, mint a paraszti származásúaknál, továbbá, hogy míg az ingázó munkások mintegy egynegyede költözött az utóbbi 15 évben másik községbe, a helyben dolgozó munkásoknak alig egyötöde, ami egyébként még a mezőgazdasági fizikaiak költözési arányánál is alacsonyabb (19,8 illetve 21,5%).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalmi eredet, amely mint láttuk, messzemenően meghatározza, hogy a munkás milyen kvalifikáltságot igénylő szakmába kerül, és számottevően befolyásolja, hogy a munkás falun marad vagy beköltözik a városba - lényegében független attól, hogy a falun maradó munkások a lakóhelyen vagy azon kívül vállalnak munkát.

II. Ingázás

1. Az 1970-es népszámlálás alapján⁸ az ingázókra vonatkozó főbb adatok a következők (5.táblázat):

5. táblázat - 5. táblázat.

Megnevezés	Aktív keresők	
	összesen (1000 fő)	százalék
Állandó lakóhelyén dolgozó	3727,9	74,7
Ingázó	1261,3	25,3
Ebből:		
naponként	956,1	75,8
ritkábban	305,2	24,2
Összesen	4989,2	100,0

Az összes munkavállalóknak tehát csak mintegy háromnegyede dolgozik a lakóhelyén, és több mint egy millió az ingázók száma. Az ingázók egynegyede állandó lakóhelyéről huzamosan ingázó, tehát nem jár naponta haza.

Ennél részletesebb adataink jelenleg csak az állandó vagy ideiglenes lakóhelyükön kívül dolgozóakra vannak, tehát nem tartalmazzák annak a 265 ezer ideiglenesen bejelentett lakosnak (az összes ingázók 21%-a) az adatait, akik ideiglenes lakóhelyükön dolgoznak, de állandó lakóhelyük felől ingázóknak számítanak. Ezek szerint az aktív kereső férfiak közül minden negyedik az aktív kereső nők közül pedig minden nyolcadik dolgozik lakóhelyén kívül. A nem lakóhelyükön dolgozó aktív keresők 45%-a fiatalabb korcsoportba tartozik; 29 évesnél fiatalabb (6. táblázat).

Az adatok tanúsága szerint a lakóhelyükön kívül dolgozók aránya Budapesten és a vidéki városokban viszonylag alacsony, ugyanakkor a községekből az ott lakó aktív keresőknek több mint egyharmada eljár dolgozni. A nem a lakóhelyükön dolgozók egyötöde a fővárosba jár dolgozni, legmagasabb a vidéki városokba bejárók aránya, a községekbe ingázók aránya az összes bejáróknak több mint egyharmada. A vidéki városokba bejárók magas számát az magyarázza, hogy a fővárosban 16, a vidéki városokban pedig 25%-kal több, a községekben pedig 21%-kal kevesebb munkaerőt foglalkoztatnak, mint amennyi helyben lakik.

⁸Magyarország megyéinek munkaerőhelyzete, 1970. jan. 1. KSH. 1972:24.

6. táblázat - 6. táblázat. A lakóhelyükön kívül dolgozók főbb adatai^a

Lakóhely	eljárók	bejárók	munkahelyek	ingázási különbözet
	százalék		a helyben lakó keresők százalékában	
Budapest	2	20	116	16
Vidéki városok	9	44	125	25
Községek	39	36	79	21

^aI. m. 22-23.

2. Vizsgáljuk most meg, hogy hogyan alakul az ingázók, továbbá a naponkénti és ennél ritkábban ingázók aránya az egyes foglalkozási csoportokban (7. táblázat).

7. táblázat - 7. táblázat. Az ingázó háztartásfők aránya munkajelleg-csoportonként (%-ban)

Munkajelleg-csoport	Összes ingázó	Ebből	
		naponként	ritkábban
		ingázó	
Vezetőállású, értelmiségi	27,8	20,0	7,8
Alsósztintú vezető	46,0	25,0	21,0
Adminisztratív	43,7	30,0	13,7
Nem mezőgazdasági fizikai	65,2	33,4	31,8
Ebből:			
ipari szakmunkás	65,1	35,4	29,7
ipari betanított munkás	57,3	24,0	33,3
ipari segédmunkás	73,6	39,4	34,2
bányász	65,2	46,1	19,1
építőipari szakmunkás	55,0	22,2	32,8
építőipari segédmunkás	75,8	34,1	41,7
keresk. vendéglátó ip. és szolg. fizikai	34,1	16,3	17,8
száll. és hírközl. fizikai	61,0	35,2	25,8
Mezőgazdasági fizikai összesen	11,3	7,3	4,0

Az adatok alapján megállapítható, hogy a nem mezőgazdasági fizikaiak csoportjában lényegesen magasabb az ingázók aránya, mint bármelyik másik foglalkozási csoportban. Ugyanakkor ebben a foglalkozási csoportban igen magas a nem naponként ingázók aránya, csaknem eléri a naponkénti ingázókét. Viszonylag magas az alsó szintű vezetők közül ingázók aránya és a naponként ingázók itt is csak csekély többségben vannak.

Figyelemre méltó, hogy az ipari betanított munkások között alacsonyabb a lakóhelyen kívül dolgozók aránya, mint az ipari szak- és segédmunkásoknál. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy az ipartelepítések következtében elsősorban betanított munkát igénylő üzemek települtek meg a falvakban, amelyek döntően női munkaerőt foglalkoztatnak. A nem naponként ingázók magas aránya az ilyen munkaalkalmak egyes területeken mutatkozó hiányát jelzi. Ilyen viszonylag

durva csoportosításban is megfigyelhető, hogy az ingázók egyes foglalkozási csoportokon belüli aránya fordítottan arányos az egyes foglalkozásokhoz szükséges kvalifikáltsággal.

Már az eddigiek alapján is megállapítható, hogy az ipartelepítés és az ezzel meglehetősen szoros kapcsolatban levő ingázás nem egyszerűen technikai vagy területtervezési, esetleg életmódbeli probléma, hanem lényeges társadalmi konfliktusokat hordozó kérdés, a társadalom egyenlőtlenségi viszonyainak egyik fontos eleme. A társadalmi hierarchia felső pozíciótól való tudás- és hatalombeli távolság lényegében egybeesik a munkalehetőségektől való távolsággal.

3. A falvakban élő munkások lakóhelyen kívüli munkavállalása döntő mértékben azért történik, mert nincs a faluban megfelelő keresetet biztosító munka. Vizsgáljuk most meg néhány jövedelemre és jövedelem összetételére vonatkozó adatot, nézzük meg, hogyan alakul az ingázó és a falujukban dolgozó munkások jövedelmi helyzete.

Adataink tanúsága szerint nincs számottevő különbség a falujukban és azon kívül dolgozó munkások jövedelmi helyzete között. Az ingázók egy főre jutó jövedelme valamivel alacsonyabb a helyben dolgozóknál, ami azzal magyarázható, hogy - az aktív keresők lényegében azonos aránya mellett - az ingázóknál valamivel alacsonyabb a gyermektelen és az egy-gyermekes házaspárok, és magasabb a kettős és többgyermekesek aránya. A naponként ingázók egy főre jutó jövedelme - alacsonyabb gyermekszám mellett is - számottevően alacsonyabb az annál ritkábban ingázóknál, ami nem utolsósorban azzal magyarázható, hogy a ritkábban ingázók legnagyobb része városban dolgozik, ahol a kereseti viszonyok kedvezőbbek, mint falun.

A fenti tényezőknél azonban lényegesen nagyobb mértékben magyarázza a háztartások jövedelmi helyzetét, ha a *jövedelmek összetételének*, illetve a háztartás mezőgazdasággal való kapcsolatának alakulását vizsgáljuk (8. táblázat).

8. táblázat - 8. táblázat. A munkás háztartásfők háztartásainak mezőgazdasággal való kapcsolata és a háztartásfő ingázása közötti néhány összefüggés

	Helyben dolgozó	Ingázó	Ebből		Nem mg-i fizikai összesen
			naponta	ritkábban	
A tsz-ből és háztájiból származó jövedelemmel rendelkező háztartások aránya (%)					
tsz-ből	30,4	17,9	14,2	27,0	19,6
háztájiból	29,7	27,5	23,3	31,5	28,1
A házastárs tsz-tagságának gyakorisága (%)					
tsz-tag	10,8	13,4	10,2	16,0	12,2
A háztartások foglalkozási összetételének megoszlása (%)					
munkás	67,7	68,6	79,5	57,2	68,2
kettős jövedelmű	32,3	31,4	20,5	42,8	31,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Legszembetűnőbb, hogy a helyben dolgozó és a hetente vagy annál ritkábban hazajáró háztartásfők háztartásaiban lényegében megegyezik a nem bérjellegű jövedelem aránya, és hogy ez lényegesen magasabb, mint a naponként ingázóknál. Ez részben azzal magyarázható, hogy ezekben a háztartásokban az iparban dolgozó férj mellett a feleség gyakran a tsz-ben dolgozik, ami egyben biztosítja a családnak a háztáji használatának jogát is.

A házastársak tsz-tagságában levő eltérésének azonban önmagában nem magyaráznak meg például a naponként ingázók jövedelmén belül a mezőgazdaságból származó jövedelemnek a faluban dolgozóknál és az oda csak hetente, vagy annál ritkábban hazajáróknál alacsonyabb arányát. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságból származó jövedelem aránya igen lényeges tendenciát jelez: leginkább azok a családok szakadtak el a mezőgazdaságtól, amelyekben a családfő kis távolságra, naponként többnyire városba vagy iparosodott községbe jár dolgozni, és képes volt kialakítani a sajátos előmunkási életmódnak megfelelő családi kereteket. A községekben levő munkahelyeken dolgozó munkások még

csak kismértékben szakadtak el a paraszti munkától, nem utolsósorban azért, mert ezek a munkahelyek alacsony gépesítettségük, primitív termelési szerkezetük, az ott dolgozók zömének paraszti eredete stb. miatt általában átmenetet képeznek a mezőgazdasági és ipari munkahelyek között; a városokban munkásszállókon lakó és onnan hetente vagy havonta hazajárók pedig „gyökértelenségük” miatt nem képesek meghonosodni az iparban, nem jelentenek húzóerőt családjuk számára sem, és a munkássá válás folyamatának „zsákutcájába” kerülve, mintegy életmódjukkal konzerválják e folyamat összes konfliktusát.

A fentieket jól szemlélteti, hogy a kettős jövedelmű háztartások aránya a naponként ingázó háztartásfők háztartásaiban a legalacsonyabb, ezt követik a helyben dolgozók, majd a hetente vagy annál ritkábban hazajárók. A naponta ingázó háztartásfők háztartásai fele akkora arányban kettős jövedelműek, mint az annál ritkábban ingázóké.

III. Néhány következtetés

Ebben a tanulmányban nem törekedtünk a községekben élő munkások helyzetével összefüggő problémák részletes tárgyalására, csupán kísérletet tettünk azoknak a változásoknak az érzékeltetésére, amelyet a mezőgazdasági munkáról ipari munkára való átállás okoz. A mintánkban szereplő munkásokat néhány többé-kevésbé hagyományos szempont szerinti rétegekre bontottuk, majd a rendelkezésre álló adatok segítségével e rétegek viselkedését és egymáshoz való viszonyát igyekeztünk tanulmányozni. Az eddigiek alapján a következő főbb hipotéziseket állíthatjuk fel (hozzátéve azt, hogy az alábbiak mindaddig hipotézisek maradnak, amíg a vizsgálat még rendelkezésre álló nagyszámú adatának elemzése e hipotéziseket nem erősíti meg vagy veti el):

1. az egyes családokban az iparban töltött idő növekedésével párhuzamosan csökken a mezőgazdasági tevékenység és a mezőgazdasági munkára jellemző életmód szerepe. Ez azonban nem érvényesül egyértelműen, mert
2. a társadalmi eredet, amely messzemenően meghatározza, hogy a munkás milyen kvalifikáltságot igénylő szakmába kerül, és számottevően befolyásolja, hogy a munkás falun marad vagy beköltözik a városba, lényegében független attól, hogy a falun maradó munkások a lakóhelyükön vagy azon kívül vállalnak munkát, valamint azért, mert
3. leginkább azok a családok szakadtak el a mezőgazdaságtól, amelyekben a családfő kis távolságra, naponként, többnyire városba vagy iparosodott községbe jár dolgozni, és képes volt kialakítani a sajátos előmunkási életmódnak megfelelő családi kereteket. A községekben levő munkahelyeken dolgozó munkások még csak kis mértékben szakadtak el a paraszti munkától⁹ nem utolsósorban azért, mert ezek a munkahelyek alacsony gépesítettségük, az ott dolgozók zömének paraszti eredete, primitív termelési szerkezetük stb. miatt általában átmenetet képeznek a mezőgazdasági és ipari munkahelyek között.

A városban albérletben vagy munkásszállókon lakók és onnan hetente, vagy annál ritkábban hazajárók pedig azok, akiket legkevésbé érintett az iparosodás „szelleme”, gyökértelenségük miatt nem képesek meghonosodni az iparban, nem jelentenek húzóerőt családjuk számára sem, és a munkássá válás folyamatának „zsákutcájába” kerülve, mintegy életmódjukkal konzerválják e folyamat összes konfliktusait.

Mindez azonban a munkaerő-struktúra oldaláról is lényeges kérdéseket vet fel. A gazdasági fejlődés ütemének fontos tényezője, irányának egyik meghatározója a munkaerő összetételének alakulása.

A tartósan gyors ipari fejlődés kulcskérdéseihez tartozik, hogy kialakult-e egy olyan, a nagyüzemi munkához a városias életforma és életritmus által is kapcsolódó, teljesítményre orientált, ipari szokásokban meggyökeresedett, gyárhoz kötődő, jól képzett és képezhető széles munkásréteg, amely köré a gyári társadalom szerveződhet, amely stabil magként magához

⁹Tanulmányunkban - mivel annak elsődleges célja az 1945 utáni iparosítási folyamat és a munkássá válás közötti néhány összefüggés megvilágítása - paraszti munkán alapvetően a „hagyományos” paraszti munkát értjük, és nem foglalkozunk a modern mezőgazdasági nagyüzemek, illetve a mezőgazdasági nagyüzemek modern ágazatainak problémáival. Mindez nem jelenti azt, hogy a hatvanas évek végétől felgyorsult ütemben modernizálódó mezőgazdasági nagyüzemekben nem fejlődnének ki - döntően ugyanazon társadalmi okok következtében - hasonlóan éles problémák és konfliktusos helyzetek, mint amilyeneket az iparosodással, illetve az „előmunkássá” válással kapcsolatban felvázoltunk, sőt egyre inkább hajlunk annak feltételezésére, hogy a mezőgazdaság kollektívizálásában és az iparosításban követett módszerek, illetve azok továbbélése mind az ipar, mind pedig a mezőgazdaság további, intenzív jellegű fejlődésének egyik legfőbb akadálya. Köszönettel tartozom Gyenes Antalnak, aki cikkem olvasása után külön felhívta a figyelmemet a fenti összefüggésekre.

idomíthatja az iparba újonnan bekerülteket, többé-kevésbé éles konfliktusok árán is rájuk kényszerítve az ipari fegyelmet és a gyári szokásokat.

A magyarországi iparosodás körülményei azonban nem kedveztek egy ilyen típusú széles munkásréteg kialakulásának. Ennek okai részben a felszabadulás előtti időkre nyúlnak vissza, ezek elemzésére azonban most nem vállalkozunk. Az 1945-ös földosztás, majd az ezt követő feszített ütemű iparosítás következtében jelentős paraszttömegek váltak rövid idő alatt munkássá. Az iparosítással párhuzamosan lezajló átrétegződési folyamat méreteire jellemző, hogy az összes községekben született parasztszármazású férfiaknak mintegy fele vált munkássá, ugyanakkor csak mintegy 10%-a költözött városba, és több mint 35% a munkássá váló, de továbbra is községekben lakók aránya.¹⁰

Már ezek az adatok is felhívják a figyelmet azokra a konfliktusokra, amelyeket a munkássá válás „ugrásszerűsége” és az iparhoz való alkalmazkodást elősegítő feltételek „késleltetett” fejlődése eredményeztek. Ez részben e korszak városfejlődésének lassú ütemével és az infrastrukturális beruházások alacsony színvonalával magyarázható, amelyeknek oka elsősorban éppen a feszített ütemű iparosítás volt.¹¹ Ennek következtében a munkássá válóknak csak viszonylag kis hányadát tudta felszívni a város, és ezek jelentős része is a városban nagyon rossz lakáskörülmények között megtelepülő, sorsán valamilyen „természeti ok” (betegség, ivás, sok gyerek stb.) miatt változtatni nem képes, magát és családját fenntartani alig tudó, hátrányos helyzetét többnyire tovább örökítő szegény és lumpen rétegek alkotják.

Ipartelepítésünk jellege is a munkássá válás ugrásszerűségének irányába hatott, hiszen felszabadulás után iparfejlődésünk elsősorban a korábban is iparosodott területekre koncentrálódott, az ipar munkaerőforrásául viszont elsősorban az iparilag fejletlen területek (mindenekelőtt az alföldi megyék) mezőgazdasági lakossága szolgált. Ez egyrészt a mezőgazdasági megyék negatív vándorlási egyenlegét eredményezte, másrészt pedig azt, hogy a munkássá válók növekvő része kényszerült ingázó életformára. Az ingázóknak csak körülbelül egynegyede lakik munkahelyét környező helységekből, háromnegyed részük tehát távolabbra jár dolgozni.

A Budapesten dolgozó, községekben lakó munkások csaknem egyharmada három óránál több időt fordít közlekedésre.¹²

Úgy tűnik, hogy a felszabadulást követő gyors, extenzív iparosodás következtében iparba kerültek munkássá válásának ugrásszerűsége nem kedvezett az „új munkások” iparhoz való alkalmazkodásának, és nagymértékben felelős részben az iparhoz való adaptálódás folyamatának elhúzódásáért, részben pedig a „munkássá válás befejezetlen formáinak” konzerválásáért.

A falusi lakóhelyű munkások az ipari kultúra és az életmód terén is valahol az ipar és a mezőgazdaság között állnak. Családjukra rendszerint sajátos munkamegosztás jellemző: a feleség általában a tsz-ben dolgozik, és az iparban dolgozó férfi és a gyerekek is általában besegítenek a háztáji művelésbe. Ezek a családok kettős jövedelmük révén (amely mögött jelentős többletmunka áll), viszonylag jó anyagi helyzetet tudnak elérni. Az ipari munkavégzést gyakran a család mezőgazdaságából származó jövedelme kiegészítésének, állandó biztos jövedelem, esetleg az ipari munkával járó kedvezmények forrásának tekintik.

A mezőgazdaság kollektivizálása és a széles paraszti tömegek munkássá válása számos társadalmi és egyéni konfliktus forrásául szolgált. Úgy tűnik, hogy késleltetett városfejlődésünk, infrastrukturális kiadásaink alacsony színvonala, iparosításunk és ipartelepítésünk jellege jelentős mértékben *megnyújtja a paraszti munkáról ipari munkára való átállás folyamatát, bizonyos mértékben konzerválja az „előmunkási” életmódot és munkástípust, végső soron nem csökkentve, hanem valamelyest még növelve, és mindenestre tartósítva az iparosítás következtében jelentkező társadalmi konfliktusokat.*

Itt nem az utóparaszti életforma „individualizált” voltára gondolunk vagy arra az állítólagos tényre, hogy a kettős jövedelmük magas jövedelmei lennének felelősek a városi munkások életszínvonalának viszonylag lassú emelkedéséért stb. *Az utóparasztság kialakulása véleményünk szerint egyenes következménye a mezőgazdaság kollektivizálásában és az iparosításban hazánkban követett módszereknek, és kétségtelen, hogy az ezek által meghatározott körülmények között a sajátos ipari-mezőgazdasági jellegű munkaerő kialakulása volt az az út, amely viszonylag a legkevesebb társadalmi konfliktussal járt, többek között azért, mert végső soron „megengedte”, hogy ezek a rétegek „hátrányukból előnyt*

¹⁰Rupp Kálmán: i. m. 29. o.

¹¹Konrád György-Szelényi Iván: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 1971/12.

¹²Rupp Kálmán: i. m. 32. o.

kovácsoljanak”. Számunkra azonban nem teljesen ellentmondásmentes, ha egyrésről kimutatjuk azoknak a folyamatoknak káros társadalmi hatásait, amelyek többek között az utóparasztság kialakulását is eredményezték, másrésről azonban elfogadjuk e folyamatok egyik leglényegesebb társadalmi következményét.

Az utóparasztság kialakulását véleményünk szerint lényegében ugyanazok a folyamatok eredményezték, amelyek a paraszti munkaerő „ugrásszerű” munkássá válását, és az utóparasztság nem kis mértékben éppen a „munkássá válás befejezetlen formájának” egyik képződménye, így végső soron a munkássá válás folyamatának elhúzóódása irányába hat, emellett konzervál egy sor családi és társadalmi konfliktust is.

A vidéki munkások képezik az üzemi társadalom legkevésbé kvalifikált, legmozgékonyabb rétegét, amelyek nem honosodtak meg igazán az iparban, és jelenlegi viszonyaik között csak kevésbé törekednek (törekedhetnek) erre. A tőkés országok munkanélküleihez hasonlóan az ipar állandó, jól mozgatható „tartalékseregét” képezik viszonylag könnyen igazodva az ipar időben és területileg változó munkaerő szükségletéhez. Kérdéses persze, hogy egy intenzívbe hajló gazdaság körülményei között mennyire indokolt egy ilyen nagylétszámú tartaléksereg fenntartása.

Az üzemszociológia által régóta leírt jelenség, hogy egy gyár „arculatát” nagy mértékben meghatározza az ott dolgozó munkaerő összetétele. Ez valószínűleg a bejáró munkások esetében is igaz. Itt elég arra gondolnunk, hogy azokban a gyárakban, amelyekben a tanulatlan bejáró munkások jelentős arányt képviselnek, a hiányzások és balesetek száma kimutathatóan a mezőgazdasági munkák dandárjához igazodik, sőt tapasztaltabb gazdasági vezetők ezzel már előre is számolnak. Hozzá kell tennünk, hogy az ehhez hasonló jelenségeket elsősorban nem munkafegyelmi problémának, hanem a „munkássá válás befejezetlen formája” egyenes következményének tartjuk.

A bejáró munkások teljesítménye feltehetően alacsonyabb az azonos munkát végző városi munkásoknál. Erre vonatkozó részletes vizsgálatokat hazánkban eddig még nem végeztek, így csak részeredményekre támaszkodhatunk. Egy, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja által öt budapesti vállalatnál végzett kutatás szerint, amely az egyéni teljesítményeket befolyásoló néhány tényező (életkor, ipari gyakorlat, vállalati gyakorlat munkahelyváltoztatások száma, nem, a családi állapot, gyermekek száma, lakóhely hatását vizsgálta, a bejáró dolgozók teljesítménye mintegy 10%-kal alacsonyabb a helyi dolgozókénál, és az ipari gyakorlat ennél még valamivel nagyobb mértékben befolyásolja teljesítményeket.¹³ Többé-kevésbé ismertek azok a nehézségek, amelyeket a vidéki munkásoknak az ipari munkához, a gyári viszonyokhoz való alkalmazkodás jelent. Számos szociográfiai jellegű tanulmány foglalkozik a naponta és hetente vagy ennél ritkábban ingázók családi problémáival, a „kettős élet” otthontalanságával. Mindezeket a konfliktusokat a munkássá válás befejezetlen formája véleményünk szerint csak növeli illetve tartóssá teszi.

A vidéki munkások az üzemi és az üzemen kívüli egyenlőtlenségi viszonyok egymást kölcsönösen erősítő rendszerének hatására a gyári társadalom perifériájára szorulnak, kívül esnek a munkahelyi kapcsolatok csomópontján, tájékozottságuk kisebb, kiszolgáltatottságuk erősebb a városi munkásokénál. Ugyanakkor létük és megélhetésük révén jóval kisebb mértékben kötődnek a gyárhoz, mint városi társaik, ezért kisebb érdeklődést mutatnak brigádjuk ügyei és a munkásokat érintő nagyobb kérdések iránt. A „munkássá válás befejezetlen formái” véleményünk szerint a munkásság gyengébb politikai befolyásának irányába is hatnak.

¹³Dr. Ványai Péterné: Vizsgálat az egyéni teljesítményeket befolyásoló tényezőkről. Budapest, 1972. (soksz.)

Budapest - a városszerkezet történetének nem-ökológiai vizsgálata

Csanádi, Gábor
Ladányi, János

1986

Ez a tanulmány egy, Budapest területi-társadalmi szerkezetének változásaival foglalkozó nagyobb munkánk része. Ebben az írásban először azokat az okokat igyekszünk megragadni, amelyek véleményünk szerint a klasszikus ökológiai alapfeltevéseken alapuló modelleket alkalmatlanná teszik a városszerkezet társadalmi-területi jellegzetességeinek, illetve ezek változásának leírására. Majd röviden szólnunk arról, hogy - amennyiben egyáltalán érdemes a város övezetes szerkezetéről beszélni a budapesti övezetek nem a szó klasszikus értelmében vett „természetes övezetek”, hanem alapvetően a várostervezés produktumainak tekinthetők. Ezután rátérünk az övezetes építési szabályozás diszfunkcióinak tanulmányozására; azokat a tényezőket vizsgáljuk, amelyek oda vezettek, hogy a provinciális kisvárosból nagyvárossá való fejlődés szinte egész időszaka alatt érvényesülő övezetes szabályozás ellenére sem írható le Budapest szerkezete valamilyen övezet modellel, vagy annak valamilyen feljavított változatával. Végül a klasszikus ökológia alapelvei feladásának, egy radikálisan új elveken alapuló városszociológia kidolgozásának szükségességére igyekszünk rávilágítani.

1. Hosszú ideig azt gondoltuk, hogy a klasszikus, majd neoklasszikus és egyéb neveken újjáéledő humán ökológiai gondolkör kritikai elemzése a szociológia lerágott csontjai közé tartozik. Éppen ezért nem is terveztük, hogy Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének történeti-szociológiai vizsgálata során ebben a témában különösebb részletességgel elmélyedjünk. A Budapest ökológiai szerkezetével foglalkozó korábban készült tanulmányok azonban meglepően szoros szálakkal kötődnek a klasszikus ökológiai gondolkörhöz. Úgy tűnik továbbá, hogy a fenti munkák konceptuális és módszertani hiányosságai is szorosan összefüggenek ezzel a tudatosan vagy kevésbé tudatosan vállalt, de mindenesetre meglehetősen csekély távolságtartással kezelt ökológiai tradícióval. Szólnunk kell tehát azokról a kétségeinkről, amelyek e terület irodalmának tanulmányozása nyomán vetődtek fel bennünk.

A lassan hatvan évre visszamenő viták áttekintése meglepő eredményt szolgáltat. A Chicago-iskola eredeti modellje, a Burgess nevéhez fűződő koncentrikus zónák modellje, valószínűleg a legtöbbet bírált társadalomtudományi koncepciók egyike. A két alternatív városmodell hipotézis, a Hoyt által javasolt szektorális, valamint a Harris és Ullman által felvázolt többmagvú városmodellek az évek során szintén többször váltak igen heves viták tárgyává, s ezekből a vitákból, nyugodtan mondhatjuk, hogy sohasem a modellek meggyőző ereje került ki győztesen. A meglepő viszont az, hogy ennek ellenére a témával foglalkozó, általunk megnyugtatóan sajnos csak a hetvenes évek második harmadáig követhető kutatások egyáltalán nem tudtak függetlenedni ezektől a koncepcióktól. Kissé elnagyoltan fogalmazva annyi történt, hogy a matematikai statisztika és a számítástechnika hatalmas fejlődése következtében már viszonylag sok változó térbeli eloszlásának alakulását voltak képesek megvizsgálni, ill. a számítási módszerek között a különböző faktor- és clusteranalízises technikák is megjelentek. Az eredeti koncepciók háttérében meghúzódó elméleti előfeltevéseket sokan bírálták, érdekes módon azonban ez nem vezetett alternatív, gyökeresen új utakra, a kérdésfeltevések végül is nem mentek túl Bogue 1953-ban megfogalmazott kérdésein: „A teljes eloszlási modell mekkora részét magyarázzák az egyes, fenti hipotézisek külön-külön, s a három együtt mekkora részt nem magyaráz meg abban az esetben, ha egymással összekapcsolva használjuk őket.”¹

A koncepció „tartóssága” mindenesetre célszerűvé teszi, hogy röviden áttekintsük előzményeit, forrásait a viták néhány lényeges szempontját. A városok térbeli és társadalmi szerkezetének leírása, legalábbis a múlt század második harmadára visszamenően, nyomon követhető törekvése a társadalomtudományoknak.² Így például B. Berry és J. Kasarda

¹Bogue, B.: *Needed Urban and Metropolitan Research*. Oxford, Ohio: Scripps Foundation, 1953; idézi: A. A. Murdie: *Spatial Form in the Residential Mosaic*. In: Herbert C.-Johnston R. (eds): *Spatial Processes and Form*, vol. I. 237.

²Egyes szerzők pl. W. Firey: *Land Use in Central Boston*. c. könyve (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1947) bevezetőjében egyenesen Arisztotelész és Platón város-utópiáinak leírásáig visszanyúlva talál releváns forrásokat - még ha csak viszonylag általános jellegűeket is.

idézi J. G. Kohl 1841-ben íródott könyvének³ egy fejezetét, ahol a város belső társadalmi szerkezetét térbeli szerkezetté transzformálja: „(...) a vertikális különbségek lefordíthatók homogén társadalmi státusú »ívekre«, oly módon, hogy a népesség gazdasági és társadalmi fontossága csökken, ahogy kifelé haladnak a város középpontjából.”

Szinte valamennyi olyan könyvben, amely nagyvárosok területi szerkezetével foglalkozik, találkozunk valamilyen hasonló korai hivatkozással - ha nem is túlzottan ismert vagy jelentős szerzők is ezek az elődök. Mindenképpen kiemelkedik közülük Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában* c. 1845-ben írt tanulmányának *A nagyvárosok* c. fejezete, különösen a Manchesterrel foglalkozó néhány oldal, amelyben a városok térbeli szerkezete leglényegesebb kérdéseinek többsége felvetődik. Így például: „Minden városban van egy vagy több sötét negyed, melyben a munkásosztály összezsúfolódik. Gyakran előfordul persze az is, hogy a negyed eldugott síkatorai közvetlenül a gazdagok palotái mellett húzódnak meg, általában azonban külön városrészekbe utalják őket.”⁴ Vagy másik példát véve, Engels kísérletet tesz arra, hogy a város társadalmi-térbeli szerkezetét megragadja: „Manchester középpontja meglehetősen kiterjedt kereskedelmi negyed, mintegy fél mérföld hosszú és ugyanolyan széles, s csaknem kizárólag irodákból és áruraktárakból (warehouse) áll. Az egész negyedben alig lakik valaki... E kereskedelmi negyed kivételével az egész tulajdonképpen Manchester megannyi munkásnegyed, amely másfél mérföld átlagszélességű övként körülvé-
szí a kereskedelmi negyedet. Kint, ezen az övön túl lakik a magasabb és a középburzsóázia. A középburzsóázia szabályos utcákban a munkásnegyed közelében (...) a magasabb burzsóázia távolabb eső villaszerű kertes házaiban (...) szabad, egészséges vidéki levegőn, gyönyörű kényelmes lakásokban, mely közeléből félóránként vagy negyedóránként omnibuszok indulnak a városba”⁵

Ha eltekintünk a terminológiai különbségektől, további hosszadalmas idézetek összehasonlítása nélkül is világos lehet, hogy a hetven évvel később „feltalált” koncentrikus övezeti rendszer, mint a városok szerkezetének és fejlődésének „ideáltípusa” csak igen kis részletek tekintetében jelent új koncepciót például a fenti, vagy ennél is korábbi leírásokhoz képest. Jellemző példának tekinthetjük, hogy a városok homogén, koncentrikus övezetekre tagolásának koncepciója - mely mint városépítészeti ideál legalább a barokk városépítészeti vezethető vissza - Európában annyira elterjedt volt, hogy Budapesten mindenekelőtt bécsi, de nem kis mértékben berlini, párizsi, sőt londoni hatások következtében⁶ - a városegysítéskor - ötven évvel a „Chicago-iskola” jelentkezése előtt - már uralkodó várostervezési ideológiának tekinthető.

Az is nyilvánvaló, hogy az övezet- és szektor-elméletek megalkotói előtt ismertek voltak a várostervezés hasonló jellegű eredményei, sőt, hogy modelljeiket lényegében a várostervezők által használatos építési övezetekből - szektorokból építették fel. Burgess klasszikussá vált tanulmányában⁷ például így fogalmaz: „Az expanzió (...) folyamatát különböző és igen gyakorlati nézőpontból vizsgálták a várostervezéssel, a zoninggal és a regionális felmérésekkel foglalkozók”, majd megállapítja, hogy „a várostervezés, a zoning és a regionális kutatás a városi expanziót csaknem kizárólag földrajzi értelemben használja fel.”⁸ Végül, hogy semmi kétségünk ne maradjon: „Az expanziót, mint folyamatot eddig még nem tanulmányozták, bár az effajta vizsgálathoz és a folyamat különböző vonatkozásainak az értelmezéséhez szükséges információk megtalálhatók a várostervezést, a »zoningot« és a regionális tervezést szolgáló felmérésekben.”⁹ A telkek

³J. G. Kohl. Der Verkehr und die Aussiedlung der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche. Leipzig. Arnoldische Buchhandlung. In: B. Bem-J. Kasarda: *Contemporary Urban Ecology*. N. Y.: Macmillan, 1977, 108-110.

⁴MEM. 2. kötet Kossuth, Bp. 1958:243.

⁵Uo. 260-263

⁶Siklóssy a Közmunkatanács létrejöttének körülményeit tárgyalva például így ír: „A metropolisok (...) világkiállításokon mutatják be fejlődésüket. London 1851 és 1862-ben; Párizs 1855-ben, 1867-ben, 1878-ban, 1889-ben és 1900-ban; Bécs 1873-ban. Mindezek a nagy kiállítások - melyeket kisebbek egész sora követett - erős kölcsönhatással voltak a rendező államokra. Vajon ki ne venné észre az összefüggést a tények között, amelyek szerint London 1851-ben kiállítást rendez, III. Napóleon 1853 júniusában építkezési diktátorrá teszi meg Hausmann Eugén bárót, 1855-ben Párizs rendezi első világtárlatát. E közt, s az 1862-ben megrendezett második londoni világkiállítás közt 1857. december 20-án rendeli el Ferenc József Bécs városa rendezését és megnagyobbítását (...) Ezalatt mi (...) Pesten nyomorúságunkban (...) egyik városrendezési baklövést a másik után követtük el (...) Csupán mint díszművet forgattuk azt a kétkötetes, Párizsban merített papírra nyomott magyar könyvet a londoni világkiállításról, amelyet naiv tárgyszerelem hozott létre. A nagy városok szokatlan tempójú fejlődéséről a Vasárnapi Újság tájékoztatót bennünket (...) A nagy városoknak és a nagy kiállításoknak az a vonzereje mégis szuggesztíven hatott ránk (...) saját 1885-ös és 1896-os országos kiállításaink városrendezésünk sikeres fejezeteiben tárgyalhatók”. Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest?* A Budapesti Közmunkák Tanácsa története 1870-1930. Budapest: Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 1931:56-57 Chicagóban egyébként 1893-ban rendeztek világkiállítást.

⁷R. E. Park-E. W. Burgess-R. D. McKenzie: *The City*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1968:47-62.

⁸Magyarul lásd: Szelényi Iván (szerk.) *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973:148.

⁹I. m. 150.

nagyságának és felhasználásának, az épületek nagyságának és a beépítés sűrűségének övezetenkénti szabályozását valójában már Burgess tanulmányának megjelenése előtt széles körben alkalmazták az Egyesült Államokban, így Chicagóban is. Burgess tehát valójában nem tett egyebet, mint hogy különböző, meglehetősen felszínes biológiai metaforák felhasználásával és tagadhatatlanul igen kitűnő megfigyelő és általánosító képessége segítségével - leíró jellegű elméleti modellbe foglalta a várostervezés által ekkor már általánosan használatos - normatív - kategóriákat.

Hangsúlyoznunk kell persze, hogy a „körkörös zónák” modelljének a „Chicago-iskola” általi felhasználása tulajdonképpen legalábbis meglepőnek mondható. Meglepő először is már első pillantásra, ha Chicago térképére nézünk. Ugyanis egy többé-kevésbé hosszúkas, téglalap alakú várossal van dolgunk, amelynek egyik hosszú oldalát a Michigan tó partja képezi, de a „központi üzleti negyed” minden leírás szerint a tóparton, és nem ahol „lennie kellene”, valahol a város közepén helyezkedik el. Ráadásul a várost több folyó, ill. csatorna is átszeli, maga után vonva azokat a közlekedési és ipari konzekvenciákat, amelyek már a térkép felületes áttekintése alapján is feltűnőek. Folytathatnánk, de bizonyára ezek az illusztrációk is mutatják, hogy éppen e város esetében a tényleges területi adottságoktól való igen jelentős „tudományos absztrakcióval” juthatunk csak e körkörös felépítésű modellhez. Jellemző talán, ha megemlítjük, hogy Rees Chicago ökológiai szerkezetét a hatvanas években modernebb eszközökkel újra vizsgálva, a zónás elrendeződést már csak „félkörös” zónákként értelmezte.¹⁰

Meglepő a modell másrészt azért is, mert egy igen gyorsan és sok tekintetben egyáltalán nem „organikus” módon fejlődő amerikai város vizsgálatából született meg. Az európai városok esetében, a középkorig visszanyúló történeti előzmények miatt a város körkörös fejlődése tulajdonképpen még kézenfekvő hipotézisnek is tűnhetne. Gondoljunk például az eredetileg fallal körülvett városok régi magja köré alakuló „új városokra”, amelyek a régi erődítményfal mellett, valamennyire tényleg úgy fejlődtek, hogy a körkörös övezetek alkalmazása legalább formailag, „geometriai szempontból” nem tűnik teljesen abszurd kísérletnek. Chicago viszont - legalábbis az a Chicago, amelyet a klasszikus humán ökológia képviselői, saját kifejezésüket használva, „laboratóriumnak” tekintettek - az 1871-es tűzvészben porig égett, majd viharos gyorsasággal épült fel újra, és néhány jelből ítélhetően, igen jelentős szerepe volt ebben a tervezési tevékenységnek is.¹¹ Vagyis az organikus, kereslet-kínálat alakította földár elsődleges szabályozó szerepén alapuló városmodell alkalmazása, a definíció szerint nem tervezett, hanem teljesen spontán módon kialakult „természetes övezetek” ideológiája ebből a szempontból is igen kérdésesnek látszik.

Mindez azért is érdekes, mert a chicagói iskola kritikusai egyetlen dologban mindenesetre egyet értenek az iskolát sokra tartókkal. Nevezetesen abban, hogy a zónamodell ... a város beható ismeretein alapul”.¹² Ez nem meglepő, hiszen igen sok, Chicago különböző részéről szóló, alapos tanulmány született. Elég, ha itt csak a talán két legjelentősebbet, M. Zorbaugh és L. Wirth alapműnek tekintett két könyvét említjük meg.¹³ Ezekben a tanulmányokban a város egyes részeit igen intenzíven tanulmányozták, így például Zorbaugh tanulmányában igen világos képet kapunk arról, hogy a két, közvetlenül egymás mellett fekvő, a város leggazdagabb és egyik legszegényebb népességét tömörítő lakóhelyi egység táradalmilag és területileg miként különül el egymástól. A témánk szempontjából lényeges pont viszont az, hogy Chicago korabeli térképére tekintve azonnal látható, hogy a fenti két körzet a központi üzleti negyedtől pontosan egyforma távolságban, sőt egymás közvetlen közelében van. Akár teljes, akár félkörként értelmezzük is a zónás városszerkezetet, a legmagasabb és legalacsonyabb státusú területek ugyanabba a zónába kerülnének. Az illusztratív példákat hosszan folytathatnánk. Talán az eddigiekből is nyilvánvaló azonban, hogy Edith Abbott megjegyzése, aki szerint: „...Az ökológusok koncepciói olyan elméletek, amelyek inkább üres teóriáknak, mint realitásoknak tűnnek”¹⁴ Chicagóra vonatkoztatva sem nélkülözhetett minden alapot. (Megjegyzendő egyébként, hogy E. Abbott éppen Burgesssel együtt tagja volt az első chicagói Local Community Research Committee-nek.)

Kezdetben Burgess még jól látta modelljének korlátait: „Persze az ábrán bemutatott séma sem Chicagóra, sem más városra nem illik pontosan, Chicago tényleges szerkezetét módosította a tópart, a Chicago River, a vasútvonalak, az ipartelepítés történelmi tényezői, a korábban önálló települések különböző fokú ellenállóképessége Chicago

¹⁰Ress, R. H.: Concepts of Social Space. In: B. Berry-F. Morton: *Geographic perspectives of Urban Systems*. New Jersey, 1970.

¹¹Chicagóban 1909-ben készítették el az első perspektivikus városfejlesztési tervet. Azóta rendszeres város- és regionális tervezést folytatnak.

¹²D. Herbert: *Urban Geography: A Social Perspective*; New York: Praeger Publishers, 1973:128.

¹³M. Zorbaugh: *The Gold Coast and the Slum*. Chicago: University of Chicago Press. 1929.; L. Wirth: *The Ghetto*. Chicago: University of Chicago Press, 1928.

¹⁴E. Abbott: *The tenements of Chicago 1908-1935*. Chicago 1936. Idézi: B. T. Robson: *Urban Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969:14.

expanziójával szemben stb.” vagy például: „Újabban üzleti alközpontok nőnek ki a kívül fekvő zónákban.”¹⁵ De már ő sem tud nagyon ellenállni a kísértésnek, hogy ezt a Chicagóra is csak meglehetősen korlátozottan érvényes sémát időnként a városfejlődés általános modelljeként kezelje: „A kozmopolita amerikai városok ennek (ti. a városi expansióval járó népesséeloszlási folyamatnak - Cs. G.-L. J.) során minden városban (kisebb eltérésekkel lényegileg azonos minta szerint) differenciálódnak.”¹⁶ Később pedig ez a - tudományos fejlődésében nem teljesen egyedülálló - jelenség - játszódtott le, hogy a követők még nem sokat törődtek a korlátozó megjegyzésekkel, viszont a korábbinál is általánosabb érvényre emelték „a modellt”. Hoyt például már így kezdi azóta egyébként szinte klasszikussá vált cikkét: „A városi lakosság hatalmas növekedésen ment keresztül nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte is, mióta Burgess és jelen tanulmány szerzője (1939) leírták a városstruktúra általános szabályszerűségeit.”¹⁷

Hoyt - mint ismeretes - erősen bírálta Burgess övezetmodelljét és vele szemben a szektor-elmélet fontosságát hangsúlyozta. Mindez azonban nem sokat változtat a lényegen, a kisszámú, nagyméretű és lehetőleg valamilyen elemi geometriai formájú területi egységekből felépülő absztrakt modellek fikcióján. Bár Hoyt később felismerte, hogy „(...) az amerikai városokkal kapcsolatban kialakított elképzelések csak módosításokkal alkalmazhatók nem észak-amerikai városok elemzésénél”,¹⁸ és hogy az amerikai városokkal kapcsolatban kialakított elveket is „módosítani kell” időközben lezajlott dinamikus változások¹⁹ következtében. Ezek a felismerések azonban nem vezettek el a koncepció alapjainak megkérdőjelezéséig, sőt Hoytnál talán még erősebben figyelhető meg ez a törekvés, mint Burgessnél, hogy „a klasszikus modelleket”, vagy azok „módosított változatait” több-kevesebb változtatással minden városra érvényes modelleknek igyekszik feltüntetni.

A későbbiek során azaz igazán érdekes, hogy azt a nyilvánvaló képtelenséget, hogy ugyanazon város szerkezetének tudományos megragadására viszonylag rövid idő alatt és a koncepció radikális ártértekkelés nélkül - egyszer az övezet-, másszor a szektor-modell bizonyul alkalmasnak, végül úgy sikerült „feloldani”, hogy mint a város szerkezetének különböző dimenzióira érvényes leírásokat értelmezték őket. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi státus területi alakulását szektoros, a családi státus alakulását övezetes rend szerint alakulónak tekintik anélkül, hogy ezen összefüggésre valamilyen elfogadható magyarázatot tudnának adni. Ráadásul ezeknek a nagy, alaptalanul homogénnek tekintett egységekkel dolgozó modelleknek a kereteibe az etnikai szegregáció jelensége sehogyan sem fért bele.

Az amerikai városokban a különböző etnikumok lakóhelyeinek merev területi elkülönülése olyan szembevetően közismert volt, hogy a jelenséget semmiképpen sem lehetett „a lényegét nem befolyásoló” heterogenitásként figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor az etnikai szegregátumok általában viszonylag kis helyet foglalnak el, a különböző kisebbségek szegregált lakóhelyei nem alkotnak olyan területileg összefüggő, geometriailag „szabályos” formát, amely a modellekbe kerülésüket biztosította volna. E két ellentétes kényszer arra vezetett, hogy a szektoros és övezetes elrendeződés mellett mintegy „maradék” tényezőként kezelték az etnikai szegregátumokat, amelyek „speciálisan lokalizáltak”, és „a város egyes régióiba tömörülnek”. Az ilyen és hasonló, az elhelyezkedés szabályszerűségeit, okait formálisan is a leírandó jelenségek körén kívül rekesztő terminológia is mutatja, hogy a klasszikus modellek a legalapvetőbb demográfiai és szociális dimenziók leírására is alkalmatlannak bizonyulnak. Azonban az etnikai szegregátumok problémája a szektor és övezet modelleknek a fenti korlátozott (tehát a városszerkezet egy-egy dimenzióját leíró) értelmét is tovább gyengíti. Arról van ugyanis szó, hogy az etnikailag elkülönült csoportok mintegy sűrítve tartalmazzák a különböző demográfiai és társadalmi státusú csoportokat. Mivel tehát a szegregátum „nem teljesen úgy viselkedik”, ahogyan az a modellek egyszerű geometriai szabályszerűségei alapján az adott helyen várható volna, az az övezet, illetve szektor, ahol ez a szegregátum található, homogenitásából mindenképpen veszít, ráadásul ez a „veszteség” - a szegregátum területi koncentráltága miatt, - a modell magyarázó, vagy legalább a területi helyzetet adekvát módon leíró voltát lényegesen rontja. Igen tanulságos, hogy az „ideális állapottól” való eltérések ebben a gondolati rendszerben mindig „kivétekként” vagy „torzulásként” fogalmazódnak meg, amelyeket a valóság produkál, tapintatlanul semmibe véve a fenti modellek absztrakt kereteit.

¹⁵Szelényi (szerk.): L m. 151-152.

¹⁶I. m. 154.

¹⁷H. Hoyt: Recent Distortions of Classical Models of Urban Structure. Land Economics. 1964. 199-212. Magyarul: Szelényi (szerk.) i. m. 161-181.

¹⁸I. m. 181.

¹⁹Például: „A drága lakónegyedek fejlődése azért a jövőben valószínűleg nem fog mereven körülhatárolt szektorokra korlátozódni. A sugárirányban haladó gyorsforgalmi utak és a várost gyűrűalakban körülvevő utak rugalmasabb fejlődést tesznek lehetővé.” I. m. 176.

A fenti logikába vág bele az a feltűnő jelenség is, hogy a harmadik klasszikus területi hipotézis, a Harris és Ullman által javasolt többmagvú városmodell - amely szintén nem új, 1945-ben publikálták először²⁰ szinte soha nem került az empirikus tesztelés megtisztelő helyzetébe. Ez nem is csoda, ha meggondoljuk, hogy ez a modell nem kínál egyszerű, univerzális formátumú megoldást a városok területi szerkezetének leírására, mint a korábbiak. A hipotézis lényege ugyan is nem csupán a többmagvúság. Igen fontos megfigyelés természetesen, hogy a városok egy része történeti fejlődése során eredetileg önálló egységekből állt össze, s így az eredeti centrumok, illetve a hozzájuk tartozó városszerkezeti elemek bizonyos értelemben a későbbi fejlődés során is érzékelhető hatást gyakorolnak. Az is nagyon lényeges, hogy a városok vagy városrészek azon csoportján belül, amelyek eredetileg ugyan egyetlen központból kiindulva fejlődtek, később bizonyos funkcionális tényezők speciális kombinációja folytán gyakran alcentrumok jönnek létre, maguk köré szervezve az adott gazdasági-társadalmi funkcióknak megfelelő területi szerkezetet. A fő probléma az, hogy egyrészt a különböző funkciók következtében létrejövő területi elkülönülés leírása statisztikai terminusokban meglehetősen nehéz, az övezet- vagy szektormodelleknél használatos hatalmas, összefüggő területi alapegységekből kiindulva pedig eleve lehetetlen, másrészt - és főként - az így nyerhető területi szerkezeti kép városról városra lényeges eltéréseket mutat, olyanokat, amelyeket nehéz lenne a másik kettőhöz hasonlóan egyszerű geometriai általánosságokba foglalni. A „többmagvúság”, mint általánosított elv nem sokkal több, mint maga a definíció. Különösen akkor, ha nem csupán a térképen megjelenő formát (ill. ennek sokoldalú változatait) vesszük figyelembe, hanem a különböző városszerkezeti elemekből összeálló képet létrehozó okokat is. A kérdés akkor így merülne fel: milyen elveken alapul a vizsgált város egy, vagy többmagvú szerkezete? A „hogyan többmagvú” és az ebből azonnal következő „miért éppen így többmagvú” kérdések láthatólag olyanoknak bizonyultak, amelyekre a nagyléptékű, kontinenseken is átnyúló általánosítás igényével fellépő modellek apparátusával végképp nem lehet válaszolni.

A fentebb röviden vázolt klasszikus városökológiai hagyomány tehát tulaj - donképpen olyan utat futott be, amely a városszerkezet szabályszerűségeinek vizsgálatát bizonyos értelemben még nehezítette is. Érdekes módon a fejlettebb számítástechnikai és statisztikai módszerek alkalmazásának lehetősége ezen a helyzeten nem sokat változtatott. Az ún. *social area analysis* - melynek első megfogalmazása Shevky és Bell nevéhez fűződik²¹ - vitathatatlanul fontos érdeme, hogy a területi egységek jellemzésére több változó alapján képzett komplex mutatókat igyekszik felhasználni. Azonban a módszer jellegzetesen deduktív építkezéséből következően, elméleti háttérét olyan sok általában jogosnak tekinthető - bírálat érte, hogy igazán bevetté sohasem válhatott. Ennek másik oka valószínűleg az volt, hogy igen rövid időn belül megjelentek a különböző faktor- és clusteranalízisen alapuló módszerek, lehetőséget kínálva arra, hogy viszonylag nagy adattömeget „nagyüzemi” módszerekkel lehessen feldolgozni, s így legalább formálisan „induktív” lehessen tenni az eljárást, olyanná, amely a lényeges dimenziókat és a területi elhelyezkedés modelljét saját maga választja ki. Érdekes módon azonban e korrelációs elemzések sem tudnak sokkal többet mondani, mint a sokat bírált Shevky-Bell-index, szinte mindig e modell dimenzióit reprodukálják, a területi elhelyezkedés vizsgálata során pedig újra és újra az övezet- és szektor-modell érvényesülésének mértékét vizsgálják meg. Az eredmények azonban sajnos még ezen igen leszűkített, absztrakt kérdésfeltevésre vonatkozóan sem túlságosan megnyugtatóak. Az azonos városokra, de különböző területi alapegységek és változók figyelembevételével, illetve némileg eltérő módszerekkel megismételt vizsgálatok példáján jól nyomon követhető, hogy a módszerektől függően milyen nagymértékben különböző eredményekhez lehet eljutni. Talán a legjellemzőbb példa erre Torontó esete, ahol Schwirian²² úgy találta, hogy társadalmi státus szóródásának 62,8%-a a szektoriális, 11,2%-a zónális elrendeződéssel magyarázható, tehát viszonylag alacsony a modellel nem magyarázott szóródás-rész. Ugyanakkor Murdie²³ vizsgálatában ugyanerre a városra vonatkozóan a szektor- és övezetmodell (és ezek interakciója) mintegy 32%-ot magyarázott meg a szóródásból.

Mint a fenti - nem is túl ritkaságszámba menő - példa mutatja, még Bogue idézett kérdésére is elég nehéz választ találni a modern faktor-ökológiai irodalomban. Valamivel alaposabb egybevetésből látható, hogy a területi egységek kiválasztása, a szektorok-övezetek számának, elhelyezésének különbözőségei olyan nagy hatást gyakorolhatnak az elemzés eredményére, amelyek még egy város esetén is döntő módon befolyásolhatják a következtetéseket, nem is beszélve arról, amikor időbeli változások hatását kísérli meg vizsgálni valaki, vagy több város összehasonlító elemzésére

²⁰Harris, C. D.-Ullmann, E. L.: The nature of cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1945. nov.

²¹Shewky, E.-Bell, W.: *Social area analysis*. N. Y.: Stanford University Press, 1955.

²²Schwirian, K. P.: Analytical convergence in ecological research. In: Sweet, D. V. (ed.): *Models of Urban Structure*. Levinston Mass: Meath, 1972:135-158.

²³Murdie, R. A.: *Factorial Ecology of Metropolitan Toronto 1951-1961*. Chicago: University of Chicago Press, 1969.

vállalkozik. Mindezek a bizonytalanságok, ismételjük, akkor merülnek fel, amikor a jelenleg elérhető modellek a mai hatalmas technikai apparátus segítségével lényegében semmi egyebet nem óhajtanak vizsgálat alá vonni, mint egy félvésszázas hipotézist.

Mindent összevetve, a modern városökológiai kutatások két leginkább lényeges vonását úgy foglalhatnánk össze, hogy egyrészt a városok társadalmi szerkezetének, vagy akár funkcionális értelemben vett strukturálódása alakulásának történeti és analitikus kategóriákban való elemzésére végül is kísérletet sem tesznek, másrészt a városszerkezet szabályszerűségeinek olyan leírását sem végzik el, amely választ adhatna arra, hogy kik, hogyan és miért éppen úgy helyezkednek el a város meghatározott részein. Érdeklődésük klasszikusnak tekintett tudományosság szabályai szerint csupán egy deduktíve felállított hipotézis érvényességének igazolására vagy elvetésére szorítkozik. Annak ellenére követik ezt az eljárást, hogy a vizsgált modell-hipotézis mögöttes feltételei (vagyis az egyenletes földrajzi környezet, a különböző területrészek általános elérhetősége és főként a területek megszerzésének szabadversenyes módja) korábban is csak igen korlátozott mértékben voltak érvényesek, napjainkra pedig, különösen az építési szabályozás, a tudatos várostervezés, általában a központi állami beavatkozás egyre számottevőbbé válásával ezen feltételek érvényessége a korábbihoz képest is jelentősen csökkent.

A fentiekből következik továbbá az is, hogy az ökológiai vizsgálatok során alkalmazott indikátorok érvényességét mindig bizonyos fenntartással kell kezelnünk. Azt a bizonytalanságot, amely abból fakad, hogy a felhasznált mutatók a mérni szándékozott jelenség leírására csak nagyon korlátozottan képesek, ugyan elvileg elismerik azok a kutatók, akiknél a probléma egyáltalán felmerül, azonban a következtetések levonásakor az ebből adódó konzekvenciák csak a legritkább esetben érvényesülnek. Végül, mivel az ilyen típusú vizsgálatoknál módszertanilag máig sem megnyugtatóan tisztázott, hogy milyen konzekvenciákkal jár, hogy mit tekintünk a kutatás megfigyelési egységének, a felhasznált területi egységek városszociológiai szempontból rendszerint igen durva, jelentős heterogenitású területek. A homogenitás hiányával elvileg természetesen a különböző szerzők tisztában vannak, de mint tolerálandó szükségszerűséget kezelik ezt is, és annak vizsgálata, hogy a különböző szintű területi alapegységek használata hogyan befolyásolja a következtetéseket a megfogalmazott igény²⁴ ellenére - eddig lényegében hiányzott.

A fentebb elmondottak megjelenésére mint említettük - a Budapest társadalmi-területi szerkezetével foglalkozó irodalomban igen jellegzetes példákat találhatunk. Több korábbi tanulmány²⁵ mellett, elsősorban egy, a BVTV által készített, igen bőségesen dokumentált, és modern matematikai-statisztikai elemzési lehetőségeket is felhasználó vizsgálat²⁶ kínált lehetőséget arra, hogy empirikus példán is tanulmányozhassuk a fentebb vázolt problémák néhány aspektusát. A Budapestre alkalmazott övezet- és szektor-modell, ill. az azok „feljavított”, de alapvető logikájukat lényegében megőrző „területi rendszer”-modell vizsgálata alapján levonható legfontosabb következtetésünk valószínűleg az kell hogy legyen, hogy viszonylag nagy aggregátumok, mint amilyenek például a legutóbbi modell alapadataiul szolgáló „területrészek”, (90 egység) de esetenként valószínűleg még a népszámlálásnál alkalmazott városrendezési körzetek is, (mintegy 490 egység) alapján felépített ökológiai modellek olyan városszerkezetileg heterogén területeket foglalnak magukba, hogy a modell magyarázó ereje igen kérdésessé válik. A probléma azonban nem abban, pontosabban nem elsősorban abban van, hogy a modell egyes elemeit hol határolták le, ill. hogy a kiinduló adatokat jelentő „területrészeket” hogyan csoportosították. A lényeg az, hogy - még ilyen viszonylag jó csoportosítás esetén is - szükségszerűen csak olyan modell alakítható ki, amelyben az egyes övezetek városszerkezetileg, és - ebből adódóan - társadalmilag is jelentős értékben heterogén területeket ölelnek fel, ami elfedi a városon belül zajló legfontosabb társadalmi folyamatok tekintélyes részét.²⁷

2. Úgy tűnik tehát, hogy az eddigiek sem visznek bennünket sokkal közelebb a város szerkezetének megértéséhez, ill. egy olyan fogalmi keret kidolgozásához, amelynek segítségével a városon belül zajló ökológiai folyamatokat értelmezni

²⁴Lásd pl. Johnston, R. I.: Residential Area Characteristics; Research Methods for Identifying Urban Sub-Areas. Social Area Analysis and Factorial Ecology. In: Herbert-Johnston (eds): *Social Areas in Cities*. New York: John Wiley. 193-236.

²⁵Haltenberger Mihály: *Budapest városszociológiai tanulmányok*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1942; Beynon, R. D.: Budapest: An Ecological Study. *Geographical Review*, Vol. 33. 256-275; Szelényi Iván: Urbanizáció és életmód alakulása Budapesten. *Tanulmányok Budapest múltjából*. XX. kötet. Budapest: Akadémiai, 1974:229-232.

²⁶Ekler Dezső-Hegedűs József-Tosics Iván: *A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján*. I-III. kötet. Budapest: BVTV, 1980.

²⁷Részletesen írtunk erről egy korábbi munkánkban: Gábor Csanádi-János Ladányi: Some comments on urban models based on the principles of classical ecology - example of Budapest. Paper presented at the meeting of the Research Committee on Regional and Urban Development, ISA, at the Xth World Congress of Sociology. Mexico City, 1982.

tudnánk. Tegyük tehát most egy kicsit félre ezeket a „városstruktúra általános szabályszerűségeiből” (Hoyt) kiinduló modelleket, és kíséreljük meg röviden áttekinteni azokat a spontán folyamatokat és várostervezői beavatkozásokat, melyek véleményünk szerint döntő hatással voltak Budapest területi szerkezetének alakulására.

Budapesten a múlt század elejétől csíráiban, de 1870-től, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának megalakulásától egyértelműen kimutatható, hogy a várostervezés, városszabályozás döntő hatást gyakorolt a város területi szerkezetének alakulására. A részben fővárosi, részben kormány-hatáskörben történő, de mindenképpen központi beavatkozást jelentő tervezés elsősorban általános rendezési tervek kialakításán, építési szabályozáson és adó-, ill. hitelpolitikai eszközök együttes működtetésén keresztül érvényesült. Mint két korábbi tanulmányunkban²⁸ részletesen kifejtettük, a koncentrikus körutak megjelenése, az e körutas szerkezetet jelképező építési övezetek rendszere, valamint a népesség különböző státusú csoportjainak e rendszer szerinti tagolása gyökeres változást jelent a korábbi városszerkezethez képest. Azonban az, hogy Budapest fejlődése övezetes irányba fordult, véleményünk szerint nemcsak, és talán nem is elsősorban spontán fejlődés, hanem nagyon is tudatos várostervezői beavatkozások sorának következménye. Ez a fejlődési irány nem egyedül lehetséges útja volt a városfejlődésnek, hanem egyik, a város további fejlődése szempontjából valószínűleg igen kedvező, tudatos beavatkozás nyomán létrejövő alternatívája. Ezen alternatíva előtérbe kerülése mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy Budapest kialakulása és legdinamikusabb fejlődése éppen arra az időszakra tehető, amikor a várostervezés egyik uralkodó ideológiája Európa-szerte a körutas-sugárutas városkompozíció és a különböző társadalmi csoportoknak e keretek közötti térbeni tagolása volt. Visszafelé tekintve, persze, könnyen „a városfejlődés egyedül lehetséges irányának” tűnhet a végül is megvalósult alternatívák sora, az egyes várostervezői koncepciók pedig legfeljebb „helyesen vagy helytelenül felismert szükségszerűségnek” látszanak. Pedig a várostervezői koncepciók, más szférákra irányuló tervezői tevékenységekhez hasonlóan, „önmagukat beteljesítő próféciákként” is működnek. Természetesen tükrözik a városfejlődés szabályszerűségeit, de nagymértékben formálják is azokat.

Ebben a tanulmányban nem áll módunkban részletesen taglalni e folyamatokat. A következőkben arra igyekszünk magyarázatot keresni, miként állhatott elő az a helyzet, hogy a nagyvárossá való fejlődés egész időszaka alatt a világon szinte egyedülálló következetességgel érvényesülő övezetes várostervezés és építési szabályozás ellenére sem írható le Budapest szerkezete a hagyományos övezet-modellekkel. Úgy véljük, hogy paradox módon éppen e szabályozás diszfunkcióinak érvényesülése volt az, amely az egyes övezetek fizikai és társadalmi értelemben vett heterogenitásának irányába hatott, s ezzel a homogénnek kezelt övezetek hipotézisét Budapesten tarthatatlanná tette.

Az építési szabályozás egyik döntő mögöttes elve az „extenzív városfejlődés” elkerülésének célkitűzése volt. Ennek érdekében a Közmunkatanács egy sor intézkedést hozott. Ezek az intézkedések a külső területeken igen magas telekmínimumot, a város belső övezeteiben pedig nagy telekszélességet és telekmélységet írtak elő, amelyek szinte lehetetlenné tették, hogy családi házak épüljenek a város akkori területén belül. Ez rendkívül magas laksűrűséget és egy házra jutó lakásszámot eredményezett. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy a főváros főútvonalai és az ezekhez közeli telkek viszonylag gyorsan és viszonylag egységes stílusban épüljenek be, ugyanakkor azonban az egyes övezetek heterogenitásának irányába hatott. Mivel az építési szabályzat Budapest akkori, a mainak csak mintegy harmadát kitevő területén 5-6 millió lakos elhelyezését tette volna lehetővé, még a kor igen gyors lakásépítési üteme sem eredményezhette, hogy a belső területek mellékutcainak többsége, valamint a bérházasnak nyilvánított külső építési övezetek bérházakkal épüljenek be. Ez ezeken a területeken hézagosságot vezetett és Budapestet a „tűzfalak városává” tette. Sokkal fontosabb azonban számunkra az, hogy mindez az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülésének ellenében hatott, amennyiben fokozta az egy-egy övezeten belüli főútvonalak és egyéb utcák ház- és lakásállományának különbségét. Ezt a hatást erősítették azok a rendelkezések is, amelyek egy-egy főútvonal, ritkábban tér gyorsabb és egységesebb stílusban való kiépülése érdekében rövidebb-hosszabb távra adómentességet biztosítottak az itt építkezőknek. A Sugárút és a Nagykörút esetében ez az új házak 15 évi teljes és 15 évi részleges adómentességét jelentette.

Ugyanebbe az irányba - az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülése ellen - hatott az is, hogy mivel az építési szabályzatok az egész várost építési területként kezelték, a nagyváros expanziója nem „klasszikus módon” zajlott le. Többemeletes bérházak mellett földszintes, esetenként falusias házak, üres, később raktározás, garázsok vagy ipari célra igénybe vett telkek maradtak meg. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy a klasszikus ökológiai metaforákat

²⁸Csanádi Gábor-Ladányi János: Az övezetes várostervezés kezdetei. *Budapest*, 1984/7:18-20.; Csanádi Gábor-Ladányi János: Építési övezetek Budapesten. *Budapest*, 1985/4:16-19.

nagy előszeretettel használó Budapesttel foglalkozó városszociológiai irodalom - e heterogenitást a város igen kiterjedt körzeteiben észlelve - más-más területeken fedezi fel a város ármeneti övezetét. Szelényi a Nagykörút és a külső Körút közötti gyűrűbe²⁹ a BVTV-vizsgálat a városközponttól jóval távolabbra, lényegében a régi Városárok³⁰ és Budapest 1950 előtti határa közötti területre,³¹ míg Beynon többnyire a Nagykörút és a régi Városárok közötti gyűrűbe teszi át.³²

Visszatérve a Közmunkatanács kisházellenes intézkedéseihez, igen valószínűnek tűnik, hogy ebben nemcsak az „extenzív városfejlődés” elleni harc igen magasztos - egyébként ma is időről időre felmerülő és korántsem csak várostervezői ideológiák által motivált - szempontjai játszhattak szerepet. Ez a politika oda vezetett, hogy Budapesten a családház-építés aránya az első világháborúig igen alacsony és csökkenő tendenciájú volt, továbbá, hogy sorházak és kislakások bérházak szinte egyáltalán nem épültek. Ez minden bizonnyal mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a magyarországi polgári fejlődés megkésett és ellentmondásos jellege miatt nem voltak elég erősek azok a rétegek, amelyek a bérházépítő földbirtokos és pénzarisztokrácia érdekeivel szemben sikeresen tudták volna képviselni saját érdekeiket. A családház-építésnek a városból való kiszorításában a földbirtokos arisztokrácia egyes csoportjai azért is érdekeltek voltak, mert ily módon a várost körülvevő területeken megemelkedett a telekár, és emelkedtek a parcellázások révén megszerezhető összegek. A családház-építés jelentős része tehát ebben az időszakban a város akkori területén kívülre szorul, a budapesti kisegyszisztenciák pedig szűk, körfolyosós bérházak szoba-konyhás lakásaiba kényszerülnek.

Ezek a bérházak az Osztrák-Magyar Monarchia spekulációs lakásépítkezéseinek jellegzetes termékei. Ebben a formában tudomásunk szerint csak Bécsben és Budapesten találhatók meg tömegesen. Mivel a fennálló rendelkezések értelmében a telekterületnek maximálisan 85 százalékát is be lehetett építeni és az udvar szélességének legalább 6 méternek kellett lennie, bérháztelekeket úgy lehetett a legracionálisabban kihasználni, ha a telket teljesen körülépítették. A 3-4, később 4-5 emeletes épület a klasszicista bérháznál sokkal kedvezőtlenebb légterarányú, de például a Berlinben igen elterjedt „hátsódudvaros” megoldásnál jóval nagyobb udvart zárt körül. A díszes, „gipszarchitektúrájával” főúri palotákat utánzó utcai fronton 3-6 nagyméretű szobás, gyakran ennél is nagyobb, „cselédszobás”, fürdőszobás lakások épültek.³³

Az udvari lakások körbefutó függőfolyosóról, a „gang”-ról nyíltak, zömében mellékhelyiség nélküliek és igen gyakran szoba-konyhások voltak. A reprezentatív előcsarnokkal és fölépcsőházzal szemben a hátsó fronton szűk melléklépcső vezetett felfelé. Rendszerint innen nyíltak az udvari lakásokhoz tartozó közös WC-k. A lakások minősége nemcsak az utcai és az udvari fronton, hanem emeletek szerint is különböző. A földszinti lakások általában rosszabbak mint az emeletiek, a legjobb lakások az első emeleten vannak, innen fölfelé a lakások színvonala fokozatosan romlik. Rendszerint ennek megfelelően változik a lakások belső magassága is. Ezt fokozza fel, illetve a különböző emeletek lakóinak társadalmi különbségét szimbolizálja az az építészeti megoldás, hogy az első emeleti párkány általában a padló, a második emeleti pedig az ablak magasságában húzódik végig az épületen.

A körfolyosós bérházzal, amely Budapest talán legjellemzőbb háztípusa, azért volt érdemes kicsit részletesebben is foglalkoznunk, mert a kisházellenes várospolitikai eddig bemutatott hatásaival szemben nem az egy-egy építési övezetbe tartozó házak heterogenitását, hanem az egyes házakon belüli heterogenitást példázzák. Valójában a körfolyosós bérház olyan városszerkezeti egység, amelyre a lakások igen nagyfokú heterogenitása jellemző. Gyakori, hogy nagyobb, reprezentatív útvonalakon az utcai fronton nagypolgárok, esetleg arisztokraták laknak, míg az udvari részen kispolgárok lakásai találhatók. Kisebb utcák, kevésbé előkelő házaiban ez a képelt általában úgy módosul, hogy kispolgárok, értelmiségiek laknak az utcai és kisiparosok, munkások az udvari lakásokban. A szegregáció mintegy bele lett építve ezekbe a házakba.

Az itt röviden vázolt szegregációs minta kialakulását valószínűleg nagymértékben elősegítette az a Monarchia paternalisztikus társadalmi berendezkedésére jellemző szituáció, amelyben az egyes társadalmi osztályok közötti politikai és egzisztenciális különbségek nem olyan óriásiak, mint Kelet-Európa legnagyobb részében, ahol ezek a szakadékszerű különbségek a legmagasabb státusúak lakóhelyeinek éles területi elkülönülésében is jól megjelennek.

²⁹Szelényi: i. m.

³⁰A mai Hámán Kató út-Mező Imre út-Rottenbiller utca-Felsőerdősor utca vonala, ami egykor a város „belterületeinek” adminisztratív határát képezte.

³¹BVTV vizsgálat: i. m.

³²Beynon: i. m.

³³A lakások belső berendezéséről lásd Hanák Péter: Polgáriasodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században). *Történelmi Szemle*, 1984/1-2.

Ugyanekkor viszont a Monarchián belüli társadalmi egyenlőtlenségek elég nagyok és mindenesetre elég merevek ahhoz, hogy a társadalmi különbségeket ne kelljen feltétlenül éles területi elkülönüléssel is szimbolizálni. Más, később tárgyalandó városszociológiai folyamatokon kívül, valószínűleg azzal magyarázható, hogy a pesti körfolyosós bérházak lakóinak társadalmi heterogenitása az 1930-as évek óta valószínűleg mérséklődött. A társadalmi távolságok és a hierarchia egyértelműsége ugyanis csökkent, ezért a magasabb státusú csoportok „másságukat” inkább szükségesnek érezvén területi elkülönüléssel is szimbolizálni, más lakásosztályok felé törekednek, és - mint látni fogjuk - elegendő hatalommal rendelkeznek ahhoz, hogy létre tudják hozni az ehhez szükséges városszerkezeti mintákat is.

Ugyancsak a kisházellenes várospolitikai egyik következményének tekinthetők azok az *U* vagy kettévágott *U-alakú* földszintes házak, amelyek a körfolyosós bérház kevésbé urbanizált megfelelőjeként is felfoghatók. Ezek elsősorban az 1950-ben Budapesthez csatolt városrészek századforduló körül épült területein, de szórványosan egyes belsőbb részekben ma is megtalálhatók. A magasan megállapított minimális teleknagyság miatt igen kevesen voltak képesek családi házat építeni, így nagy kereslet mutatkozott kis, szoba-konyhás lakások iránt. Ezeket az alapincézetlen, komfort nélküli, nagyméretű konyhából, egy ennél csak valamivel nagyobb szobából és általában éléskamrából álló lakásokat a telek utcára merőleges oldalaira, rövidebb vagy hosszabb sorban építették, közöttük keskenyebb vagy szélesebb udvar vagy kert helyezkedett el, ahol a közös vízcsap, a WC-k és a fából épült tüzelőtárolók helye is volt. Az utcai front lakása vagy lakásai nagyobbak, rendszerint alapincézettek, gyakran komfortosak is voltak. Az udvari lakásokban többnyire munkások, az utcaiakban általában kispolgári családok laktak. Az ezekhez tartozó kert esetleg élősvénnyel vagy kerítéssel is el volt választva az udvar hátsó részétől. Gyakori volt az is, hogy az utcai lakás alatt, esetleg az erre merőlegesen épült sor valamekkora részében is az utcai lakás tulaj donosának műhelye volt, és a hátsó lakásokban laktak a munkások.

A homogén övezetek kialakulása ellen hat az a meglehetősen sok típusból összeálló városszerkezeti egység is, amit „telepeknek” nevezhetünk. Meglehetősen heterogén csoport ez, hiszen nagysága néhány baraktól egészen 25-30 ezres, városnagyságú telepig terjedhet, lehet közvetlen környezetétől igen élesen elváló, esetleg fallal is körülkerített, vagy környezetébe ma már olyannyira belesimuló, hogy első pillantásra a telepszerűség fel sem tűnik, létrejöhett spontán módon, például néhány szegény család többé-kevésbé illegális telekfoglalása és éppen elérhető anyagokból történő hajléképítése, mezőgazdasági terület parcellázása, gyár által szervezett és finanszírozott akció, állami inségakció stb. nyomán, lehet szegény-, munkás-, tisztviselő-, nyaraló-, villatelep stb., vagy napjainkban akár „korszerű, új lakótelep” is. Valószínűleg nem pusztán a véletlennek tulajdonítható az, hogy itt röviden körvonalazott, egymástól meglehetősen különböző képződményeket a nyelv egyaránt telepeknek nevezi. Úgy tűnik, hogy ennek magyarázata nem utolsósorban az a nagyon pontos megfigyelés, hogy ezek a telepek többé-kevésbé egyszerre, vagy egymáshoz hasonló jellegű akciók nyomán jöttek létre, és olyan viszonylag homogén területi egységet alkotnak, ahol nem az utca vagy a ház, hanem egy kisebb-nagyobb összefüggő terület képez városszerkezeti egységet.

A szegény- és munkástelepek létrejötte nem kis mértékben éppen a városigazgatás korábban már említett, kisházellenes intézkedéseivel magyarázható. Hamarosan kiderült ugyanis, hogy a városba áramló tömegek lakásigényét még a kor igen magas lakásépítési ütemének szintjén sem lehet bérházakban lévő lakásokkal kielégíteni. A spekulációs bérházépítés viszont a város belső részeinek túlszűfolttségéhez, már építésük pillanatában is korszerűtlen és egészségtelen lakások tömegének a keletkezéséhez és nagy tömegek által megfizethetetlenül magas lakbérékhez vezetett. Mindezek miatt a századforduló táján már igen komoly erők követelték új városrendezési terv és építési szabályok kidolgozását. Ettől, egyebek mellett, a családiház-építést megkönnyítő intézkedéseket remélték. A spekulációs bérházépítésben érdekelt csoportoknak azonban az első világháborúig sikerült megakadályozniuk az építési szabályok számottevő megváltoztatását. A családiház-építés zöme változatlanul a fővároson kívülre, a peremközségekbe szorult.

Az élesedő szociális problémák miatt állami kezdeményezéssel, ill. támogatással szociális lakásprogramok indulnak a századforduló után. 1908-ban Kispesten megkezdik a Wekerle-telep építését. 4788 lakás épül meg itt. 1909-1912 között, a Bárczy-program során mintegy 6000 lakást építenek fel, 19 „kislakásos telep” jön létre. Gyakran telepeket építenek a gyárak is, saját munkásaik, tisztviselőik számára. A telepépítés zöme azonban már a két világháború közti időszakra esik, amikor a magántőke már képtelen volt megbirkózni a lakáspiacon keletkező óriási feszültségekkel. Budapest egyes részei, például az 1950 előtt is a fővároshoz tartozó Kőbánya legnagyobb része, ilyen telepszerű beépítéssel volt leírható.

Telepeknek nevez a köznyelv gyakran olyan nagyobb kiterjedésű, összefüggő területeket is, amelyek megműveletlen vagy mezőgazdasági művelés alatt álló területek parcellázása és valamilyen többé-kevésbé szervezett akció nyomán jöttek létre. A parcellázás emlékét gyakran a volt tulajdonos neve, esetleg keresztnéve őrzi. A telepszerűség általában ott nyilvánvaló, ahol a klasszikus értelemben vett városi expanzió egyáltalán nem, vagy csak sokkal a telep létrejötte után érte el a területet, ezért a telep egy vagy több oldalról nincs körülépítve, vagy igen számottevően különbözik közvetlen környezetétől is. Egyik korábbi munkánk során, egy, a klasszikus ökológiai megközelítés szerint azonos övezetbe tartozó, homogén terület, a csak 1950 után a fővároshoz tartozó jelenlegi XVIII. kerület elemzése példáján kíséreltük meg bemutatni egy ilyen, alapvetően telepes szerkezetű városrész belső strukturáltságát.³⁴

A telepeknek önálló városszerkezeti egységként való funkcionálása talán az eddigieknél is nyilvánvalóbb a napjaink tömeges állami lakásépítésének súlypontját képező új lakótelepek esetében. Ez olyannyira nyilvánvaló, hogy az új lakótelepeket a klasszikus ökológiai előfeltevéseket elfogadó városszociológiai munkákban is külön voltak kénytelenek kezelni, részlegesen feladva ezzel a nagy, összefüggő területi egységekből építkező városmodellek elvét.

Hosszú harcok után, végül is csak az első világháború előestéjén születik meg az új építési szabályzat. Ez annyiban mindenképpen előrelépést jelent, hogy míg a korábbi szabályozások elsősorban a városkép esztétikai megjelenésére, a mindenáron való nagyvárosias jellegre koncentráltak, az 1914-es szabályzatban már a korábbiaknál sokkal határozottabb szociális és egészségügyi intézkedések is felfedezhetők. A bérházak esetében csökken a telek beépíthetősége és növekszik az udvar minimális alapterülete, egyszersmind megjelenik a hátsó építési vonal fogalma is, ami a keretes beépítés előfutárának tekinthető. Javulnak a kötelező utcai légtérarányok is, ami valamivel kevésbé zsúfolt beépítést tesz lehetővé. Témánk szempontjából legfontosabb következménye azonban az a szabályzatnak, hogy létrehoz egy új, családiházias övezetet, amely „... a város legkülső részeit öleli fel, és jellege a kisebb telekminimumhoz kötött, szabadon álló építkezés. Módot talál itt az is, aki csak kis tőke felett rendelkezik, hogy saját otthonában lakhassék és gyakorolja ipari foglalkozását.”³⁵ Nyilvánvaló, hogy ez az eddigi, elsősorban bérházias jellegű fejlődés alternatívája lehetett volna.

Alig néhány hónappal később azonban kitört az első világháború, aminek következtében a lakásépítési tevékenység szinte teljesen megszűnt. A vesztes háború után a Monarchia felbomlott. Magyarország területe egyharmadára csökkent. Az elcsatolt területekről hatalmas tömegek érkeztek a fővárosba, akik közül lakás híján sokan szükségtáborokba vagy vagonokba kényszerültek költözni. Ez, valamint a két világháború közötti igen alacsony magyarországi gazdasági növekedési ütem, nagy szegénység és minimális lakásépítési kedv, az építési hatóságokat különféle engedményekre kényszerítette. A helyzet nem nagyon kedvezett budapesti kertvárosias városrészek kialakításának. A háború előtt létrehozott családiházias övezetben, de kisebb mértékben azon kívül is, különböző állami akciók következményeként, egymás után jönnek létre a különböző telepek. A legtöbb budapesti telep - zömében szegénytelepek éppen akkor és éppen itt épülnek. Eلسzórtan persze családi házak is épülnek, ezek azonban többnyire meglehetősen igénytelenek, gyakran falusias jellegűek. Azt az előírást, hogy csak közművesített telken szabad építkezni, a közművesítés lassú előrehaladása miatt, gyakorlatilag nem lehetett betartani. Sorházak szinte egyáltalán nem is épültek. Néma leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a családiház-építésben érdekelt közép- és alsó-közép rétegeknek csak éppen addigra sikerült kivívniuk, hogy ezen építési formát az építési szabályozás lehetővé tegye, amikor az ország gazdasági helyzete már nem engedte meg, hogy ezek a rétegek, vagy legalábbis e rétegek zöme, többé-kevésbé rangos, önálló házat építhessen magának a városban belül. A családiházias-építés súlypontja megint - tegyük hozzá, hogy most alapvetően más okok miatt, mint korábban - a város peremközségeibe torlódott, ahol még kevésbé szigorúak az építési előírások, kisebbek a kötelező telekminimumok és alacsonyabbak a telekárak is. Ily módon a szukcesszió „klasszikus módjától” eltérően - egyes, a főváros határán kívüli területek viszonylag intenzíven épültek be, miközben Budapesthez tartozó igen nagy területek beépítetlenek maradtak. Ezek egyrészt még ma is beépítetlenek, más részébe ipar települt, egyes területek pedig sokkal később közvetlen környezetüktől is számottevően eltérő jelleggel épültek be. Mondanunk sem kell, hogy mindez szintén az övezetek heterogenizálásának irányába hatott.

A két világháború közötti időszak legerősebb építési konjunktúrája a '30-as évek közepétől érvényesült. A kor hivatalos városrendezési törekvései az 1937. évi VI. törvénycikkben és az 1940. évi Építésügyi Szabályzatban öltöttek testet. Témánk szempontjából mindenekelőtt az érdemel említést, hogy az előbbi a Fővárosi Közmunkák Tanácsának

³⁴Ladányi János-Csanádi Gábor: *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető, 1983.

³⁵Siklóssy László: i. m. 552.

hatáskörét a főváros peremközségeire is kiterjesztette. Ezzel megnyílt a lehetősége annak, hogy a fővárost és az akkor annál már nagyobb népességnövekedési ütemet felmutató peremközségeket egységes elképzelések szerint szabályozzák. Az övezetes szerkezet érvényesülése ellen hatnak azok az intézkedések, melyek szakítást jelentenek azokkal a korábbi elképzelésekkel, amelyek a város egész területét építési területnek tekintették, és csak egyes építési övezetek beépítési módjának szabályozására törekedtek. A korábbi liberális elveken alapuló szabályozással szemben, a harmincas évek végén „telepítéspolitikai” irányelveket fogalmaznak meg, melyek lényege az építési terület csökkentése, a közművekkel, közlekedéssel, közintézményekkel el nem látott területek beépítésének tilalma. E politika, amelyet ma a „koncentrált fejlesztések stratégiájának” szoktak nevezni, gazdaságossági megfontolások mellett mindenekelőtt szociális és közegészségügyi szempontokkal érvelt, és függetlenül attól, hogy a gyakorlatban mennyire volt betartható, annyi mindenestre elmondható róla, hogy az infrastrukturális beruházások üteméhez igyekszik igazítani a lakás-építési tevékenységet. Ez, mint látni fogjuk, nem bizonyult nagyon sikeres politikának az épülő lakások telepítésének kérdésében, hozzájárult viszont az infrastrukturális beruházások minimalizálásához. Ennyiben mindenképpen deklarált szociális és közegészségügyi céljai érvényesülése ellen hatott. Szintén az övezetek homogenitása ellen hat az a városépítési ideológia, amely megkülönbözteti egymástól a város fejlődésének alapvető elveit rögzítő „kerettervet” a „konkrét városrendezési tervektől”, amelyeknek a „kerettervekkel” összehangoltan, esetenként kell készülniük. Nyilvánvaló, hogy ebben az általános övezeti szabályozást felváltó esetenkénti részletes szabályozás előjelei fedezhetők fel.

Fontos változás az is, hogy a szabályozások intézkedéseket tartalmaznak annak érdekében, hogy még mindig meglévő körülépített udvaros beépítést újfajta, kedvezőbb beépítési mód váltsa fel. Már említettük, hogy az 1914-es szabályzatban megjelenik a hátsó építési vonal fogalma. Ennek továbbfejlesztése az ún. csatlakozó udvaros beépítés, amelyről rövidesen az ún. keretes beépítésre tértek át. Ez a korábbinál lényegesen kedvezőbb légtérarányokat biztosít. Témánk szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy az így épült bérházakban gyakorlatilag megszűnik a lakók ugyanazon épületen belüli szegregációjának leglényegesebb kiváltó oka, a körfolyosós bérház utcai és udvari lakásainak hatalmas különbsége.

A korszak bérházépítésének helyét nemcsak a már említett „telepítéspolitikai”³⁶ irányelvek, hanem az ezek érvényesülését elősegítő különböző adómentességi rendeletek is nagymértékben befolyásolták. Az adómentességi rendeletek ebben a korszakban már túlmentek a még be nem épített főútvonalak korszerű bérházakkal való beépítésének szorgalmazásán, az egyes fejleszteni kívánt területek preferálását is szolgálták. Ez egyes, a lakások alaprajzával és komfortosságával kapcsolatos előírások betartása esetén akár 30 évi teljes adómentességet is jelenthetett. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy míg a régebbi lakások bérei rögzítettek voltak, az új lakások béreit szabadon lehetett megállapítani. Ez azt eredményezte, hogy a harmincas években az új lakások bére 3-4-szerese volt a régi lakásokénak.³⁷ Igen jó példa ez arra, amikor a különböző társadalmi csoportok városon belüli allokációját a telekáron kívül más fontos tényezők is befolyásolják.

Ezek az adómentességi rendelkezések azonban ugyanakkor az övezetek heterogenitásának irányába hatottak. Nemcsak amiatt, hogy korábbi ilyen intézkedésekhez hasonlóan egyes főútvonalak ház- és lakásállományának a környező utcákétól való különbözőségét fokozták, hanem azért is - és ez az új elem -, mert olyan ház-, ill. lakástípust preferáltak, amelyik egy meghatározott társadalmi csoport - a két világháború közötti magyar társadalom felső-közép rétegeit sorolnánk ide - igényeit volt hivatott kielégíteni. Ez abban az esetben a legnyilvánvalóbb, amikor ezek az új típusú építkezések nagyobb, szinte városrésznyi, többé-kevésbé homogén területeket eredményeztek (ilyen mindenekelőtt az Újlipótváros, amelyet elsősorban a „zsidó polgárság”, illetve a Lágymányos, amelyet inkább a „keresztény középosztály” megfelelő csoportjai építettek be), de nyilvánvaló akkor is, amikor csak egy-egy háztömb vagy telek épült így be. Fokozza ez az egyes övezetek heterogenitását, hiszen a nagyobb új típusú városrészek nem ott jöttek létre, ahol a klasszikus övezeti elrendeződés szabályai szerint „létre kellett volna jönniük”, és így olyan területi egységeket eredményeztek, amivel az ökológusok nem nagyon tudnak mit kezdeni. A kisebb, néhány háztömbnyi vagy lakóháznyi egységek, amelyek a város területén meglehetősen elszórtan jöttek létre, a hagyományos ökológia alapelveiben gondolkodva szintén

³⁶E karakterisztikusan borzalmas kifejezés, és az általa jelölt városfejlesztési stratégia korántsem új találmány. A Budapest városfejlesztési programja: „A törvényhatósági közgyűlés külön bizottságának jelentése, 1940”. c. munkában már külön fejezet található ezzel a címmel.

³⁷Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története*. I-IV. Budapest: Műszaki, 1960, 1964, 1969. III. Kötet 150.

megoldhatatlan problémát okoznak, ahol már csak az átlagolás jótékonyan elfedő művelete, vagy a „kivétel erősíti a szabályt” megállapításhoz hasonló típusú „tudományos általánosítások” segíthetnek.

Úgy gondoljuk, hogy a századforduló körfolyosós pesti bérházához hasonlóan, jogos a - feltehetőleg a második világháború és az azt követő nagy társadalmi változás miatt az előbbinél a városban ugyan jóval kevésbé elterjedt - harmincas évek bérházáról, mint városszerkezeti típusról beszélnünk. Ez azért is így van, mert az építési előírások tiltásai és a különböző adókedvezmények ösztönzései által meghatározott keretek között működő spekulációs lakásépítés olyan erősen behatárolta a tervezők lehetőségeit, hogy tevékenységük igen hasonlatossá vált a típustervek adaptálásával foglalkozó utódokéhoz. A „modern bérház” általában keretes beépítéssel épül, jellemző a 14 méteres traktusmélység, az utcai front jobb kihasználása miatt általánossá válik az ún. hall. A lépcsőház mellett átmenő; 2-4 szoba hallos lakások vannak, konyhából nyíló, udvari frontra néző „cselédszobával”. A lépcsőházzal szemben a telekszélességtől függően 1-3 garzonlakás van. A lakások kivétel nélkül mind komfortosak és általában központi fűtésesek. Az előcsarnok márvánnyal vagy más elegáns anyaggal burkolt, reprezentatív és világos a lépcsőház is, de itt már nincsen hátsó lépcsőház vagy cselédlépcső. Udvari lakások sincsenek, és az épület emeletenkénti tagolásának sincs számottevő szociális jelentősége. A pesti bérház ebben a típusában már viszonylag homogén társadalmi összetételű népesség lakik. A többszobás és a garzonlakások lakói közötti különbség is inkább demográfiai; mint társadalmi okokra vezethető vissza. A ház lakói között viszonylag csekélyek a különbségek, de a ház lakóinak státusa már igen számottevően különbözhet akár a környező, más városszerkezeti típust reprezentáló házakétól is.

A századforduló és a harmincas évek pesti bérházának különbsége minden bizonnyal nem utolsósorban strukturális különbségekkel magyarázható. Bár a - harmincas évek magyar társadalmára még mindig sokkal merevebb, mint a legtöbb nyugat-európai demokráciáé ebben a korban, annál mindenesetre már jóval kevésbé merev, hogy a kedvezményezett rétegek lemondhatnának a társadalmi távolságok térbeli kivetítésének előnyeiről, és arról, hogy „másságukat” területi elkülönüléssel is szimbolizálják. 'Ebbe az irányba hatott az is, hogy ebben az időben kiéleződött a különböző társadalmi osztályok közötti harc, hogy a 29-33-as nagy gazdasági válság alatt az egzisztenciális problémák felerősödtek, ami a munkanélküliség radikális növekedésével, kilakoltatásokkal és egyéb, egy „rendes házban” nem megengedhető problémákkal járt.

Ez a folyamat persze nemcsak a két különböző kor jellegzetes bérháztypusának elterjedésében ragadható meg, tettenérhető abban is, hogy ebben az időben indul meg az a folyamat, amikor a magasabb társadalmi státusú csoportok fokozatosan kiköltöznek a körfolyosós bérházak jobb, utcai lakásaiból, és ebben az időben gyorsul fel a korábban elsősorban pihenő- vagy üdülőövezetként funkcionáló városrészek (a pesti oldalon elsősorban Zuglónak, de mindenképp a budai oldal hegyvidéki részeinek) villákkal és társasházakkal való beépítése. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy itt nem egyszerűen nagyvárosi expanzióról, nem is csupán annak a városi közlekedés számottevő javulása, a személyautó elterjedése miatti felgyorsulásáról van szó, hanem legalább ilyen mértékben a társadalom strukturális változásai által kiváltott folyamatokról is. Erre utal az is, hogy a magasabb státusú társadalmi csoportok korántsem egy irányba, a külső zöldövezetek felé törekedtek, hanem - mint láttuk - részben korábban még alig beépített területeken kialakított modern bérházak negyedekbe, részben pedig leromlott belső városrészekben épült új bérházakba. Mi sem bizonyítja jobban, hogy a belső városrészek napjainkban tetőződő, fokozatos leromlása nem a városi expanzió egyedül lehetséges következménye, csak egyik alternatívája volt, hogy a '30-as évek végére már határozott törekvések és tervek voltak ezen városrészek felújítására. A kibontakozó, de félbemaradt folyamat nyomai ma is észlelhetők ezen a területen. Az elképzelések részben az értéktelen épületek lebontásán és új típusú bérházakkal való beépítésén, részben pedig a körfolyosós bérházak udvari frontjának részleges elbontásán és csatlakozó udvaros vagy keretes beépítés kialakításán alapultak. A rehabilitációs elképzeléseket tükrözi a Madách sugárút terve is. Ez a napjainkig ebben a formában szerencsére nem megvalósult terv, az elképzelések szerint a korábban épült Sugárúthoz hasonlóan, mintegy áttörte volna a túlszűfolt belső városrészeket, kedvezőbb légtérarányú és persze nagyobb értékű házak építését tette volna lehetővé. Mondanunk sem kell, hogy a belső városrészek ilyen jellegű átépítése alapvetően megváltoztatta volna Budapest „természetes ökológiai folyamatok következtében kialakult övezeti szerkezetét”. Mindenesetre a tervek megvalósulását ökológiainak éppenséggel nem nevezhető okok, a második világháború kitörése, majd a háború utáni városfejlesztési stratégia alapvető megváltozása akadályozta meg.

Terjedelmi okok miatt itt nem áll módunkban, hogy az 1945 utáni periódust tárgyalva is megkíséreljük felvázolni a város területi szerkezetét alapvetően befolyásoló tényezőket. Így csak azoknak a leglényegesebb folyamatoknak a vázlatos

bemutatására törekedhetünk, amelyek napjainkra a nagy kiterjedésű, területileg összefüggő övezetekben gondolkodó építési szabályozás felbomlásának további kiteljesedéséhez vezettek. Mint mondtuk, a belső pesti városrészekre jellemző „körülépített udvarú bérházas” beépítési szerkezet alternatívájaként fogható fel az a legtöbb európai fővárosban már jóval korábban elterjedt, de Budapesten csak a két világháború közötti időszakban megjelenő építési megoldás, amelyet a csatlakozó udvaros, majd keretes beépítési mód jelentett. Később, már közvetlenül a második világháború előtt a beépítési mód tovább oldódik, a keretes beépítésnél kisebb-nagyobb légréseket hagynak szabadon (lásd például a Víziváros akkor beépült részeit), majd - immár a „zárt sorú” beépítési mód alternatívájaként - Budapesten is megjelentek az első sorházak.

Ezen építészeti törekvések szerves folytatásának tekinthető, hogy a negyvenes évek közepétől-végétől kezdve mára hivatalos építési szabályozás terén is uralkodóvá válik az a felfogás, amely túlhaladottnak tekinti a város középpontjától kifelé haladva folyamatosan csökkenő beépítési intenzitását, az egy-egy övezetbe tartozó telkek beépítésének mértékét és jellegét egységesen szabályozó városrendezési elveket. Ehelyett különböző funkciójú (az általános rendezési terv 1946-os előmunkálatai során például lakóterületeket, ipari területeket, zöldterületeket, különleges rendeltetésű területeket, illetve ezen eltérő funkciójú területek lehetséges kombinációit) területek nem feltétlenül összefüggő rendszerét különböztetik meg. A tervek szerint funkcionálisan egy-egy kategóriába tartozó területekre is különböző beépítési intenzitási fokot lehet előírni. Lényeges változást jelent az is, hogy a beépítés intenzitása alatt egyre kevésbé a telkek beépíthetőségének mértékét értik, hanem elterjed a „fajlagos beépítés” elve. Ezzel kapcsolatban egyre kevésbé telekhatárokból, mint inkább tömbökben, tömbcsoportokban gondolkodnak, ami változatos, jobb légtérarányú beépítéseket tehet lehetővé. Az 1959-es Budapesti Városrendezési Szabályzat szerint építési tömbökre - amely alatt már egy-egy építési teleknél nagyobb összefüggő építési terület is értendő - részletes rendezési terv alapján megengedhető az övezeti előírásoktól való eltérés. Preisich szerint „a gyakorlatban ez a kivétel válik általánossá”, és „... lényegében csupán a szabadonálló övezetek egyéni telkei azok, ahol a rendelkezéshez alkalmazkodni lehet”.³⁸ Mindezek következtében a városszerkezet egyre inkább mozaikszerű formát ölt és a korábbinál is kevésbé írható le valamilyen övezet- vagy szektor-moddal. Az övezetek és szektorok grafikus rendszerében gondolkodó városideál pedig jóformán csupán a „zöldgyűrűk” és „zöldsávok” alaprajzi rendszerében tervezgető holtvágányokra, no meg a klasszikus ökológia fikcióihoz változatlanul kritikátlanul viszonyuló „ökológiai modellekbe” szorul vissza.

3. Visszatérve most már kiinduló problémánkhoz, tehát ahhoz, hogy mennyire alkalmasak a klasszikus és „neoklasszikus” ökológia módszertani előfeltevései a városokban zajló ökológiai folyamatok megértésére, talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt gondoljuk, hogy a klasszikus ökológia legnagyobb érdeme nem is a leginkább elterjedt absztrakt városmodellek felállítása, hanem sokkal inkább az volt, hogy a városok térbeni differenciálódását társadalmi jellegű szabályszerűségekre igyekezett visszavezetni, hogy a városokon belüli területi és társadalmi egyenlőtlenségek lényegi összefüggéseire mutatott rá. Ebből a szempontból valóban másodlagos fontosságú, hogy modelljeik mennyire pontosan vagy részletesen írják le az általuk elemzett városok szerkezetét, hiszen ezen összefüggések általában annyira erősek, hogy nehezen képzelhető el annyira durva modell, amely elfedhetné azokat.

Úgy véljük, azonban, hogy a városszociológiának ez az útja mára már a zsákutcába jutás veszélyét rejti magában. Ma már, amikor a klasszikus ökológia által feltárt összefüggések többé-kevésbé közhelynek számítanak, amikor a városokban zajló ökológiai folyamatokkal kapcsolatban már rengeteg adat áll rendelkezésünkre, és amikor már összehasonlíthatatlanul kedvezőbbek ezen adatok feldolgozásának technikai feltételei is, talán nincs sok értelme formális, a városok valóságos szerkezetével nem sokat törődő modellekkel dolgoznunk. Ezek az absztrakt modellek ráadásul nem alkalmasak arra sem, hogy a városban zajló ökológiai folyamatok történeti és strukturális okainak magyarázatát elősegítsék.

Mindez arra a következtetésre vezetett bennünket, hogy le kell mondanunk az olyan nagyléptékű modellek használatáról, amelyek kevés számú, egymással összefüggő, nagy területi egység kialakítására törekednek, és ezek elhelyezkedését csupán egy-két rendező elvre igyekeznek visszavezetni. Budapesten például, mint láttuk a tagadhatatlanul érvényesülő övezet- és szektorhatáson kívül, nyilvánvalóan kimutathatók a többmagvú városmodellek megragadható elrendeződés nyomai is, továbbá még egy sor egyéb hatás (a főútvonalak menti területek építési szabályozása gyakran különbözött a környező utcákétól is; egyes munkáskolóniák, tisztviselőtelepek stb., mintegy szigetszerűen ékelődnek

³⁸Preisich: i. m. III. kötet. 60-61.

bele környezetünkbe; vasútvonalak, ipartelepek stb. mentén viszonylag nagy esély van szegénytelepek kialakulására; Budapest egyik leguralkodóbb háztípusa eleve úgy épült, hogy az udvari fronton kis, komfort nélküli, az utcai fronton nagyobb, komfortos lakások helyezkednek el stb.) is érvényesül. Ezen „városszerkezeti minták” feltárására feltétlenül szükségünk van ahhoz, hogy a különböző várostervezői, építésigazgatási, városfelújítási, lakásgazdálkodási stb. stratégiák társadalmi hatásait elemezni tudjuk. Ha figyelmünket a különböző „városszerkezeti minták” megragadására és értelmezésére fordítjuk, látható lesz, hogy ezek különböző „szegregációs mintákat” határoznak meg, hiszen az a jelenség, amit eddig szegregációnak nevezünk - ti. a különböző társadalmi csoportok, városrészek (ráadásul meglehetősen megkérdőjelezhető elvek alapján lehatárolt városrészek) közötti disszimiláris eloszlása - a szegregációnak csak egyik, valószínűleg nem is mindig legfontosabb speciális esetét jelenti. Úgy tűnik, hogy mindenekelőtt ezen különböző léptékű és jellegű szegregációs minták megragadására kell törekednünk. Ehhez alapadatként - minél kevésbé aggregált lehetőleg a számlálókörzetinél is részletesebb, ház- és lakásadatokkal kell dolgoznunk. A dezaggregált alapadatok használata természetesen nem jelenti azt, hogy teljesen lemondanánk azokról az előnyökről, amelyeket egy áttekinthető és még kezelhető számú elemből álló modell nyújthat. Azt gondoljuk azonban, hogy a modell egyes elemeit nem szabad kívülről a vizsgálatba bevinnünk, hanem alapadataink viselkedésének elemzése alapján kell előállítanunk. Anélkül, hogy itt az egész módszer leírására vállalkozhatnánk, úgy tűnik, hogy a különböző szegregációs minták leírásánál elsősorban az egyes városszerkezeti minták társadalmi státusából és belső homogenitásából kell kiindulnunk. Modellünk elemeinek száma minden bizonnyal valamivel nagyobb lesz, mint a klasszikus ökológiai modelleké, és az eddigiek alapján az is igen valószínűnek látszik, hogy a modell egyes elemei általában nem fognak összefüggő területet alkotni. Úgy tűnik, hogy modellünk sokkal jobban fog hasonlítani egy különböző nagyságú szabálytalan elemekből álló mozaikhoz, mint egy elemi geometriai formákból álló szabályos ábrához. Nem kevésbé valószínű, hogy ez a modell nem lesz alkalmas minden város belső szerkezetének leírására, de a „városstruktúra általános szabályszerűségei” megragadására sem, annál is kevésbé, mert - az ez irányú kutatások egyetlen hasznos tanulsága szerint - ezek a szabályszerűségek vagy teljesen semmitmondók, vagy nem léteznek. A szegregációs minták típusainak megalkotásához pedig elengedhetetlennek tartjuk a történeti elemzéseket, valamint a szegregációs folyamatoknak a társadalom érdek- és hatalmi struktúrájával való összefüggéseinek értelmezését. Úgy gondoljuk, hogy mindez előbb-utóbb elvezethet egy új elveken nyugvó városszociológia kialakulásához.

Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten

Csanádi, Gábor
Ladányi, János

1988

Ebben a tanulmányban arra törekszünk, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékben alkalmazhatók a városok térbeni-társadalmi szerkezetének leírására a városszociológia által kidolgozott klasszikus modellek. Arra a következtetésre fogunk jutni, hogy ezek mind elméletileg, mind empirikusan csak igen nagy fenntartásokkal használhatók. Éppen ezért megkísérelünk a városon belül zajló társadalmi folyamatok néhány elemének megragadására olyan fogalmakat és empirikus módszereket kidolgozni, amelyek közelebb vihetnek e folyamatok reálisabb megragadásához. Véleményünk szerint ugyanis az eredeti probléma - a város térbeni-társadalmi szerkezete legfontosabb szabályszerűségeinek leírása - úgy is megfogalmazható, mint a különböző szegregációs típusok térbeni elhelyezkedésének vizsgálata. Arról van tehát szó, hogy a városszerkezet szabályszerűségeit vizsgálva egymástól minőségileg különböző folyamatok következtében létrejött, különböző társadalmi jelentéseket hordozó és szociális konzekvenciáit illetően is jelentősen eltérő térbeni elkülönüléstípusokkal állunk szemben. A népesség különböző státusú csoportjainak térbeni elkülönülése ugyanis nemcsak eltérő léptékekben, hanem - mintegy a társadalmi egyenlőtlenségek sajátos, térbeni megjelenéseként - karakterisztikusan eltérő minták szerint is megy végbe a város egyes területein.

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás, melyet 1981-85 között végeztünk,¹ elsősorban a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének, illetve a városszerkezeti elhelyezkedés időbeni átalakulásának a megragadására irányult. A kutatás során az 1860-1980-as időszakról témánkkal kapcsolatban rendelkezésre álló statisztikai adatok, térképek és várostervezési dokumentumok másodlagos elemzését is elvégeztük. Munkánk azonban mindenekelőtt az 1970- és 1980-as népszámlálások különböző területi bontásban rendelkezésünkre álló adatainak elemzésén alapult. Ehhez elsősorban a mintegy 90 alkerület, 450 városrendezési körzet és 7500 számlálókörzet adatait használtuk fel. (Adataink kismértékben eltérnek a KSH által közölt adatoktól, mivel különböző megfontolások után az ún. intézeti háztartások adataival nem számoltunk.)

1. A klasszikus városszociológiai modellek korlátai

A nagyvárosok térbeni szerkezetének leírására törekvő ökológiai modellek általában a következő három - általában mögöttes - feltétellel dolgoznak. Modelljeiket

1. szabályos geometriai formákból,
2. szabálytalan geometriai formákból, de területileg még összefüggő alakzatokból,
3. szabálytalan formájú és területileg sem összefüggő, azonban mindenképpen kevés számú, nagy területi egységekből álló alkotórészekből építik fel.

Mint látható, a fenti feltételek mintegy kumulatív módon viszonyulnak egymáshoz (az első feltétel magában foglalja a másodikat és harmadikat, a második pedig a harmadikat). Az is nyilvánvaló azonban, hogy - mint később ezt látni is fogjuk - az egyes ökológiai modellek nem feltétlenül sorolhatók be a fenti típusokba. Nagyon gyakran előfordul, hogy az egyes

¹A kutatás eredményei megtalálhatók Csanádi G.-Ladányi J.: Budapest - a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének nem-ökológiai vizsgálata. Budapest, 1985. I-307. (kézirat)

szerzők meglehetősen határozatlannak mutatkoznak abban a tekintetben, hogy a fenti lehetőségek közül melyiket válasszák, sőt gyakran az is megesik, hogy a modell felépítésénél a kevésbé szigorú feltétel logikáját követik, de az elemzés során már úgy érvelnek, mintha az egy vagy két fokozattal szigorúbb feltétel követelményei érvényesültek volna. Az alábbiakban - a durvától az egyre részletesebb területi bontású alapadatok alkalmazása felé haladva - a fenti feltételek bármelyikéhez való ragaszkodás korlátait igyekszünk bemutatni, majd rátérünk annak illusztrálására, hogy milyen előnyökkel jár, ha a klasszikus ökológia fenti előfeltételezéseitől sikerül megszabadulnunk.

Az ökológiai modellek valamilyen módon mindig a város különböző területeinek csoportosítását jelentik. Kézenfekvő a kérdés, hogy az egyes modellek milyen hatékonyan végzik el ezt a csoportosítást. Ezért először a klasszikus övezet- és szektormodell, illetve egy ezek valamelyest korszerűsített változatának tekinthető ökológiai modell Budapestre való alkalmazhatóságát teszteltük.² Ez első lépésben azt jelentette, hogy megvizsgáltuk, hogy a különböző modellek által elvégzett csoportosítások milyen mértékben magyarázták meg a legerősebben aggregált területi alapegységek szóródását.

A szellemiek aktív népességen belüli aránya „területrészek”³ szerinti szóródásának felbontása különböző csoportosításban:⁴

Övezet I	^ 160,09	62,55	0,39
Övezet II		105,99	0,66
Szektor		81,57	0,51
Területi rendszer		135,46	0,85

Úgy gondoltuk, hogy a probléma illusztrálása érdekében elégséges, ha a szórásnégyzet-felbontást csak egyetlen - a különböző területi egységek státusát egyébként, mint látni fogjuk, igen jól kifejező - index mentén mutatjuk be. (A táblázatban szereplő utolsó három modell egyaránt nyolc elemből épül fel.) Jól látható, a „klasszikus” modellek esetén igen nagy a szórádásnak a modellek által nem magyarázott része. Ez alól csak a táblázat utolsó sorában szereplő, „korszerűsített változatnak” tekinthető modell jelent kivételt. Érdekes tehát röviden szólni arról, miben különbözik ez a modell az előzőektől. A különbség egyrészt abból adódik, hogy ez a modell részben feladja az övezetek és szektorok mereven szabályos geometriai formájához való ragaszkodást, szabálytalan geometriai formákból építkezik. Még egy lényeges különbséget tapasztalhatunk; időnként (különösen az utóbbi évtizedek állami lakásépítésének gócpontjait jelentő új lakótelepek esetében) az övezetek térbeli összefüggőségének elve is feladásra került. Ez utóbbi azonban már sehogy sem fért bele az övezetes-szektorok logikába, ezért legalább „átvitt értelemben” „belső és külső” lakótelepi „gyűrűkről” beszélnek a szerzők. Eközben nem sok szót vesztenek arra, hogy a lakótelepek nemcsak hogy nem alkotnak összefüggő területet, de gyűrűként sem helyezkednek el a térképen, továbbá az sem feltétlenül igaz, hogy két csoportban való tárgyalásuk a legszerencsésebb, különösen akkor, ha csoportosításuk pusztán a város középpontjától való távolságuk alapján történik. Ezzel ugyanis éppen a legutóbbi években zajló egyik leglényegesebb tendenciát sikerült elfedni. A korábban tipikusan homogén területi egységeknek számító lakótelepeken⁵ újabban - elsősorban a „félpiaci” és „piaci” kategóriákba sorolható lakásosztályok szaporodásának és új lakótelepekre való behatolásának tulajdoníthatóan - figyelemreméltó szegregá- lódási folyamatok játszódnak le, és ugyancsak a fenti ok következtében, a lakótelepek egymás között is erősen differenciálódnak.

A probléma további tanulmányozása érdekében a legnagyobb magyarázó erejűnek mutatkozott modell esetében meg kell vizsgálnunk azt a kérdést is, hogy milyen következményekkel jár a népszámlálás részletesebb területi bontásban rendelkezésre álló adatainak felhasználása. Mint ez következő táblánkból látható, a „területi rendszer”-modell a „területrészek” szórásnégyzetének 85 százalékát magyarázza meg, ugyanakkor a városrendezési körzetekre nézve ez az érték 72 százalék, a számlálókörzetek vonatkozásában pedig már csak 51 százalék. Ebből is látható, hogy maguk a „területrészek” olyan jelentős mértékben heterogén egységek, hogy belső heterogenitásuk gyakran komolyan veszélyeztetheti a levonható következtetések érvényességét.

²Az általunk tesztelt modellek Ekler Dezső-Hegedűs József-Tosics Iván: *A városfejlődés társadalmi-térbeni összefüggései Budapest példáján.* (I—III. kötet) Budapest: BVTV,[14] 1980. c. munkában találhatók meg.

³Mivel az idézett vizsgálatban alapadatként használt „területrészek” és a népszámlálási alkerületek az itt vizsgált probléma szempontjából egymással lényegében megegyeznek, számításainkat csak az előbbiekre végeztük el.

⁴Az övezet I. teljes környükről álló övezeteket jelent, az övezet II. pedig a Duna vonalában kettéosztott környükről előállított rendszer.

⁵Konrád Gy.-Szelényi Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest: Akadémiai, 1969.

A „területi rendszer”-modell által a különböző részletességű területi alapegységek szellemiek/aktívak mutatóinak szóródásából megmagyarázott rész:

	δ	δ	δ
			S2
„Területrész”	160,09	} 135,46	0,85
Városrendezési körzet	189,32		0,72
Számlálókörzet	264,90		0,51

E heterogenitás további vizsgálatra ad lehetőséget, ha a szórásnégyzet-felbontást a többszörös csoportosítás figyelembevételével is elvégezzük. Mint említettük, elemzéseink során a népszámlálásnál alkalmazott területi egységek többlépcsős aggregálását végeztük el:

Területi egység	szám	aggregálási lépcső
Számláló körzet	7500	} I.
Városrendezési körzet	450	
Alkerület (ill. „területrész”)	90	
Zóna (ill. „területi rendszer” elem)	8	} II.
		} III.

A számlálókörzetek - mint már említettük, ez a legkisebb népszámlálási aggregátum - teljes szórásnégyzete két részre bontható; a legközelebbi lépcső (városrendezési körzetek) szerinti csoportosításunk szerint képzett belső, valamint, külső szórásnégyzetre. Figyelembe véve viszont a következő csoportosítási lépcsőt, a „területrészeket” az utóbbi szórásnégyzet az előbbi módon ismét tovább bontható, hiszen ez nem más, mint a városrendezési körzetek összes szórásnégyzete. Az eljárás folytatható a „területrészek” „területi rendszerré” való aggregálási lépcsőjére vonatkoztatva is. Így a számlálókörzetek összes szórásnégyzetét olyan összegre bontottuk, melynek első három tagja az egymás után következő aggregálási lépcsők belső, negyedik tagja pedig a legmagasabb aggregálási lépcső külső szórásnégyzete. A számlálókörzetek összes szórásnégyzetének így mérhető az a része, melyet a legutolsó aggregálási lépcső magyaráz, és sorban azon részek, amelyek abból adódnak, hogy a csoportosítás egyes lépcsőinél a nagyobb területi egységekbe, heterogén terület egységeket vontunk össze. Vagyis a következőképpen jártunk el

$$\delta^2_{SZK} = \delta^2_{IB} + \delta^2_{IK}$$

$$\delta^2_{IIB} + \delta^2_{IIK}$$

$$\delta^2_{IIIB} + \delta^2_{IIK}$$

Képletszerűen:

ahol

δ_{SZK}^2 = a budapesti számlálókörzetek összes szórásnégyzete

δ_{IB}^2 = a számlálókörzetek városrendezési körzeten belüli átlagos szórásnégyzete

δ_{IIB}^2 = a városrendezési körzetek „területrészeken” belüli átlagos szórásnégyzete

δ_{IIIB}^2 = a „területrészeknek” a területi rendszer egyes elemein belüli átlagos szórásnégyzete

δ_{IIIK}^2 = a „területi rendszer” elemei átlagának szórásnégyzete.

A megfelelő értékeket kiszámítva a következőket kapjuk:

$$264,90 = 75,58 + 29,23 + 24,63 + 135,46,$$

amit a számlálókörzetek összes szórásnégyzetével osztva százalékos formában is kifejezhetünk:

$$100 = 29 + 11 + 9 + 51,$$

amiből már látható, hogy a „területi rendszer”-féle csoportosítás által nem magyarázott szóródás főként abból adódik, hogy a számlálókörzetek a városrendezési körzeten belül jelentős heterogenitást mutatnak. Jóval kevésbé jelentős az a hatás, hogy a „területrészeken” belül a városrendezési körzetek nem homogének, végül ennél is valamivel kisebb szerepe van annak, hogy a „területrészek” mutatói a „területi rendszer” egy-egy elemén belül is szóródnak.

Legfontosabb levonható következtetésünk mindezekből valószínűleg az kell legyen, hogy a viszonylag nagy aggregátumok - mint amilyenek például a „területrészek”, de valószínűleg még a városrendezési körzetek is - alapján felépített modellek szükségszerűen heterogén területeket foglalnak magukba. Mint adatainkból látható, a probléma nem abban, pontosabban nem elsősorban abban áll, hogy a „területi rendszer” egyes elemeit hol határolták le, és hogy a „területi részeket” hogyan csoportosították. A lényeg az, hogy még ilyen viszonylag jó) csoportosítás esetén is csak olyan modell alakítható ki, amelyben az egyes elemeken belüli és az azok közötti szórás csaknem megegyezik. A modell magyarázó ereje tehát a hagyományos ökológiai módszer, vagyis a lehatárolások finomításával számottevően nem növelhető. Kétségtelen viszont, hogy az egyes alkotórészek részletesebb területi aggregátumok szerinti heterogenitása önmagában még nem minősíti a modell érvényességét, hiszen elképzelhetetlen olyan nagy léptékű modell, ami részletesebb adatok alapján tesztelve nem bizonyulna kisebb-nagyobb mértékben heterogénnek. Ez önmagában legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy nem használható fel minden kutatási célra egy ilyen nagy léptékű, tehát szükségszerűen durva megközelítés. Ezért, a tapasztalt heterogenitás természetének megragadása érdekében, most előbb azt vizsgáljuk meg, hogy (1) milyen mutatók mentén, milyen mértékben bizonyult heterogénnek a modell, majd (2) rátérünk annak tanulmányozására, hogy kimutathatók-e valamilyen szabályszerűségek aszerint, hogy a város milyen jellegű területein mutatkozik különös mértékben heterogénnek egy ilyen nagy léptékű modell, végül (3) a különböző léptékekben érvényesülő szegregációs minták felvázolásával fogunk foglalkozni.

1. A heterogenitás különböző dimenziók mentén történő elemzését először a 450 népszámlálási városrendezési körzet adatainak felhasználásával végeztük el. Először a körzetek különböző dimenziókat reprezentáló mutatók mentén képzett deciliseit vittük különböző térképekre. E térképek alapján úgy tűnt, hogy a városszerkezet egyetlen dimenzió mentén sem volt valamilyen elemi geometriai formából építkező modellel leírható. Úgy tűnt továbbá, hogy leginkább még a városszerkezet által legerősebben és legsikeresebben kontrollált mutatók mentén voltak felfedezhetőek az övezet-szektoros városszerkezet nyomai, míg a többi változó alapján kirajzolódó szerkezet inkább valamilyen mozaikformára

emlé-keztetett. Szórásnégyzet-felbontásból nyert adataink a térképek elemzése alapján megfogalmazott hipotézist messzemenően igazolták. A „területi rendszer”-modell leginkább, az egyes városrészek beépítettségére vonatkozó adatok (földszintes házak aránya, egy házra jutó lakó, egy házra jutó lakás) mentén tűnt viszonylag hatékonyak, ami arra utal, hogy a város fizikai szerkezetét sokkal jobban model-lezi, mint a különböző társadalmi csoportok várostervezési módszerekkel csak igen áttételesen befolyásolható városszerkezeti elhelyezkedését. Ez egyébként szükségszerűen van így, hiszen a város fizikai dimenziók, így az egyes területek beépítettsége mentén kirajzolódó szerkezete a város társadalomszerkezeténél általában jóval nagyobb léptékű elkülönüléseket mutat, így nagy léptékű modellel is jobban közelíthető.

Még egy lényeges körülményre érdemes itt felhívunk a figyelmet. Adataink ugyanis nemcsak arra utalnak, hogy a nagy léptékű csoportosítás a fizikai dimenziók mentén általában hatékonyabbnak bizonyul, mint a státus- vagy ahhoz valamilyen módon kapcsolódó mutatók esetében. A különböző társadalmi csoportok adatainak elemzése alapján az is látható, hogy a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedő betanított és segédmunkások arányai szerint a „területi rendszer”-modell jóval inkább heterogénnek bizonyul, mint a hierarchia legtetetjén elhelyezkedő vezető állásúak és értelmiségiek aránya szerint. Ez térképeinken úgy volt látható, hogy a legmagasabb státusú körzetek voltak azok, amelyek a többiekhez képest leginkább (de nem teljesen) térben összefüggő, nagy kiterjedésű területeket alkottak, míg a legalacsonyabb státusú csoportok lakóhelyei több, egymással össze nem függő, kisebb méretű szegregátumként helyezkedtek el. Mindezek alapján pedig az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a legalacsonyabb státusú társadalmi csoportok eltérő minta szerint, jóval kisebb léptékben szegregálódnak, mint a hierarchia magasabb fokozatain elhelyezkedők, akikre inkább a nagyobb léptékű területi elkülönülés a jellemző.

2. Ez azonban: már átvezet bennünket következő problémánkhoz, tehát ahhoz, hogy a város milyen jellegű területein mutatkozik különös mértékben heterogénnek egy ilyen nagy léptékű modell. Első megközelítésként azt kell megemlítenünk, hogy ha a „területi rendszer”-modell által konstruált városrészeket külön-külön is megvizsgáljuk, nemcsak az derül ki, hogy - mint láthattuk - a „területrészek” igen heterogén egységek, hanem ráadásul még az is, hogy a város különböző részein - a modell által egyáltalán nem magyarázott módon - különböző mértékben azok. A „területrészek” által az adott városrészbe („területrendszer-elembe”) tartozó számlálókörzetek szóródásából megmagyarázott hányad ugyanis 4-33% között ingadozik.

Kísérjük meg röviden megfogalmazni, hogy a város mely területei szerkezetének adja jobb, illetve rosszabb közelítését az elemzett nagy léptékű modell. Mint már korábban láttuk, az övezetes városszerkezet nyomai leginkább még a várostervezés által legerősebben kontrollált mutatók mentén voltak felfedezhetők. Ezért érdemesnek tűnt a várostervezés által használatos övezeteket az általunk elemzett modell övezeteivel összevetni. Az egyszerűség kedvéért az összevetést csak a korábbi építési szabályozás törekvéseit a város addig beépült területein mintegy szintetizáló, a II. világháború előtt utoljára érvényes építési övezetekkel végeztük el. Az összevetés alapján nyilvánvaló, hogy a város azon területein, amelyek kiépülésének zöme az övezetes várostervezés „klasszikus periódusára” - ez Budapest esetében lényegében a városegyesítés (1873) és az első világháború közötti időszakra tehető - esik, a „területrendszer”-modell - az új lakótelepek fontos, de eléggé kézenfekvően drasztikus, újabb keletű várostervezői beavatkozást jelentő kivételétől eltekintve - lényegében az építési övezetek logikáját követi, attól lehatárolásában is többnyire csak akkor tér el, amikor a népszámlálási alkerületek nem követik pontosan az építési szabályozás vonalait. A két modell a klasszikus építési szabályozás fénykora után beépült területeken tér el igazán egymástól, hiszen a szociológiai modell itt is nagy összefüggő övezetekkel operál, míg az építési szabályzat - a kor uralkodó városépítési ideológiájának megfelelően - jóval differenciáltabb területi beosztással él.

Arra a megállapításra kell tehát jutnunk, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkezete még egy hajdanvolt építési szabályzat építési övezeteivel is jobban leírható, mint egy sokéves empirikus kutatási sorozat, komoly matematikai apparátussal történt feldolgozása után nyert szociológiai modellel, ami ráadásul semmivel sem jobb vagy rosszabb, mint a hasonló módszertani előfeltevéseken alapuló, más városok belső szerkezetének elemzése céljából készült modellek többsége.

3. A legalacsonyabb és legmagasabb státusú társadalmi csoportok térbeni koncentrációjának eltérő léptékéről megfogalmazott hipotézis ellenőrzése érdekében vizsgáljuk most meg azt a kérdést, hogy a városrendezési körzetek milyen szegregációs minták leírására alkalmasak, és hol van szükség arra, hogy felbontsuk őket. A városrendezési körzetek heterogenitásának vizsgálatára a számlálókörzetenkénti adatok adnak bizonyos lehetőséget. Ezen egységek

előnye, hogy viszonylag kicsik, átlagosan mintegy 100 lakás 300 lakóját foglalja magába egy-egy számlálókörzet. Ugyanakkor a számlálókörzetek egyszerűen a népszámlálási adatfelvétel logikája alapján kialakított technikai jellegű körzetek; ennyi embert kellett egy-egy számlálóbiztosnak végigkérdeznie. Ebből viszont az következik, hogy mivel lehatárolásuknál csupán technikai szempontok játszottak szerepet, a számlálókörzetek külön-külön általában nem jelentenek önállóan értelmezhető területi egységet. Vannak természetesen „szerencsés” esetek, mint például amikor egy-egy kisebb kolónia önmagában alkot egy számlálókörzetet, vagy amikor új lakótelepeken a számlálókörzeteket lépcsőházanként alakították ki, s így jól különülnek el egymástól a tanács, a szövetkezeti és az öröklakásos lépcsőházak.

Amikor azonban nem ilyen esettel van dolgunk - és az esetek döntő többsége ilyennek tekinthető - a számlálókörzeti adatokat úgy kell felfognunk, mint az adott városrendezési körzeten belül vett véletlen területi minták által produkált adatok sorozatait.

Ezzel már el is érkeztünk következő problémánkhoz, tehát ahhoz, hogy a város különböző területein a városrendezési körzetek különböző mértékben foglalnak magukba heterogén területi alapegységeket. A városrendezési körzetek számlálókörzeti adatok alapján mért heterogenitásának megjelenését eddig csak összefoglalóan írtuk le. Most megkíséreljük bemutatni azt is, hogyan helyezkednek el az eltérő heterogenitású körzetek a város térképén. A szórásnégyzet-felbontás adatai alapján megfogalmazott hipotézis ellenőrzése érdekében most a betanított- és segéd munkások aktív keresőkön belüli arányait fogjuk számlálókörzetenként is megvizsgálni.

o legfelső decilis • legalsó decilis

Kvalifikálatlan fizikaiak aktív keresőkön belüli aránya szerint sorba rendezett számlálókörzetek legfelső és legalsó decilisei Budapesten 1980-ban

Térképünkön látható, hogyan helyezkednek el Budapesten azon számlálókörzetek, amelyekben a legmagasabb, illetve a legalacsonyabb a betanított- és segéd munkások aránya az aktív keresők között (a térképen csak az alsó és felső decilist ábrázoljuk). Ha a kvalifikálatlan fizikai foglalkozásuk magas, illetve alacsony hányadával mérjük az adott terület státusát, akkor - némileg leegyszerűsítve - azt mondhatjuk, hogy Budán igen nagy számban helyezkednek el az olyan számlálókörzetek, amelyekben viszonylag alacsony a kvalifikálatlan fizikaiak aránya, míg a pesti oldalon már jóval kevesebb magas státusú területet találunk. Ezzel szemben a kvalifikálatlan fizikaiakat viszonylag magas arányban tömörítő számlálókörzetek a budai oldalon fordulnak ritkán elő, és Pesten találhatók meg igen nagy számban.

Meg kell még említenünk, hogy az alacsony státusú népességet tömörítő számlálókörzetek között viszonylag magas az olyan számlálókörzetek száma, amelyben igen kevesen (50-nél, illetve 10-nél is kevesebben) laknak, míg a magas státusú népesség által lakott számlálókörzetek körében lényegesen alacsonyabb az ilyen számlálókörzetek aránya. Az alacsony népességszámú számlálókörzetek, az ilyen városrendezési körzetekhez hasonlóan, főleg a város peremkerületein, illetve köztes ipari körzeteiben találhatók meg. Ha e szinte lakatlan számlálókörzeteket figyelmen kívül hagyjuk, illetve csak népességszámuknak megfelelő súllyal vesszük számításba, még nyilvánvalóbbá válik a magas-, illetve alacsony státusú számlálókörzetek térbeni koncentrációjának, első pillantásra is feltűnő, igen eltérő mértéke. Azok a számlálókörzetek, amelyekben betanított- és segéd munkás szinte egyáltalán nem lakik, területileg igen erősen koncentráltan, nagy összefüggő területet elfoglalva helyezkednek el többnyire Buda hegyvidéki, társasházas területein, míg a kvalifikálatlan munkásokat nagyon magas arányban tömörítő decilisbe tartozó számlálókörzetek ehhez képest jóval szétszórtabban találhatók meg főleg a város pesti oldalán.

Városszociológiailag jól értelmezhető az az igen kevés számú, magas státusú sziget is, ami Pesten található. Ezek részben a Duna partján (a Belváros és az Újlipótváros legjobb részén, valamint a Parlament környékén) helyezkednek el, részben pedig szétszórtan, a pesti oldal „jobb” lakótelepein, és kisebb öröklakásos szigetein. Egyébként a pesti oldalon található, igen kevés számú, magas státusú szigetre szinte kivétel nélkül elmondható, hogy ezek általában olyan területeken vannak, ahol viszonylag magas az öröklakások aránya. Lényegében ugyanez jellemző a budai oldal magas státusú, de nem társasházasszerű területeire is. Jól körülhatárolhatók a sokkal szétszórtabban elhelyezkedő alacsony státusú részek is. Ezek a város alacsony népsűrűségű peremterületeitől és köztes ipari körzeteitől eltekintve, főleg Angyalföld, Újpest, Pestimre, Pesterzsébet és Csepel, továbbá valamivel kisebb mértékben - Rákospalota, Kőbánya és Budafok tömeges szanálások által érintett területein, valamint a József- és Ferencváros erősen leromlott részein fordulnak elő viszonylag nagy számban.

Egyébként a különböző státusú és belső heterogenitású városrendezési körzetek térbeni elhelyezkedését együttesen bemutató térképünk elemzése alapján is ugyanerre az eredményre jutottunk. A magas státusú, homogén belső összetételű területek meglehetősen koncentráltan helyezkednek el a térképen, a közepes státusú területek esetében ez sokkal kevésbé mondható el, míg az alacsony státusú, homogén belső összetételű területekkel kapcsolatban (az igen nagy kiterjedésű, de szinte lakatlan városrendezési körzetektől eltekintve) kérdéses, hogy jogosult-e egyáltalán nagy léptékű térbeni koncentrációról beszélni.

A különböző társadalmi csoportok térbeni eloszlásának egyenlőtlenségeit mintegy összefoglalóan bemutató szegregációs indexek elemzése⁶ is az itt elmondottakat erősítette meg. Az általunk kapott szegregációs görbék - a témával kapcsolatos irodalomban leírttól eltérően - nem mutattak szabályos U alakot. Ez azért volt így, mert - az adatok alakulását bármilyen területi bontásban vizsgálva - a legmagasabb társadalmi státusú vezető állásúak és értelmiségiek indexei szisztematikusan magasabb értéket mutattak, mint amilyeneket a hierarchia alján elhelyezkedő betanított- és segéd munkások esetében kaptunk. Ez egyébként nemcsak a szegregációs irodalomban általánosan elfogadott tételnek mond ellent, hanem annak a társadalmi rétegződésvizsgálatok alapján elég egyértelműen kirajzolódó képnek is, hogy a társadalmi előnyök, illetve hátrányok a hierarchia két pólusán meglehetősen koncentráltan jelennek meg.

Adataink elemzése alapján úgy tűnik, hogy nem Budapestre kizárólagosan jellemző, és Budapest esetében sem új keletű jelenséggel van dolgunk. A különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének szabályszerűségeit a két világháború közötti időszakra is megvizsgálva, a mainál számottevően magasabb szegregációs indexértékek mellett, igen hasonló alakú szegregációs görbét kaptunk. A rendelkezésre álló adatok által lehetővé tett nemzetközi összehasonlítás eredménye is úgy összegezhető, hogy a különböző időpontokra, különböző területi részletességgel és foglalkozási kategóriákra elvégzett és különböző európai nagyvárosokban készült számítások alapján kirajzolódó szegregációs görbék egyaránt a fent ismertetetthez hasonló, szabálytalan U alakú görbét eredményeznek. Az észak-amerikai nagyvárosok esetében kirajzolódó szabályos görbe pedig valószínűleg annak tulajdonítható, hogy ebben az esetben az etnikai szegregáció erőssége nagymértékben elfedi az alacsony és magas státusúak elkülönülésének minden bizonnyal itt is megragadható eltérő szabályszerűségeit.

A térképek, a homogenitási számítások és a szegregációs indexek elemzése alapján egyaránt kirajzolódó tendenciát értelmezve tehát megállapíthatjuk, hogy a legalacsonyabb státusú társadalmi csoportok más szabályszerűségeknek megfelelően szegregálódnak, mint a magas státusúak. A társadalmi egyenlőtlenségek térben való leképződése ugyanis

⁶Lásd erről részletesebben Ladányi János: A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930-1980 között. *Valóság*, 1988/3.

nem egyetlen minta szerint megy végbe. Ez a városon belüli hatalmi viszonyoknak megfelelően azt jelenti, hogy a magas státusúak lényegében úgy és azokra a területekre koncentrálnak, ahogyan és ahová akarnak, az alacsony státusúak pedig úgy és oda, ahová hagyják őket. Ezért a munkások legalacsonyabban kvalifikált csoportjai sose, csak az ún. munkáskerületekben laktak Budapesten. Laktak és laknak különböző típusokba sorolható városszéli vagy ipar melletti területekre épült „telepeken”, közművesítetlen területen, silány családi házban, körfolyosós bérház udvari lakásaiban, zajos közút vagy vasút mellett, engedély nélküli épületekben, és a sort még sokáig lehetne folytatni. Ugyanekkor, szintén a hatalmi viszonyok következtében, a magas státusú társadalmi csoportok számára mindig lehetőség nyílik arra, hogy saját területet, beépítésmódot, házstílust alakítsanak ki a maguk számára.

Visszatérve a kiinduló kérdésünkhöz, tehát ahhoz, hogy mennyire alkalmasak a klasszikus és „neoklasszikus” ökológia módszertani előfeltevései a nagyvárosi térbeni-társadalmi folyamatok megértésére, összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy a klasszikus ökológia legnagyobb érdeme nem a korábban elemzett városmodellek felállítását volt, hanem sokkal inkább az, hogy a városok térbeni differenciálódásának társadalmi szabályszerűségeit igyekezett megragadni, és így a városokon belüli térbeni és társadalmi egyenlőtlenségek lényegi összekapcsolódására mutatott rá. Másodlagos fontosságúnak tűnik ebből a szempontból, hogy modelljeik mennyire pontosan vagy részletesen írják le az egyes városok belső szerkezetét, hiszen az általuk kimutatott összefüggések általában annyira erősek, hogy nehezen képzelhető el annyira durva modell, amely elfedhetné őket.

Más kérdés, hogy ezek a városok valóságos szerkezetét igen „nagyvonalúan” kezelő, a reálfolyamatoktól jelentős mértékben „elvonatkoztató”, nagy léptékű modellek mennyire alkalmasak arra, hogy közelebb kerüljünk a városban zajló térbeni-társadalmi folyamatok történeti és strukturális okainak a megértéséhez, illetve - éppen ellenkezőleg - milyen mértékben eredményezik a legfontosabb városszociológiai összefüggések elfedését. Talán nincs szükség különösebb tudományelméleti fejtegetésekbe bonyolódunk annak bizonyításához, hogy egy modell általánosítási szintje mértékének megítélését csak annak függvényében lehet elvégezni, hogy a szóban forgó modellt mire használták fel, míg elképzelhető a „jelenségektől” való elvonatkoztatásnak olyan mértéke is, amikor már csak üres absztrakciókról beszélhetünk.

Az még nem bizonyítja az övezetes logika kizárólagos létjogosultságát, hogy az övezetek mentén szinte minden fontos társadalmi tényező szisztematikus különbségrendszer alkot. Ez önmagában csak arra bizonyíték, hogy a társadalmi különbségek térben is megjelennek. Ez persze nem nagyon meglepő, hiszen egy strukturált társadalomban bármilyen státussal korreláló indikátor mentén vizsgálunk bármit, szisztematikus különbségeket fogunk látni. Úgy véljük azonban, hogy a városszociológiának elsősorban annak feltárásával kell foglalkoznia, ahogyan a társadalmi különbségek térben megjelennek, illetve azokból a mechanizmusokból kell kiindulnia, amelyekeken keresztül a társadalom térbeni szerveződése hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a világ egyetlen nagyvárosa esetében sem írható le kizárólag koncentrikus övezetekkel, hiszen a szubkulturális hátrányok felhalmozásától kezdve, a családi hátrányok iskolaivá transzformálódásán, illetve iskolarendszereken keresztül történő felerősítésén keresztül, egészen a lakáspiac vagy a várostervezés következményeiig, nem ismerünk egyetlen olyan lényeges társadalmi jelenséget sem, amelyről bizonyítható lenne, hogy kizárólag klasszikus értelemben vett övezeti léptékben fejtené ki hatását. Munkánk tehát nem egyszerűen úgy viszonyul a klasszikus ökológiai alapintenciókat kritikátlanul elfogadó munkákhoz, mint részletes leírás a kevésbé részleteshez, hanem a két megközelítés logikája tér gyökeresen el egymástól. Azt állítjuk, hogy az övezetek közötti szegregáció (még akkor is, ha most eltekintünk az övezetek alakjától) nem kizárólagos formája, hanem csak egyik speciális esete a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének.

A népesség szegregálódása ugyanis nem egyetlen minta szerint történik a városban. A nagy léptékű városmodellek legfőbb korlátai mindenekelőtt abban álltak, hogy a területi elkülönülés egymásra rétegződő szintjeiből csak a különböző társadalmi csoportok nagy léptékű elkülönülését voltak képesek jól-rosszul megragadni. Amikor a durva területi modelleket, egységeik belső heterogenitása alapján finomabb elemzés alá vettük, arra az eredményre jutottunk, hogy az egyes társadalmi csoportok térbeni elkülönülése kisebb léptékben is igen jelentős szabályszerűségeket mutat, sőt egyes társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének módja nagy léptékű modellekkel dolgozva nem is ragadható meg.

Nem csupán arról, az egyébként nem teljesen lényegtelen kérdésről van tehát szó, hogy nagyobb felbontóképességű optikával, részletesebb bontású adatokkal a szegregációs jelenségekről is finomabb képet lehet alkotni, hanem arról is, hogy a népesség elkülönülése eltérő elvek szerint megy végbe a város különböző történelmi korszakokban épült és átépült és különböző státusú társadalmi csoportokkal benépesült részein.

Egy új városszociológiai megközelítési mód körvonalai

Ideje tehát bevallanunk, hogy csalódást kell okoznunk azoknak az olvasóinknak, akik a hagyományos beidegződésnek megfelelően végig abban reménykedtek, hogy miután oldalakon keresztül igyekeztünk bizonyítani a klasszikus ökológiai modellek és azok „feljavított változatainak” fogyatékoságait, munkánk végén azért mégis elő fogunk hozakodni egy „minden korábbinál jobb” ökológiai modell felállításának kísérletével. Az ilyen jellegű elvárásokkal szemben talán nem felesleges ismét világosan megfogalmazni álláspontunkat: a „nagy modell” nem létezik. Meggyőződésünk, hogy a „városstruktúra általános szabályszerűségei” leírásának igényével fellépő, nagy léptékű ökológiai modelleknek nem egyik vagy másik eleme, hanem ezen modellek, sőt az egész klasszikus humán ökológiai tradíció alapelvei szorulnak gyökeres revízióra.

Csalódást kell okoznunk abban a vonatkozásban is, hogy hosszúra nyúlt fejtegetésünk végéhez közeledve be kell vallanunk, hogy - előzetes várakozásainknak tökéletesen megfelelően - nem sikerült olyan „korszerű” matematikai-statisztikai módszert találnunk, amelynek segítségével a „betöltöm az adatokat a számítógépbe, és a másik oldalon kijön a város térbeni-társadalmi szerkezete” típusú remények teljesíthetők lennének. Bármilyen kevésbé korszerűnek és tudományosnak hangzik, úgy gondoljuk, hogy a városszerkezeti vizsgálatokhoz, a különböző szegregációs minták leírásához, jellegzetes társadalmi következményeik feltárásához történeti-szociológiai elemzésekre és - különösen - sok-sok terepmunkára van szükség.

Munkánk során, miután lebonyolítottuk egy-egy terület statisztikai adatokkal elvégezhető, „felületi” elemzését, ezen városszerkezeti egységek lehatárolását két, egymástól viszonylag független szakaszban végeztük el. Először utcáról utcára, egyes helyeken házról házra járva, mintegy ránézéses alapon határoltuk le az egyes területeket, majd a rendelkezésünkre álló, igen részletes statisztikai adatok segítségével kontrolláltuk az első szakasz lehatárolásait. Ez tehát kétoldalú tanulási folyamat volt; a statisztikai adatok segítettek abban, hogy a terepmunka során „jobban lássunk”, és a terepmunka tapasztalatai segítettek jobban eligazodni a statisztikai adatok rengetegében. Egy idő után az egész feladat sokkal egyszerűbbé vált. Amikor már tudtuk, hogy mire kell odafigyelni, már alig-alig volt szükség a statisztikai adatok segítségével korrigálni a látottakat, illetve a terepmunka tapasztalatai alig módosították a statisztikai adatok elemzése alapján elvégzett lehatárolásokat.

Az is eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy a népszámlálási statisztika által használt, különböző részletességű területi aggregátumok egyike sem alkalmas maradéktalanul az egyes szegregációs minták leírására. Ezek az adatok kiválóan alkalmasak arra, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok alapadataiként szolgáljanak, hogy a városszerkezeti egységeket mintegy belőlük építsük fel. A különböző szegregációs minták leírásához azonban arra van szükség, hogy olyan városszerkezeti egységeket tudjunk lehatárolni, amelyek - létrejöttük körülményei, beépítettségük, a házak fizikai állapota, és nem utolsósorban az ott lakók társadalmi összetételének tekintetében - jellegzetesen különböznek környezetüktől, ugyanakkor közöttük, illetve bizonyos esetekben éppen belsejükben, jellegzetes szegregációs minták figyelhetők meg.

A különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése szabályszerűségeinek leírásához tehát azokat a legnagyobb területi egységeket kell megragadnunk, amelyekben belül a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése még azonos minta szerint megy végbe. Ezek a „városszerkezeti egységek” tehát gyakran homogének a bennük lakó népesség társadalmi összetételének vonatkozásában. Elképzelhetőek azonban olyan „városszerkezeti egységek” is - Budapesten ez korántsem csak kivételként fordul elő amelyeket éppen úgy definiálhatunk, hogy beépítettségüket tekintve viszonylag homogének, bennük a különböző státusú népesség megközelítően azonos minta szerint különül el egymástól, ugyanakkor meglehetősen heterogén társadalmi összetételű népesség lakik bennük.

Az ilyen városszerkezeti egységekkel jellemezhető városrészekben viszonylag gyenge városszerkezeti egységek közötti, ugyanakkor viszonylag magas egységeken belüli érvényesülő elkülönüléseket találtunk.

Fejtegetéseink végére érve, újra le kell szögeznünk, hogy minden ez irányú vizsgálódásunk tapasztalata szerint Budapest területi-társadalmi szerkezete nem írható le egyik klasszikus ökológiai modellel, illetve ezek semmilyen kombinációjával vagy „feljavított változatával” sem. Budapesten, mint láttuk, a tagadhatatlanul érvényesülő övezet- és szektorhatáson kívül, nyilvánvalóan kimutathatók a többmagvú városmodellel megragadható elrendeződés nyomai is, továbbá még egy

sor egyéb hatás (a főútvonalak menti területek építési szabályozása gyakran különbözik a környező utcákétól is; egyes nunkáskolóniák, tisztviselőtelepek stb. mintegy szigetszerűen ékelődnek bele környezetükbe; vasútvonalak, ipartelepek stb. mentén viszonylag nagy esély van szegénytelepek kialakulására; Budapest egyik leguralkodóbb háztípusa eleve úgy épült, hogy az udvari fronton kis, komfort nélküli, az utcai fronton nagyobb, komfortos lakások helyezkednek el stb.) is érvényesül. Nem azt állítjuk tehát, hogy bizonyos társadalmi csoportok nagy léptékű elkülönülése egyáltalán nem fordul elő. Azt sem gondoljuk, hogy például a városközponttól való távolság semmilyen városszerkezeti konzekvenciával nem bír. (Budapest esetében ennek egyébként valószínűleg még nagyobb jelentősége is van, mint a nagyvárosok többségében.) Úgy véljük azonban, hogy a nagy léptékű elkülönülés, illetve az övezetelv univerzális koncepciói relativizálásra szorulnak, esetükben nem a városszerkezeti elrendeződés egyetlen, hanem/csak egyik lehetséges esetével van dolgunk.

A „városszerkezeti elemek” feltárására feltétlenül szükségünk van ahhoz, hogy a különböző várostervezői, építésigazgatási, városfelújítási, lakásgazdálkodási stb. stratégiák társadalmi hatásait elemezni tudjuk. Ha figyelmünket a különböző „városszerkezeti elemek” megragadására és értelmezésére fordítjuk, látható lesz, hogy ezek különböző „szegregációs mintákat” határoznak meg, hiszen az eddig szegregációnak nevezett jelenség - talán sikerült bebizonyítanunk - a szegregációnak csak egyik speciális esetét jelenti. Mindenekelőtt az eltérő nagyságú és jellegű szegregációs minták megragadására kell törekednünk. Ezért kiindulásként minél kevésbé aggregált, lehetőleg még a számlálókörzetinél is részletesebb, ház- és lakásadatokkal kell dolgoznunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy le kellene mondanunk az áttekinthető és még kezelhető számú elemből álló modellek által kínált előnyökről. Úgy tűnik, hogy a különböző szegregációs minták leírásánál elsősorban az egyes városszerkezeti típusok társadalmi státusából és belső homogenitásából kell kiindulnunk. Modellünk elemeinek száma minden bizonnyal nagyobb lesz, mint a klasszikus ökológiai modelleké, és az eddigiek alapján az is igen valószínűnek látszik, hogy a modell egyes elemei általában nem fognak összefüggő területet alkotni. Modellünk így különböző nagyságú, szabálytalan elemekből fog állni, és sokkal inkább mozaikhoz, mint geometriai formákból álló szabályos ábrához lesz hasonlatos. Bizonyosan nem lesz alkalmas minden város térbeni-társadalmi szerkezetének leírására, de még a „városstruktúra általános szabályszerűségei” megragadására sem, hiszen az ez irányú kutatások egyetlen hasznos tanulsága szerint ezek a szabályszerűségek nem léteznek vagy teljesen semmitmondóak.

Meggyőződésünk tehát, hogy a nagyvárosok társadalmi szerkezete szabályos geometriai formákkal vagy bármilyen nagy léptékű modellel nem írható le, hanem csak különböző városszerkezeti típusok által meghatározott szegregációs minták kombinációjaként fogható fel. Egy-egy város belső szerkezetének sajátosságai pedig ezen városszerkezeti típusok kombinációjának sajátosságaiban, illetve sajátos szegregációs mintákat generáló speciális városszerkezeti elemek meglétében ragadhatók meg. Ha különösebb „ökológiai előítéletektől” mentesen vizsgáljuk a várost, rájövünk, hogy az szociológiai értelemben nem egyéb, mint különböző - más módszerekkel csak igen nehézkesen és bizonytalanul tanulmányozható - korszakok társadalomtörténetének, illetve a jelenkor bonyolult társadalmi viszonyrendszerének „kövülete”. Érdemes hát ökológiai előítéleteinktől megszabadulnunk!

Irodalom

- [1] Abbot, E.. 1936. *The Tenments of Chicago 1908-1935*. . Chicago.
- [2] Ambrus, P.. 1980. *Dzsumbuj. Kultúra és közösség. 4.* .
- [3] Berry, J. L. és Kasarda, J. O.. 1977. *Contemporary Urban Ecology*. . Macmillan. New York.
- [4] Beynon, R. D.. *Budapest: An Ecological Study. Geographical Review. 33. évf. . 256-275.*
- [5] Bogue, B.. 1953. *Needed Urban and Metropolitan Research*. . Scripps Foundation. Oxford, Ohio.
- [6] Burgess, E. W.. 1929. *Urban Areas. In: Smith, T. V.-White, L. D. (eds): Chicago: An Experiment in Social Science Research*. . The University of Chicago Press. Chicago.
- [7] Burgess, E. W. és Bogue, D. J. (eds). 1964. *Urban Sociology*. . University of Chicago Press. Chicago.
- [8] Burnham, D. H. és Bennett, . 1909. *Elan of Chicago*. . The Commercial Club. Chicago.

- [9] Castells, M.. 1977. *The Urban Question*. . M.I.T. Press. Cambridge. Mass.
- [10] Compton, P. A.. 1979. *Planning and Spatial Change in Budapest*. In: French, R. A.-Hamilton, F. E.(eds.) *The Socialist City, I*. . 461-491. Wiley. New York.
- [11] Cortese, Ch., Falk, F., és Cohen, J.. 1976. *Further Considerations on the Methodological Analysis of Segregation Indices*. *American Sociological Review*, 41. . 630-637.
- [12] Danschat, J.. 1985. *Soziale und raumliche Ungleichheit in Warschau*. . Christians Verlag. Hamburg.
- [13] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1957. *The negro population of Chicago. A Study of Residential Succession*. . University of Chicago Press. Chicago.
- [14] Ekler, D., Hegedüs, J., és Tosics, I.. 1980. *A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján. I-III. kötet*. . BVTB. Budapest.
- [15] French, R. A. és Hamilton, F. E.. 1979. *Is There a Socialist City?* In: French, R. A. and Hamilton, F. E. (eds) *The Socialist City*. . 1-22. John Wiley and Sons. New York.
- [16] Friedrichs, J. et al.. 1978. *Stadtentwicklungen in kapitalistischen und socialistischen Landern*. Berlin: Rowohlt, .
- [17] Gans, H.. 1962. *The Urban Villagers*. . Free Press. New York.
- [18] Gans, H.. 1967. *The Levittowners. Ways of Life and Politics in a New Suburban Community*. . Penguin Press. London.
- [19] Gans, H.. 1973. *Urbanism and Suburbanism as Ways of Life: A Recvaluation of Definitions*. In: Szelényi, I. (szerk.): *Városshociológia*. . KJK. Budapest.
- [20] Greer, S.. 1966. *Problems of Housing and the Reneval of the City*. In: Becker, H. S. (ed.): *Social Problems*. New York: John Wiley and Sons, .
- [21] Györi, P.. 1982-1983. *Budapesti városrészek társadalma. Medvetánc, 4-1.*
- [22] Harris, C. D. és Ullman, E. L.. 1951. *The Nature of Cities*. In: Hett, P. K.-Raiss, A. J. (eds): *Urban Sociology*. Glencoc, Illinois: The Free Press, .
- [23] Herbert, D.. 1973. *Urban Geography: A Social Perspective*. . Preages Publishers. New York.
- [24] Hoyt, H.. 1964. *Recent Distortions of Classical Models of Urban Structure*. *Land Economics*, . 199-212.
- [25] Johnston, R. I.. *Residential Area Characteristics: Research Methods for Identifying Urban Sub- Areas*. *Social Arca Analysis and Factorial Ecology*. In: Herbert-Johnston (eds): *Social Areas in Cities*. . 193-236. John Willey and Sons. New York.
- [26] Kantorowitz, N.. 1969. *Negro and Puertorican Populations of New York City in the Twentieth Century*. *American Geographical Society*. .
- [27] Krueckeberg, A.(ed.). 1983. *Introduction to Planning History in the United States*. *The Center for Urban Policy Research*. Rutgers University. .
- [28] Kusmen, L.. 1976. *A Ghetto Takes Shape. Black Cleveland, 1870-1930*. . University of Cleveland Press. Cleveland.
- [29] Lichtenberger, E. et al.. 1987. *Stadtentwicklung und dinamische Faktorialökologie*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademik der Wissenschaften, .
- [30] Murdie, R. A.. 1969. *Factorial Ecology of Metropolitan Toronto, 1951-1961: An Essay on the Social Geography of the City*. *Research Paper No. 116*, . Department of Geography, University of Chicago. Chicago.

- [31] Pahl, R. E.. 1975. *Whose City?* . Penguin Books. Harmondsworth, Middlesex.
- [32] Park, R. E., Burgess, E. W., és McKenzie, R. D.. 1968. *The City* . University of Chicago Press. Chicago and London.
- [33] Quinn, J. A.. 1940. *The Burgess zonal hypothesis and its critics*. *American Sociological Review*, 5..
- [34] 1979. *Race and Residence in American Cities*. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 441. Jan. .
- [35] Robson, B. T.. 1969. *Urban Social Areas*. . Oxford University Press. Oxford.
- [36] Schnore, L. F.. 1972. *Class and Race in Cities and Suburbs*. . Markham. Chicago.
- [37] Schwirian, K. P.. 1972. *Analytical convergence in ecological research*. In: Sweet, D. V. (ed.): *Models of Urban Structure*. . 135-158. Meath. Levington Mass.
- [38] Shevky, E. és Bell, W.. 1955. *Social Area Analysis: Theory, Illustrativ Application and Computational Procedure*. . Stanford University Press. Stanford.
- [39] Szelényi, I.. 1972. *Társadalmi struktúra és lakásrendszer. Kandidátusi értekezés*. .
- [40] Taeuber, K. és Taeuber, A.. 1965. *Negroes in Cities*. . Aldine. Chicago.

A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között

Ladányi, János

1988

Ebben a tanulmányban az elmúlt fél évszázad adatainak elemzése alapján megvizsgáljuk a lakóhelyi szegregáció alakulásának főbb tendenciáit a fővárosban. Más szóval, azt fogjuk megvizsgálni, hogy hogyan változott a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedése és térbeni elkülönülésük erőssége. A különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének tanulmányozása azért tűnt érdekesnek számunkra, mert ennek segítségével mintegy sűrített képet kaphatunk az általunk vizsgált időszak várospolitikájának és lakásgazdálkodásának társadalmi konzekvenciáiról.

A térbeli elhelyezkedés aszimmetriái tanulmányozásának legfőbb jelentőségét azonban az adja, hogy ez a társadalmi távolságok egyfajta sajátos térbeni megjelenéseként is felfogható, s így a szegregáció időbeni alakulásának vizsgálata a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásának sajátos oldalról történő kutatását is jelenti. Hiszen - mint látni fogjuk -, ha különösebb „ökológiai előítéletektől” mentesen vizsgáljuk a várost, rájövünk, hogy az szociológiai értelemben nem egyéb, mint különböző - más módszerekkel csak igen nehézkesen és bizonytalanul tanulmányozható - korszakok társadalomtörténetének, illetve a jelenkor bonyolult társadalmi viszonyrendszerének „kövülete”.

Budapest esetében az alapvetően városföldrajzi irányultságú próbálkozásokon¹ túl több olyan kísérletről tudunk, amelyek a klasszikus ökológia intencióinak megfelelően akarták megragadni a város területi szerkezetét. Elsőként kell megemlítenünk Beynon 1943-ban írt tanulmányát,² valamint Szelényi Iván egyik elméleti és problémafeltáró jellegű előadását a témáról.³ Az általunk ismert legfrissebb ilyen jellegű kutatás a Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál készült el 1980-ban.⁴ Tudomásunk szerint Budapestre vonatkoztatva eddig kétszer végeztek szegregációs számításokat. Először Probáld Ferenc, aki a fizikai és nem fizikai foglalkozású aktív keresők területi elkülönülésének alakulását vizsgálta meg kerületi és statisztikai alkerületi bontásban publikált adatok alapján, majd a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat már említett vizsgálatának keretében találkozhatunk hasonló számításokkal. Ez utóbbi esetben a területi elkülönülés számítása különböző kiemelt területeken végzett és legalábbis általuk az egyes övezetekre reprezentatívnek tekintett vizsgálatok adatbázisán történt.⁵

Korábbi időszakokra vonatkozó statisztikai adatok másodlagos feldolgozása segítségével most megkíséreljük egy viszonylag hosszú történelmi időszakra áttekinteni a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése alakulásának főbb tendenciáit. Mondanunk sem kell, hogy ez komoly nehézségekkel jár, hiszen az adatgyűjtés módszerei, mindenekelőtt az alkalmazott társadalmi kategóriák gyakori változásai és a különböző aggregáltsági fokú területi egységek alkalmazása gyakran lehetetlenné teszi hosszabb idősorok kialakítását. Nehezíti a kapott eredmények értelmezését az is, hogy az egyes társadalmi csoportok, illetve területi egységek hosszú távon általában olyan lényeges változásokon mennek keresztül, hogy ez még szűk statisztikai értelemben vett megfelelőségük esetén is lehetetlenné teszi közvetlen összevetésüket. Mindezek miatt - bár Budapest esetében már a 18. század végétől kezdve lehetőség van a társadalom egyes csoportjai térbeni elkülönülésének vizsgálatára - a korábbi statisztikákban alkalmazott stratifikációs kategóriák véleményünk szerint csak 1930-tól teszik lehetővé a mai állapottal való közvetlen összehasonlítást.

A szegregáció mérésére ugyan különböző számítási eljárások dolgozhatók ki, és a negyvenes évektől kezdődően több eltérő jellegű indexszel is kísérleteztek, de egyszerűsége miatt végül is a Duncan házaspár által 1955-ben bevezetett szeg-

¹Prinz Gyula: *Budapest földrajza*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet Rt., 1913; Cholnoky Jenő: *Budapest földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények*, XIII. Budapest, 1915; Haltenberger Mihály: *Budapest városföldrajza*. Budapest: Stephaneum, 1942; Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Budapest: Akadémiai, 1967.

²Beynon, R. D.: Budapest: An Ecological Study. *Geographical Review*, 33. évf. 256-275.

³Szelényi Iván: *Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten*. Tanulmányok Budapest múltjából XX. kötet. Budapest: Akadémiai, 1974:229-232.

⁴Ekler Dezső-Hegedűs József-Tosics Ivan: *A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján. I-III*. Budapest: BVTV, *Segregation in Budapest*. Budapest: Annales, 1974; Ekler-Hegedűs-Tosics: I. m.

⁵Duncan, O. D.-Duncan, B.: Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia*. Budapest: KJK, 1973.

regációs és disszimilitási indexek⁶ váltak leginkább általánossá. A számítás lényege abban áll, hogy két kiválasztott csoport területegységek szerinti százalékos megoszlásai területegységenkénti különbségeinek abszolút értékeit összegzik és osztják kettővel. Így olyan 0 és 100 között változó mutatóhoz jutunk, amely maximális értékét akkor veszi fel, ha a két megoszlás egymást kizáró, tehát azokban a területegységekben, ahol az egyik csoport előfordul, a másikkal egyáltalán nem találkozunk. 0 akkor, ha két megoszlás teljesen azonos, vagyis mindkét csoport átlagos gyakoriságának megfelelő súllyal fordul elő minden területi egységben. Szokás az indexet olyan módon is értelmezni, mint azoknak a részarányát, akiknek más területegységekben kellene lakniuk ahhoz, hogy a két megoszlás egyenletes legyen. Abban az esetben, ha a két vizsgált megoszlás a sokaság két kiemelt csoportjára vonatkozik disszimilitási indexről, abban az esetben pedig, amikor egy kiemelt csoportot az összes többi csoport eloszlásával vetünk egybe, szegregációs indexről beszélünk. A szegregációs indexek az összehasonlításba bevont kategóriák tartalmán túl elsősorban a számítás alapjául szolgáló területi egységek számára és belső homogenitására érzékenyek, ezért ezt elemzésük során a lehetőségekhez képest maximális mértékben figyelembe kell vennünk.

1. táblázat - A fizikai és nem fizikai keresők közötti szegregációs indexek alakulása 1930 és 1980 között^{a)}

	I ^{b)}	II ^{c)}	III ^{d)}	IV ^{e)}	V ^{f)}
1930 ^{g)}	21,2		19,6		
1939 ^{h)}	23,3		22,8		
1949 ⁱ⁾					16,8
1960 ^{j)}		15,1		17,8	16,2
1970 ^{k)}		16,9		21,0	17,2
1980 ^{l)}		18,9		20,9	15,9

- Az I—III. oszlop adatainak készítése során 1930-ban és 1939-ben az akkori 14 kerülettel, 1949 és 1980 között pedig a régi Budapest területére eső mai 13 kerülettel számoltunk.
- Az I. oszlop számításainál az akkori statisztikák „munkások”, „közszolgálati altisztek”, „kofák, utcai és piaci árusok” és „kereskedelmi alkalmazottak” kategóriáit vettük figyelembe (aktív főbélő családfelek).
- A II. oszlop adatai az aktív főbélőkre vonatkoznak.
- A III. oszlop számításánál az I-ben szereplő kategóriákon túl még az „iparosok” adataival is számoltunk (aktív főbélő családfelek).
- A IV. oszlop adatai a mai Budapest 22 kerületére és az összes aktív főbélőre vonatkoznak.
- Az V. oszlop adatai a mai Budapest 22 kerületére és az összes aktív főbélőre vonatkoznak.
- Forrás:* A székesfőváros múltja és jelene számokban. *Statisztikai közlemények*, Budapest, 1934. A 75. oldal táblázata, illetve az ez alapján végzett számítás.
- Forrás:* Illyefalvi I. Lajos (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve, 1940*. Budapest, 1940:26., illetve az ez alapján végzett számítások.
- Erre az évre csak az összes aktív keresőre vonatkozó adatokat találtunk. *Forrás:* 1960. évi népszámlálás 3. e. kötet. *Budapest személyi és családi adatai*. Budapest, 1961. 43. tábla, illetve az ez alapján végzett számítások.
- Forrás:* 1960. évi népszámlálás 3. e. kötet. *Budapest személyi és családi adatai*. Budapest, 1961:320-321., illetve az ez alapján végzett számítások.

⁶Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 1982.

k. *Forrás:* 1970. évi népszámlálás. 22. kötet. *Budapest adatai*. II. 44. tábla, illetve az ez alapján végzett számítások.

l. *Forrás:* 1980. évi népszámlálás. I-II. kötet. *Budapest adatai*. 4. 10. tábla, illetve az ez alapján végzett számítások.

Az elmúlt ötven év nagy vonalakban való áttekintését teszi lehetővé fenti táblázatunk. Minden összehasonlítási nehézség ellenére a legalapvetőbb tendencia már e táblázat alapján elég egyértelműen megfogalmazható. Ezek szerint a mindenkori társadalmikülönbség-rendszert legtömörebben megragadó, csupán fizikai és nem fizikai tevékenységen alapuló megélhetést megkülönböztető csoportosítás mentén, 1930 és 1939 között a városon belüli térbeni elkülönülés valamelyest fokozódott, majd - nyilván a negyvenes évek második felének nagy társadalmi átalakulása következtében - igen számottevően csökkent. Az eltérés olyan lényeges, hogy nem valószínű, hogy az adatforrás eltérései döntő hatást gyakorolhattak volna rá. A csökkenés már az ötvenes években számottevően lelassult, majd a hatvanas években fokozatosan a térbeni elkülönülés fokozódásába ment át, míg a hetvenes években lényegében változatlan maradt. Ez a kép egyébként nagyjából megegyezik azzal, amit a társadalomban ugyanezen időszak alatt lezajlott legfontosabb változásokkal, egyebek mellett a társadalmi mobilitás alakulásával kapcsolatban ismerünk.⁷

Az 1930-1939-es adatok elemzésére később még visszatérünk. Röviden szólnunk kell azonban itt még azokról az eltérésekről, amelyek az 1960 utáni időszakra vonatkozó különböző jellegű adatok alakulásában mutatkoznak. Mint látható, a főbélő háztartásfők szegregációs indexei 1960 után a régi Budapest területére eső kerületekben monoton emelkedő tendenciát mutatnak, míg Nagy-Budapesten az emelkedés 1970 után megáll. Ez minden bizonnyal annak tulajdonítható, hogy a magas státusúak területi elkülönülésének színhelyéül szolgáló budai társasházak terület Kis-Budapest határain belülre, míg a kevésbé, illetve kisebb léptékben szegregált, újabban épült városszerkezeti egységek zöme a csak később Budapesthez csatolt területekre esik. A táblázatból látható az is, hogy a főbélő háztartásfőknél leírt tendenciákkal szemben az összes aktív keresők szegregációs indexei 1960 és 70 között emelkednek, ezután azonban ismét csökkenés következik be. Ezen jelenség oka véleményünk szerint a fizikai jellegű munkák arányának csökkenésén túl elsősorban abban keresendő, hogy - mindenekelőtt a nők társadalmi munkamegosztásba való fokozott mértékű bekapcsolódása következtében - egyre növekedett a fizikai és szellemi dolgozókkal is rendelkező háztartások aránya.

Rátérve most már a második világháború előtti adatok részletesebb elemzésére, először a rendelkezésre álló adatokból számított disszimilitási és szegregációs indexet elemezzük. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért itt csak azokat a szegregációs indexeket közöljük, melyek mindhárom időszakra összehasonlítható formában is rendelkezésre állnak. Az adatok tanúsága szerint a vizsgált időszakban igen karakterisztikus változások mentek végbe a különböző társadalmi csoportok Budapesten belül való elhelyezkedésében. Ezen folyamatok lényege röviden abban összegezhető, hogy a harmincas évek elejétől-közepétől kezdve felgyorsul a magas státusú társadalmi csoportoknak a Belvárosból, az annak később épült, magas státusú meghosszabbításának tekinthető Lipótvárosból és a többnyire hozzájuk csatlakozó kisebb nyúlványokból való kiköltözése, és ugyanakkor - az alapvetően koncentrikus körgyűrűkkel operáló övezetes építési szabályozás fokozatos felbomlása következtében - kisebb-nagyobb, belülről homogén, de a közvetlen környezettől élesen különböző „szigetek” jönnek létre a város különböző területein. A magas státusú népesség zöme akkor már nem - a meglehetősen heterogén társadalmi státusú lakosságot tömörítő - körfolyosós bérházak reprezentatív utcai lakásaiba költözik, mint ez a korábbi időszakokban többnyire történt. Erre az időszakra esik az Újlipótváros és a Lágymányos meglehetősen homogén társadalmi összetételű népességet tömörítő, új típusú bérházakkal való beépítése, valamint például a Rózsadomb villái zömének építése. Ezzel és természetesen mindenekelőtt a társadalmi konfliktusok kiéleződéséből következő polarizációs tendenciákkal függ össze, hogy elsősorban a társadalmi hierarchia pólusaihoz közel eső társadalmi csoportok térbeli elkülönülése erősödik fel számottevően a vizsgált, viszonylag rövid időszak alatt.

A szegregációval foglalkozó irodalomban általánosan elfogadott megállapításnak számít, hogy a társadalmi hierarchia pólusaihoz közelebb eső társadalmi csoportok közötti térbeni elkülönülés szignifikánsan erőteljesebb mértékű, mint a hierarchia közepén elhelyezkedő csoportok közötti, vagyis hogy a szegregációs indexek alakulása U alakú görbével jellemezhető. Témánk - ami itt semmiképpen sem lehet a két világháború közötti időszak budapesti társadalmi területi elkülönülésének részletes leírása - szempontjából igen fontos, hogy mint ez ebből és a részletesebb társadalmi csoportosításokat tartalmazó, itt helyhiány miatt, sajnos, nem közölhető táblázatokból látható, a szegregációs görbe alakulása eltér az irodalomban általánosan leírttól; nem mutat szabályos U alakot. Ez részben azzal magyarázható, hogy a különböző társadalmi csoportok területi elkülönülése nemcsak státusokra, hanem a város funkcionális elrendeződésével

⁷Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 1982.

összefüggő tényezőkre is visszavezethető. Nyilvánvalóan részben ezzel magyarázható a „kofák, piaci árusok”, továbbá a „mezőgazdasági munkások” kiugróan magas szegregációs indexe. A szabályos, U alakú szegregációs görbe ellen ható tényező az is, hogy a különböző társadalmi csoportok közötti verseny nem teljesen egységes lakáspiacon folyik a különböző minőségű lakásokért. Az erősen dotált lakbereknek a munkaberekbe való beépítése már a harmincas évek Budapestjén sem volt ismeretlen jelenség egyes foglalkozási csoportok esetében. Magán- és állami munkáltatók nemritkán telepi formában biztosítottak lakást munkavállalóik számára. Részben ennek tulajdonítható a „közszolgálati, rendőri, közlekedési, pénzügyi és vállalati altisztek”, a „nyugdíjas segédszemélyzet”, a „nyugdíjas tisztviselők”, a „köztisztviselők” és a munkások szegregációs indexeinek aktuális nagysága. E jelenség részletesebb vizsgálatára azonban vissza fogunk térni.

Áttérve most már az 1970-es és 1980-as szegregációs indexek elemzésére (hiszen sajnálatos módon 1941 utántól egészen 1970-ig nem rendelkezünk részletes foglalkozási csoportosítást lehetővé tevő adatokkal), a fizikai és nem fizikai aktív keresők közötti térbeni elkülönülést kifejező indexeink itt is két módon finomíthatók. Egyrészt adataink alapján lehetőség van annak tanulmányozására, hogy a kerületinél részletesebb és jobb területi felosztások alkalmazása hogyan befolyásolja a szegregációs mutatók alakulását, másrészt pedig megvizsgálhatjuk azt a kérdést is, hogy mi történik, ha a fenti dichotóm csoportosításnál részletesebb bontást alkalmazunk a társadalmi státust jelző indikátornál.

Mint a következő táblákból láthatjuk, mindkét időszakra vonatkoztatva általában mintegy háromszoros különbséget figyelhetünk meg a leginkább és a legkevésbé szegregáltan elhelyezkedő csoport mutatóinak alakulásában. Mindkét időszakban a diplomával rendelkező aktív keresők helyezkedtek el leginkább elkülönülten a többiek közül, és legkevésbé a kvalifikált fizikai foglalkozásúak voltak szegregáltak. A diplomások többi csoporthoz viszonyított erőteljes elkülönülését egyébként nem csupán szegregációs indexeik magassága, hanem az is mutatja, hogy az egyes csoportok disszimilitási indexei közül is mindig a diplomásokkal szembeni távolság mérésére szolgáló mutató a maximális. Ez nem csupán abban az esetben, amikor a társadalmi távolság egyébként is viszonylag nagyra tekinthető, tehát a kvalifikálatlan munkások esetében van így, hanem - és ez igen figyelemreméltó - a térbeni távolság a diplomás és nem diplomás szellemiek között is nagyobb, mint az az utóbbi csoport és bármelyik fizikai foglalkozási csoport között megfigyelhető.

A fenti adatok arról is tanúskodnak, hogy a területi elkülönültség mértéke a két népszámlálás közötti időszakban a kvalifikált fizikai foglalkozásúak csoportjában nőtt és az összes többire vonatkoztatva csökkent, bármilyen területi bontásban hasonlítjuk is össze adatainkat. Ez feltehetőleg a hetvenes években lezajlott nagy szanálási hullámmal függ össze, melynek során a város nagyobb kiterjedésű, leromlott részeinek tekintélyes részét lebontották. A szanálások által érintett területek magasabb státusú lakói - akiknek jelentős része éppen a kvalifikált fizikai foglalkozásúak csoportjából került ki - viszonylag magas arányban kerültek e folyamat következtében új lakótelepekre, míg a kvalifikálatlan foglalkozásúak nagyobb arányban jutottak szétszórtabban elhelyezkedő, rossz állapotú, régi lakásokba. Az új lakótelepek koncentrált elhelyezkedése következtében ez a folyamat a kvalifikált fizikai foglalkozásúak szegregációjának növekedését eredményezte, míg az utóbbi említett tendencia annak ellenére hatott az alacsonyabb státusúak szegregáltságának csökkenése irányába, hogy helyzetük nem vált feltétlenül előnyösebbé. A magas státusúak szegregáltságának csökkenése minden bizonnyal főként azzal függ össze, hogy a társasházi lakóterületek kiterjesztésével szükségszerűen a város többi területéhez vált hasonlóbbá e területek megoszlása, még akkor is, ha a szegregáltságuk továbbra is kiemelkedően magas szintű marad.

2. táblázat - A rendes lakott lakások főbérloínek társadalmi állása szerinti szegregációs indexek alakulása, 1930-1941

	1930		1939		1941	
	14	32	14	30	14	30
	területi egység					
1. Munkások	22,5	26,9	24,7	27,2	25,5	29,2
2. Közszolgálati altisztek	22,9	26,5	20,1	22,5	18,7	20,1
3. Iparosok	16,5	18,1	15,9	16,7	18,8	19,5
4. Kereskedők	23,8	28,1	23	26,1	21,8	24,7

	1930		1939		1941	
	14	32	14	30	14	30
	területi egység					
5. Kofák, utcai és piaci árusok	31,7	34,4	39,8	43,2	38,9	41,8
6. Kereskedelmi alkalmazottak	24,9	25,6	24,6	25	24,5	25,2
7. Magántisztviselők	15,6	16,5	18,5	19,8	18	19,3
8. Köztisztviselők	18,4	19,2	20,2	23,2	22,7	25,4
9. Szabadfoglalkozásúak	24,8	30,5	28,9	34,1	30,2	34,4
10. Nyugdíjasok és vagyonukból élők	13	17,1	15,5	17,5	16,3	18,3
11. Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	14	14,9	7	8,3	13,9	13,7
12. (1+2+5+6)	21,2	25,8	23,5	26,9	24,2	28,7
13. (12+3)	19,6	23,6	23,1	25,4	23,6	26,6

3. táblázat - Szegregációs indexek az aktív keresők csoportjaira

	1970			1980		
	Kerület	Városrendezési körzet	Számláló-körzet	Kerület	Városrendezési körzet	Számláló-körzet
	területi egység ^a					
1. Diplomások	26,0	32,9	38,1	23,2	28,3	33,6
2. Egyéb szellemiek	8,9	12,6	16,7	4,6	7,1	12,0
3. Összes szellemi	17,8	23,3	27,5	16,6	20,4	25,1
4. Kvalifikált fizikai	8,6	11,1	13,8	9,5	11,7	15,5
5. Kvalifikálatlan fizikai	13,4	18,1	22,5	13,2	17,0	22,3
6. Összes fizikai	17,8	23,3	27,5	16,6	20,4	25,1

^aA kerületek száma 22, a városrendezési körzetek száma 490, a számlálókörzeteké pedig mintegy 8500.

4. táblázat - A budapesti aktív keresők foglalkozási csoportjaira számított disszimilitási és szegregációs indexek, 1980

Foglalkozási csoportok	Disszimilitási index											Szegregációs index	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	22 kerület	490 városrendezési körzet
1. Vezető állású	-	6,6	12,3	16,6	22,4	25,0	15,0	17,9	11,5	20,3	20,3	16,3	20,2
2. Eretlmiségi	9,5	-	17,2	21,5	27,0	29,8	19,4	11,9	10,3	24,5	24,3	21,1	25,3
3. Egyéb szellemi	15,5	20,7	-	5,8	10,9	13,0	6,4	27,3	18,1	9,2	8,2	4,1	8,0
4. Közvetlen termelésirányító	21,0	26,3	8,9	-	6,7	9,8	8,8	33,0	23,7	9,3	6,8	5,6	11,1
5. Szakmunkás	27,4	32,6	13,4	11,5	-	4,6	12,3	37,4	28,2	11,4	6,1	11,7	14,0
6. Betanított és segédmunkás	31,2	35,7	17,4	15,5	7,0	-	13,4	37,2	28,7	11,7	7,7	12,5	15,8
7. Önálló	24,3	27,5	16,3	17,0	20,2	21,4	-	28,1	18,0	7,1	9,1	5,4	13,5
8. Nyugdíjas diplomás	25,9	20,9	34,0	39,9	45,1	46,3	37,0	-	11,8	30,1	32,6	28,3	34,7
9. Nyugdíjas érettségizett	20,1	17,4	23,1	28,9	33,9	35,0	26,2	15,6	-	18,6	24,1	19,3	24,1
10. Nyugdíjas, 8 ált. isk. vagy kevesebbet végzett	27,0	30,5	16,7	17,5	17,0	15,6	17,3	37,7	24,7	-	10,0	8,2	14,4
11. Egyéb	26,2	30,0	14,3	15,4	12,2	12,6	17,8	40,2	29,5	15,5	-	6,6	10,7

Az átló felett a 22 kerület, az átló alatt a 490 városrendezési körzet disszimilitási indexei szerepelnek.

Mint táblázatainkból is látható, az alapvető tendenciák mindkét időszakban igen hasonlóan érvényesülnek, és az is elmondható, hogy ezeket bármelyik területi bontás vizsgálata alapján megtaláljuk. Ugyanakkor azonban az is jól látható, hogy a szegregáció mértékének vizsgálata esetén nem oszthatjuk minden fenntartás nélkül azt a városszociológiai irodalomban elég gyakran hangoztatott nézetet, mely szerint a szegregációs görbék alakulására az alapadatként használt területi csoportosításnak csak elhanyagolható hatása van. Adataink alapján nemcsak az látható, hogy a kerületi bontásból a számlálókörzeti felé haladva másfélkétszeres, néhol még ennél is nagyobb különbségeket találhatunk. Az is látható, hogy az egyes foglalkozási csoportok szegregációs mutatói nem egyformán „érzékenyek” a területi felbontás részletesebbé válására. Legkevésbé éppen a diplomások elkülönülését jelző index növekszik, ami azt látszik alátámasztani, hogy mindenekelőtt a legmagasabb státusúak esetében van leginkább dolgunk viszonylag nagy területegységek közötti elkülönüléssel. Ezzel szemben az egyéb szellemiek, továbbá a kvalifikált és kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak a finomabb területi felosztás alapján végzett számítások szerint gyorsabban növekvő szegregációs indexei arra utalnak, hogy esetükben a területi elkülönülés megragadásához nemritkán részletesebb területi egységekre van szükség. Ezek az adatok egybevágóan azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket különböző módszerekkel készült térképeink tanulmányozása során szereztünk, mintegy összefoglalják az ott látottakat. Az itt közölt térkép alapján is megállapítható, hogy a legmagasabb státusú területek azok, amelyek a többiekhez képest leginkább (de nem teljesen) térben összefüggő, nagy kiterjedésű szegregátumként különülnek el a többi területtől, míg a legalacsonyabb státusú csoportok, amelyek ugyan szintén markánsan elkülönülő területeken laktak, a magas státusú csoporttól távol, de ahhoz képest szétszórtnak, kisebb léptékekben szegregálódva helyezkednek el. Mindez arra utal, hogy a szegregáció nem homogén jelenség, hanem különböző szegregációs minták együttese, és ezek megkülönböztetését a szegregációnak pusztán különböző nagyvárosi övezetek között való egyenlőtlen térbeli eloszlásként való értelmezése nem teszi lehetővé.

A fentieket kiegészíthetjük még azzal, hogy a korábbinál is részletesebb társadalmi-foglalkozási csoportok mentén vizsgáljuk meg disszimilitási és szegregációs indexeink alakulását. Az ezek elemzése nyomán kirajzolódó kép is a korábban bemutatott tendenciákat erősíti meg, illetve mutatja részletesebben be. Érdemes viszont megfigyelni, hogy a nyugdíjas diplomások még az értelmiségiekénél is erősebben különülnek el az összes fizikaiak rétegétől, az alacsony iskolázottságú nyugdíjasok csoportját is beleértve. Ugyanakkor a nyugdíjasok közötti legalacsonyabb disszimilitási mutató a diplomás és az érettségizett nyugdíjasok rétege között figyelhető meg. A másik két nyugdíjascsoport, az érettségizett és a nyolc általánost vagy annál kevesebb osztályt végzett nyugdíjasok csoportja közötti disszimilitási mutató ennél mintegy másfélszer nagyobb, jelezve, hogy a nyugdíjasok között is a hajdan volt szellemi, illetve fizikai státus mentén figyelhető meg a legerősebb térbeli elkülönülés.

o legfelső decilis • legalsó decilis

A kvalifikálatlan fizikaiak aktív keresőkön belüli aránya szerint sorba rendezett számlálókörzetek legfelső és legalsó decilisei Budapesten, 1980-ban

Az adatokból kiolvasható legfontosabb tendencia azonban véleményünk szerint az, hogy szegregációs görbénk erre az időszakra sem szabályosan U alakú. Igen figyelemreméltó, hogy egyrészt a társadalmi hierarchia tetején elhelyezkedő vezető állásúak és értelmiségiek szegregációs indexei számottevően magasabbak, mint a hierarchia alján elhelyezkedő munkásokéi, és a nyugdíjasok körében is ugyanez a tendencia ismétlődik meg. Másrészt az is meglepő, hogy az értelmiségieknél számottevően magasabb indexértékeket találunk, mint a kétségtelenül a társadalmi hierarchia csúcspozícióit elfoglaló vezető állásúaknál.

Először az elsőként említett problémával fogunk foglalkozni. Az alacsony státusú társadalmi csoportok magas státusúaknál alacsonyabb szegregációs indexei véleményünk szerint megfelelnek azoknak a tendenciáknak, amelyeket már az ezen társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedését bemutató térképeink is mutatnak. A vezető állásúak és értelmiségiek szegregációs indexei tehát azért magasabbak a munkásokénál, mert az előbbi két csoport városszerkezeti elhelyezkedésére leginkább az egyetlen összefüggő, nagy kiterjedésű területre való elkülönülés, az utóbbi csoportra pedig inkább a területileg viszonylag szétszórt, mégis igen jól definiálható városszerkezeti egységekbe történő kisebb léptékű területi elkülönülés a jellemző.

A jelenség mindenesetre igen figyelemreméltó, hiszen a Kelet-Európában végzett újabb társadalmirétegződés-vizsgálatok alapján - ezen vizsgálatok minden elméleti és módszertani különbsége ellenére - elég egyértelműen az a kép rajzolódik ki, hogy a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb társadalmi pozíciók egyaránt erősen koncentrálnak, és nem nagyon ismerünk olyan, más időszakban vagy régióban készült kutatást sem, amely gyökeresen más eredményre jutott volna. Ez a tétel szoruló módosításra, avagy a társadalmi egyenlőtlenségek térbeni megjelenésével kapcsolatos tétel átfogalmazásán lenne érdemes gondolkodnunk?

Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy mennyire tekinthető régió- és rendszerspecifikusnak a fent bemutatott jelenség. Megfelelő számú, egymással összehasonlítható szegregációs kutatás hiányában, sajnos, nem vagyunk abban a helyzetben,

hogy erre a kérdésre teljesen megnyugtatóan tudjunk válaszolni. Az adatok⁸ alapján azonban hajlunk arra a feltételezésre, hogy - legalábbis Európán belül - nem ilyen jelenséggel van dolgunk. A különböző időpontokra, különböző területi részletezettségre és foglalkozási kategóriákra, különböző európai nagyvárosokra készült számítások alapján kirajzolódó szegregációs görbék egyaránt szabálytalan U, leginkább fordított J alakú görbéhez hasonlítható formát mutatnak oly módon, hogy a legalacsonyabb státusúak szegregációs indexei rendre alatta maradnak a legmagasabb státusúak indexértékeinek.

Gyökeresen eltérő tendencia bontakozik ki az észak-amerikai nagyvárosokról rendelkezésre álló adatok⁹ alapján. A szegregációs irodalomban meghonosodott nézettel szemben a szegregációs görbe általában az amerikai nagyvárosok esetében sem szabályos U alakú. Az eltérések azonban az európai nagyvárosoknál tapasztalttal éppen ellentétes irányúak: itt az alacsony státusúak szegregációs indexei többnyire még valamivel magasabbak is, mint a társadalmi hierarchia tetején elhelyezkedőké.

Valószínű tehát, hogy a szegregációs görbe „szabálytalan” alakulása korántsem tekinthető kivételes jelenségnek. Sőt úgy tűnik, hogy éppen e szabálytalanságok jellegének és mértékének elemzése vezethet közelebb minket a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének egy-egy városra vagy várostípusra jellemző sajátosságai jobb megértéséhez. A társadalmi egyenlőtlenségek térben való leképződése ugyanis nem egyetlen minta szerint megy végbe, ami ebben az esetben - erősen leegyszerűsítetten fogalmazva - azt jelenti, hogy a magas státusúak lényegében úgy és azokra a területekre szegregálódnak, ahogyan és ahova akarnak, az alacsony státusúak pedig úgy és oda, ahová hagyják őket. A városon belüli hatalmi viszonyok spontán alakulása és az azt kifejező - témánk szempontjából mintegy formába öntő - építési szabályozás a magas státusú társadalmi csoportok számára lehetővé teszi, hogy „saját” területet, beépítésmódot, háztípust stb. hozzanak létre a maguk számára, míg a legalacsonyabb státusú csoportok számára csak a kedvezőtlen feltételek között való lakás igen tág lehetőségei közötti „választás” adatik meg. Munkások vagy - sokkal inkább - szegények, de szegényekre közvetlenül érvényes adatunk Budapest vonatkozásában sajnos egyik időszakra sincs, sohasem csak az ún. munkáskerületekben laktak. Laktak a leg-lehetősebb helyekre szorult, távol eső, közművesítetlen, bűzös vagy zajos ipar melletti területekre épített telepeken, leromlott vagy eleve nagyon rossznak épített bérházakban vagy silány családi házban, zajos közút vagy vasút mellett, kör-folyosós bérház sötét és komfort nélküli udvari lakásaiban, házmesterlakásban, albérletben, ágybérletben, pincében vagy padláson, és a sort még sokáig folytathatnánk. Nem kevésbé, hanem más léptékben, más minta szerint szegregálódnak a legalacsonyabb státusú társadalmi csoportok.

Az észak-amerikai nagyvárosokban sem történhet ez nagyon másként. Mivel azonban a társadalmi és az etnikai különbségek ott a nagy létszámú etnikai kisebbségek miatt igen szorosan összefonódnak egymással, társadalmi csoportok közötti szegregációról sem lehet etnikai, mindenekelőtt fehérek és feketék közötti szegregáció nélkül beszélni. Saját számításaink szerint 1980-ban Chicagóban (először ebben a városban mérték a szegregációs indexekkel a különböző társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedésének egyenlőtlenségét) a fehérek és feketék közötti szegregációs index 81,8, a szegényküszöb alatt élő fehérek és feketék közötti index alig kevesebb, 81,1 volt. Ugyanakkor a szegényküszöb alatt élő feketék összes feketétől való elkülönülését kifejező indexérték lényegesen alacsonyabb, csak 20,1, fehéreknél ugyanez az érték pedig 24,2 volt. A szegényküszöb alatt élő fehérek összes feketétől való elkülönülésének indexértéke viszont sokkal magasabb, 80,7, a szegényküszöb alatt élő feketék összes fehértől való elkülönülésének indexe pedig 81,5 volt.¹⁰ Az etnikai szegregáció erőssége tehát valószínűleg elfedi az alacsony és magas státusúak térbeni elkülönülésének minden bizonnyal itt is megragadható eltérő mintáit. Az európai és észak-amerikai minta eltéréséhez azonban nyilvánvalóan az is hozzájárul, hogy a lakáspiac működése Európában sehol sem közelíti meg annyira az önszabályozó piaci modellt, mint az USA-ban.

Ezzel már el is érkeztünk az alacsony státusúak eltérő minta szerint való szegregálódása rendszerspecifikus voltának kérdéséhez. Mi lehet a magyarázata annak, hogy ez a tendencia a harmincas években - bár arra az időszakra is kétségtelenül kimutatható - kevésbé élesen érvényesült, mint ma?

⁸Belleville, G.: *Morphologie de la population active à Paris. Etude des catégories socioprofessionnelles par arrondissements et quartiers*. Paris, 1962.; Gisser, R.: Ökologische Segregation der Berufsschichten in Großstädten. In: Rosenmayr, L.-Höllinger, S. (eds.): *Sociologieforschung in Österreich*. Wien-Köln-Graz: Verlag Hermann Böhlhaus, 1969.; Hamnett, Ch.: Social Change and Social Segregation in Inner London 1961-1971. *Urban Studies*, 1976. 13.

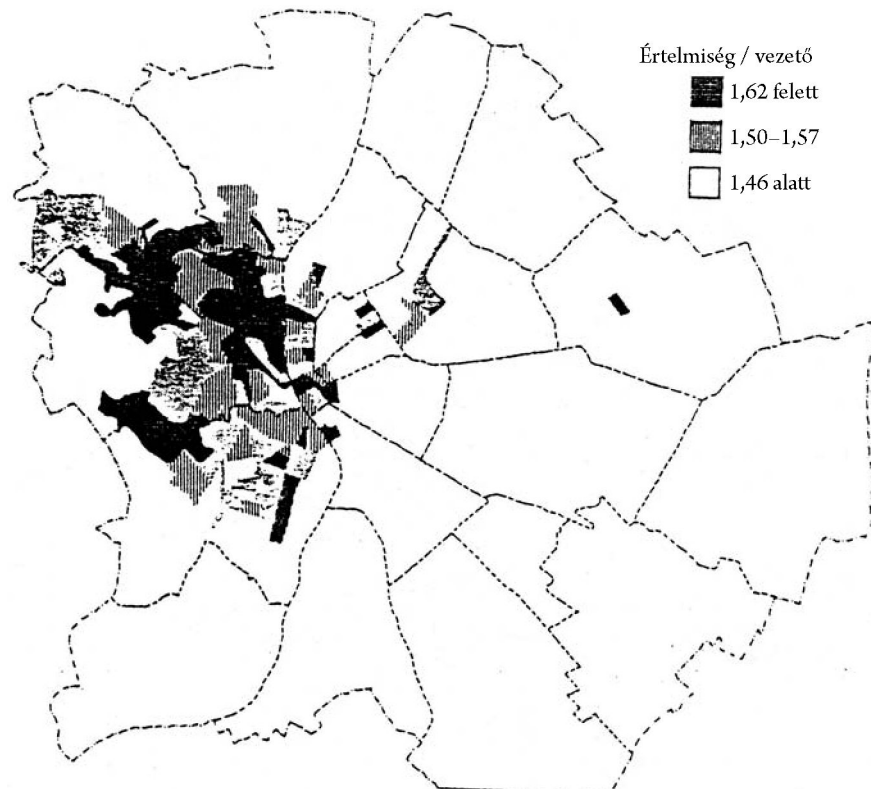
⁹Duncan, O. D.-Duncan, B.: I. m.; Uyeki, E. S.: Residential Distribution and Stratification 1950-1960. *The American Journal of Sociology*, LXIX, 1964.; Roof, W. C.-Van Valey, T. L.: Residential Segregation and Social Differentiation in the Urban Areas. *Social Forces*, 1972. vol. 51.

¹⁰Forrás: *Local Community Fact Book, Chicago Metropolitan Area. Based on the 1970 and 1980 Censuses*. University of Illinois, Chicago, 1984. 397-405. és az azok alapján végzett számítások.

Az alacsony státusúaknak a harmincas évekkel való összehasonlításban viszonylag kisebb léptékben való szegregálódásának, illetve annak, hogy miközben mindegyik társadalmi csoport szegregáltsága csökkent, az alacsony státusúak területi elkülönülését kifejező indexek csökkentek a legnagyobb mértékben, valószínűleg az az oka, hogy a társadalmi távolságok 1945 utáni csökkenése, a társadalom nyitottságának fokozódása paradox módon a területi elkülönülés fontosságának növekedését eredményezi; a legmagasabb státusú társadalmi csoportok „másságukat” területi elkülönüléssel is szükségesnek érzik hangsúlyozni, és elegendő hatalom birtokában meg is találják a módját annak, hogy „saját” városrészt alakítsanak ki maguknak. Ezt a tendenciát erősítette fel az a körülmény, hogy az állami beruházásban épült lakások jelentős része lakótelepeken épült, és hogy a pesti bérházas területek erősen leromlottak. Másfelől, valószínűleg a legalacsonyabb státusú részek egyetlen összefüggő területen való koncentrációja ellen ható tényezők a munkanélküliség hiánya, a központilag erősen dotált lakbérek és az általunk vizsgált időszakban még érvényesülő viszonylagos árstabilitás. Az is igen valószínű, hogy a hátrányos helyzeteket tömörítő területek nagy léptékű koncentrációja ellen hatott még, hogy a hatósági lakáselosztásból kiszoruló rétegeknek mintegy „megengedték”, hogy önerőből családi házat építsenek maguknak, a legmagasabb státusú területek koncentrációjának fokozódását eredményezte az e területeken elterjedt társasházak építési forma, ami tipikusan bürokratikus és piaci előnyök együttes meglétét feltételezi.

Ezzel részben már arra a kérdésünkre is válaszoltunk, hogy miért alacsonyabbak a vezető állásúak szegregációs indexei az értelmiségiekénél.

A két szóban forgó csoport aránya szerint sorba rendezett városrendezési körzetek felső két decilisét ábrázoló térképünkön jól látható, hogy a vezető állásúak, illetve az értelmiségiek által felülreprezentált körzetek területileg csaknem összefüggő egységet képeznek. Az is látható, hogy a vezető állásúak által dominált körzetek nem elkülönülten, hanem mintegy az értelmiségi körzetek közé beágyazva, kisebb-nagyobb szigeteket alkotva jelennek meg. Ez nem szükségszerűen és feltehetőleg nem mindegyik európai szocialista országban van így, hanem azon érdekszövetség térbeni megjelenésének tekinthető, amelyet a hatvanas évek elején-közepén a magyar politikai elit és az értelmiség kötött egymással. A térképről azonban az a tendencia is világosan leolvasható, hogy azok a körzetek, amelyekben a vezető állásúak aránya viszonylag magas az értelmiségiekhez képest, jóval szétszórtabban, jóval nagyobb arányban a pesti oldalon, jóval gyakrabban magas státusú lakótelepeken, olyan körzetekben, ahol viszonylag magas a jó minőségű, kedvező fekvésű tanácsi lakások aránya, illetve olyan, viszonylag frissen beépült körzetekben helyezkednek el, ahol tanácsi parcellázások történtek, vagy magas a bérelt állami telkek hányada. Mindez újabb oldalról világítja meg bürokratikus és piaci előnyök összekapcsolódásának évtizedek óta meglévő, de az utóbbi években kétségtelenül felerősödött tendenciáját.

A magas státusú városrendezési körzetek az értelmiségiek és vezető állásúak egymáshoz viszonyított aránya szerint, 1980

Összefoglalva az eddigieket, azt mondhatjuk, hogy a különböző társadalmifoglalkozási csoportok közötti szegregáció mérésére kialakított indexek viszonylag jól tükrözik az egyes csoportok közötti társadalmi távolságokat. Ugyanakkor a mutatók önmagukban még keveset mondanak az elkülönülés jellegéről, különböző típusairól, a különböző szegregátumok városszerkezeti elhelyezkedéséről, sőt a szegregációs indexek nagyságának elemzése is problémákba ütközik a hagyományos elmélet alapján. Ezek megragadásához arra van szükség, hogy a területi elkülönülés jelenségét ne csupán szintetikus mutatókkal írjuk le, hanem hogy a térbeni elkülönülés mértékének vizsgálatát össze tudjuk kapcsolni a különféle szegregációs minták elemzésével.

Eddigi fejtegetéseink alapján talán már nyilvánvaló, hogy Budapest területi-társadalmi szerkezete, a különböző társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedése nem írható le semmilyen hagyományos városmodellel. Minden eddigi elemzésünk egyértelműen arra a következtetésre vezetett, hogy le kell mondanunk az olyan modellek használatáról, amelyek kizárólag kevés számú, egymással összefüggő, nagy területi egységből építkeznek, és ezek elhelyezkedését csupán egy-két rendezőelvre igyekeznek visszavezetni. Nem csupán és nem elsősorban arról van szó, hogy a hagyományos ökológiai modellek alapján nem kaphatunk elég részletes képet a különböző társadalmi csoportok városon belüli térbeni elkülönülésének alakulásáról, hanem sokkal inkább arról, hogy ezek a modellek nemhogy elősegítenék ezen elkülönülés szabályszerűségeinek megértését, hanem éppen ellenkezőleg elfedik azokat.

Mint a korábbiakból talán kitűnt, ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy a népesség szegregálódása nem egyetlen minta szerint történik a városban. Itt tehát nem csupán arról az - egyébként nem teljesen lényegtelen - kérdésről van szó, hogy nagyobb felbontóképességű optikával, részletesebb bontású adatokkal a szegregációs jelenségekről is finomabb képet lehet alkotni, hanem arról is, hogy a népesség különböző csoportjainak térbeni elkülönülése eltérő minták szerint megy végbe a város különböző történelmi korszakokban épült és átépült részein. Ráadásul - mint láttuk - a nagy léptékű modellek eltérő mértékben alkalmasak a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének leírására. Jól-rosszul képesek megragadni a legmagasabb státusúak erősen koncentrált térbeni elhelyezkedését, ugyanakkor alkalmatlannak bizonyulnak a hierarchia középső fokozatain elhelyezkedő, és különösen a legalacsonyabb státusúak jóval kisebb léptékben történő térbeni elkülönülésének érzékelésére.

A városszociológiának mindenekelőtt azzal kell foglalkoznia, ahogyan a társadalmi különbségek térben leképződnek, illetve azokat az alapvető mechanizmusokat kell megragadnia, amelyeken keresztül a társadalom térbeli szerveződése hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. Azokból a lehető legnagyobb területi egységekből kell tehát kiindulnunk, amelyeken belül a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése még azonos minta szerint megy végbe. Ezek elrendeződése pedig sehol a világon nem írható le csak koncentrikus övezetekkel vagy szabályos szektorokkal, de még kizárólag nagy és térben feltétlenül összefüggő egységekből építkező modellekkel sem. A szubkulturális hátrányok felhalmozódásától kezdve a családi hátrányok iskolaivá transzformálódásán át egészen a lakáspiac vagy a várostervezés konzekvenciáig a világ egyetlen nagyvárosában sem ismerünk egyetlen olyan lényeges társadalmi jelenséget sem, amelyről bizonyítható lenne, hogy kizárólag ilyen léptékben, még kevésbé, hogy csak ilyen geometriai formának megfelelően fejti ki hatását. Ezért gondoljuk azt, hogy a klasszikus ökológia univerzális koncepciója relativizálásra szorul.

Jegyzet

Budapest térbeni-társadalmi szerkezetéről Csanádi Gáborral közösen folytatott kutatásaink eredményeit *Budapest - a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata* (Szociológiai Műhelytanulmányok, 4. sz. Budapest: MKKE, Szociológiai Tanszék, 1987.) című munkánkban foglaltuk össze. Ez a tanulmány a munka egyik fejezetén alapul. Köszönetet mondunk Polinszky Mártának és Hegedűs Lajosnak.

A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten

Ladányi, János

1989

Egy nagyváros térbeni-társadalmi szerkezete, a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedése bonyolult társadalmi viszonyrendszerük térben objektiválódott vetületeként is felfogható. Ennek tanulmányozása a mai magyar valóság körülményei között különösen indokoltnak tűnik. Egyrészt a magyar társadalomban a legutóbbi években végbement gyökeres strukturális átalakulások, mindenekelőtt a magánjellegű gazdasági tevékenységek igen gyors térhódítása miatt a magyar társadalomtudományi gondolkodásban a hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére többé-kevésbé általánosan elfogadottá vált struktúrákép mára már jelentős kompromisszumok árán sem tűnik alkalmazhatónak. Ugyanakkor a hazai társadalomtudományok - részben az említett átalakulások mélysége és gyorsasága miatt, részben pedig azért, mert máig sem tudták kiheverni a hetvenes években történt drasztikus politikai beavatkozások következményeit - mindmáig adósak olyan új struktúramodell kidolgozásával, melynek segítségével napjaink alapvető társadalmi átalakulásai jobban érthetők, magyarázhatók és előrejelezhetők lehetnének. Másrészt, szintén a magánjellegű gazdasági tevékenységek gyors előretörése miatt, illetve azért, mert a centralizált állami bürokrácia ellenállásának következményeként az itteni keresetek tekintélyes hányada még ma is illegális jövedelemként kényszerül megjelenni, hazánk egyike lett azon országoknak, amelyekben legmagasabb a láthatatlan jövedelmek összjövedelmekhez viszonyított aránya. Ezért a társadalomkutatás mára már nemcsak az adekvát struktúramodell és struktúrakutatói módszerek hiányából adódó nehézségekkel kényszerül szembenézni, hanem megfelelő társadalomstatisztikai adatok hiányával is küzd. Mindez a legutóbbi időszakban már lehetetlenné tette, hogy alapvető társadalmi mozgásfolyamatok esetében megbízható adatokon alapuló érvényes következtetésekre tudjunk jutni.

A városszociológiai kutatások természetesen nem lehetnek alkalmasak a fent említett hiányosságok pótlására. Mégis, mivel a rendelkezésünkre álló fogyasztási javak közül általában a lakás bír a legnagyobb értékkel, továbbá mert a különböző társadalmi csoportok a társadalmi távolságokat térbeni elkülönüléssel is igyekeznek megjeleníteni, úgy gondoljuk, hogy a csoportok nagyvároson belüli elhelyezkedésének alakulása az alapvető strukturális egyenlőtlenségek alakulásának egyik indikátoraként is felfogható, és a lakóhelyi szegregáció elemzése közelebb vihet lényeges társadalmi tendenciák jobb megismeréséhez.

Egy korábbi, a lakóhelyi szegregáció Budapesten belüli alakulásának főbb tendenciáival foglalkozó tanulmányunkban (Ladányi,[37] 1988) arra az eredményre jutottunk, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedésének egyenlőtlenségeit mérő szegregációs indexek alakulását a társadalmi hierarchia függvényében bemutató szegregációs görbe az irodalomban (Duncan-Duncan,[12] 1955; Belleville,[6] 1962; Uyei,[55] 1964; Gisser,[20] 1969; Hamnett,[22] 1976; Van Valey et al.,[56] 1977; Kaufmann,[27] 1978; Dangschat,[8] 1987) leírttól karakterisztikusan eltérő alakot mutat. Egyéb, jelenlegi témánk szempontjából kevésbé lényeges eltéréstől eltekintve ez elsősorban abban jutott kifejeződésre, hogy a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedő társadalmi csoportok indexei lényegesen alacsonyabbak voltak, mint a hierarchia legtetetjén elhelyezkedőké; a szegregációs görbe nem U, hanem inkább L alakú volt. Ez egyébként nemcsak a szegregációs irodalomban általánosan elfogadottnak tekintett elmélettől különbözik, hanem attól a képtől is, ami a magyar (Ferge,[16] 1969; Kolosi,[30] 1984) és általában a kelet-európai (Mahonin et al.,[41] 1969; Rutkevitch-Weselowski,[46] 1974) társadalmak szerkezetével kapcsolatos újabb kutatások nyomán kialakult. E kutatások alapján, ezen vizsgálatok minden elméleti és módszertani különbsége ellenére, egyértelműen az a következtetés adódik, hogy a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb társadalmi pozíciók egyaránt erősen koncentráltan helyezkednek el a társadalmi hierarchia két pólusán. Meg kell egyébként említenünk, hogy nem ismerünk egyetlen olyan más időszakban vagy régióban készült kutatást sem, amely gyökeresen más eredményre jutott volna. Ez a tétel szorul módosításra, avagy a társadalmi egyenlőtlenségek térbeni megjelenésével kapcsolatos tétel átfogalmazásán lenne érdemes gondolkodnunk? - tettük fel annak idején a kérdést.

Először leginkább arra gondoltunk, hogy a szegregációs görbe ilyen alakulásában a piaci modelltől radikálisan különböző államszocialista város- és lakáspolitikai (Friedrichs et al.,[19] 1978; French-Hamilton,[18] 1979; Hegedűs,[24] 1987; Musil,[42] 1987) bizonyos eredményei jutnak kifejeződésre. Ez a politika, amely a telekáraknak és a lakbérének a piaci kereslet-kínálat-ár mechanizmustól való elszakításán és a nemzeti jövedelem egy részének az állami lakások bérének számot-

tevő dotációján keresztül történő újraelosztáson alapul (Szelényi, 1983), számos, mára már többé-kevésbé ismert hátránya mellett talán bizonyos, eddig fel nem ismert előnyökkel is rendelkezhet - véltük. Egyfelől ugyan bizonyítottan tekinthetők a beruházások produktív és improduktív kategóriákba sorolása ideologikus tételének társadalmi következményei. A fenntartási költségeiket sem fedező áron „folyósított” ún. improduktív beruházások az állami költségvetés szempontjából rövid távon csupán hozadék nélküli ráfordításnak, veszteségforrásnak tűnnek. Ezért nem esetleges gazdaságpolitikai hiba, hanem Kelet-Európában általánosan és hosszú távra is kimutatható tendencia, hogy ezen beruházások üteme általában - így a lakásépítés üteme is - rendre elmarad a minden kinyilatkoztatott gazdaságpolitikai szándék ellenére rendre „elszaladó” (és katasztrofálisan kevésbé hatékony) „termelő beruházásokhoz” képest, és ezen országok fejlettségi színvonalához viszonyítva is (Kornai,[33] 1980; Bauer,[5] 1981). Mindez természetesen már önmagában is a lakáspiacon meglévő társadalmi feszültségek konzerválódását eredményezi. De bizonyítottan tekinthető másfelől az is, hogy a hatósági lakáselosztás és a központilag erősen dotált lakbérek elsősorban nem a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportoknak kedveznek, hanem a magas státusúak irányába eredményeznek rejtett jövedelemátcsoportosítást (Konrád-Szelényi, 1969), és hogy az nemcsak a lakással kapcsolatos dotációra, hanem a szociálpolitikaiként deklarált újraelosztás egészére is igaz (Ladányi, 1975, 1976; Ferge, 1982). Az itt röviden felsorolt hátrányok mellett kétségtelenül számottevő előnyként lenne elkönnyelhető, ha bizonyítani lehetne: a város- és lakásgazdálkodásnak a szocializmusban kialakult rendszere nemcsak jelentősen csökkentette a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének mértékét, hanem a térbeni elkülönülés mintáját is alapvetően megváltoztatta oly módon, hogy ez csak az e társadalmakra speciálisan jellemző szegregációs görbével lenne leírható.

Ami mármost a fenti hipotézis első felét illeti, elmondhatjuk, hogy legalábbis Budapesten (más városra tudomásunk szerint ilyen jellegű vizsgálatokkal eddig nem rendelkezünk) adatokkal nem támasztható alá a szegregáció szocialista viszonyok közötti csökkenésének tétele. Mint az adatainkból látható (Ladányi,[37] 1988), a szegregáció mértéke a második világháború után ugyan lényegesen csökkent, de a negyvenes évek végétől - tehát éppen attól az időponttól kezdve, amikor a város- és lakásgazdálkodás új rendszere kialakult, illetve ennek városszerkezeti hatásai esetleg már érezhetők lehettek volna - e csökkenés számottevően lelassult, majd a hatvanas években a térbeni elkülönülés fokozódásába ment át, míg a hetvenes években lényegében változatlan maradt. A Budapesten belüli szegregáció csökkenése tehát nyilvánvalóan a negyvenes évek közepe táján lezajlott egyszeri, nagy társadalmi átalakulásoknak tulajdonítható, míg a szocialista viszonyok megszilárdulása utáni periódusra egymással ellentétes irányú mozgások és inkább kismértékű emelkedés jellemző. Az itt leírt tendenciák egyébként lényegében megegyeznek azzal, amit a társadalmi mobilitás ugyanezen időszak alatti alakulásával kapcsolatban is megfigyeltek (Andorka, 1982).

A szegregáció második világháború utáni csökkenési mértékének megítéléséhez összehasonlító vizsgálatokra lenne szükség. A sok tekintetben közös történelmi múlt és a két város nagymértékben hasonlatos szerkezete és beépítési módja miatt Budapesttel való ilyen összehasonlításra legkézenfekvőbbnek kétségtelenül Bécs kínálkozik. Amennyire az a Bécsről rendelkezésre álló statisztikai adatok (Kaufmann, 1978; Banik-Schweitzer, 1982) felhasználásával végzett számításaink alapján megítélhető, a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése a második világháború után Bécsben is egyértelműen csökkent. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a város- és lakásgazdálkodás szocializmusban kialakult módja - legalábbis Budapesten - nem járt olyan eredménnyel, hogy számottevően csökkent volna a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének mértéke, vagy hogy ez a csökkenés lényegesen számottevőbb lenne, mint amekkora a város- és lakásgazdálkodás rendszerének alapvető átalakulása nélkül is valószínűleg bekövetkezett volna.

Rátérve most a fenti hipotézis második felének vizsgálatára, a rendelkezésünkre álló adatok itt a korábbinál már sokkal egyértelműbb fogalmazást tesznek lehetővé. Míg ugyanis - mint ismeretes - a szegregációs index nagysága nagyon erősen függ az elemzésnél felhasznált területi egységek számától, lehatárolásától, az elemzett társadalmi csoportok jellegétől, nagyságától stb., a szegregációs görbe alakja meglepően kis érzékenységet mutat mindezen tényezőkkel szemben. 1930-ra, 1939-re, 1941-re elvégzett számításaink alapján (Ladányi,[37] 1988) egyértelmű, hogy a szegregációs görbe szabálytalan alakja korántsem új keletű jelenség Budapesten. A mások által különböző európai nagyvárosokra elvégzett vizsgálódások (Belleville,[6] 1962; Gisser[20], 1969; Hamnett, 1976; Kaufmann,[27] 1978; Ekler et al.,[14] 1980; Dangschat,[8] 1987; Lichtenberger et al.,[40] 1987) nyomán szintén L alakú görbéhez hasonlatos, tehát szabálytalan U alakú szegregációs görbe rajzolódik ki. Ez a vizsgálat időpontjától, régiójától és a vizsgálódás módszereitől függetlenül minden európai nagyvárosra készült és általunk ismert kutatás eredményeire egyaránt egyértelműen igaz. Ezen igen fontos eredmény fölött, véleményünk szerint, a hagyományos elmélethez való túlzott kötődés miatt a szerzők általában egyszerűen elsiklanak, vagy - sokkal ritkábban - a jelenség nem kielégítő magyarázatát adják. Mindezen eredmények azonban elégségesnek tűnnek annak megál-

lapításához, hogy az a jelenség, hogy a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedők térbeni elkülönülését kifejező szegregációs indexek alacsonyabbak, mint a hierarchia tetején elhelyezkedőké, nem tekinthető a város- és lakásgazdálkodás szocializmusban kialakult rendszerére speciálisan jellemzőnek, hanem - legalábbis Európán belül - meglehetősen általánosan érvényesülő mintával van dolgunk.

Ez véleményünk szerint azért van így, mert - a mindenkori hatalmi viszonyoknak megfelelően - a magas státusúak lényegében úgy és lényegében azokra a területekre szegregálódnak, ahogyan és ahová akarnak. Lehetőségük van tehát arra, hogy akarva-akaratlanul „saját” területet foglaljanak el a városon belül, ahonnan másokat különböző „kizárási taktikákkal” távol tarthatnak, ahol azután sajátosan jellemző és csak általuk használt beépítésmódot, háztípust, iskolákat, szolgáltatásokat stb. hozhatnak létre a maguk számára. Ezzel szemben az alacsony státusúak csak lényegében úgy és lényegében csak azokra a területekre szegregálódnak, ahogyan és ahová hagyják őket. Ott laknak, ahol már vagy még senki sem akar lakni, nekik csak a legkedvezőtlenebb feltételek között való lakás szinte korlátlan lehetőségei közötti „választás” lehetősége adatik meg. Nagyvároson belüli elhelyezkedésükre ezért döntően nem a nagy léptékű elkülönülés jellemző, mint ahogyan azt a magas státusú csoportok esetében megfigyelhetjük. Ők inkább kis léptékben és igen változatos mintáknak megfelelően szegregálódnak.

A szegregációs görbe „szabálytalan alakulása” tehát valószínűleg egyáltalán nem tekinthető kivételes jelenségnek. Ellenkezőleg, véleményünk szerint éppen e „szabálytalanságok” mértékének és jellegének elemzése vezethet el minket a különböző társadalmi csoportok elkülönülése régió- és rendszerspecifikus sajátosságainak megértéséhez. A klasszikus ökológiai modelleknek vagy azok újabb, de a klasszikus ökológia módszertani előfeltevésein túllépni képtelen, modernizált változatainak leglényegesebb fogyatéka éppen abban ragadható meg, hogy inkább elfedik, mint megérteni segítik még a nagyvároson belüli társadalmi elrendeződés ezen egyik legalapvetőbb szabályszerűségét is (Csanádi-Ladányi,[7] 1985).

Az alacsony és a magas státusú társadalmi rétegek számottevően eltérő léptékben történő szegregálódása miatt egy kisebb, egymással térben nem feltétlenül összefüggő és nem szabályos geometriai formákból építkező városszerkezeti modell nem egyszerűen úgy viszonyul a hagyományos léptékű ökológiai modellekhez, mint részletes megközelítés a kevésbé részleteshez. A kétféle eljárás logikája tér el gyökeresen egymástól.

Annak, hogy az ökológiai modellek amerikai megalkotói nem sok figyelmet szentelnek az alacsony státusúak kisebb léptékben történő térbeni elkülönüléséhez - egyéb fontos tényezők mellett - véleményünk szerint az lehet az elsődleges oka, hogy a nagy létszámú etnikai kisebbségek miatt az észak-amerikai nagyvárosokban a társadalmi és etnikai egyenlőtlenségek szorosan összefonódnak egymással. Így ezen nagyvárosok esetében társadalmi csoportok közötti szegregációról sem lehet etnikai, mindenekelőtt fehérek és feketék közötti szegregáció nélkül beszélni. Az etnikai szegregáció az észak-amerikai nagyvárosokban azonban általában lényegesen nagyobb léptékekben érvényesül, mint az azonos etnikumhoz tartozó alacsony és magas státusúak térbeni elkülönülése (Duncan-Duncan,[13] 1977; Taeuber-Taeuber,[54] 1965; Rainwater,[44] 1970; Roof-Van Valey,[45] 1972; Schnore,[47] 1972; Erbe,[15] 1975; Simkus,[48] 1978; Lieberman,[38] 1980; Darden,[11] 1987). Az erős etnikai szegregáció tehát elfedi az alacsony és a magas státusúak térbeni elkülönülésének minden bizonnyal itt is megragadható eltérő mintáit.

Tanulmányunk további részében először azt fogjuk megvizsgálni, hogy Budapesten is kimutathatók-e az etnikai szegregáció nyomai, majd ha erre a kérdésünkre igenlő választ kell adnunk, megvizsgáljuk, hogy Budapesten is megfigyelhető-e az alacsony státusú etnikai csoportok, valamint az alacsony státusú népesség térbeni elkülönülésének egymástól gyökeresen eltérő mintája. Tudomásunk szerint Kelet-Európában eddig még nem végeztek etnikai csoportok térbeni elkülönülésének mérésére irányuló szegregációs számításokat. Ez részben nyilván azzal magyarázható, hogy a nagyvárosi szegregáció szocialista viszonyok közötti megszűnésével kapcsolatos - és mára, legalábbis Magyarországon már többé-kevésbé általánosan túlhaladottnak tekinthető - illúziókon túl, e társadalmak irányítóiban többé vagy kevésbé komolyan gondoltan mindmáig élnek olyan illúziók, hogy etnikai alapon érvényesülő egyenlőtlenségek szocialista viszonyok között nem léteznek. A hátrányos helyzetű etnikai csoportok tagadhatatlan létét igen gyakran még ma is a múlt maradványának, ezen csoportok beilleszkedésre való hajlandósága hiányának, munkakerülésének, alkoholizmusának, bűnöző életmódjának stb. tulajdonítják. Mondanunk se kell, hogy ezek az illúziók nem annyira az ilyen jellegű egyenlőtlenségek érvényesülése, mint inkább kutatásuk és nyílt, felelősségteljes tárgyalásuk ellenében hatottak.

A magyarországi cigányság helyzetével foglalkozó egyetlen országos, reprezentatív jellegű és szigorúan tudományos igényű kutatást, már több mint másfél évtizede, egy Kemény István vezetésével dolgozó munkacsoport végezte (Kemény et al.,[29]

1976). E kutatás során a cigány lakosság 2%-áról vettek fel adatokat. Bár Kemény külön cikkben is foglalkozott a budapesti cigányok helyzetével (Kemény,[28] 1975), igen gazdag és sokrétű kutatási célkitűzései között nem szerepelt, hogy pontos képet adjon a budapesti cigányság városszerkezeti elhelyezkedéséről. Ezért mintája ebben a tekintetben nem is tekinthető teljesen reprezentatívnak. A kutatás egyes adatai és számos, igen értékes tapasztalata azonban ennek ellenére megkönnyíti, hogy a hetvenes évek eleje óta lezajlott változások főbb tendenciáit megfogalmazzuk. Ezt az is lehetővé teszi, hogy az általános iskolai statisztika a hetvenes évek eleje óta nyilvántartja az egyes iskolákba járó cigány gyerekek számát.

1987 nyarán a budapesti általános és kisegítő iskolák alsó tagozatos osztályaiba járó gyerekek körében, valamint az azonos korú, különböző okból fogyatékosok foglalkoztató intézetébe járók között összeírtuk azon cigány származású tanulók nevét, életkorát, pontos címét, szüleik foglalkozását és még néhány kiegészítő adatát, akiknek szülei vagy gondviselői állandó vagy ideiglenes bejelentett budapesti lakással rendelkeztek. Az összeírás oly módon történt, hogy előbb az iskolák által készített statisztikai beszámolók alapján két csoportba soroltuk az iskolákat. Azoknak az iskoláknak mindegyikébe elmentünk, amelyekbe az iskolai statisztika alapján cigány gyerekek jártak, és minden alsó tagozatos osztályban összeírást végeztünk. Az olyan iskolák körében, amelyekbe a statisztika alapján egyetlen cigány gyerek sem járt, 10%-os mintán kontrolljellegű összeírást végeztünk. Mivel a kontroll, valamint a cigány tanulók által látogatott iskolák csoportjában végzett összeírás egyaránt azt mutatta, hogy az iskolák által készített statisztikák jól tükrözik a valóságos helyzetet, úgy döntöttünk, hogy a cigány tanulók által nem látogatott iskolák fennmaradó 90%-ában eltekintünk a kontrollként végzett összeírástól. Ez mintánknak csak igen kis mértékű torzításával járhat, de mindenképpen olyan irányba kell hogy hasson, hogy mintánkban valamelyest alul vannak reprezentálva a cigányok által nagyon ritkán lakott, tehát viszonylag magas státusú körzetek. Adataink kvantitatív jellegű feldolgozását a koncentrációs körzetek bejárása és az e körzetekben végzett terepmunka egészítette ki.

Összeírásunk során azokat a gyerekeket tekintettük cigány származásúnak, akiket az osztályt vezető pedagógus cigánynak tekintett. Ez a meghatározás egyrészt lényegében megegyezik a hasonló célú és tudományos igényű kutatásoknál általánosan alkalmazottal, és jóval kevésbé vitatható, mint például az önbevallás vagy anyanyelv alapján végzett besorolások (Kemény et al.,[29] 1976), másrészt abban az értelemben is társadalmi jelentéssel bír, hogy akit az iskola cigányként definiál, azt cigányként is kezeli (Ladányi-Csanádi,[36] 1983).

3889 gyerek adatait írtuk össze. A címeket egy 1200 szelvényes, igen részletes, elvileg a főváros minden házát feltüntető munkatérkép segítségével térképre rajzoltuk. Külön színnel tüntettük fel az enyhén értelmi fogyatékosok kisegítő iskolájába járó gyerekek lakóhelyeit. Ezután a különböző színű pontokat népszámlálási városrendezési körzetenként (490 ilyen körzettel dolgoztunk) összeszámoltuk, majd a kapott adatokat a szükséges kiegészítő információkkal együtt számítógépbe vittük. A pontozásos módszer segítségével - amit korábban már más jelenségek térbeni elhelyezkedésének elemzésére is használtunk (Csanádi-Ladányi,[7] 1985) - nemcsak a vizsgált jelenség városrendezési körzetenkénti eloszlásának megragadása, hanem esetleg ennél kisebb csomósodási pontjainak feltárása is lehetővé válik.

Vizsgáljuk először meg a szegregációs indexek alakulását! Mivel jobb adat részletes területi bontásban nem áll rendelkezésünkre, az alsó tagozatos (többnyire 6-10 éves, bár a megkésett iskolakezdés és az évismétlések miatt ennél gyakran 1-3 évvel idősebb) cigány gyerekek térbeni eloszlását a 14 évesnél fiatalabb népesség elhelyezkedésével hasonlítottuk össze. Ily módon számolva kerületenként (22 területi egység) 37,2-es, városrendezési körzetenként (490 egység) 53,9-es indexet kapunk. (A szegregációs indexet olyan módon is lehet értelmezni, mint azoknak az arányát, akiknek más területi egységekbe kellene költözniük ahhoz, hogy az összehasonlított két megoszlás egyenletes legyen.) Ezek igen magas értékek, ha figyelembe vesszük, hogy a legalacsonyabb két státuscsoportot képező betanított és segéd munkásoknak - egyébként az aktív cigány népesség mintegy kétharmada ebből a két státuscsoportból kerül ki (Kemény et al.,[29] 1976) - az összes aktív keresőktől mért elkülönülése 1980-ban kerületi adatok alapján 13,2, városrendezési körzetek alapján pedig 17,0 volt (Ladányi,[37] 1988).

A cigány származású tanulók térbeni elkülönülése mértékének érzékelését megkönnyítheti az is, ha szegregációs indexeiket a kétségtelenül az iskolai hierarchia legalját jelentő kisegítő iskola tanulóinak elhelyezkedését kifejező indexekkel vetjük össze. Korábbi kutatásaink (Ladányi-Csanádi,[36] 1983) tanúsága szerint az enyhe értelmi fogyatékosok számára létrehozott kisegítő iskolák nemcsak a különböző mentális hátránnyal, hanem a súlyos szociális hátránnyal induló gyerekek elkülönítését is szolgálják. Erre utal, hogy az ebbe az iskolatípusba járó gyerekek túlnyomó többségének szülei kvalifikálatlan munkások, vagy az is, hogy a cigány tanulók többszörösen felülreprezentáltak a kisegítő iskolákban. Az ebbe

az iskolatípusba járó gyerekek lakóhelyeinek koncentrációdásai minden elképzelhető városszociológiai indikátornál jobban jelzik, hogy hol helyezkednek el a város leginkább leromlott területei, szegénytelepei, sőt még olyan viszonylag enyhe különbségekre is felhívják a figyelmet, hogy egy lakótelep különböző lakásosztályokba tartozó, de egyébként homogén lakásállományán belül, hol laknak azok, akik egy szegénytelep szanálása nyomán jutottak itt lakáshoz. Ehhez képest igen figyelemreméltó, hogy a cigány tanulók már említett 37,2-es, illetve 53,9-es kerületenkénti, illetve városrendezési körzetenkénti szegregációs indexével szemben a kisegítő iskolák indexei csak 12,1-es és 28,2-es értéket mutatnak. A cigány gyerekek térbeni elkülönülése olyan erős, hogy - az adatok tanúsága szerint - ehhez képest városrendezési körzetek alapján számolva már csak kevéssel erősebben különülnek el a kisegítő iskolákba járó cigány gyerekek (60,0), sőt kerületi adatok alapján számolva az elkülönülés valamivel alacsonyabb is (34,7), mint az összes cigány tanulóé. Az utóbbi, eléggé meglepő adat véleményünk szerint arra utal, hogy a kisegítő iskolába való áttelepítés tekintetében az ezzel foglalkozó intézmények stratégiái igen különbözőek. Mivel a kisegítő iskolák és az áttelepítési bizottságok Budapesten kerületi elv szerint vannak megszervezve, ezen eltérő stratégiáknak ilyen léptékben valamelyest kiegyenlítő szerepe lehet. Ez a gyakorlatban persze azt jelenti, hogy magasabb státusú kerületből, ahol a cigány gyerekek aránya alacsonyabb, általában könnyebben kerülnek ezek a gyerekek kisegítő iskolába, mint az alacsony státusú kerületekből.

Ha a cigány tanulók térbeni elkülönülését kifejező, kiugróan magas szegregációs indexeket értelmezni akarjuk, először azt kell megvizsgálnunk, hogy mennyire tér el ezen alacsony státusú etnikai csoport térbeni elkülönülésének mintája az alacsony státusú népesség térbeni elkülönülésével kapcsolatban általunk korábban körvonalazott mintától. Mint már említettük, a különböző társadalmi státusú népesség Budapesten belüli elhelyezkedésének eltérő mintái röviden - és némi leegyszerűsítéssel - úgy összegezhetők, hogy míg a magas státusúak elkülönülésére inkább az egyetlen, nagy kiterjedésű és térben többé-kevésbé összefüggő szegregátumban való tömörülés, az alacsony státusúakra ezzel szemben inkább a több, kisebb méretű és térben egymással össze nem függő szegregátumba való koncentráció a jellemző. Jól látható ez a korábbi cikkünkben (Ladányi,[37] 1988) közölt térképen is.

A cigány népesség térbeni elkülönülésének ettől gyökeresen különböző mintája már a térképen is jól megfigyelhető. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi csoportok elkülönülését bemutató térképpel szemben itt nemcsak a magas státusú körzetek helyezkednek el - néhány, városszerkezeti szempontból igen fontos, de itt terjedelmi okok miatt mégsem tárgyalható kivételtől eltekintve - többé-kevésbé nagy léptékű koncentrációmintaként a térképen, hanem az alacsony státusúak is. A térkép - amellett hogy a koncentrációs pontok bemutatására kiválóan alkalmas - azonban némiképp megtévesztő lehet, hiszen a különböző körzetek átlagos gyermekszáma erősen eltérő. Ezért megvizsgáltuk a cigány tanulók megfelelő korúakhoz viszonyított arányának eloszlását is. Az adatok a térképen megfigyelhetővel lényegében megegyező tendenciát mutatnak.

Ha a legalacsonyabb státusú társadalmi csoportok és a legalacsonyabb státusú etnikai kisebbség térbeni elhelyezkedésének gyökeresen eltérő mintáit tüzetesebben is meg kívánjuk vizsgálni, figyelmünket először azokra a szegregációs mintákra kell koncentrálnunk, amelyekben ezen népességcsoportok többsége elhelyezkedik. Bár - mint ezt már Kemény István kutatása bebizonyította - a cigányok lakásvizsgálata az alacsony jövedelmű magyar népesség lakásvizsgálataival is jóval kedvezőtlenebbek, speciális, a budapesti szegény népesség tömörülési helyeitől eltérő, jószerivel csak a cigányok által benépesített szegregációs mintát csak egyet tudunk megemlíteni. Ezek a hagyományos értelemben vett cigánytelepek, amelyek Kemény definíciója szerint többnyire elkülönülten helyezkednek el, csak cigányok lakják, és/vagy cigányok építették, legtöbbször engedély nélkül, a maguk számára, vagy - ritkábban - kifejezetten cigányok számára épültek. 1971-ben Kemény adatai szerint a budapesti cigány népesség kerekén 30%-a lakott ilyen körülmények között. E körülmények az akkori legrosszabb lakásvizonyokat jelentették, hiszen ezen telepek fekvése többnyire igen kedvezőtlen volt, az épületek tetőzete, falazata igen gyakran nem megfelelő anyagokból készült, a lakások borzalmasan zsúfoltak, nemritkán fűtetlenek voltak, és a lakások többségében nemcsak a víz, de még a villany sem volt bevezetve. 1971-ben a budapesti magyar cigányok egyötöde, az oláh cigányoknak a fele lakott ilyen telepeken.

A kvalifikálatlan fizikaiak aktív keresőkön belüli aránya szerint sorba rendezett számlálókörzetek legfelső és legalsó decilisei Budapesten, 1980-ban

Az azóta elmúlt több mint másfél évtized alatt a hagyományos értelemben vett cigánytelepeket nagyrészt felszámolták. Erre utal, hogy az általunk összeírt népességnek még egy százaléka sem lakott ilyen telepeken. E telepek lakóinak egy részét a főváros elhagyására kényszerítették. Ezt a hatóságok számára megkönnyítette, hogy többnyire e telepek képezték a vidékről Budapestre áramló legszegényebb cigányok „lakásmobilitásának” első lépcsőjét. Valószínű azonban, hogy a felszámolt cigánytelepek lakóinak többsége a fővárosban maradt. Egy részük rokonoknál szíveségi alapon vagy albérletben helyezkedett el, más részük valamilyen állami lakáshoz jutott. Témánk szempontjából a lényeg azonban az, hogy a hagyományos értelemben vett cigánytelep - mint ezen etnikai csoportra kizárólagosan jellemző szegregációs minta - aránya, döntően a hetvenes években, radikálisan visszaszorult.

Fel kell tennünk a kérdést, miért nem lehet ma már a hagyományos felköltözési stratégiák első lépése a cigánytelepekre való áramlás? Előre kell bocsátanunk, a hagyományos cigánytelepek visszaszorulása olyan időszakban következett be, amikor a Budapestre áramlás erőssége egyáltalán nem csökkent. Nem javultak radikálisan a cigány népesség legelesettebb csoportjainak jövedelmi viszonyai sem, és sajnos a budapesti lakáshelyzet radikális javulásáról sem adhatunk számot. A cigánytelepek visszaszorulása véleményünk szerint elsősorban annak a hetvenes évek elején, közepén kibontakozott akciónak tulajdonítható, amelynek célja a legkirívóbb fővárosi nyomorgócok felszámolása volt. Ennek keretében nemcsak a cigánytelepek legnagyobb részét számolták fel, de ilyen sorsra jutott a legrosszabb állapotú és leginkább látható fővárosi munkás- és szegénytelepek tekintélyes része is. Mivel ezzel párhuzamosan sem a cigány népesség helyzetén, sem a cigányok fővárosba áramlását eredményező társadalmi okokon nem sikerült lényegesen változtatni, a hatóságok elsősorban rendőri módszerekkel léptek és lépnek fel az illegális cigánytelepek kialakulásával szemben. Számos jel mutat arra, hogy a tömeges munkanélküliség magyarországi megjelenésével, és azzal párhuzamosan, hogy ez a cigány népességet minden más népességcsoportnál jobban érinti, a hatóságok egyre türelmetlenebbek, a rendőri beavatkozások pedig egyre drasztikusabbak lettek.

Hagyományos szegény- és munkástelepen élt az általunk összeírt népesség öt százaléka. Ez az arány a hetvenes évek elejéhez képest nyilván számottevően csökkent, hiszen - mint már említettük - időközben az ilyen jellegű telepek jelentős részét lebontották. Az ilyen telepeken élő cigányok aránya azonban lassabban csökkent az itt lakó alacsony státusú népesség számánál, mert ugyanezen időszakban felgyorsult e telepek „elcigányosodása”. A „jobb” munkás- és szegénytelepeken ugyanis valamikor egyáltalán nem vagy csak igen kis arányban laktak cigányok. E telepek számottevő „leromlása” csak a hetvenes években indult meg, és csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején gyorsult fel.

Számottevően csökkenhetett azon cigányok aránya is, akiket Kemény István „peremvárosok földszintes bérlakásainak szoba-konyhás vagy egyhelyiséges lakásaiban” élökként említ. Ezek a lakások eredetileg többnyire viszonylag heterogén társadalmi összetételű népesség számára épült házak „hátsó frontjait” képezték. A tipikusan alapincézetlen, komfort nélküli, nagyméretű konyhából és egyetlen, a konyhánál csak valamivel nagyobb szobából és éléskamrából, vagy egyetlen, „univerzális funkciójú” helyiségből álló lakásokat a telek utcára merőleges oldalaira, rövidebb vagy hosszabb sorokban építették. Közöttük helyezkedett el a többnyire meglehetősen keskeny udvar, ahol a közös vízcsap, a szintén közös WC-k és a fából épült tüzelőtárolók helye is volt. Ezekben az udvari lakásokban régebben többnyire kvalifikálatlan munkások laktak. Az utcai front lakásai, amelyek általában kispolgári családok számára épültek, az udvariaknál jóval nagyobbak, rendszerint alapincézettek és gyakran komfortosak is voltak. Gyakori volt, hogy az ezekhez tartozó kert kerítéssel vagy élősövényvel volt elválasztva az udvar hátsó részétől. Az ötvenes és hatvanas években - ezen házak állami tulajdonba kerülésének és a kisegzisztenciák elproletarizálódásának tulajdoníthatóan - az ilyen háztípusból álló városrészek leromlottak, lakóik társadalmi összetétele is egyre alacsonyabbá vált. Végül egész ilyen városrészek estek a - hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig jellemző - „buldózeres” városfelújítás áldozatául. A máig megmaradt ilyen jellegű területek státusa többnyire tovább romlik, és áttérjed a szomszédos, némileg eltérő beépítettségű térségekre is. Az általunk összeírt cigány népesség mintegy 5-6%-a lakik ilyen területeken. Ez az arány a fentiek következtében minden bizonnyal lassabban csökkent, mint azt az ilyen jellegű lakások számának csökkenése indokolná.

Térképünkön jól megfigyelhető a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének az eddigiektől eltérő, újabb mintája is, amit leginkább talán „családi házas” mintának nevezhetnénk. A „családi házas” megjelölés azonban, a lakások minőségét és városszerkezeti elhelyezkedését illetően igen heterogén kategóriára vonatkozik. Elsőként a „szétszórt családi házas” típusba sorolt körzeteket említhetnénk meg. Ezekben a többnyire nem nagyon magas státusú családi házas körzetekben (főleg Pesterzsébet, Kispest, Zugló, Rákospalota és Pestújhely egyes részein szétszórtan) általában a cigányságnak a gazdaság magánszférájában megélhetést kereső, jobb módú része lakik, többnyire leromlott és túlszűfolt épületekben. Az ilyen családi házakban lakók tipikus figurái például a használtcikk-kereskedelem különböző válfajaiban tevékenykedő „kereskedő” familiák, akiknek az ilyen jellegű tevékenységeket tiltó vagy engedő gazdaságpolitikai cikcakkjaitól függően hol viszonylag jól, hol pedig kevésbé jól megy. Arányuk ma valószínűleg valamivel magasabb, mint a hetvenes évek elején lehetett. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az utóbbi 8-10 évben az állam egyre nagyobb hajlandóságot mutat az ilyen jellegű tevékenységek „megengedésére”, ami minden eddigi, cigányokat támogató szociálpolitikai akciónál sikeresebbnek bizonyult - családi tradíciójánál és anyagi erejénél fogva vállalkozásra képes - cigányréteg helyzetének javítása terén.

Ide soroltuk azt a típust is, amikor egy-egy telek egyre több cigány családdal népesül be, akár úgy, hogy cigányok által már lakott telkekre a tanács újabb cigány családokat költöztet, akár úgy, hogy - engedéllyel vagy engedély nélkül - a cigányok maguk építenek újabb és újabb lakóalkalmatosságokat ide, akár pedig e két folyamat egymást erősítő hatása következtében. Hasonló folyamat indul be akkor is, amikor egy-egy nagyobb villába vagy annak melléképületeibe cigány családokat költöztetnek. Gyakori, hogy félreeső, a külvilágtól félig-meddig elszigetelt területek - ahol a telekár is viszonylag alacsony, és a birtokviszonyok is eléggé rendezetlenek - indulnak meg az „elcigányosodás” útján. Ennek egyik tipikus példáját képezik azok a városszéli, konyhakertes és igen szegény „nyaralós” területek, ahol többnyire nagyon rossz körülmények között szegény és cigány családok is laknak. Végül az ide sorolt típusok közül megemlítjük még egyes, Budapesthez csatolt falvak még ma is meglévő és többnyire igen leromlott régi faluközpontjait, illetve annak többnyire építési tilalom miatt át nem épült részeit, ahol szintén számos cigány család lakik. Az egyes típusok pontos arányának közlésétől a kis esetszámok miatt eltekintünk. Különböző típusokba sorolható „családi házas” területeken élt az általunk összeírt népesség mintegy 14%-a.

A cigányságnak a legutóbbi években végbement meggazdagodásával kapcsolatban újabban egyre több legenda hallható és olvasható. Talán a meggazdagodás korlátait érzékeltető egyik adalékul szolgálhat, ha megemlítjük, hogy a magas státusú körzetekben elhelyezkedő, rangos családi házban, villalakásban vagy társasházi lakásokban lakók aránya az általunk összeírtak között együttesen sem érte el az 1%-ot.

Erősen növekedett viszont az új lakótelepeken élő cigányok aránya, annál is inkább, hiszen a hetvenes évek elejéig-közepéig cigányok új lakótelepeken jóformán egyáltalán nem kaptak lakást. A hatvanas évek lakótelepein ugyanis az állami lakáspolitika elsősorban egy privilegizált, középmagas státusú népességet juttatott lakáshoz (Konrád-Szelényi, 1969), így a cigány népesség innen szinte teljesen kiszorult. (Solt,[50] 1976) Ezzel szemben a hetvenes években - amikor a társadalom privilegizáltabb helyzetű csoportjai már elérték, hogy a város legkedvezőbb fekvésű területein, többnyire burkolt állami szubvenciók és rendkívül kedvezményes feltételek mellett folyósított kölcsönök felhasználásával, a lakótelepieknél jóval tágasabb és jobb minőségű lakásokat építhessenek maguknak, és amikor már a korábbinál kedvezőtlenebb fekvésű,

infrastruktúrával kevésbé ellátott, rosszabb minőségű lakótelepek épültek - már viszonylag sok alacsony státusú család is képes volt az állami lakásépítés ezen gócpontjaiba bekerülni. Ez mindenekelőtt a népesedéspolitikai program azon határozatának tulajdonítható, amellyel 1975 végéig lakáshoz akarták juttatni az „indokolt lakáskérelemmel” rendelkező három- és többgyermekes családokat. Mivel Magyarországon az átlagos gyermekszám igen alacsony, és mivel a három- vagy többgyermekes családok többsége a szegény családok köréből kerül ki, e határozat következtében a cigány népesség lakáshelyzetének számottevően javulni kellett volna. Mivel azonban a cigány családok többsége kulturálisan elmaradott, és a lakásigényléssel kapcsolatos jogszabályok és ügyintézés útvesztőiben is igen kevésbé járatos, ezen családok többsége még a lakáskérvény beadásáig sem jutott el a fenti rendelkezés hatására, vagy egy idő után nem újíttotta meg lakáskérvényét. A cigányok jelentős része márcsak azért sem adhatott be lakáskérvényt, mert a vonatkozó jogszabályok ezt csak a Budapesten már legalább öt éve bejelentett lakással rendelkezők számára tették lehetővé. A cigányság lakótelepre áramlásának másik, az előbbinél valószínűleg fontosabb csatornája a cigány- és szegénytelepek egy részének korábban már említett lebontása volt. Mivel ezek lakói közül igen sokan voltak cigányok, és mivel ebben az időben állami lakásépítés szinte kizárólag lakótelepi formában történt, viszonylag sok cigány család jutott ily módon lakáshoz.

A fent röviden vázolt folyamatok következtében a korábban tipikusan homogén státusú népességet tömörítő új lakótelepek (Konrád-Szelényi,[31] 1969) szociális összetétele heterogénebbé vált. A lakótelepi népesség egyes státuscsoportjai „állami”, „félpiaci” és „piaci” tulajdonformájú lakásokban helyezkednek el. A lakótelepeken belül pedig figyelemre méltó szegregációs folyamatok játszódnak le, és - elsősorban a különböző tulajdonformájú lakások egymáshoz viszonyított arányának eltérései következtében - erősen differenciálódnak a lakótelepek egymás között is (Csanádi-Ladányi,[7] 1985).

Az általunk összeírt népesség mintegy 27%-a lakott új lakótelepeken, ami igen szélsőségesen tevődött össze a különböző időszakokban épült lakótelepek esetében. Többnyire az eddig elmondott okoknak tulajdoníthatóan, a hetvenes évek elejéig felépült lakótelepeken az arány igen alacsony, csak mintegy 1,5%, az ezután épültek viszont már 25% fölött volt. Ez az arány azonban jóval alacsonyabb annál, mint amilyen arányban a megfelelő korú budapesti népesség új lakótelepeken él (41%). Ez véleményünk szerint legalább három oknak tulajdonítható. Egyrészt, a cigány- és szegénytelepek felszámolása és a sokgyermekes program folyományaként történő lakáshoz jutásokra egyaránt igaz, hogy az elosztással foglalkozó hatóságok igyekeztek csak olyan családokat új lakáshoz juttatni, akik „megérdemelték” ezt. Cigány családokat gyakran egyszerűen abból a megfontolásból költöztettek régi lakásba, hogy „úgyis tönkretennék a szép, új lakótelepi lakást”. („Konkrétumként” ilyenkor azt szokták leggyakrabban megemlíteni, hogy „a cigányok felszedik a padlót, és azzal fűtenek”). E hatóságok által is táplált hiedelem tartóssága bámulatos. Cseppet sem befolyásolja az a tény, hogy Budapesten a hatvanas évek óta már kizárólag padlószőnyeges lakótelepi lakások épülnek.) Másrészt a cigány családok egy része eleve azért nem kívánt új lakásba költözni, vagy viszonylag rövid idő után azért cserélte régebbi építésű lakásra új lakótelepi lakását, mert ezen lakótelepek és lakások - ha egyáltalán valamilyen emberi igények figyelembevételével készültek - még leginkább valamiféle hivatalnoki életforma igényeit közelítik meg, és igen távol állnak azoktól a keretektől, amelyek egy sokgyermekes cigány család számára az élet megszervezését megkönnyíthetnék. Harmadrészt - és ez a nyolcvanas évek felgyorsult magyarországi inflációja és csökkenő reáljövedelmei miatt egyre gyakrabban fordul elő - az új lakótelepeken lakáshoz jutott cigány családok egy része azért is elköltözni kényszerül, mert képtelen fizetni az ilyen lakásokkal együtt járó szokatlanul magas lakbéreket, fűtési és egyéb költségeket. Ez persze csak újabb bizonyítékul szolgál a lakásügyi hatóságok számára, hogy a cigányokat nem érdemes új lakáshoz juttatni, hiszen csak „elherdálják” azt.

Mindazon okok következtében, amiket eddig elmondtunk, az általunk összeírt népesség leginkább a slumosodó pesti kerületek bérházaiban lakik. Ez térképünkön már első pillantásra is jól látszik, és akkor is így van, ha az egyes népeségcsoportok városrészek közötti eloszlását is figyelembe vesszük. Míg ugyanis az alsó tagozatos cigány gyerekek 41%-a lakik az ezen terület legnagyobb részét kitevő VI-IX. kerületekben, a 14 évesnél fiatalabb népességnek csak 13%-a lakik itt. A cigány népesség ezen kerületekben való tömörülése mértékének érzékeltetésére lehet alkalmas, ha megemlítjük, hogy a legalacsonyabb státusú társadalmi-foglalkozási csoportoknak, a betanított és segéd munkásoknak, akik pedig ugyancsak felülreprezentáltak ezekben a kerületekben, csak 18%-a lakik itt, pedig a cigányok többsége is ezen csoporthoz tartozik. Másfelől, a legmagasabb státusú II. és XII. kerületekben az általunk összeírt cigány gyerekeknek csak 0,2%-a lakik, szemben a 14 évesnél fiatalabbak 9, és a betanított és segéd munkások 5%-os arányával.

A slumosodó belső pesti kerületekben élő cigányok persze nemcsak a VI-IX. kerületekben laknak, és persze ezen kerületekben sem mindenhol laknak. Röviden szólnunk kell tehát az ezt a szegregációs mintát uraló háztípusról. Az itt leggyakrabban előforduló bérházak, melyek Budapest talán legjellemzőbb és legelterjedtebb háztípusát képezik, az Osztrák-Magyar Monarchia spekulációs lakásépítkezéseinek jellegzetes termékei. Minimális eltérésekkel e típusba sorolható a

Budapesten a múlt század nyolcvanas évei és e század húszas évei között épült bérházak legnagyobb része. Az ekkor épült körfolyosós bérházak olyan városszerkezeti egységet alkotnak, amelyre a lakások igen nagyfokú heterogenitása jellemző. A fennálló építési szabályozás következtében ugyanis a telek maximális körülépítésével lehetett a legracionálisabban kihasználni a bérháztelekeket. A rendszerint 4-5 emeletes, eklektikus stílusú épület így igen kedvezőtlen légtérarányú, de például a berlini „hinterhof”-oknál jóval nagyobb udvart zár körül.

A homlokzati megoldásaival főúri palotákat utánzó utcai fronton elegáns, sokszobás, „cselédszobás”, komfortos lakások épültek. Ezzel szemben az udvari lakások, amelyek a körbefutó függőfolyosóról nyíltak, zömében szoba-konyhások voltak, és gyakran fürdőszoba nélkül, a körfolyosóról nyíló, több lakáshoz tartozó közös WC-vel épültek. Az utcai és udvari lakások ilyen jelentős eltérése miatt a lakók szociális összetétele is igen eltérő volt. A főútvonalakon épült reprezentatív házakban például az utcai fronton nagypolgárok, nemritkán arisztokraták, míg az udvari lakásokban kispolgárok laktak. Ez az éles eltérés a mellékutcák kevésbé reprezentatív bérházaiban is megfigyelhető volt. Itt azonban inkább kispolgárok és értelmiségiek laktak az utcai, és kisiparosok, munkások az udvari lakásokban (Preisich,[43] 1960; Hanák,[23] 1984; Csanádi-Ladányi,[7] 1985).

A fent említett időszakban szinte kizárólag ilyen lakások épültek a városépítési szabályozás által belterületi övezetnek minősített területén. E háztípus uralkodóvá válását szociológiai értelemben az tette lehetővé, hogy az egyes társadalmi osztályok közötti politikai és egzisztenciális különbségek Budapesten nem voltak olyan óriásiak, mint a kelet-európai nagyvárosokban - amelyekre ezért, a nagy létszámú szolgahad állandó jelenlététől eltekintve, a magas státusúak lakóhelyeinek éles térbeni elkülönülése volt jellemző -, de a nyugat-európai állapotokhoz képest elég nagyok és elég merevek voltak ahhoz, hogy a társadalmi jellegű különbségeket ne kelljen feltétlenül éles térbeni elkülönüléssel is szimbolizálni. A körfolyosós bérházak lakóinak heterogenitása valószínűleg már az első világháború után csökkenni kezdett. A tömegközlekedés elterjedése, majd a motorizáció térhódítása mellett ez valószínűleg mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy csökkentek a szociális távolságok, és valamelyest enyhült a társadalmi hierarchia egyértelműsége, ugyanakkor fokozódott a társadalmi konfliktusok élessége. Mindezek következtében a magasabb státusú csoportok számára egyre növekedett annak fontossága, hogy „másságukat” térbeni elkülönüléssel is szimbolizálják, hogy e „másság” jelentőségét más városrészbe való elkülönüléssel fokozzák fel.

Ezen első világháború után beindult folyamat lényegesen felgyorsult a város- és lakásgazdálkodás szocialista rendszerre való átállás következtében. Míg ugyanis az államosítások többnyire nem érintették a magántulajdont képező kisebb épületeket, a bérházakat államosították. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején az e házakban lévő nagyobb lakások tekintélyes részébe még legalább egy családot költöztettek, és a lakást „társbérletesítették”, illetve a régi lakókat különböző módszerekkel lakásuk leválasztására kényszerítették. A házak karbantartását és felújítását elhanyagolták, így azok állapota fokozatosan leromlott. Ezzel párhuzamosan fokozódott a magas státusú népesség eláramlása erről a területről. Ez előbb főleg a budai hegyvidék szintén államosított villalakásai felé történt.

Az ezen a területen fekvő villák többnyire a korábbi rendszer leggazdagabb családjainak tulajdonát képezték, most pedig a magát elsősorban szociális érvekkel legitimáló állami lakáselosztási szisztéma - burkolt elosztási csatornáin keresztül - az új rendszerben leginkább privilegizáltakat juttatta itt lakáshoz. Aki viszont tehette, elköltözött a slumosodó bérházak területekről, hiszen itt új lakások nem épültek, még a régi épületek állapotának megőrzésére sem törekedtek. Jószerivel csak a korábban létrehozott értékek felélése folyt - és folyik ma is. A bürokratikus elosztási rendszerben kisebb privilégiumokkal rendelkező családok elsősorban új lakótelepeken jutottak lakáshoz, míg az ilyen privilégiumokat nem élvezők, de szerény saját ház építéséhez szükséges anyagiakkal és igyekezettel bírók - főleg szakmunkások -, felismerve, hogy a bürokratikus elosztási rendszer által belátható időn belül nem juthatnak lakáshoz, valamelyik külső kerületben családi ház építésébe kezdtek. A pesti bérházakban lakó értelmiségiek többsége - a korábban már ismertett okok miatt - szintén az állami lakáselosztás keretein kívül próbált szerencsét. Ők a hetvenes évek közepétől kezdve egyre gyorsuló ütemben „vonultak ki” a többnyire a budai hegyvidéken épülő társasházi lakásokba.

A fentiek következtében a belső pesti városrészek társadalmi összetételének heterogenitása tehát nagymértékben csökkent. Ezt a folyamatot erősítette fel, hogy az elköltözöttek helyére egyre alacsonyabb státusú családok költöztek be. Az erősen centralizált, bürokratikus elosztási rendszer ugyanis - mint már említettük - főleg itt juttatta lakáshoz azokat a családokat, akiknek telepi vagy leromlott külvárosi területeken fekvő lakásait megszüntette, de akiket új lakáshoz nem tudott vagy nem akart juttatni. Itt jutott lakáshoz azon nagy létszámú, sokgyerekes családok egy része is, akik számára a hatóságok nem tudtak az új lakótelepek többnyire kisméretű, nem elégséges szobaszámú lakásaiban megfelelő elhelyezést biztosítani. De

itt jutottak lakáshoz például azok az alacsony jövedelmű családok vagy egyedülálló öregek is, akik nem lettek volna képesek egy új lakással járó költségeket fedezni.

Egy leromló városrész életében a magasabb státusúak elköltözése és az alacsonyabb státusúak beáramlása mindig egymást kiegészítő, sőt egymást kölcsönösen felerősítő folyamatokat jelent. Az általunk most tárgyalt bérházas városrészek slumosodásának folyamatában minőségileg új fejezet kezdődött a cigány népesség tömeges beáramlásával. Cigányok ugyanis mindig laktak ezen a területen, de viszonylag kevesen és viszonylag lokalizáltak. Ezek a családok is a cigányság legfelső rétegeit képezték, többnyire zenész cigányok voltak. A cigányok tömeges beáramlása csak valamikor a hetvenes évek közepén, a cigány- és szegénytelepek felszámolásával, majd a külső kerületekben folyó „buldózeres” városfelújításokkal párhuzamosan indult meg, és vált egy idő után öngerjesztő folyamattá.

Ma már a belső pesti kerületek egyre jobban slumosodó területein él az általunk összeírt népességnek mintegy fele, 47%-a. E területek „elcigányosodását” jól érzékelteti, hogy a cigány gyerekek általános iskolás tanulókon belüli aránya a főváros VI-IX. kerületeiben az 1971-es 2,7%-ról 1986-ra 8,3%-ra emelkedett. Az „elcigányosodó” városrész kiterjedése pedig gyorsan növekszik, és a hatóságok ez ideig teljesen képtelenek bizonyultak a folyamat megállítására vagy kezelésére. Az állami lakásépítkezések ütemének számottevő csökkenése folytán jelenleg remény sincs arra, hogy a cigányok e területen való koncentrálódásának mértéke csökkenjen.

Mivel a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének leírásához - technikai okok miatt - az általános iskolák alsó tagozatos osztályaiba járó cigány gyerekek lakcímeit gyűjtöttük össze, röviden szólni tudunk az iskolai szegregáció alakulásáról is, hiszen adataink ennek elemzését is lehetővé teszik. Adataink tanúsága szerint az iskolai szegregáció a vizsgált időszakban a lakóhelyi szegregációnál is jóval erősebb volt. Ez alapvetően annak tulajdonítható, hogy a cigányok által viszonylag sűrűn lakott körzetekben a tanügyi hatóságok - az általános iskolai körzetek városszociológusokat megszegyenítő érzékkel történő lehatárolásával - a lakóhelyi elrendeződésnél homogénebb „cigány”, illetve „nem cigány” iskolakörzeteket hoznak gyakran létre, majd különböző szelekciós mechanizmusok - például speciális képzést nyújtó osztályok - bevezetésével, akarva-akaratlanul tovább fokozzák az „elcigányosodott” iskolák lemaradását. Részben ennek is tulajdonítható, hogy az utóbbi időben jelentősen meggyorsult a nem cigány családok gyermekeinek elvándorlása ezen iskolák körzeteiből. E folyamatot erősíti fel, hogy a „nem cigány” iskolákba járó cigány gyerekeket az iskola különböző eszközökkel - így például kisegítő iskolába való áttelepítéssel fenyegetve - gyakran arra ösztönzi, hogy iskolai körzetüket átlépve, „elcigányosodott” iskolákba járjanak, hiszen „így legalább kispajtasukkal is együtt tanulhatnak”. Mindezen folyamatok következtében kutatásunk idején egyes iskolákban a cigány tanulók aránya 30-40% volt. Ez az arány mintegy kétszerese annak, mint ami a megfelelő korú népesség e területen való elhelyezkedésével magyarázható. Eddig e folyamat betetőzését az jelentette, hogy 1987 őszétől a fővárosban lehetővé vált a „szabad iskolaválasztás”, ami - legalábbis elvileg - az iskolakörzettől független iskolaválasztást jelent. Ez az intézkedés első pillantásra igen progresszívnek tűnik, hiszen a magyar iskolarendszerben, ahol szinte mindenre kiterjedő szabályozás érvényesül, igen minimális a tanulók és a szülők választási lehetősége. Félő azonban, hogy az egyes iskolák között jelenleg meglévő igen jelentős különbségek mellett, továbbá a gazdasági krízisszituáció és az iskolaügyet igen erősen érintő pénzügyi restriktió közepette ez a „szabad” választás az iskolák rendelkezésére álló pénzeszközök, tanerő és egyéb erőforrások eddiginél is egyenlőtlenebb elosztását, végső soron az iskolai szegregáció további fokozódását fogja eredményezni. Egy körzet iskoláinak leromlása - mint ismeretes - szinte törvényszerűen vezet a viszonylag magas státusú népesség körzetből való elvándorlásának fokozódásához (Wilson-Taeuber,[57] 1978).

Témánk végére érve megállapíthatjuk, hogy az etnikai alapon történő lakóhelyi elkülönülés a város- és lakásgazdálkodás piacitól karakterisztikusan különböző, szocialistának nevezett módja mellett is megfigyelhető Budapesten. Mi több, ez az etnikai szegregáció - a kapitalista országok nagyvárosaiban tapasztaltnál hasonlóan - nemcsak lényegesen erősebb, mint a különböző társadalmi csoportok közötti térbeni elkülönülés, hanem - és ez szintén hasonló ahhoz, ami piaci viszonyok között megfigyelhető - gyökeresen eltérő minta szerint is történik. Míg ugyanis az alacsony státusú társadalmi csoportok térbeni elkülönülése viszonylag kicsiny, elszórt és térben össze nem függő területeken történik, az alacsony státusú etnikai csoportokra a viszonylag nagy léptékű elkülönülés jellemző. A minta alapvető hasonlósága mellett azonban látnunk kell, hogy a cigány népesség térbeni elkülönülésének mértéke Budapesten meg sem közelíti például a fekete bőrű népesség legtöbb észak-amerikai nagyvárosban megfigyelhető elkülönülésének erősségét (Sorensen et al.,[52] 1974; Darden,[10] 1986), de még a vendégmunkások leghátrányosabb helyzetű csoportjainak a nyugat-európai nagyvárosokban végbement elkülönülését sem (Lichtenberger,[39] 1982). Véleményünk szerint ez azonban - elsősorban a magyar viszonyokkal való összehasonlítás szempontjából egyáltalán relevanciával bíró Nyugat-Európa esetében - mindenekelőtt az említett etnikai kisebbségek gyökeresen eltérő strukturális helyzetével magyarázható. A város- és lakásgazdálkodás szocialista

rendszerének leginkább csak annyiban tulajdonítható, amennyiben ez a rendszer - a már említett okok miatt - felelős a krónikus lakáshiány állandó újratermeléséért. Ilyen helyzetben ugyanis viszonylag alacsony a lakásmobilitás, és a lakásváltoztatások sem elsősorban a preferenciáknak megfelelően történnek (Dániel,[9] 1977; Hegedüs-Tosics, 1982), ami gyakran a népesség szélsőséges térbeni eloszlásának kialakulása ellen hat.

A cigány népesség viszonylag nagy léptékű térbeni elkülönülésének kialakulása meglehetősen új keletű jelenség Budapesten. Mint említettük ugyanis, elsősorban a hagyományos cigánytelepeken, valamint a szegény- és munkástelepeken élő cigányok aránya csökkent, és ezzel szemben mindenekelőtt a belső pesti kerületek slumosodó bérházaiban lakó cigány népesség aránya növekedett. Könnyen belátható, hogy mivel a csökkenő súlyú szegregációs minták térben össze nem függő mikroszegregátumokat alkotnak, és mivel a belső slumos körzet térben viszonylag összefüggő, nagy kiterjedésű szegregátumot képez, a cigány népesség elhelyezkedésének ilyen irányú változása a térbeni elkülönülés mintájának alapvető megváltozását eredményezte.

A térbeni elkülönülés mértékét kifejező szegregációs és disszimilitási indexek alakulásából - a klasszikus teóriának megfelelően (Duncan-Duncan,[12] 1955) - egy-egy népességcsoport nyitottságára, illetve a két csoport közötti mobilitás esélyeire szoktak következtetni. Ha meggondoljuk, hogy a hagyományos cigánytelepi életmód még Budapesten is a nem cigány környezettől való csaknem teljes elkülönülést és kirekesztettséget, a külvilággal való érintkezések beszűkültségét, az életforma összeartságát jelentette, ami nemritkán azzal is együtt járt, hogy például a férfiak azonos munkahelyen dolgoztak, a fiatalok egymás között házasodtak vagy léptek élettársi kapcsolatra (Kemény,[28] 1975), és azt, hogy még a szegény- és munkástelepek többsége is igen zárt szociokulturális egységnek tekinthető (Solt,[49] 1975; Győri, [21] 1980; Csanádi-Ladányi,[7] 1985; Ambrus,[2] 1988), nyilvánvalóvá válik, hogy e telepeknek a slumosodó bérházas városrészekkel való felcserélése - ahol a cigányok össznépességhez viszonyított aránya 10% körül van - nemcsak a hátrányos helyzetű etnikai csoport lakáskörülményeinek javulását, hanem szociokulturális értelemben vett zártságának csökkenését is eredményezte (Ambrus,[1] 1987). Ez akkor is így van, ha mindez e népességcsoport - szegregációs indexekkel mért - térbeni elkülönülésének lényegileg azonos szintje mellett ment végbe.

Az általános iskolai statisztika adatainak felhasználásával ki tudtuk számolni az 1971-es és 1986-os állapotokra vonatkozó szegregációs indexeket. Ezúttal az általános iskolába járó cigány gyerekek térbeni eloszlását vetettük össze az összes általános iskolás tanuló térbeni eloszlásával. Ezek szerint a kerületenként számított szegregációs index csekély mértékben, 38,7-ről 39,3-ra emelkedett, ugyanakkor az iskolánként számított szegregációs index értéke valamelyest, 59,1-ről 51,5-re csökkent. Meggyőződésünk szerint itt nem elsősorban technikai jellegű problémáról (megváltozott a cigány népesség aránya, megváltoztak az általános iskolai körzetek stb.) vagy arról van szó, hogy az általános elterjedt index helyett valami másfajta szintetikus mutatót kellene használnunk. A cigányság térbeli elkülönülése időbeni alakulásának vizsgálata véleményünk szerint mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a szegregációs indexek alakulásának elemzése komoly nehézségekbe ütközik a hagyományos elmélet alapján. Ezen nehézségeken pedig csak akkor tudunk túllépni, ha a térbeni elkülönülés mértékének indexekkel történő vizsgálatát össze tudjuk kapcsolni a különféle szegregációs minták alakulásának elemzésével. Ebben az esetben például nyilvánvaló, hogy a térbeni elkülönülés mértékének csökkenését az ellensúlyozta, hogy az index alakulása szempontjából sokkal egyenletesebbnek tekinthető egy népességcsoport szétszórt mikroszegregátumokba való elkülönülése, mint nagy léptékű koncentrációja.

Látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy a budapesti cigány népesség városszerkezeten belüli elhelyezkedésének változása korántsem járt és jár együtt oly mértékben a környező társadalomba való integrálódásuk fokozódásával, mint amilyen mértékben ez pusztán a térbeni elkülönülés mintájának radikális átalakulásából következne. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy egy népességcsoport társadalmi integrációjának ugyan nagyon fontos, de a sok egyéb körülmény mellett mégis csak egyik feltétele a népességcsoport térbeni elszigetelődésének csökkenése. Sajátos módon az integrálódást nehezíti azonban az is, hogy a térbeni elszigetelődés mintájának megváltozása „láthatóbbá” tette a budapesti cigányságot, és ezzel sokkal gyakoribbá az előítéletek által is táplált konfliktusokat. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a belátható jövőben a fővárosi cigányság térbeni koncentrációja folytatódni fog, és - az egyre nagyobb tömegeket érintő életszínvonal-csökkenés következtében felerősödő bűnbakkereső mechanizmusok eredményeként - az e hátrányos helyzetű kisebbséggel szembeni előítéletek fokozódni fognak.

A hetvenes évek legelejéhez viszonyítva a budapesti általános iskolákba járó cigány tanulók aránya 1986-ra pontosan megduplázódott, 2,4%-ra emelkedett. Ez azonban még mindig lényegesen alacsonyabb, mint az országos átlag (5,8%). Várható, hogy a cigányságot különösen súlyosan érintő munkanélküliség, valamint annak az ország egyes területeire való

erős koncentrálódása miatt a cigányok fővárosba áramlásának folyamata nemcsak folytatódni, hanem jelentős mértékben erősödni is fog. Ennek adminisztratív úton való, drasztikus korlátozása nemcsak alapvető emberi jogokat sért, de egyben szükségszerűen kudarcra ítélt vállalkozás is. A világon még sehol sem sikerült rendőri módszerekkel tartósan meggátolni hátrányos helyzetű etnikai csoportok nagyvárosba áramlását. Ez nálunk annál kevésbé lehetséges, mert, mint láttuk, a cigány népesség arányának növekedésével párhuzamosan a felköltözés stratégiái is megváltoztak, a fővárosi „hídőállások” kiépülése és megerősödése után ma már elsősorban nem a hagyományos cigánytelepek, hanem a leromlott belső pesti városrészek felé irányulnak.

A kialakulófélben lévő etnikai gettó ténye igen fenyegető. Úgy tűnik, hogy a munkanélküliség, kábítószer-fogyasztás, növekvő bűnözés stb. mellett újabb nemkívánatos téren sikerül felzárkóznunk a nyugati piacgazdaságokhoz, miközben gazdasági lemaradásunk egyre inkább fokozódik velük szemben. Az etnikai gettó megjelenésének tényét különösen fenyegetővé teszi, ha meggondoljuk, hogy a Budapesten élő cigány kisebbség aránya ma még csak csekély töredéke az észak-amerikai nagyvárosokban élő etnikai kisebbségek arányának. A nagymértékű szegregálódást előidéző társadalmi folyamatok számottevő megváltozása nélkül arra kell számítanunk, hogy a cigány népesség Budapesten belüli számának és arányának növekedésével párhuzamosan a gettósodási tendenciák erősödni fognak. És várhatóan erősödni fognak az ezzel többé-kevésbé törvényszerűen együtt járó olyan folyamatok is, mint például a bűncselekmények, különösen az erőszakos bűncselekmények emelkedése, faji jellegű összeütközések időről időre történő fellángolása, és a sort még sokáig lehetne folytatni. Sajnos, számos jel utal már ma is arra, hogy mindezzel már a nagyon közeli jövőben is számolnunk kell.

A különböző társadalmi csoportok nagyvároson belüli elhelyezkedésének alakulása véleményünk szerint nem értelmezhető másként, mint strukturális egyenlőtlenségek térbeni megjelenéseként. Ezen, társadalmilag nagyon erősen determinált folyamatokat a város- és lakásgazdálkodás rendszere igen szűk keretek között képes befolyásolni. Lehetőségei leginkább csak e folyamatok erősítésére vagy gyengítésére korlátozódnak. Ezen lehetőségek jelentőségét persze nem szabad lebecsülni, de látni kell, hogy a nagy kiterjedésű etnikai gettó budapesti megjelenése, mintegy a jéghegy csúcsaként, a magyarországi cigányság tarthatatlan társadalmi helyzetére hívja fel a figyelmet. Meg kellene végre értenünk, itt és most nem arról van szó, hogy szeressük a cigányokat, vagy sem, hanem arról, hogy mivel európai alapnormákat szem előtt tartva nincs más választásunk, mint hogy együtt éljünk, jó lenne ezt az együttélést legalább minél inkább elviselhetővé tenni.

Irodalom

- [1] Ambrus , P.. 1987. *Kereskedők és kisiparosok egy fővárosi kerületben.* . KJK. Budapest.
- [2] Ambrus , P.. 1988. *Dzsumbuj. Egy telep élete.* . Magvető. Budapest.
- [3] Andorka , R.. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* . Gondolat. Budapest.
- [4] Banik, és Schweitzer, R.. 1982. *Zur sozialräumlichen Gliederung Wiens, 1869-1934. Bécs: Institut für Stadtforschung. 63. kötet,* .
- [5] Bauer , T.. 1981. *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* . KJK. Budapest.
- [6] Belleville, G.. 1962. *Morphologie de la population active à Paris. Etude des catégories socioprofessionnelles par arrondissements et quartiers.* , . Paris.
- [7] Csanádi , G. és Ladányi , J.. 1985. *Budapest - a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata.* . MKKE. Budapest.
- [8] Dangschat, J.. 1987. *Sociospatial disparities in a „socialist” city - the case of Warsaw at the end of the 1970s. International Journal of Urban and Regional Research, 11 1.*.
- [9] Dániel, Zs.. 1977. *Lakáspolitikai, lakbér, lakáshiány. Valóság, 12.*.
- [10] Darden, J. T.. 1986. *Socioeconomic Status and Racial Residential Segregation. Blacks and Hispanics in Chicago. International Journal of Comparative Sociology, 1-2.*.

- [11] Darden, J. T.. 1987. *Accessibility to Housing: Differential Residential Segregation for Blacks, Hispanics, American Indians and Asians*. In: *Moment, J. (ed.): Race, Ethnicity, and Minority Housing in the United States*. . Westport. Greenwood.
- [12] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1955. *Residential Distribution and Occupational Stratification*. *American Journal of Sociology*, 60.. 493-503.
- [13] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1977. *The negro population of Chicago. A study of Residential Succession*. . University of Chicago Press. Chicago.
- [14] Ekler, D. et al.. 1980. *A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján.I-III*. . BVTV.. Budapest.
- [15] Erbe, B.. 1975. *Race and socioeconomic segregation*. *American Sociological Review*, 40.. 801-812.
- [16] Ferge, Zs.. 1969. *Társadalmunk rétegződése*. . KJK. Budapest.
- [17] Ferge, Zs.. 1982. *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. . KJK. Budapest.
- [18] French, R. A. és Hamilton, F. E.. 1979. *Is There a Socialist City?* In: *French, R. A.-Hamilton, F. E. (eds.) The Socialist City*. . 1-22. John Wiley and Sons. New York.
- [19] Friendrichs, J. et al.. 1978. *Stadtentwicklungen in kapitalistischen und socialistischen Ländern*. . Rowohlt. Hamburg.
- [20] Gisser, R.. 1969. *Ökologische Segregation der Berufsschichten in Großstädten*. In: *Rosemary, L.- Holinger, S. (eds.): Sociologieforschung in Österreich*. , . Verlag Hermann Böhlhaus. Wien-Köln-Graz.
- [21] Győri , P.. 1980. *Szegregáció egy budapesti telepen*. *Kultúra és Közösség*, 4..
- [22] Hamnett, Ch.. 1986. *Socials change and social segregation in inner London, 1961-1981*. *Urban Studies*, 13..
- [23] Hanák , O.. 1984. *Polgárosodás és urbanizáció (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században)*. *Történelmi Szemle*, 1-2..
- [24] Hegedüs , J.. 1987. *Reonsidering the roles of state and market in socialist housing systems*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11. 1. .
- [25] Hegedüs , J. és Tosics , I.. 1981. *Lakásosztályok és lakáspolitiká. Mozgó Világ*, 9-10..
- [26] Hoffmeyer, és Zlotnik, F.. 1977. *Gastarbeiter in Sanierungsgebiet. Das Beispiel Berlin-Kreuzberg*. . Christian Verlag. Hamburg.
- [27] Kaufmann, A.. 1978. *Socialräumliche Gliederung der österreichischen Großstadregionen. I-II*. *Wien: Institut für Stadtforschung (58.)*, .
- [28] Kemény , I.. 1975. *A budapesti cigányokról*. 5.. Budapest.
- [29] Kemény , I. et al.. 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. . MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai. Budapest.
- [30] Kolosi , T.. 1984. *Státus és réteg*. . Társadalomtudományi Intézet. Budapest.
- [31] Konrád , Gy. és Szelényi , I.. 1969. *A lakáselosztás szociológiai kérdései*. *Valóság*, 8..
- [32] Konrád , Gy. és Szelényi , I.. 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. . Akadémiai. Budapest.
- [33] Kornai, J.. 1980. *Economics of Shortage*. . North Holland Publishing Company. Amsterdam.
- [34] Ladányi , J.. 1975. *Fogyasztói ár és szociálpolitika*. *Valóság*, 12..

- [35] Ladányi, J.. 1976. *A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika. Valóság, 9.*
- [36] Ladányi, J. és Csanádi, G.. 1983. *Szelekció az általános iskolában.* . Magvető. Budapest.
- [37] Ladányi, J.. 1988. *A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten, 1930 és 1980 között. Valóság, 3.*
- [38] Lieberman, S.. 1980. *A piece of the pie. Black and White Immigrants since 1980.* . University of California Press. Berkeley.
- [39] Lichtenberger, E.. 1982. *Gastarbeiter - Leben in zwei Gesellschaften. Mitteilungen der Österreichischen Geographische Gesellschaft, 124.* , . Wien.
- [40] Lichtenberger, E. et al.. 1987. *Stadtentwicklung und Dynamische Faktorökologie. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.* . Wien.
- [41] Machonin, P. et al.. 1969. *Social Stratification in Czechoslovakia.* . Bratislava.
- [42] Musil, J.. 1987. *Housing policy and socio-spatial structure of cities in a socialist country - example of Prague. International Journal of Urban and Regional Research, 11.* .
- [43] Preisich, G.. *Budapest városépítésének története I-III. 1960. 1964, 1969.* . Műszaki. Budapest.
- [44] Rainwater, L.. 1970. *Behind Ghetto Walls.* . Aldine. Chicago.
- [45] Roof, W. C. és Van Valey, T. L.. 1972. *Residential Segregation and Social Differentiation in American Urban Areas. Social Forces, 51.*
- [46] Rutkevich, M. N. és Weselowsky, W.(eds.). 1974. *Transformation of Social Structure in the USSR and Poland.* . Moscow-Warsaw.
- [47] Schnore, L. F.. 1972. *Class and Race in Cities and Suburbs.* . Markham Publishing. Chicago.
- [48] Simkus, A.. 1978. *Residential segregation by occupation and race in the urbanized areas, 1950-1970. American Sociological Review, 43.* 81-93.
- [49] Solt, O.. 1975. *Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. Budapesti Nevelő, 3.*
- [50] Solt, O.. 1976. *Az új lakótelepek lakóiról. Budapesti Nevelő, 4.*
- [51] Solt, O.. 1979. *Cigány gyerekek az iskolában. 6.* Budapest.
- [52] Sorensen, A. et al.. 1974. *Indexes at racial residential segregation for 109 cities in the United States, 1940 to 1970. Studies in Racial Segregation, No. 1.* . University of Wisconsin. Madison.
- [53] Szelényi, I.. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism.* . Oxford University Press. Oxford.
- [54] Taeuber, K. és Taeuber, A.. 1965. *Negros in Cities.* . Aldine. Chicago.
- [55] Uyeki, E.S.. 1964. *Residential Distribution and Stratification 1950-60. The American Journal of Sociology, Vol. 69.* 491-498.
- [56] Van Valey, T. L. et al.. 1977. *Trends in Residential Segregation. The American Journal of Sociology. 80 (January),* .
- [57] Wilson, F. és Taeuber, K.. *Residential and School Segregation: Some Tests of their Association. In: Beaum, F.-Frisbie, P. (eds.): Demography of racial and ethnic groups.* . Academic Press. New York.

Köszönetet mondok *Csanádi Gábornak, Havas Gábornak, Solt Ottiliának és Szelényi Ivánnak*, akik számos értékes észrevételükkel és tanácsukkal segítettek a tanulmány megírásában, valamint *Hegedűs Lajosnak, Iván Andreának, Liptay Gabriellának és Vidor Péternek*, akik az adatok összegyűjtésében és feldolgozásában voltak segítségemre.

Szabadságvesztés-büntetésüket töltők lakóhelyeinek térbeni elhelyezkedése Budapesten

Ladányi, János

1991

Tanulmányunkban először a börtönbüntetésüket töltők egyes csoportjai lakóhelyeinek térbeni elhelyezkedését vizsgáljuk meg Budapesten. Mindenekelőtt arra vagyunk kíváncsiak, hogy e csoportok lakóhelyei mennyire esnek egybe a legalacsonyabb státusú népesség, illetve a leghátrányosabb helyzetű etnikai kisebbség, a cigányság lakóhelyeinek koncentrációs pontjaival, illetve arra, hogyan alakul a börtönbüntetésre ítélt különböző csoportjai lakóhelyi szegregációjának intenzitása. A tanulmány végén néhány általánosabb megjegyzést teszünk a hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggésével, illetve a bűnmegelőzéssel és bűnüldözéssel kapcsolatos jelenlegi rendőri gyakorlattal kapcsolatban.

A börtönbüntetésüket töltők lakóhelyeinek térbeni eloszlása

Tudomásunk szerint eddig még senki sem vizsgálta meg Budapesten a bebörtönzöttek különböző csoportjai lakóhelyeinek térbeni elhelyezkedését, sőt arról sem tudunk, hogy bármilyen, bűnözéssel kapcsolatos adatból kerületinél részletesebb tudományos igényű feldolgozás készült volna az utóbbi évtizedek során. Vizsgálódásunk alapsokaságául az 1979. október 31-én szabadságvesztés-büntetésüket töltő felnőttkorúak (18 évnél idősebbek) közül állandó vagy ideiglenes budapesti lakcímmel rendelkező, de nem munkásszálláson vagy nevelőotthonban lakók szolgáltak (2284 fő). A meglehetősen távoli időpontot részben az magyarázza, hogy ezen adatok korábbi nyilvános publikálása komoly nehézségekbe ütközött volna. Ugyanakkor elmondható az is, hogy mivel jelenleg még mindig csak az 1980 legelején végzett népszámlálás adatai azok, amelyekből városrendezési körzetenkénti bontásban adatok állnak rendelkezésre, és mivel a szegregációs számításoknál igen fontos az egymással összehasonlítható adatok használata, az a körülmény, hogy adataink az 1979-es év végéről származnak, végül is még szerencsésnek is tekinthető. Egyébként sem nagyon valószínű, hogy - néhány, később kiemelésre kerülő körülménytől eltekintve - a főbb tendenciák azóta lényegesen megváltoztak volna.

A bebörtönzötteket először különböző kategóriákba soroltuk, majd lakcímeiket - az egyes kategóriákat más-más számmal jelölve - munkatérképre rajzoltuk. Munkánkhoz egy igen részletes, Budapest minden egyes házát és telkét feltüntető, 1200 szelvényes térképet használtunk segítségül. A különböző színű pontokat városrendezési körzetenként (1980-ban 490 ilyen körzet volt) összeszámoltuk, és a kapott adatokat a népszámlálásból nyert kiegészítő adatokkal együtt számítógépre vittük. E pontozásos módszer legnagyobb előnye abban rejlik, hogy segítségével nemcsak a vizsgált jelenség népszámlálási körzetenkénti eloszlása, hanem esetleg az ezeket a körzeteket átlapoló, vagy a népszámlálási városrendezési körzeteknél kisebb csomósodási pontok megragadására is lehetőség nyílik.

Először a szóban forgó népesség összetételét azokban a dimenziókban fogjuk megvizsgálni, amelyek mentén lehetőség nyílik a budapesti átlagpopulációval való összehasonlításra. A rendelkezésre álló adatok sajnos nem teszik lehetővé, hogy a 18 évesnél idősebb bebörtönzöttek adatait a 18 évesnél idősebb budapesti népességgel vessük egybe. Ezért az alábbi összehasonlításokban csak a 20 éves és annál idősebb népesség adatait elemezzük.

1. táblázat - 1. táblázat. A húszéves és idősebb budapesti és az 1979-ben börtönbüntetését töltő népesség megoszlása életkor szerint (%)

Életkor	Bebörtönzöttek	Budapest (Lakónépesség) ^a
20-24	19,1	8,8
25-29	28,8	11,3
30-34	18,1	10,1

Életkor	Bebörtönzöttek	Budapest (Lakónépesség) ^a
35-39	12,9	9,5
40-44	8,0	7,6
45-49	5,5	8,3
50-54	4,0	9,0
55-59	2,0	9,1
60-	1,6	26,3
Összesen	100,0	100,0

^aForrás: 1980. évi népszámlálás 1. kötet, Budapest adatai II. 8-9.

Az adatok tanúsága szerint a valamilyen okból bebörtönzött 20 évnél idősebb népesség általában jóval fiatalabb, mint a budapesti átlagpopuláció. Míg a bebörtönzöttek csaknem fele, addig a 20 évesnél idősebb budapestieknek csak egyötöde fiatalabb 29 évnél. Ezzel szemben míg a bebörtönzötteknek csak 1,6%-a, a budapestieknek több mint egynegyede idősebb 60 évnél.

2. táblázat - 2. táblázat. A húszéves és idősebb budapesti és az 1979-ben börtönbüntetését töltő népesség megoszlása iskolai végzettség szerint (%)

Iskolai végzettség	Bebörtönzöttek	Budapest (Lakónépesség) ^a
Befejezetlen általános iskola	13,4	22,9
Befejezett általános iskola	46,8	28,8
Befejezetlen szakmunkásképző	4,0	0,3
Befejezett szakmunkásképző	18,1	7,9
Befejezetlen egyéb középfokú iskola	2,6	1,5
Befejezett egyéb középfokú iskola	11,1	24,1
Befejezetlen felsőfokú iskola	0,3	2,0
Befejezett felsőfokú iskola	2,2	12,5
Adathiány	1,5	-
Összesen	100,0	100,0

^aForrás: Uo.

A fenti megoszlások összevetéséből nyilvánvaló, hogy a bebörtönzöttek jóval kevésbé iskolázottak a budapesti átlagnépességnél. Ez az eltérés különösen jelentős, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a bebörtönzöttek általában jóval fiatalabbak, és a fiatalabb generációk iskolai végzettsége általában jelentősen felülmúlja az idősebbekét.

A bebörtönzöttek 60%-ának legmagasabb iskolai végzettsége csak 8 vagy ennél is kevesebb osztály, és ha egyáltalán jártak valamilyen középiskolába, ez inkább szakmunkásképző vagy szakiskola volt, és csak minden ötvenedik rendelkezik közülük valamilyen felsőfokú végzettséggel. Ugyanakkor azonban az általában jóval idősebb fővárosiaknak csak a fele rendelkezik legfeljebb 8 osztályos iskolai végzettséggel, a középiskolába jártak inkább gimnáziumot végeztek, és közülük minden nyolcadiknak valamilyen felsőfokú diplomája van. Ennél is jelentősebbek az eltérések, ha a megoszlásokat egy-egy korcsoporton belül vetjük össze, ettől azonban terjedelmi okok miatt eltekintünk.

Rátérve most már a vizsgált népesség térbeni eloszlásának vizsgálatára, az elemzést először a legfelszínesebb összevetést lehetővé tevő adminisztratív kerületek szerinti bontásban elvégezve is kitűnik a börtönbe kerülés gyakoriságának a lakóhely státusával való erős összefüggése. A börtönbüntetésüket töltők aránya éppen a legalacsonyabb státusú, nagyterjedésű, slumosodó területeket magában foglaló belső pesti kerületekben (VI., VII., VIII., IX. kerületek) haladja leginkább meg, és a legmagasabb státusú, budai, társasházasságos kerületekben (II., XI., XII. kerületek) marad legjobban alatta az átlagpopuláció ezen kerületekben kimutatható arányának.

3. táblázat - 3. táblázat. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők, valamint a budapesti lakónépesség megoszlása lakóhelyük szerint (%)

Kerületek	Bebörtönzöttek	Budapest (Lakónépesség) ^a
I.	1,5	2,2
II.	2,8	5,3
III.	4,4	5,6
IV.	3,4	3,9
V.	2,8	2,7
VI.	4,5	3,7
VII.	7,4	4,9
VIII.	7,8	5,4
IX.	6,7	4,4
X.	6,0	4,6
XI.	4,7	8,4
XII.	3,8	4,0
XIII.	8,7	6,8
XIV.	6,4	8,1
XV.	5,5	5,4
XVI.	3,0	3,5
XVII.	2,8	2,7
XVIII.	4,1	4,5
XIX.	3,2	3,0
XX.	6,1	5,0
XXI.	3,5	3,5
XXII.	2,9	2,4
Összesen	100,0	100,0

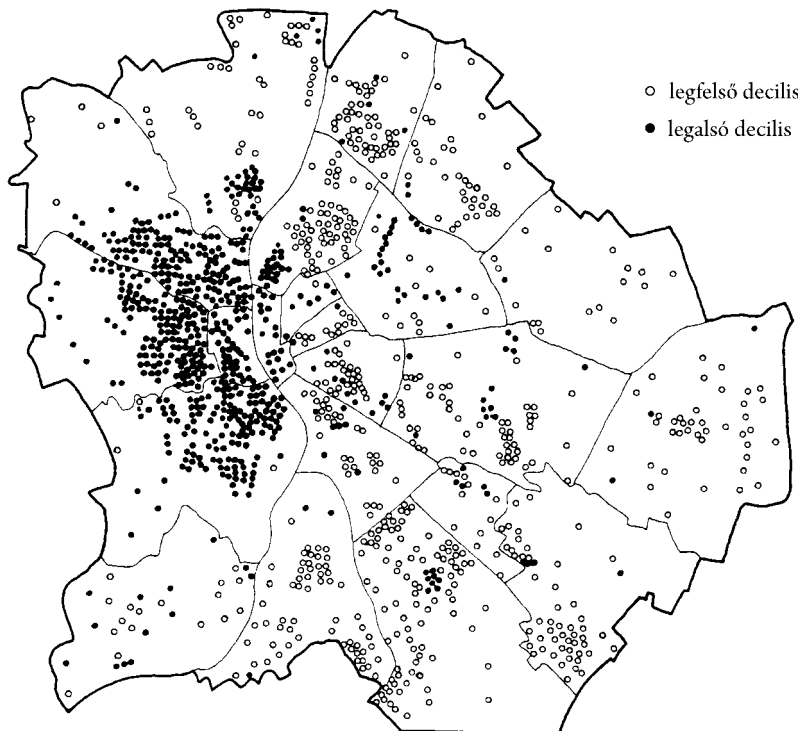
^a* Forrás: Uo.

A továbbiakban éppen arra vagyunk kíváncsiak, hogyan függ össze a vizsgált népesség térbeni elhelyezkedése a különböző státusú területek térbeni eloszlásával. Ezért elemzésünket először a népszámlálásoknál használatos területi egységek közül a legkisebb, de itt még értelmesen használható területi egységekre, a 490 városrendezési körzetre fogjuk elvégezni. A területi elkülönülés erősségének mérésére egyszerűsége és közismertsége miatt a Duncan házaspár által bevezetett (Duncan és Duncan[2] 1955) szegregációs és diszsimilitási indexeket fogjuk használni. Mint ismeretes, az utóbbi indexet úgy képezik, hogy két népességcsoport területegységek szerinti százalékos megoszlásai területegységenkénti különbségeinek abszolút értékeit összegzik és osztják kettővel. A szegregációsindex-képzés hasonló módon történik, csak ekkor nem két kiemelt népességcsoport egymáshoz viszonyított eloszlását, hanem egy kiemelt népességcsoport eloszlását vetik egybe az egész maradék népesség térbeni eloszlásával. Ezen index maximális értékét, vagyis a 100-at, akkor veszi fel, ha a két megoszlás egymást teljesen kizáró; minimális értékét, vagyis a 0-át pedig akkor, ha a két megoszlás teljesen megegyezik egymással. Szokás a szegregációs indexet úgy is értelmezni, mint azoknak az arányát, akiknek más területi egységekbe kellene költözniük ahhoz, hogy a vizsgált népesség eloszlása ne térjen el az átlagpopuláció térbeni eloszlásától.

Adataink szerint a vizsgált népesség térbeni elkülönülését kifejező szegregációs index - városrendezési körzetenként és összehasonlításként a 14 éven felül, nem intézeti háztartásokban lakó népességgel számolva - 20,4 volt. Ezen érték megítéléséhez némi támpontul szolgálhat, ha megemlítjük, hogy a segéd- és betanított munkások hasonló feltételek mellett

mért elkülönülése 17, a budapesti cigány népességé pedig 53,9 volt. Ha az eltérő esetszámok (bebörtönzöttek: 2284 fő, cigányok: 3889 fő, segéd- és betanított munkások: 263 000 fő) okozta torzításokat is megkíséreljük figyelembe venni, megállapíthatjuk, hogy a bebörtönzöttek térbeni elkülönülésének erőssége hasonló mértékű, mint a legalacsonyabb státusú társadalmi-foglalkozási csoport térbeni elkülönülése, ami a bebörtönzöttek igen alacsony átlagos iskolázottsági szintjének ismeretében nem nagyon meglepő. Mindkét csoport térbeni elkülönültségét magasán felülmúlja viszont a cigány kisebbség szegregálódásának mértéke, amit nemcsak e népességcsoport igen alacsony társadalmi-foglalkozási státusa, hanem az etnikai jellegű szegregáció jellegzetességei (Ladányi,[4] 1989) is magyaráznak.

Hasonló eredményre vezet az említett népességcsoportok lakóhelyeinek térbeni elhelyezkedését bemutató térképek (1-3. ábra) egymással való összevetése is. (Sajnos nyomdatechnikai okok miatt csak erősen leegyszerűsített, és ezért az eredetiekénél sokkal kevésbé pontos térképek bemutatására van lehetőségünk.) Mint máshol ezt már bővebben kifejtettük (Ladányi,[3] 1988), a különböző társadalmi státusú népesség térbeni elhelyezkedésére Budapesten egyfelől a legmagasabb státusúak lakóhelyeinek a budai társasházak területeken való erős, nagyterjedésű koncentrálódása, másfelől a legalacsonyabb státusúaknak a város pesti oldalán, több mikroszegregátumban való tömörülése a jellemző. A budapesti cigány népesség térbeni elhelyezkedésének mintája jelentősen eltér ettől; mind a cigányok által igen magas arányban lakott területek (régii állami bérlakásokkal beépített, leromló, belső pesti slumos körzet), mind az olyan területek, ahol szinte egyáltalán nem laknak cigányok (budai társasházak területek), nagyterjedésű, összefüggő részeket alkotnak. A fenti mintákkal szemben a börtönbüntetését töltő népesség térbeni elhelyezkedése sokkal egyenletesebbnek tekinthető, és a bebörtönzöttek különböző területeken való előfordulásának gyakorisága lényegében két jelentős eltéréssel ezen területek beépítésének intenzitását követi. E két jelentős eltérés lényege röviden abban ragadható meg, hogy - mivel az átlagosnál sokkal alacsonyabb státusú népességről van szó - a bebörtönzöttek felülreprezentáltak a belső pesti slumosodó területeken, és alulreprezentáltak a magas státusú budai részeken.

1. ábra. A kvalifikálatlanok aktív keresőkön belüli aránya szerint sorba rendezett számlálókörzetek legfelső és legsalsó decilisei Budapesten, 1980-ban

2. ábra. A budapesti cigány népesség lakóhelyeinek sűrűsödési pontjai Budapesten, 1980-ban

• 3 lakóhely

3. ábra. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők lakóhelyeinek sűrűsödési pontjai Budapesten

• 3 lakóhely

A börtönbüntetésüket töltők különböző csoportjai lakóhelyi szegregációjának intenzitása

A továbbiakban a bebörtönzöttek különböző csoportjai lakóhelyi elkülönülése mértékének eltéréseire, illetve ennek státussal való összefüggéseire vagyunk kíváncsiak. Ezért az elemzéshez eddig felhasznált 490 városrendezési körzet helyett ezek II. csoportos társadalmi-foglalkozási összetétel szerint képzett clustereit fogjuk felhasználni. Ettől az eljárástól azt reméljük, hogy a megközelítőleg azonos társadalmi státusú városrendezési körzetek azonos clusterbe kerülnek. Előnye ennek az

eljárásnak az is, hogy ily módon az általunk vizsgált, viszonylag alacsony számú népesség lényegesen kevesebb területi egység között oszlik meg, ami az adatok megbízhatóságát emeli.

Különböző módszertani megfontolások után egyetlen, nem hierarchikus clusterezési eljárás alkalmazása mellett döntöttünk. E módszerből következően előzetesen meg kellett határoznunk, hány clustert akarunk kialakítani. Miután a kialakítandó clusterok számát nehéz lenne egzakt és elméletileg is megalapozott eljárásokhoz kötni, kizárólag pragmatikus szempontok vezettek bennünket. Egymástól függetlenül hét és tizenöt clusterrel is elvégeztük számításainkat, majd - miután a kétféle eredmény az alaptendenciákat tekintve nem különbözött lényegesen egymástól - a részletességbeli különbségek miatt a tizenöt csoportos eljárás felhasználása mellett döntöttünk.

Clustereink társadalmi összetétele a következő oldalakon található táblázatok szerint alakult (az alapadatokat az 1980. évi népszámlálás mágnesszalagokon tárolt személyenkénti adataiból állítottuk össze).

Mint a 4. táblázatból látható, a 15 cluster közül háromnak (2, 11, 14) igen alacsony a népessége. Ezért a clustereket a további elemzésekből ki fogjuk hagyni. A clusterok társadalmi összetételének részletes elemzésére e tanulmány keretei között nem térünk ki, csak annyit jegyzünk meg, hogy - mint ez a táblázatból is jól látható - az egyes clusterok státusának a fizikai dolgozók aktív keresőkön belüli aránya meglepően jó közelítést adja. Ehhez hozzátehetjük azt a tapasztalatunkat, hogy a fenti jelenség fennáll nemcsak olyan viszonylag nagy területek, mint a clusterok, hanem lényegesen kisebb területi egységek, akár utcák, terek vagy házak lakóinak részletes foglalkozási összetételére vonatkozó adatok, illetve a fizikai/aktív mutató alapján mért státusa esetében is (Csanádi és Ladányi,[1] 1985). Mindez értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy - legalábbis a különböző társadalmi csoportok Budapesten való elhelyezkedése esetében - a társadalmon belüli legfontosabb választóvonal még mindig a fizikai és szellemi munkát végzők nagy csoportjai között húzódik. Mint a táblázatból látható, lényegében ugyanez mondható el a nyugdíjasok - technikai kényszerűségből - iskolai végzettség szerint kategorizált csoportjaira is. Ezek után a clustereket az előbb említett arány szerint sorba rendezve közöljük a különböző bűnözőcsoportok clusterenkénti arányait.

4. táblázat - 4. táblázat. A társadalmi-foglalkozási csoportok megoszlása clusterenként

Átlag	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	Clusterszám	
4,9	1,2	3,5	2,5	2,9	0,0	4,4	6,8	14,7	7,8	3,2	4,3	5,5	4,0	6,0	8,9	Vezetőstátus	
6,2	1,0	0,0	2,2	3,0	5,3	5,6	11,1	17,8	9,4	3,6	5,6	8,1	4,7	1,5	15,7	Értelmiségi	
17,0	6,9	15,4	13,8	11,6	9,8	17,6	18,6	23,3	23,6	15,3	16,5	18,1	20,8	13,3	18,5	Egyéb szellemi	
2,2	0,8	0,0	2,0	2,9	1,5	2,3	1,8	2,2	3,0	2,1	2,1	2,0	3,0	7,6	1,6	Közvetlen termelésirányító	
16,8	20,0	19,2	21,3	17,8	15,2	16,2	10,7	9,1	17,2	17,4	15,5	13,0	23,0	30,5	8,9	Szaktmunkás	
17,8	48,2	8,8	24,3	28,2	19,7	14,7	9,9	6,4	13,4	18,4	15,3	12,4	21,5	18,9	7,1	Betanított segédmtunkás	
1,2	0,3	0,0	0,9	3,8	15,2	0,7	1,2	1,2	0,8	1,1	1,6	1,2	0,7	0,1	1,0	Önálló	
1,7	0,1	0,0	0,3	0,2	0,0	1,5	4,6	3,4	1,3	0,8	1,5	2,9	0,4	0,3	6,2	Diplomás nyugdíjas	
4,0	0,8	0,9	1,6	2,9	2,3	4,5	8,2	4,8	3,2	2,9	4,6	6,7	1,8	1,3	9,5	Érettségizett	
25,2	15,5	52,3	27,3	22,0	23,5	29,9	24,4	14,2	17,6	32,2	30,1	27,5	16,0	18,5	20,1	8 osztály vagy kevesebb	
3,1	5,2	0,0	3,6	4,7	7,6	2,5	2,4	3,0	2,6	3,1	3,0	2,5	3,9	1,8	2,5	Egyéb	
100,0 (N = 1479 618)	100,0 (N = 2 540)	100,0 (N = 35 565)	100,0 (N = 124 745)	100,0 (N = 4 745)	100,0 (N = 55 868)	100,0 (N = 120 355)	100,0 (N = 133 864)	100,0 (N = 55 221)	100,0 (N = 159 221)	100,0 (N = 241 703)	100,0 (N = 204 877)	100,0 (N = 142 847)	100,0 (N = 179 847)	100,0 (N = 219 279)	100,0 (N = 109 279)	Együtt	

55,7	2,3	3,5	5,0	6,1	5,3	11,5	22,5	35,9	18,5	7,6	11,4	16,5	9,1	7,8	30,8	Vezető állású + érteim. + nyugd. dipl.	
26,9	88,0	59,7	71,0	69,6	54,6	54,0	37,3	23,7	44,7	62,0	54,0	45,4	61,1	73,1	28,5	Fizikai per aktív kereső	
27,0	61,5	18,8	36,3	40,3	29,5	23,9	16,5	6,6	17,8	30,1	25,1	20,6	27,7	24,2	11,5	Bet. + segédmunkás per aktív kereső	

5. táblázat - 5. táblázat. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők egyes csoportjainak aránya a 14 éven felüli népességben belül, clusterenként

Clusterszám	Népességszám	Első börtönbüntetés		Visszaeső		Első börtönbüntetés összesen	Visszaeső összesen	8 osztálynál kevesebb	8 osztálynál több	Összesen
		8 osztálynál kevesebb	8 osztálynál több	8 osztálynál kevesebb	8 osztálynál több					
8	61 525	0,07	0,24	0,11	0,10	0,31	0,21	0,18	0,34	0,52
1	120 126	0,17	0,16	0,17	0,14	0,33	0,31	0,34	0,30	0,65
9	145 280	0,19	0,34	0,42	0,29	0,35	0,71	0,61	0,63	1,25
7	172 375	0,21	0,18	0,36	0,17	0,39	0,53	0,57	0,53	0,94
4	154 810	0,33	0,30	0,59	0,28	0,63	0,88	0,92	0,58	1,52
10	130 086	0,30	0,34	0,67	0,32	0,64	0,98	0,97	0,65	1,64
5	221 528	0,38	0,27	0,73	0,40	0,65	1,13	1,11	0,67	1,80
3	194 020	0,29	0,23	0,38	0,13	0,52	0,51	0,67	0,36	1,04
6	259 989	0,39	0,36	0,75	0,32	0,75	1,06	1,14	0,67	1,85
12	5 201	1,35	0,19	0,54	0,58	1,54	2,11	2,88	0,77	4,23
13	134 716	0,48	0,23	0,82	0,33	0,71	1,15	1,31	0,56	1,91
15	3 400	0,59	0,29	4,41	0,59	0,88	5,00	5,00	0,88	5,88
Összesen	1 603 056	0,31	0,27	0,56	0,26	0,58	0,82	0,87	0,53	1,42
Korrelációs együttható		0,38	0,02	0,51	0,24	0,30	0,46	0,53	0,14	0,43

Mint ez az 5. táblázatból látható, az összes börtönbüntetésüket töltők clusterenkénti aránya és a fizikai dolgozók clusterenkénti aránya között viszonylag szoros, pozitív irányú összefüggés áll fenn. Továbbmenve az is megállapítható, hogy egyértelmű összefüggés áll fenn a börtönbüntetésüket töltők különböző státusú csoportjai clusterenkénti aránya, valamint a clusterek státusa között. Az alacsonyabb iskolázottságú, illetve a visszaeső bűnözők felülreprezentáltsága többnyire erősebb az alacsony státusú clusterekben, mint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, illetve első szabadságvesztésüket töltő bűnözőké.

Sokkal egzaktabb módon bizonyítja ugyanezt az összefüggést, ha megvizsgáljuk az egyes clusterekben a kvalifikálatlan fizikai dolgozók aránya, valamint a börtönbüntetésüket töltők különböző csoportjainak arányai közötti korrelációkat. Első pillantásra az tűnik szembe, hogy a 14 éven felüli népesség számával súlyozott lineáris korrelációs együtthatók meglehetősen alacsonyak. Ez megfelel annak a korábban már említett ténynek, hogy a börtönbüntetésüket töltő népesség lakóhelyeinek térbeni aszimmetriája viszonylag alacsony. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a börtönbüntetésüket töltők

0,43-as korrelációs indexével szemben a cigány népesség clusterenkénti elhelyezkedésére számított korrelációs együttható csaknem 50%-kal magasabb, vagyis 0,64 volt. A bebörtönzöttek egyes csoportjainak korrelációs együtthatói ezen a viszonylag alacsony szinten pontosan követik az egyes csoportok státusának alakulását. Az első szabadságvesztését töltő, viszonylag iskolázott bebörtönzöttek clusterenkénti elhelyezkedése szinte semmilyen összefüggést nem mutat a betanított és segéd munkások clusterenkénti arányával (0,02). Ugyanakkor az iskolázatlan visszaesők korrelációs együtthatója viszonylag magas (0,51), ami újabb oldalról világít rá e csoport viszonylag alacsony státusára és lakóhelyeinek a város legalacsonyabb státusú területein való tömörülésére. Az összes börtönbüntetésüket töltő személyek clusterenkénti arányát mutatja be a 4. ábra.

E térképen jól láthatók azok az alacsony népességszámú clusterok, melyek többnyire a város kieső részein, mezőgazdasági vagy ipari hasznosítású területeken helyezkednek el, és ahol az alacsony népességszámmra vetítve igen magas a börtönbüntetésüket töltők aránya. A 3. és a 4. ábra összevetéséből azonban az is nyilvánvalóvá válik, hogy ezekben az esetekben voltaképpen nem bűnözők által magas arányban lakott, nagy kiterjedésű területekkel, hanem a nagyvárosi szegénység egyik, tipikusan mikroszegregátum jellegű megjelenési formájával van dolgunk. Azzal az esettel, amikor a város legfelfeleesebb részein elszórtan vagy kisebb-nagyobb tömörülésekben, általában igen rossz körülmények között, meglehetősen alacsony státusú családok élnek, akik körében a bűnözés is státusuknak megfelelően magas arányban fordul elő. Bár az az ábránk, amely a bűnözők arányát clusterenként, tehát meglehetősen nagyméretű területi egységeként mutatja be, nem igazán alkalmas a legalacsonyabb státusú népességet tömörítő mikroszegregátumok térbeni elhelyezkedésének bemutatására, mégis igen figyelemreméltó, milyen pontosan különíti el a választott módszer a belső pesti kerületek magasabb státusú „belvárosi” és alacsony státusú „slumosodó” területeit. Említésre méltók azok a többnyire a pesti oldalon elhelyezkedő szigetek is, amelyek általában magasabb státusú új lakótelepekkel vagy jobb családi házzal beépített területeket jelölnek. Jól kivehetők a térképen annak a nagy kiterjedésű, területileg összefüggő térségnek a körvonalai is, ahol igen alacsony volt a börtönbüntetésüket töltők aránya. Ez a budai oldal többnyire hegyes-dombos területein, zömében magántulajdonú lakásokkal beépített térségekben található része minden eddig bemutatott térképünkön, minden eddig elemzett dimenzió szerint a város legmagasabb státusú területe volt. Ezért az a tény, hogy a feltárt és börtönbüntetéssel szankcionált bűnösök legalacsonyabb arányával jellemezhető területi egységek szinte teljesen lefedik a város legmagasabb státusú területeit, újabb oldalról világít rá a börtönbüntetéssel szankcionált bűnözés gyakoriságának társadalmi meghatározottságára, illetve e társadalmilag determinált jelenség térbeni megjelénésének tényére. Ezt látszik megerősíteni az a körülmény is, hogy az adataink által lehetővé tett módon kialakított egyes bűnözőcsoportok térbeni elhelyezkedése lényegében az összes börtönbüntetésüket töltő területi elhelyezkedésének fent ismertetett mintáját ismétli meg az adott csoport státusának megfelelő szinten. A fenti okok miatt eltekintünk a börtönbüntetésüket töltők egyes csoportjai térbeni elhelyezkedésének térképen történő bemutatásától. Térbeni elhelyezkedésük aszimmetriájának fokát most már - jobban számszerűsíthető módon - szegregációs indexekkel kíséreljük meg bemutatni.

4. ábra. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők aránya clusterenként

6. táblázat - 6. táblázat. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők egyes csoportjainak szegregációs indexei a 14 éven felüli lakónépességhez viszonyítva, clusterenként

1. csoport: (N = 435)	első szabadságvesztés, 8 osztálynál magasabb iskolai végzettség	10,5 (N = 435)
2. csoport: (N = 496)	első szabadságvesztés, legfeljebb 8 osztályos iskolai végzettség	14,5 (N = 496)
3. csoport: (N = 424)	visszaeső, 8 osztálynál magasabb iskolai végzettség	16,1 (N = 424)
4. csoport: (N = 895)	visszaeső, legfeljebb 8 osztályos iskolai végzettség	18,2 (N = 895)

Mivel a fenti csoportokat úgy alakítottuk ki, hogy közülük az első három nagysága igen hasonló egymáshoz, csak a negyedik kategória esetében mondhatjuk el, hogy szegregációjuk a valóságban minden bizonnyal erősebb, mint ez az itt közölt szegregációs indexek egymáshoz viszonyítása alapján látható. A fentieket röviden összefoglalva mindez tehát azt jelenti, hogy a szegregációs indexek alakulásának elemzése is megerősíti azt a korábban már megfogalmazott következtetést, mely szerint a börtönbüntetésüket töltők egyes csoportjai térbeni elkülönülésének erőssége e csoportok társadalmi összetételének függvényében alakul. Valószínűsíthető az is, hogy térbeni elkülönülésük mértékét tekintve egyfelől az első szabadságvesztésüket töltő, viszonylag iskolázottak, másfelől pedig a visszaeső iskolázatlanok válnak el a másik két csoporttól, bár a legutóbbi megállapítás az ismertett technikai körülmények miatt csak hipotetikus jelleggel állítható. Figyelemre méltó a középső két csoport egymáshoz igen hasonló erősségű térbeni elkülönülésére utaló szegregációs indexe, és e csoportok előbbtől eltérő sorrendje is. Ezért most az említett csoportok egymás közötti térbeli elkülönülését kifejező disszimilitási indexek közül is megvizsgálunk néhányat.

7. táblázat - 7. táblázat. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők néhány csoportjának disszimilitási indexei, clusterenként

Csoportok	Disszimilitási index
(1)-(2)	12,2
(1)-(3)	11,4
(4)-(3)	8,6
(4)-(2)	6,8

Mint láttuk, az első szabadságvesztésüket töltő viszonylag iskolázatlanok és a visszaeső viszonylag iskolázottak szegregációs indexei egymáshoz igen hasonlóan alakultak. Az említett két csoportnak a hierarchia két pólusán elhelyezkedő csoportoktól mért elkülönülésének elemzése is a két középső csoport sorrendjének határozatlanságára utal. Sőt a disszimilitási indexek elemzése alapján úgy tűnik, hogy az egyes csoportok térben inkább elkülönülnek egymástól a társadalmi státussal közvetlenebb kapcsolatban álló iskolai végzettség, mint a szabadságvesztés első vagy annál gyakoribb volta alapján.

Eddig a börtönbüntetésüket töltők különböző csoportjait csak iskolai végzettségük és szabadságvesztésük száma szerint vizsgáltuk. Nyilvánvaló, hogy ezek a csoportok igen heterogének, és többé-kevésbé releváns csoportosítás kialakításához legalább a bűnelkövetés módjának ismeretére lenne szükség. Sajnálatos módon ilyen adatok nem állnak rendelkezésre részletes lakóhely szerinti bontásban, azonban ismerjük az összeírt személyek által az akkori szabadságvesztés során az összeírás időpontjáig börtönben töltött évek számát, ami igen erősen korrelál a bűnelkövetés módjával.

8. táblázat - 8. táblázat. Az 1979-ben börtönbüntetésüket töltők egyes csoportjainak szegregációs indexe clusterenként és a börtönben töltött idő szerint

	3 évnél		4 évnél		Összesen	
	hosszabb ideje börtönben					
	szegr. index	N	szegr. index	N	szegr. index	N
8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettség	19,4	485	21,1	293	16,8	1391
8 osztálynál magasabb iskolai végzettség	14,5	232	18,3	137	12,4	859
Első szabadságvesztés	16,8	259	18,1	163	10,6	931
Átlag	17,4		18,4		14,6	

Az adatok tanúsága szerint a szegregációs indexek a börtönben töltött évek számával párhuzamosan valamelyest emelkednek. Ez az emelkedés azonban részben az esetszámok csökkenésével magyarázható, részben pedig annak a ténynek tudható be, hogy a hosszabb börtönbüntetésre ítélték körében magasabb az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező alacsony státusúak aránya. Ez utóbbi részben annak az ismert összefüggésnek tulajdonítható, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokból kikerülők tájékozatlanságuk, megfelelő védelmük hiánya stb. miatt ugyanolyan vétségért gyakran hosszabb börtönbüntetést szenvednek, mint előnyösebb helyzetű társaik.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy ezek az adatok semmiképpen sem igazolják a város meghatározott pontján vagy pontjain élő, meghatározott bűnelkövetési módokra specializálódott bűnözői szubkultúra tömeges jelenlétéről hangoztatott véleményeket. Ugyanezt látszik alátámasztani a börtönbüntetésüket töltők lakóhelyeit bemutató ábrák részletes elemzése is. A különböző áltudományos és álobjektív rendőri és szociografikus beszámolókból „bűnözés által fertőzöttnek” bemutatott városrészekben általában nem magasabb a börtönbüntetésüket töltők aránya annál, mint amit ezen városrészek alacsony státusa indokol.

Néhány következtetés

Az 1979-ben börtönbüntetését töltő budapesti népesség lakóhelyi szegregációjának elemzése e népességcsoport lakóhelyeinek közepesen erős térbeni elkülönülését bizonyítja. A vizsgált népességcsoport egésze és különböző szempontok alapján képzett csoportjai lakóhelyi szegregációjának erőssége és mintái nem térnek el lényegesen attól, amit e csoportok státusa önmagában is indokol.

Különböző adatokból tudjuk, hogy Magyarországon a bűnelkövetések gyakorisága az utóbbi évtizedben erősen emelkedett. A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggésének alaptendenciái azonban sokkal erősebben determinált társadalmi összefüggések annál, semmint hogy ilyen viszonylag rövid időszak alatt gyökeresen átalakulhatnának (Tauber,[5] 1986; Vigh et. al.[6] 1988). A bűnelkövetések gyakoriságának emelkedése egyrészt szükségszerűen következik az országban azóta végbemenő demokratikus átalakulásból, a külföld felé való összehasonlíthatatlanul nagyobb nyitottságból, a rendőri módszerek jogi korlátozásának fokozódásából stb. Röviden úgy fogalmazhatnánk, hogy mintegy a demokratikus átalakulás igen kevés negatív hatásai közé sorolható. A bűnözés emelkedése másrészt - szerintünk döntően a válság által kiváltott normavesztésből, a reményvesztettség és létbizonytalanság fokozódásából, egyes társadalmi csoportok életszínvonalának csökkenéséből következik.

Teljesen megértjük a társadalom aggodalmát amiatt, hogy újabb nemkívánatos területen sikerült felzárkóznunk Nyugat-Európához, miközben gazdasági lemaradásunk mértéke tovább fokozódott. Elítéljük viszont a különböző rendőri és

rendőrséghez közeli körök e jelenséggel kapcsolatos manipulációit. E körök ma apokaliptikus képet festenek a nyugat-európai országokénál általában még mindig alacsonyabb magyar bűnözésről, a nyugati városokénál még mindig kedvezőbb budapesti közbiztonságról. Ezt elsősorban azért teszik, mert alapvető érdekeik a korábbi rendőrállamhoz kötik őket, ezért a demokratikus társadalomba való átmenet közepette a politikai zavarkeltésben érdekeltek.

A magyarországi bűnözésről festett apokaliptikus kép eddig mindig a rendőrségre fordított kiadások radikális emeléséhez szolgált ürügyül. E pótlólagos ráfordítások igen nagy részét eddig mindig a politikai ügyekkel foglalkozó rendőri részlegek kapták meg. A rendőrség legfontosabb feladata az volt, hogy az állam politikai berendezkedésének stabilitásán őrkdjön, miközben az állam polgárainak védelmét szolgáló bűnözéssel és bűnüldözéssel kapcsolatos adatok tekintélyes részét a Belügyminisztérium titkosan kezelte, ami meggátolta, hogy a társadalomnak e kérdésekről objektív információi legyenek. Erre pedig igen nagy szükség lenne, mert a manipulatív célokkal kialakított és terjesztett kép állandó ürügyül szolgált és szolgál ma is különböző „rendpárti”, valójában antidemokratikus, gyakran kisebbségellenes intézkedések hangos követeléséhez. Hangulatkeltő nyilatkozatok és kiszámíthatatlan, hisztérikus fellépés helyett, pontos helyzetértékelésre és határozottan, de törvényesen fellépő rendőrségre volna tehát szükség.

Tanulmányunk talán néhány adalékkal szolgálat a bűnözésnek és a hátrányos társadalmi helyzetnek a nagyvárosi térszerveződésben is megmutatkozó összefüggéseiről. Úgy gondoljuk, hogy a most születőben levő magyarországi demokráciának a korábbinál erősebb és hatékonyabb bűnüldöző apparátusra van szüksége. A bűnmegelőzésért folytatott küzdelem azonban nem sértheti a bünt el nem követő polgárok magánéletét, és a bűnözők börtönből való szabadulása utáni ellenőrzésének is a társadalomba való visszailleszkedés és nem a törvénytelen retorziók ügyét kell szolgálnia. Ezért a bűnmegelőzési feladatokat ki kell venni a bűnüldözéssel foglalkozó apparátus kezéből. Ezzel párhuzamosan a rendőrség bűnüldözési munkáját igen szigorú alkotmányos garanciákkal alátámasztott parlamenti kontroll alá kell vonni.

A lehetőségét is meg kell akadályozni annak, hogy bizonyos társadalmi erők szociális problémákat rendőri módszerekkel akarjanak megoldani, hogy szociális demagógiával újra rendőrállamot akarjanak ránk kényszeríteni!

Irodalom

- [1] Csanádi , G. és Ladányi , J.. 1985. *Budapest - a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata.* . Budapesti Közgazdasági Egyetem. Budapest.
- [2] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1955. *Residential distribution and occupational statification. American Journal of Sociology*, március. .
- [3] Ladányi , J.. 1988. *A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. Valóság*, 3..
- [4] Ladányi , J.. 1989. *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. Valóság*, 8..
- [5] Tauber, I.. 1986. *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra.* . Tankönyvkiadó. Budapest.
- [6] Vigh, J. et. al.. 1988. *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata.* . BM Könyvkiadó. Budapest.

Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről

Ladányi, János

1992

A Középső-Józsefváros (a VIII. kerületnek a József körút és Fiumei út közötti része) a főváros egyik legrégebb, egyre erősebben leromló állapotú és egyre alacsonyabb státusú népességet tömörítő területe. A részletes rendezési tervhez¹ készült várostörténeti vizsgálatok igen alaposan tárják fel e városrész és az e városrészen belüli különböző területi egységek kialakulásának körülményeit. E vizsgálódások azonban lényegében csak a városegysítés koráig követik nyomon a Középső-Józsefváros történetét. Való igaz egyfelől, hogy egy-egy városrész kialakulásának körülményei jelentős hatással vannak annak út-, telek- és tömbhálózatára, beépítettségi viszonyaira. Másfelől azonban az is elmondható, hogy Budapest, de a Középső-Józsefváros városfejlődésének zöme is a városegysítés utáni időszakra esik. A városegysítés után épült az itt található lakások túlnyomó többsége, és még a korábbi itt maradt házak esetében is indokolt feltenni a kérdést: mi magyarázza azt, hogy ebben a városrészben ilyen szokatlan magas arányban maradtak fenn korábban épült, többnyire földszintes épületek? Könnyen belátható, hogy a Középső-Józsefváros kialakulásának mikéntje valóban nagy jelentőséggel bír annak későbbi fejlődése szempontjából, de ettől a Középső-Józsefváros a városegysítés után még igen sokféle irányba fejlődhetett volna. Ezért érdemesnek tűnik röviden összefoglalnunk a városrész későbbi társadalmi fejlődésére jelentős befolyást gyakorló városépítési szabályozásra vonatkozó korábbi kutatásainkat.

Véleményünk szerint a városegysítés utáni építési szabályozás történetének ismeretében megállapítható, hogy a budapesti övezetek nem a szó klasszikus értelmében vett „természetes övezetek”, hanem alapvetően várostervezési produktumnak tekinthetők. Nem utolsósorban azonban éppen az övezetes szabályozás idézett elő vagy erősített fel egy sor, az övezetek fizikai és társadalmi értelemben vett heterogenitásának irányába mutató folyamatot. Látnunk kell ugyanis, hogy a városegysítés utáni időszakra jellemző övezetes szabályozás, amelyik a város egész területét építési területnek tekinti, és amelyik a város szerkezetét lényegében a város központjából kifelé haladva csökkenő beépítési intenzitású, homogén övezetek rendszereként képzelel el, jelentős mértékben önmaga megvalósulása ellen hatott.

Az „extenzív városfejlődés” elkerülése érdekében a Közmunkatanács ugyanis egy sor intézkedést hozott. Ezek az intézkedések a külső területeken igen magas telekminimumot, a város belső övezeteiben pedig nagy telekszélességet és telekmélységet írtak elő, amelyek szinte lehetetlenné tették, hogy családi házak épüljenek a város akkori területén belül. Ez rendkívül magas laksűrűséget és egy házra jutó lakásszámot eredményezett. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy a város főútvonalai és az ezekhez közeli telkek viszonylag gyorsan és viszonylag egységes stílusban épüljenek be. Mindez azonban az egyes övezetek heterogenitásának irányába hatott. Mivel az építési szabályzat Budapest akkori, a mainak csak mintegy harmadát kitevő területén 5-6 millió lakos elhelyezését tette volna lehetővé, még a kor igen gyors lakásépítési üteme sem eredményezhette, hogy a belső területek mellékutcainak túlnyomó többsége, valamint a bérházasnak nyilvánított külső építési övezetek bérházakkal épüljenek be. A fentiek eredményeként létrejött területeken hézagossá vált jellemzővé, ami Budapestet a „tűzfalak városává” tette. Sokkal fontosabb azonban számunkra az, hogy mindez az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülésének ellenében hatott, amennyiben fokozta az egy-egy övezeten belüli főútvonalak és egyéb utcák ház- és lakásállományának különbségét. Ezt a hatást erősítették azok a rendelkezések is, amelyek egy-egy főútvonal, ritkábban tér gyorsabb és egységesebb stílusban való kiépülése érdekében rövidebb-hosszabb távra adómentességet biztosítottak az itt építkezőknek. A Nagykörút esetében például ez az új házak 15 évi teljes és 15 évi részleges adómentességét jelentette.

Ugyanebbe az irányba - az övezetek városszerkezeti mintaként való érvényesülése ellen - hatott az is, hogy mivel az építési szabályzatok az egész várost építési területként kezelték, a nagyváros expanziója nem „klasszikus módon” zajlott le. Többemeletes bérházak mellett földszintes, esetenként falusias házak, üres, később raktározás, garázsok, vagy ipar céljaira igénybe vett telkek maradtak meg.

¹A területre a Józsefvárosi Önkormányzat megbízásából a VÁTI munkatársai, Perczel Anna vezetésével, részletes rendelkezési tervet dolgoztak ki.

A Közmunkatanács kisházellenes intézkedéseivel kapcsolatban igen valószínűnek tűnik, hogy ebben nemcsak az „extenzív városfejlődés” elleni harc igen magasztos - egyébként ma is időről-időre felmerülő és korántsem csak várostervezői ideológiák által motivált - szempontjai játszhattak szerepet. Ez a politika oda vezetett, hogy Budapesten a családiház-építés aránya az első világháborúig igen alacsony és csökkenő tendenciájú volt, továbbá, hogy sorházak és kislakások bérházak szinte egyáltalán nem épültek. Ez minden bizonnyal mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a magyarországi polgári fejlődés megkésett és ellentmondásos jellege miatt nem voltak elég erősek azok a rétegek, amelyek a bérházépítő földbirtokos- és pénzarisztokrácia érdekeivel szemben sikeresen tudták volna képviselni saját érdekeiket. A családiház-építésnek a városból való kiszorításában a földbirtokos arisztokrácia egyes csoportjai azért is érdekelték voltak, mert ily módon a várost körülvevő területeken megemelkedett a telekár, és emelkedtek a parcellázások révén megszerezhető összegek. A családiház-építés jelentős része tehát ebben az időszakban a város akkori területén kívülre szorult, a budapesti kisegyszisztenciák pedig szűk, körfolyosós bérházak szoba-konyhás lakásaiba kényszerültek.

A Budapesten a városeyesítés táján kialakult építési szabályozás persze az idők során részben az övezetek lehatárolása, részben az előírások szigorúsága tekintetében elég gyakran és sokat változott, a normatív városépítési szabályozás ezen módszere azonban még sokáig lényeges hatást gyakorolt a város szerkezetére.

Hosszú harcok után tehát végül is csak az első világháború előestéjén született meg a gyökeresen új építési szabályzat. Ez annyiban mindenképpen előrelépést jelentett, hogy míg a korábbi szabályozások elsősorban a városkép esztétikai megjelenésére, a mindenáron való nagyvárosias jellegre koncentráltak, az 1914-es szabályzatban már a korábbiaknál sokkal határozottabb szociális és egészségügyi intézkedések is felfedezhetők voltak. A bérházak esetében csökkent a telek beépíthetősége, és növekedett az udvar minimális alapterülete, egyszersmind megjelent a hátsó építési vonal fogalma, ami a keretes beépítés előfutárának tekinthető. Javultak a kötelező utcai légtérarányok is, ami valamivel kevésbé zsúfolt beépítést tett lehetővé. Témánk szempontjából legfontosabb következménye a szabályzatnak azonban az, hogy létrehozott egy új, családiház-övezetet.

Alig néhány hónappal később azonban kitört az első világháború, aminek következtében a lakásépítési tevékenység szinte teljesen megszűnt. A vesztes háború után a Monarchia felbomlott. Magyarország területe egyharmadára csökkent. Az elcsatolt területekről hatalmas tömegek érkeztek a fővárosba, lakás híján sokan szükségtáborokba vagy vagonokba kényszerültek költözni. Ez, valamint a két világháború közötti igen alacsony magyarországi gazdasági növekedési ütem, nagy szegénység és minimális lakásépítési kedv az építési hatóságokat különféle engedményekre kényszerítette. A helyzet sem a budapesti kertvárosias városrészek kialakulásának, sem olyan, korábban már beépült városrészek átépülésének nem kedvezett, mint amilyen a Középső-Józsefváros is volt.

Viszonylag keveset változtatott a Középső-Józsefváros arculatán a két világháború közötti időszak legerősebb építési konjunktúrája, amely a '30-as évek második felére, a '40-es évek legelejére esett. E területen várostervezési szempontból a legjelentősebb változást az jelentette, hogy a két világháború között még mindig alkalmazott körülépített udvaros beépítést lassan újfajta, kedvezőbb beépítési mód váltotta fel. Már az 1914-es építési szabályzatban megjelent a hátsó építési vonal fogalma, aminek továbbfejlesztése az ún. csatlakozó-udvaros beépítés, amelyről rövidesen az ún. keretes beépítésre tértek át. Mindez a korábbinál jóval kedvezőbb légtérarányok kialakulását tette lehetővé. Szociológiai szempontból azonban sokkal lényegesebb ennél, hogy az ily módon épült bérházakban praktikusán megszűnt a lakók ugyanazon épületen belüli szegregációjának kiváltó oka, az a hatalmas különbség, ami a korábban épült körfolyosós bérházak utcai és udvari lakásainak mérete, komfortja stb. között mutatkozott.

A '30-as évek közepétől érvényesülő építési konjunktúra azonban mindenekelőtt a „telepítéspolitikai” irányelvek és az azok érvényesítését elősegítő adómentességi rendeletek által preferált területeken jelentkezett. Túl későn indult be, és túlságosan rövid volt ahhoz, hogy számottevően megváltoztassa a Középső-Józsefváros jellegét. Inkább csak néhány jól sikerült épületet vagy épületegyüttest hozott létre, például a Népszínház utcában vagy a Köztársaság téren. A beindult, de nem városfejlődési okok miatt megrekedt konjunktúrális folyamat azonban máig szembetűnő bizonyítéka annak, hogy a Középső-Józsefváros és az azt körülvevő terület napjainkban tetőző, fokozatos leromlása nem a nagyvárosi expanzió egyedül lehetséges eredménye, csak a városfejlődés egyik lehetséges alternatívája volt. A világháború kitörése, majd a város- és lakásgazdálkodás rendszerének 1945 utáni radikális megváltozása tulajdonképpen egy meglehetősen későn, de mégiscsak beindult városrehabilitációs folyamatot szakított meg.

A Középső-Józsefváros térbeni-társadalmi szerkezetéről összegzésként tehát elmondható, hogy e terület uralkodó háztípusát a többemeletes, körfolyosós bérházak különféle típusai jelentik. Azonban - mivel ez a városrész nem körfolyosós bérházakkal épült be első ízben, hanem különböző mértékben ugyan, de már a 19. század első évtizedeiben is beépült, zömében földszintes vagy egyemeletes épületekkel, és e területen sohasem volt elég konjunktúra ahhoz, hogy a városrész teljesen átépüljön, de az átépülés mégiscsak megindult - a domináns többemeletes, körfolyosós bérház itt egyéb típusokkal is kiegészül. Így tehát a napjainkban megragadható városszerkezeti egységek éppen azáltal válnak el egymástól, hogy a domináns típus mennyire egyeduralkodója az egyes területeknek. A vizsgált területen kétféle szegregációs minta figyelhető meg: részben a körfolyosós bérházak utcai és udvari frontján lévő lakások közötti státuskülönbségek, részben a különböző háztípusok adott területen belüli keveredésének arányai szabályozzák a különböző társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeni elkülönülését.

A Középső-Józsefvárosra is oly jellemző többemeletes körfolyosós bérházak uralkodóvá válását szociológiai értelemben az tette lehetővé, hogy az egyes társadalmi osztályok közötti politikai és egzisztenciális különbségek Budapesten nem voltak olyan óriásiak, mint a kelet-európai nagyvárosokban - amelyekre ezért, a nagy létszámú szolgahad állandó jelenlététől eltekintve, a magas státusúak lakóhelyeinek éles térbeni elkülönülése volt jellemző - de a nyugat-európai állapotokhoz képest elég nagyok és elég merevek voltak ahhoz, hogy a társadalmi jellegű különbségeket ne keljen éles térbeni elkülönüléssel is szimbolizálni. A körfolyosós bérházak lakóinak heterogenitása valószínűleg már az első világháború után csökkenni kezdett. A tömegközlekedés elterjedése, majd a motorizáció térhódítása mellett ez valószínűleg mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy csökkentek a szociális távolságok, és valamelyest enyhült a társadalmi hierarchia egyértelműsége, ugyanakkor fokozódott a társadalmi konfliktusok élessége. Mindezek következtében a magasabb státusú csoportok számára egyre növekedett annak fontossága, hogy „másságukat” térbeni elkülönüléssel is szimbolizálják, hogy e „másság” jelentőségét más városrészbe való elkülönüléssel fokozzák. A városrész hanyatlása tehát már az első világháború táján megindult, de - mint ezt korábban már említettük - a '30-as évek második felében újabb, sajnos elég hamar elvetélt lehetőség adódott a hanyatlás megállítására.

Az első világháború után beindult folyamat azonban lényegesen felgyorsult a város- és lakásgazdálkodás szocialista rendszerére való átállás következtében. Míg ugyanis az államosítások többnyire nem érintették a város peremterületeinek kisebb családi házait, a bérházakat államosították. A '40-es évek végén, az '50-es évek elején az e házakban lévő nagyobb lakások tekintélyes részébe még legalább egy családot költöztettek, és a lakást „társbérletesítették”, illetve a régi lakókat különböző módszerekkel lakásuk leválasztására kényszerítették. A házak karbantartását és felújítását elhanyagolták, így azok állapota fokozatosan leromlott. Ezzel párhuzamosan fokozódott a magas státusú népesség eláramlása erről a területről. Ez előbb főleg a budai hegyvidék szintén államosított villalakásai felé történt. Az ezen a területen fekvő villák többnyire a korábbi rendszer leggazdagabb családjainak tulajdonát képezték, most pedig a magát elsősorban szociális érvekkel legitimáló állami lakáselosztási szisztéma - burkolt elosztási csatornáin keresztül - az új rendszerben leginkább privilegizáltakat juttatta itt lakáshoz. Aki viszont tehette, elköltözött a slumosódó bérházak területekről, hiszen itt új lakások nem épültek, még a régi épületek állapotának megőrzésére sem törekedtek. Jószerivel csak a korábban létrehozott értékek felélése folyt - és folyik ma is. A bürokratikus elosztási rendszerben kisebb privilégiumokkal rendelkező családok elsősorban új lakótelepeken jutottak lakáshoz, míg az ilyen privilégiumokat nem élvezők, de szerény saját ház építéséhez szükséges anyagiakkal és igyekezettel bírók, főleg szakmunkások, felismerve, hogy a bürokratikus elosztási rendszer által belátható időn belül nem juthatnak lakáshoz, valamelyik külső kerületben családi ház építésébe kezdtek. A pesti bérházakban lakó értelmiségiek többsége - korábban már ismertetett okok miatt - szintén az állami lakáselosztás keretein kívül próbált szerencsét. Ők a '70-es évek közepétől kezdve egyre gyorsuló ütemben „vonultak ki” a többnyire a budai hegyvidéken épülő, társasházi lakásokba.

A fentiek következtében a belső pesti városrészek társadalmi összetételének heterogenitása tehát nagymértékben csökkent. Ezt a folyamatot erősítette fel, hogy az elköltözöttek helyére egyre alacsonyabb státusú családok költöztek be. Az erősen centralizált, bürokratikus elosztási rendszer ugyanis főleg itt juttatta lakáshoz azokat a családokat, akiknek telepi vagy leromlott külvárosi területeken fekvő lakásait megszüntette, de akiket új lakáshoz nem tudott vagy nem akart juttatni. Itt jutott lakáshoz azon nagy létszámú, sokgyerekes családok egy része is, akik számára a hatóságok nem tudtak az új lakótelepek többnyire kisméretű, nem elegendő szobaszámú lakásaiban megfelelő elhelyezést biztosítani. De itt jutottak lakáshoz például azok az alacsony jövedelmű családok vagy egyedülálló öregek is, akik nem lettek volna képesek az új lakással járó költségeket fedezni.

Egy leromló városrész életében a magasabb státusúak elköltözése és az alacsonyabb státusúak beáramlása mindig egymást kiegészítő, sőt egymást kölcsönösen felerősítő folyamatokat jelentenek. Az általunk most tárgyalt bérházas városrész slumosodásának folyamatában minőségileg új fejezet kezdődött a cigány népesség tömeges beáramlásával. Cigányok ugyanis mindig laktak ezen a területen, de viszonylag kevesen és viszonylag lokalizáltak. Ezek a családok a cigányság legfelső rétegeit képezték, többnyire zenész cigányok voltak. A cigányok tömeges beáramlása csak valamikor az 1970-es évek közepén, a cigány- és szegénytelepek felszámolásával, majd a külső kerületekben folyó „buldózeres” városfelújításokkal párhuzamosan indult meg és vált egy idő után öngerjesztő folyamattá.

Korábbi kutatásaink során különböző módszerekkel igyekeztünk bebizonyítani, hogy a szegény népesség és a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek nagyvárosokon belüli lakóhelyi szegregációjának mintája alapvetően eltér egymástól. A különböző társadalmi csoportok szegregációjának esetében olyan tendencia érvényesült, hogy a magas státusúak inkább kevés, rendszerint nagy kiterjedésű és térben is összefüggő területre vagy területekre különülnek el, míg az alacsony státusúak rendszerint inkább több, kisebb területű és térben össze nem függő „mikroszegregátumban” tömörülnek. Ezzel szemben a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek esetében inkább az a tendencia érvényesül, hogy az ilyen kisebbségek által szinte egyáltalán nem, illetve igen magas arányban lakott városrészek egyaránt igen nagy kiterjedésű, térben összefüggő területeket alkotnak.

A fenti összefüggés kimutatható Budapesten is az egyetlen nagy létszámú hátrányos helyzetű kisebbség, a cigány népesség térbeni elkülönülésének esetében. Míg a belső pesti kerületek egyre jobban slumosodó, zömében régi állami bérlakásokkal beépített területein a budapesti cigány népességnek csaknem a fele él, és ez az arány igen dinamikus növekszik, a budai hegyvidék magas státusú, zömében új, magántulajdonú társasházakkal beépített részein szinte egyetlen cigány család sem lakik.

A budapesti cigány népesség térbeni elhelyezkedésének változásait - jobb adatok hiányában - az általános iskolák alsó tagozatos osztályaiba járó cigány gyerekekről összegyűjtött adatainkkal vagyunk kénytelenek bemutatni. Ezek szerint az 1971 és 1986 között eltelt 15 év alatt Budapesten pontosan megduplázódott, 1,2%-ról 2,4%-ra emelkedett a cigány tanulók aránya. Ezzel szemben a belső pesti kerületekben (VI-IX. kerület), ahol ez az arány már a '70-es évek legelején is 2,7% volt, 1986-ra több mint megháromszorozódott, 8,3%-ra emelkedett a cigány tanulók aránya. Ezek persze csak nagy területekre vonatkozó átlagadatok. Már a '80-as évek közepén, és éppen az általunk vizsgált Középső-Józsefvárosban voltak olyan kisebb lakóhelyi körzetek, ahol a cigány tanulók aránya 25%-nál is magasabb volt, és mivel az iskolai szegregáció a lakóhelyi szegregáció erősségének mértékét is felülmúlta, már akkor volt a városrésznek olyan általános iskolája (Erdélyi utcai általános iskola), ahol a cigány tanulók aránya megközelítette az 50%-ot.

Az 1991/92-es tanévben megismételtük a budapesti általános- és kisegítő iskolák alsó tagozataiba járó cigány gyerekek összeírását. Ezúttal azonban a pedagógusok által szegénynek, legalább egy munkanélküli gondviselőjű családból származónak mondott, továbbá azon gyerekek adatait is összeírtuk, akik nem Budapesten születtek, vagy nem fővárosi iskolába is jártak (1. táblázat).

1. táblázat - 1. táblázat. A szegény, a cigány, a vidékről frissen felköltözött, valamint a legalább egy munkanélküli gondviselőjű tanulók aránya az általános és kisegítő iskolások körében (%)

	Budapest	VIII. kerület	Középső-Józsefváros
Szegény	10,2	18,4	24,5
Cigány	4,9	24,3	31,3
Vidéki	5,2	11,2	13,4
Munkanélküli	5,1	9,7	11,8

Adataink tanúsága szerint a különböző városrészek státusát és stabilitását igen jól mérő mutatóink mindegyike jóval magasabb értéket mutat a Józsefvárosra, mint a főváros egészére. Figyelemre méltó azonban, hogy míg a szegények, a vidékiek (értsd: vidéken született és/vagy vidéki általános iskolába is járt alsó tagozatos gyermekek) és a munkanélküliek józsefvárosi arányai csak mintegy kétszer olyan magasak, mint a fővárosi átlag, a cigány tanulók aránya esetében az eltérés

már ötszörös. Mindez annak az általunk korábban már részletesen leírt ténynek tulajdonítható, hogy Budapesten a cigányok lakóhelyi szegregációja jóval erősebb és alapvetően más mintát követ, mint az alacsony státusú népességé. Hasonló tendencia mutatható ki, ha a Józsefváros egészének adatait a vizsgálódásunk szűkebb területét képező Belső-Józsefváros adatainak alakulásával is összevetjük. Megemlítené azonban, hogy a cigányok aránya a kerületi átlagnál minden szempontból jóval kedvezőtlenebb helyzetű Középső-Józsefvárosban már lényegesen meghaladja a szegények arányát.

Korábban már bemutattuk, hogy milyen erősen felülreprezentált a cigány népesség a Józsefvárosban és különösen annak középső területén. Meglepő állandóságot mutatnak viszont a szegények, a vidékiek és a munkanélküliek cigány népességen belüli arányai az általunk vizsgált különböző területeken (2. táblázat).

2. táblázat - 2. táblázat. A szegények, a vidékről frissen felköltözöttek és a munkanélküliek cigány népességen belüli aránya (%)

	Budapest	VIII. kerület	Középső-Józsefváros
Cigány összesen (fő)	3948	670	100,0
Ebből szegény	50,7	41,3	43,0
vidéki	25,9	25,8	26,0
szegény és vidéki	14,5	11,2	11,3
munkanélküli	24,7	22,5	22,8

A 2. táblázat látszik bizonyítani, hogy a Józsefvárosban, sőt ennek általunk vizsgált középső részén is, a budapesti átlaghoz nagyon hasonló belső összetételű cigány népesség él. Nem mondható ugyanez el, ha a budapesti szegény népesség (pontosabban a korábban leírt módon mintánkba került gyermekcsoport) belső összetételét vizsgáljuk meg (3. táblázat).

Adataink szerint míg a budapesti szegényeknek csak kevesebb mint egynegyede, a józsefvárosi szegényeknek már több mint a fele cigány származású. Jelentős, bár kisebb mértékű az eltérés a vidékről frissen felköltözöttek arányának tekintetében is, míg a vidékről frissen felköltözött cigányok józsefvárosi felülreprezentáltsága a szegények körében - a korábban elmondottaknak tulajdoníthatóan – lényegében megegyezik a cigány népesség józsefvárosi felülreprezentáltságának mértékével. A Középső-Józsefváros adatai e csoportra vonatkozóan sem térnek lényegesen el a VIII. kerület adataitól. Újból hangsúlyoznunk kell azonban, hogy adataink nem a budapesti cigány és szegény népességre általában vonatkoznak, hanem csak az alsó tagozatos általános iskolás korú népességre. Ez a magasabb differenciális termékenység egészére vonatkozóan a fenti okok, valamint a belső városrészek rohamos előregedése miatt viszont semmiképpen sem tekinthető a szegény népesség egészére elfogadható közelítésnek. Az előbb elmondottak értelmében a legszámottevőbb eltérést az okozza, hogy felvételünkben kimaradtak az idős és a gyermektelen szegény népesség csoportjai, amelyek pedig igen jelentős kategóriákat képeznek a belső pesti városrészek szegény társadalmának.

3. táblázat - 3. táblázat. A cigányok, a vidékről frissen felköltözöttek és a munkanélküliek szegény népességen belüli aránya (%)

	Budapest	VIII. kerület	Középső-Józsefváros
Szegény összesen (fő)	8237	508	100,0
Ebből cigány	24,3	54,5	54,8
vidéki	13,5	21,4	20,2
cigány és vidéki	7,0	14,7	14,1
munkanélküli	26,0	29,9	29,2

Vizsgáljuk most meg részletesebb területi bontásban is az idáig felhasznált mutatók alakulását a Középső-Józsefvárosban! Az elemzéshez először azokat a nagyobb, térben összefüggő területi egységeket használjuk fel, amelyeket a VÁTI munkatársai alakítottak ki az ott található épületek állapota, a lakások nagysága és komfortfokozata alapján.

Tájékoztatásképpen közöljük még a VIII. kerület legmagasabb státusú része, a Belső-Józsefváros (a VIII. kerületnek a József körúton belüli része) megfelelő adatait is (4-5. táblázat).

4. táblázat - 4. táblázat. A szegények és a vidékről frissen felköltözöttek cigány népességen belüli arányai a VIII. kerület egyes területein (%)

	Középső-Józsefváros				Belső-Józsefváros
	A	B	C	Összesen	
Cigány összesen	100	100	100	100	100
Ebből szegény	30,9	43,5	55,3	43	34
Ebből vidéki	33,3	25	19,7	26	26,6
Ebből szegény és vidéki	11,1	13	9,2	11,3	11,3

5. táblázat - 5 táblázat. A szegények és a vidékről frissen felköltözöttek szegény népességen belüli arányai a VIII. kerület egyes területein (%)

	Középső-Józsefváros				Belső-Józsefváros
	A	B	C	Összesen	
Szegény összesen	100	100	100	100	100
Ebből cigány	38,5	55,3	72,4	54,8	36
Ebből vidéki	23,1	18,8	19	20,2	24
Ebből cigány és vidéki	13,8	16,5	12,1	14,4	12

Az adatok tanúsága szerint a Középső-Józsefváros itt elemzett különböző területei mind a cigány, mind pedig a szegény népesség belső összetétele tekintetében jelentősen eltérnek egymástól. Az épület- és lakásállomány szempontjából legmagasabb státusú területen (A), a Rákóczi út-Fiumei út-Népszínház utca által határolt háromszögben, a József körút, valamint a Baross utca menti és a Horváth Mihály tér mögötti tömbökben nemcsak a cigányok és szegények arányai alacsonyabbak, de a szegények cigányokon és a cigányok szegényeken belüli aránya is alacsonyabb. Ezen mutatók szempontjából is középső helyzetet foglalnak el a Középső-Józsefváros belsejében lévő tömbök (B), míg az épület-, lakásállomány, valamint a cigány és szegény népesség arányai szempontjából is legalacsonyabb státusúnak a Középső-Józsefváros külső, Erdélyi utca-Mátyás tér-Koszorú utca-Baross utca-Fiumei út által határolt része (C) tekinthető. A Középső-Józsefváros legmagasabb státusú térségének (A) státusa lényegében megegyezik a VIII. kerület legjobbnak tartott területével, a Belső-Józsefvárossal.

Mint korábban már említettük, az 1986/87-es tanévben a mostanihoz hasonlóan egyszer már összeírtuk a cigány tanulók adatait. Ezért módunk van arra, hogy felmérjük a cigány tanulók arányainak elmúlt öt év alatti változását az általunk vizsgált területen (6. táblázat).

6. táblázat - 6. táblázat. A cigány tanulók megoszlása a Középső-Józsefváros különböző státusú területein (%)

	A	B	C	Összesen
1986/87	32,1	33,8	34,1	100,0
1991/92	30,6	40,7	28,7	100,0

Az adatok tanúsága szerint a cigány tanulók aránya a vizsgált időszakban a Középső-Józsefváros legmagasabb státusú területén valamelyest, a legalacsonyabb státusú területen ennél valamivel nagyobb arányban csökkent, ugyanakkor a közepes státusú területen viszont számottevően emelkedett. Ehhez hozzátehetjük, hogy míg az 1986/87-es tanévben a vizsgált

három területen még lényegében megegyező számú cigány tanuló lakott, 1991/92-ben már egyértelműen a B-vel jelölt területen volt a legmagasabb a cigány tanulók száma.

Mindezek az adatok azonban egyben azt is mutatják, hogy a legszegényebb, munkanélküli népességnek az ország leginkább válság sújtotta területeiről történő feláramlása még éppen csak elkezdődött, és hogy a felköltözők még többnyire család vagy legalábbis gyermekek nélkül érkeznek. A Középső-Józsefvároson belül kialakított kisebb területek közötti mérsékelt különbségek magyarázata másrészt feltehetőleg az, hogy még az általunk itt elemzett kisebb területek is viszonylag heterogénnek tekinthetők, finomabb folyamatok megragadására ezért kevésbé alkalmasak. De véleményünk szerint ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a várostervezőnek ebben a térségben igen óvatossá kell lennie a várostervezés szempontjából többé-kevésbé homogénnek kezelhető területek kialakításával, hiszen e területen az épített környezet és a lakók társadalmi összetétele szempontjából leglényegesebb státuskülönbségek egyrészt a körfolyosós bérházak utcai és udvari frontjai között húzódnak, másrészt pedig a különböző időszakokban épített földszintes, egy- és többemeletes háztípusok adott területen való keveredési arányainak megfelelően alakulnak. Mindezek miatt véleményem szerint a várostervezőnek ezen a területen inkább egy-egy épületben, utcaszakaszban, legfeljebb háztömbben mint nagyobb összefüggő területekben érdemes gondolkodnia. Nagyléptékű beavatkozásról egyébként azért sincs értelme töprengeni, mert igen nehezen képzelhető el, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben belátható időn belül pénz lenne nagyszabású várostervezői beavatkozásra. Inkább a még menthető mentésére érdemes koncentrálni, továbbá olyan kisebb rehabilitációs projektekkel lehet kísérletezni, amelyek következtében legalább a rehabilitáció közvetlen környezetében megindul a terület felértékelődése.

A Józsefváros, illetve a leromló belső pesti városrészek problémája egyébként, véleményem szerint, aligha kezelhető csupán a helyi önkormányzatok csekély mobilizálható pénzeszközeiből. Mint láttuk, nem egyszerűen kerületi, hanem budapesti, sőt országos problémák jelennek meg ezen a területen halmozott formában.

A kialakulófélben lévő, nagy kiterjedésű, alacsony státusú etnikai gettó teljesen új jelenség Budapesten. Létrejöttének ténye különösen akkor elgondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy a budapesti cigányok aránya ma csak töredéke az észak-amerikai nagyvárosok többségében élő etnikai kisebbségek arányának. Magyarországon ma körülbelül 400-450 ezer cigány él. Feltéve hogy ez a népesség egytől-egyig a fővárosba költözne (ami a cigányok által magas arányban lakott területek munkanélküliségét, az életkörülmények rohamos ellehetetlenülését figyelembe véve, sajnos, nem teljesen képtelen feltételezés), Budapesten a cigányok aránya még mindig csak alig haladná meg a 20%-ot. Chicagóban például 40%-nál is magasabb a fekete bőrűek aránya, amihez még 35% körüli spanyol anyanyelvű népesség és számos más, igen népes etnikai kisebbség (kínaiak, vietnamiak, koreaiak, lengyelek, ukránok stb.) adódik hozzá. Képzeljük el, ha 3,5 százalék körüli budapesti cigány népesség megjelenése ilyen előrehaladott gettósodási folyamatot eredményez, ilyen mértékű szociális és etnikai feszültségeket vált ki, mi várható akkor, ha a cigány népesség fővárosba áramlásának folyamata - mint ez igen valószínű - a közeljövőben nemcsak folytatódni, hanem még erősödni is fog? Mi várható akkor, ha - mint ennek kezdetei már megfigyelhetők - a fővárosba áramló cigányok mellett még nagyszámú nem cigány szegény népesség is megindul a főváros felé, nem is beszélve most a határainkon túlról érkező különböző menekülthullámoknak a fővárosra zúdulásáról? Mi várható akkor, ha - mint ez igen valószínű - ezen menekültáradatok jelentős része éppen a cigányok által úgyis magas arányban lakott területeken települ meg átmenetileg vagy tartósan?

E folyamatoknak a főváros életére gyakorolt kedvezőtlen hatása persze nyilvánvalóan nem akadályozható meg városgazdálkodási és várostervezési eszközökkel, a kedvezőtlen hatások csökkentésére és kezelhető keretek között való tartására azért talán van lehetőség.

Véleményünk szerint a Középső-Józsefvárosban kialakulófélben levő gettó- sodási folyamat várostervezői-városigazgatási kezelésének a következő három alternatívája lehet:

1. A már beindult folyamatokat, „spontánnak” és „megváltozhatatlannak” tekintve, további, még szabadabb teret lehet engedni az utóbbi két-három évtizedben a területen egyre erőteljesebben érvényesülő tendenciáknak. Legfeljebb arra kell törekedni, hogy a városrész leginkább látható területein megfelelő mederbe terelődjön a gettósodási folyamat. Ezen alternatíva megvalósulásának a legjobbak az esélyei. Ha nem sikerült megállítani a magasabb státusú népességnek a kerületből való eláramlását (a magasabb státusúak eláramlását gyorsította egyebek mellett az az intézkedés is, amely egy időre leállította a bérlakások eladását), ha nem sikerül meggátolni a cigány népesség területre való beáramlását, ha rövid távú haszon reményében továbbra is engedélyezik a prostitúcióhoz kapcsolódó különböző üzletágak területre való beáramlását (miközben az önkormányzatot érő veszteségek sokszorosan meghaladják az ebből származó adóbevételekből adódó hasznot,

hiszen a környék lakásainak piaci értéke így igen gyorsan csökken), valóban igen beszűkülnek a várostervező lehetőségei. Igazodva a korszellemhez, ide is lehet tervezni egy „vigalmi negyedet”, ami ha egyáltalán megvalósul belőle valami, leginkább a nyugat-európai vagy észak-amerikai nagyvárosok Chinatownjainak valamilyen közép-kelet-balkáni változata lesz. Gondolkodni lehet persze arról is - és ilyen törekvések, sajnos, valóban léteznek, hogy e Gipsytown körül most már igazán gyors ütemben leromló területeken kellene például „autós utcát”, vagy valami hasonló agyrémet létesíteni, esetleg lebontani néhány tömböt, hogy oda a leginkább rászorultaknak olcsó bérű szociális lakásokat lehessen építeni, ami mindenhol a legjobb módszere egy városrész teljes tönkretételének.

A korábban beindult folyamatok folytatódásának tehát igen jók az esélyei, annak ellenére, hogy a városrész slumosodásának felgyorsulása - véleményünk szerint - egyáltalán nem spontán folyamatok miatt következett be. A városrész rohamos leromlását szerintünk az itt található lakások zömének államosítása, majd a szükséges felújításoknak egy egész emberöltőn keresztül való elmaradása okozta. Az állami tulajdonú lakások által dominált területek leromlása - hasonlóan mindenfajta állami kezelésbe került tulajdon leromlásához - ugyanis a város csaknem minden pontján bekövetkezett. A város térbeni-társadalmi szerkezetét alapvetően befolyásoló, nagy kiterjedésű folyamatként ez azonban csak a belső pesti kerületekben játszódtott le, hiszen az állami tulajdonba került bérházak túlnyomó többsége itt található meg.

A nagy kiterjedésű etnikai gettó kialakulása tehát egyáltalán nem látszik szükségszerű és megállíthatatlan folyamatnak. A folyamatot a leginkább leromlott területek rehabilitációjával lassítani lehet, sőt kedvező esetben lehetőség van a gettósodási trend megállítására vagy megfordítására is. Ez nem képzelhető el a fővárosi és az érintett kerületi önkormányzatok átgondolt és egymással is összehangolt tevékenysége nélkül. A legelesettebbek számára szociális lakásokat és szubvencionált lakbéreket kellene kialakítani, és törekedni kellene olyan antiszegregációs lakáspolitikai intézkedések kidolgozására, amelyek legalább azt céloznák, hogy a cigányság által legnagyobb arányban lakott területeken ne növekedjék tovább a cigányok aránya. Emellett a jelenlegi slumterület legnagyobb részén már „csupán” olyan körülmények megteremtését kellene megcélozni, amelyek mellett a magántőkének is megéri, hogy beáramoljon erre a területre. A nemzetközi tapasztalatok szerint egy-egy városrész megújulása gyakran azzal jár, hogy az ott lakó legszegényebbek kiszorulnak onnan. A különböző cigány szervezetek képviselőinek ezért a rehabilitációs programok legelejétől kezdve részt kellene venniük ezek kidolgozásában, lebonyolításában és ellenőrzésében, ügyelve arra, hogy a rehabilitáció mindenekelőtt a már ott lakók érdekeit szolgálja.

A Középső-Józsefváros valódi (nem vigalminegyed-jellegű) rekonstrukciója a gettósodási folyamat várostervezői-városigazgatási kezelésének további két alternatíváját veti fel:

1. Kiindulva abból, hogy ebben a városrészben a legmagasabb Budapesten a cigány népesség aránya, hogy viszonylag kicsiny területen itt él a legnagyobb számban a hazai cigányságnak a középosztályosodás útján már elindult rétege, hogy ebben a városrészben vertek leginkább gyökeret a cigányság különböző szervezetei, és a cigány szervezetek többségét tömörítő Roma Parlament székhelye is itt található, a városrész ökológia rehabilitációjával kapcsolatban meg lehet fogalmazni egy olyan célkitűzést, hogy a Középső-Józsefváros váljon a magyarországi cigányság egyfajta oktatási, kulturális, politikai stb. központjává. Kézenfekvő e megoldás, és viszonylag kedvezőek a feltételek is arra, hogy például cigány középiskola, cigány művelődési központ, színház stb. települjön ebbe a városrészbe, hogy ide települjenek azok a termelési és értékesítési magánvállalkozások és szövetkezetek, amelyek például a munkanélküliség által leginkább sújtott területeken maradt kihasználatlan munkaerő és a nagyvárosi cigányság körében meglévő kereskedelmi tapasztalatok és a kedvezőbb értékesítési lehetőségek összehozását valósíthatnák meg. Mindez megfelelő iskolarendszerrel, szociális hálózattal és szociális lakáspolitikával párosulva megfelelőbb életesélyeket teremtené a városrész igen nagyszámú cigány lakosságának.
2. Számos érv szól azonban az előző pontban ismertetett alternatíva ellen. Ezek közül a legfontosabbnak az látszik, hogy amennyiben a fent említett intézmények és szociális lehetőségek többsége ilyen, viszonylag kicsiny és amúgy is cigányok által magas arányban benépesített városrészben koncentrálódik, igen nagy az esélye annak, hogy tovább folytatódjon, esetleg meggyorsuljon a cigány népességnek e városrészbe való beáramlása, és a gettósodási folyamat tovább folytatódjon, sőt felgyorsuljon. Erősen hátrányos helyzetű etnikai kisebbségről lévén szó, további beáramlás és koncentrálódás nyilvánvalóan kedvezőtlen társadalmi folyamatokat indukál, ami a „pozitív diszkrimináció” eredményeit igen rövid idő alatt a visszájára fordíthatja. De még abban a nem nagyon valószínű esetben is, ha mindez nem következik be, féltő, hogy csak későbbi időpontra tolódik el a gettósodási folyamat felerősödése. A hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek sikeres, középosztályosodó tagjai ugyanis egy ideig úgy költöznek egyre jobb lakásokba, hogy a gettón

belül változtatják lakóhelyüket. Bizonyos idő után azonban mindenhol a világon, ahol ezt a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció egyáltalán lehetővé teszi, elköltöznak a gettóból. Amennyiben pedig nagyon magas az etnikai kisebbség aránya a területen, és nagyon rossz állapotok vannak ott, nem lesz olyan társadalmi csoport, amely az így támadt űrt betölthetné, hanem a gettósodási trend most már egyre gyorsuló ütemben tovább folytatódik.

Mindezek miatt célszerűbb lenne a fent említett intézmények és szociális lehetőségek térben dekoncentrált megvalósítása. Az üres lakásoknak rászorulóik részére történő kiutalásával, a legrosszabb minőségű lakások lebontásával, a leromlott lakások felújításával, semmiképpen sem alacsony komfortfokozatú, silány minőségű, hanem viszonylag jó minőségű, piacon kelendő új lakások építésével stb. törekedni lehetne arra, hogy megálljon a legalacsonyabb státusú népesség területre való beáramlása. Utcánként, ha kell, blokkonként végiggondolt antiszegregációs lakáspolitikával lépéseket lehetne tenni a terület etnikai heterogenitásának fokozására. Az iskolai körzethatárok átrajzolódásával (az ezen a területen levő iskolák igen közel vannak egymáshoz) csökkenteni lehetne az iskolai szegregációt. Mindenképpen ügyelni kellene azonban arra, hogy a rehabilitáció semmiképpen se hozza hátrányos helyzetbe az ott lakó népességet, továbbá arra, hogy az ott élő lakosság a program egész időtartama alatt részt vehessen a célkitűzések kialakításában és a lebonyolítás ellenőrzésében.

A magánlakás-építés térhódítása Magyarországon

Ladányi, János

Market, State and Informál Networks in the Growth of Privat Housing in Hungary. In: Forrest, Ray and Murie Alan (eds.): **Housing and Family Wealth.**

1995

Ez a történet a magánlakás-építés térhódításáról szól egy olyan országban, amelynek kivételesen nagyhatalmú vezetői évtizedeken keresztül a magántulajdonlás visszaszorítására törekedtek, és legfeljebb csak kényszerűségből és akkor is csak komoly nehézségeket támasztva tűrték meg azt. Ez a térhódítás annál inkább meglepő, mert nem a politikai rendszer bukása után következett be, hanem még jóval a rendszerváltás előtt.

Magyarországon a lakás és egyéb magántulajdon térnyerése több évtizedes folyamat eredményeként, időről időre történő visszaeséseken át, fokozatosan előrehaladva bontakozott ki. Ha nem tudnánk, hogy a szovjet típusú rendszer azokban az országokban (Albánia, Bulgária, Románia vagy maga a Szovjetunió) is megbukott, amelyekben a magántulajdonnak összehasonlíthatatlanul kisebb szerepe volt, mint Magyarországon vagy Lengyelországban, hajlamosak lennénk a *Kommunista kiáltványból* vett híres tétel visszájára fordításával tréfálkozni: a kommunizmus önmaga méhében termelte ki saját sírásóját, a tulajdonos polgárt. Azt a tételt azonban legalábbis a hipotézis szintjén talán mégis érdemes megfogalmazni, hogy minél erősebb a magántulajdon és a magántulajdonos polgárság egy posztkommunista országban, annál kisebb az esélye egy spontán visszarendeződési folyamatnak.

A magánlakás-építés szerepe a lakásállomány alakulásában

Az 1949-84 közötti csaknem fél évszázadban az ezer lakosra jutó lakások száma 268-ról 373-ra emelkedett Magyarországon. Ez az ilyen hosszú időszak alatti viszonylag szerény, kevesebb mint 40%-os növekedés a népesség igen csekély, 15%-os növekedése mellett ment végbe. A lakásállomány 60%-os növekedése a zömében az államtól bérelt lakások több mint 25%-os csökkenése ellenére következett be. Különösen figyelemreméltó, hogy a vizsgált időszakban a lakásállomány növekedése éppen abban az 1970-80 közötti évtizedben volt a legszámottevőbb, amikor már megindult az államtól bérelt bérlakásállomány csökkentése.¹

A lakásépítés, a legnagyobb értékű fogyasztási cikk előállításának ilyen jelentős részének kikerülése a mindenhatónak hitt központi tervezés és elosztás hatóköre alól számottevően módosította a tulajdonlási viszonyokat, átalakította a családok gazdálkodását, és alapvető ideológiai tabukat rendített meg.

Engedtessek meg, hogy egy személyes élménnyel hozakodjak elő az utóbbiak érzékeltetésére. A hatvanas évek legvégén, tehát a kelet-európai országokon végigvonuló és legmesszebbre Magyarországon jutó gazdasági reformhullám idején, a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatójaként egyik szemináriumi dolgozatomat valamilyen lakástémából kellett írnom. Igen furcsa kérdéseket tehettem fel a fennálló lakásfinanszírozási rendszerről, mire professzorom, egy igen kiváló pénzügyi szakember, nyilván azért, hogy valamit érzékeljek a „létező szocializmus” realitásaiból, az Országos Tervhivatal egyik vezető tisztviselőjéhez küldött konzultációra. Értetlenkedő kérdéseim hallatán az „illetékes elvtárs” egy idő után ekképpen fakadt ki: „Nézzé, mi 1956 óta már számottevő magánérés lakásépítést tervezünk. Az összes felépülő lakáson belül tervidőszakról-tervidőszakra 1/3-osra tervezzük a magánérés lakásépítés és 2/3-osra az állami lakásépítés súlyát. Ezek az arányok nagyjából be is szoktak jönni, de pont fordítva; az új lakások kétharmada épül magánérésből és csak egyharmadát építi az állam. De nem baj - tette hozzá -, változtatunk a terven, a következő ötéves tervben már ezek lesznek a tervszámok!” Mint látni fogjuk, miután az eléggé el nem ítéhető spontán folyamatok később is minduntalan erősebbnek bizonyultak a központi igen előrelátóan tervezetteknél, a terveken még meglehetősen gyakran és igen jelentősen kellett változtatni.

¹Forrás: 1980-as népszámlálás. 24. kötet. KSH. Budapest 1981. és 1984-es mikrocenzus adatai. KSH. Bp., 1985.

A magánérőből épített lakások összes lakásépítésen belüli aránya először a hetvenes évek elején lépte át a bűvös kétharmados határt, hogy azután a nyolcvanas évek elején már a nyolcvan százalékot is meghaladja, és az évtized végére már a kilencven százalékot is túllépje. De addigra a tervszámokon kívül még sok minden más is megváltozott...

Említésre méltó, hogy a vizsgált időszakban nemcsak a magánérőből épített lakások száma és aránya változott meg számottevően, de jelentősen átalakult az ilyen formában felépülő lakások minőségi összetétele is. Mivel az állami lakások túlnyomó többsége nagyvárosokban, többemeletes lakásokból álló lakótelepeken, „előregyártott nagyblokkos” technológiával épült, az igen jelentős arányban falun, sokkal szétszórtabban és hagyományos technológiával épülő magánlakások a víz- és csatornaellátás, valamint a fűtés „korszerűsége” tekintetében csak megközelíteni tudták az - egyébként igen drága és ezért központilag jelentősen dotált - távhő- és melegvízhálózatba bekapcsolt új állami bérlakások színvonalát. Minden más jelentős mutató tekintetében azonban az állami lakásoknál jobb és egyre jobb minőségű lakások épültek magánérőből. Míg 1970-ben például még az állami lakások 12,4%-a, a magánlakásoknak viszont csak 9,1%-a volt két és félszobás vagy nagyobb, 1984-re ezek az arányok 13,6, illetve 33,4%-ra változtak.

A magángazdaság jelentőségének érzékeltetésére lehetnek alkalmasak azok az adatok, melyek a lakásépítésben és - felújításban ledolgozott munkaórák számát kivitelező szerinti bontásban mutatják. Az adatok 1987-re, tehát még a rendszer-váltás előtti időszakra vonatkoznak. Ezek szerint a lakásépítésben és felújításban ledolgozott munkaórák 17%-át állami építőipari vállalatok dolgozói, 9%-át építőipari kisvállalkozók, 74%-át pedig a lakosság dolgozta le (Farkas E. János és Vajda Ágnes,[1] 1991).

A magánlakás-építés helye a központosított újraelosztás rendszerében

Mi volt tehát az az államszocialista országokban érvényesülő gazdaság- és társadalomigazgatási modell, amelynek sarkalatos pontja volt a magántulajdon és a magánépítés radikális visszaszorítása?

A negyvenes évek végén a Szovjetunió Magyarországra is a gazdaságirányítás ún. tervutasításos modelljét erőltette rá, mely a javak és szolgáltatások feletti rendelkezésnek a termelés alapegységeitől való központi elvonásán, majd ezen centralizált erőforrások központi, döntően naturális formában való újraelosztásán alapult. Ennek olyan életszínvonal-politika felelt meg, amelynek legfontosabb sajátosságai közé egyrészt a munkabérek viszonylag alacsony színvonalon tartása, másrészt pedig - és ezzel összefüggésben - az azzal kapcsolatos tényleges költségek egy részének az állami költségvetésbe központosítása, s elméletileg az alacsony munkabérek kiegészítő juttatásokra való felhasználása tartoztak. Ezek az intézkedések persze nem kis mértékben szociális célkitűzésekkel magyarázhatók, mindenekelőtt azzal, hogy az állam minden család számára biztosítani kívánta a megtermelt javaknak és szolgáltatásoknak bizonyos, az életlehetőségek és művelődés szempontjából alapvetőnek minősített részét. Lényegében ennek felelt meg az ebben a korszakban kialakított fogyasztói árrendszer (Ladányi,[9] 1975), amely az árarányoknak a ráfordítási költségektől való elszakításával, mindenekelőtt az alapvető élelmiszerek magas dotációjával, illetve a „nem alapvetőnek” minősített ruházkodás, tartós fogyasztási cikkek stb. magas forgalmi adójával határozottan valamiféle létminimum biztosítására törekedett, valamint a szintén abban a korszakban kialakított (elsősorban természetbeni) társadalmi juttatások rendszere (Ladányi,[10] 1976), amely a tömegközlekedésért, egészségügyi és oktatási juttatásokért stb. fizetett igen alacsony térítésekkel annak megvalósítását tűzte ki célul, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helytől és a jövedelmi különbségektől függetlenül, minden rászoruló egyenlő eséllyel juthasson ezen juttatásokhoz.

A jövedelempolitika terén életre hívott redisztributív rendszer - amint azt nemcsak következményei, de már születésének körülményei és módozatai is bizonyítják - a negyvenes évek végétől kezdve elválaszthatatlanul összeforrott a gazdaság egészét egyre inkább átszövő redisztributív szisztémával. E szisztéma, mint ismeretes, a gazdálkodás szempontjából alapvető javaknak és szolgáltatásoknak a gazdaság alapegységeitől való elvonásával és központosított újraelosztásával mindenekelőtt az ipar maximális ütemű extenzív fejlesztését, illetve az országnak az elkerülhetetlennek tartott harmadik világháborúba való felkészítését szolgálta.

A negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől már elég tisztán rajzolódik ki az a tendencia, hogy az e célra rendelkezésre álló erőforrások gyakran igen súlyos szűkössége mellett, a javak másodlagos és gyakran burkolt elosztásán

keresztül, a kedvezőbb helyzetű rétegek különböző gazdasági és szociális előnyöket (az átlagosnál jóval kedvezőbb kórházi ellátást, erősen dotált árú üdülést, autóhasználatot, egyes hiánycikkekkel való kiemelt áruellátást stb.) tudtak maguknak biztosítani. Annak ellenére, hogy még megközelítően pontos adatok sem állnak rendelkezésre arról, hogy a javak elosztásának ez a formája mekkora előnyt jelentett az ebből a szempontból privilegizált, viszonylag szűk rétegnek, valószínűnek látszik, hogy az ötvenes évek erősen nivellált jövedelmi viszonyai és igen alacsony életszínvonala mellett az ily módon létrehozott különbségek hasonló mértékűek vagy nagyobbak voltak, mint a „létező szocializmus” időszakában bármikor később. Az egyes rétegek közötti, a juttatások elosztásának terén is érvényesülő különbségek tehát nem tekinthetők a reformkommunizmus következményeinek, és semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy a mechanizmusreform következtében számottevően növekedtek volna. Sokkal inkább arról van szó, hogy az előnyök és hátrányok addig egyértelműen a politikai hierarchia mentén való elrendeződési elvét a reformok gazdaságiakkal szőtték át, ill. a burkolt különbségeket részben láthatóvá tették (Ladányi,[10] 1976).

Igen hasonló folyamatok mentek végbe a lakásgazdálkodás terén is. A negyvenes évek második felében államosították a bérházakat és a nagyobb villalakásokat. Továbbra is magántulajdonban maradtak azonban a családi házak, nem utolsósorban azért, mert a Kommunisták Magyarországi Pártja ezzel is bizonyítani akarta, hogy nem kívánja háborgatni a kisegzisztenciák magántulajdonát. Az állami tulajdonba került bérházak bérét központilag erősen dotálták. Ily módon a bérelt lakás fekvése, nagysága és minősége elvileg teljesen függetlenné válhatott a családok jövedelmi viszonyaitól.

Az már teljesen törvényszerű, hogy a javak erőteljes szűkössége közepette a juttatásokhoz szükségszerűen azok a rétegek jutottak nagyobb eséllyel, amelyek nagyobb befolyással bírtak az elosztás társadalmi folyamatára; e rétegeket azonban a társadalom „fontosabb” tagjainak is tekinti, amit munkabérükben is igyekszik kifejezésre juttatni (Szelényi,[15] 1972). Itt tehát a nemzeti jövedelem egy részének újraelosztásával van dolgunk, amelynek következtében a magasabb státusú és jövedelmű rétegek jutnak nagyobb eséllyel a központi juttatásokhoz.

A magánlakás-építés hatása a társadalmi egyenlőtlenségek kialakult rendszerére

Milyen változást eredményezett a magánlakás-építés tömegessé válása a társadalmi egyenlőtlenségeknek a centralizált újraelosztás következtében kialakult rendszerében? Kik voltak azok, akik a központosított állami lakástermelés és elosztás szféráján kívül igyekeztek boldogulni?

Mint mondtuk, az, hogy a családok egyre növekvő része önállóan, a mindenhatónak szánt állam gondoskodását megkerülve kísérelt meg saját lakásproblémáján enyhíteni, alapvető ideológiai tabukat rendített meg. Igen fontos ponton, a legnagyobb értékű fogyasztási cikk vonatkozásában ingott meg az „osztogató- fosztogató” állam mindenhatóságának képzete. Ennek megfelelően már meglehetősen korán, jóval az ideológiai tabuk őrei által sikeresen korlátozott társadalomkutatók színrelépése előtt, írók, szociológusok munkásságának köszönhetően, megszületett a magánlakás-építkezések szereplőinek meglehetősen pontos társadalomrajza. Ez a lényegyet tekintve semmiben sem tér el attól a képtől, amely a hatvanas évek végén, a hetvenes évek legelején a különböző szociológiai kutatások nyomán tovább árnyalódott, és szélesebb társadalmi összefüggések rendszerében nyert elhelyezést.

A fent említett forrásokat mintegy összefoglalva (és erősen leegyszerűsítve) a korai magánlakás-építkezések tipikus szereplője az a fiatal, családós „utóparaszt”² vagy „előmunkás”,³ aki a mezőgazdaság kényszerkollektivizálása után falun maradvá, városba ingázva vagy - legtipikusabban - városba költözve, ipari munka vállalására kényszerül. Az egész

²Az „utóparasztság” koncepcióját Márkus István dolgozta ki a hetvenes évek legelején (Márkus István,[13] 1991.), és e fogalommal az industrializáció, a munkássá válás és a paraszti árutermelés sajátos módját, a mezőgazdaság és az ipar közötti átmeneti formák tartóssá válását igyekezett megragadni.

³Az „új munkásosztály” fogalmának e sajátos értelmezését, szintén a hetvenes évek legelején Kemény István dolgozta ki (Kemény,[7] 1972). Kemény a „kelet-európai új munkásosztályról” beszélve arra utalt, hogy a szovjet típusú gazdaságok sajátosságai miatt a munkásosztály összetételében lezajló változások irányai alapvetően különböznek azoktól a változásoktól, amelyek ebben az időben Nyugat-Európában játszódtak le, és amelyet ott az „új munkásosztály”-vita igyekezett megragadni (Gorz,[3] 1976; Mallet,[12] 1963). Kemény a munkássá váló egyéneket és családokat földrajzi, strukturális és életmód vonatkozásban egyaránt „úton levők tömegeként” értelmezte, és az úton levés elhúzódó, visszafelé történő mozgásoktól sem mentes voltát emelte ki.

korszakra a „késleltetett urbanizáció”⁴ a jellemző, ami a faluról városba áramlók különösen magas arányát (Ladányi, [11] 1977) és az utóparasztok-újmunkások különösen súlyos lakásproblémáit (Szelényi,[16] 1983) eredményezte. Mind-ezek miatt történetünk kulcsfigurája, előbb-utóbb felismerve, hogy a központosított újraelosztás csatornáin keresztül csak évtizedek múlva vagy soha nem juthat lakáshoz, maga kezd házépítésbe. Alacsony keresetéből csak valamilyen isten háta mögötti, közművesítetlen, korábban mezőgazdasági hasznosítású telket tud venni. Később valamennyi cementet, téglát „szerez” (értsd vásárol és/vagy lop, vagy lopott anyagot vesz - mértéktartó becslések szerint az ily módon épült házak legalább egyharmada részben állami vállalatoktól „szerzett” anyagból épült), és rövidesen felépül az egyhelyiséges vagy szoba-konyhás, komfort nélküli, piciny épület, ahol azért már lakni lehet, ingázni sem kell, és méregdrága albérleti díjat sem kell fizetni.

Hősünk hihetetlenül sokat túlórázik (ebben az időben még ez volt a munkások keresetnövelésének legfontosabb, csaknem egyetlen eszköze), évekig munkával tölti a hétvégéket és a szabadságokat (Kemény és Kozák,[6] 1971), a normással állandó harcban állva, egyre keményebben dolgozva igyekszik túlteljesíteni a normát (Héthy-Makó,[5] 1972; Haraszi,[4] 1989).

Mindezenközben igen keveset költ, főleg „otthonról” (faluról) kapott élelmiszerekkel, nagyon szerényen táplálkozik, minden más szükségletét erősen visszafogja. Így idővel, ha valami nagyobb baj (betegség, baleset, válás vagy különösen súlyos alkoholizálási periódus) nem jön közbe, megint építőanyagot tud „szerezni”. Elkészül a „végleges” ház alapja, felépülnek a falak, később tető is kerül a házra. Kézpénz és hitel hiányában azonban nagyon lassan halad az építkezés. Családi ház építésére hitelt eleinte ugyanis egyáltalán nem lehetett kapni, és később, a hetvenes években is csak sokkal alacsonyabb hitelt és csak jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett lehetett felvenni családi ház építésére, mint a központilag preferált - és magasabb státusú családok által igénybe vett - építési formákra. Ezért a „hőskorban” épült családi házak a városok akkori legértékeltenebb, többnyire közművesítetlen területein épültek, kicsinyek és silány minőségűek voltak, és csak igen hosszú idő után készültek el. Gyakori volt, hogy csak 8-10 év után lett kész a külső vakolás, hogy a „fürdőszobát” évekig csak lomtárnak használták, és az obligát erkélyekre gyakran máig sem került korlát.

Reciprocitás

Mindent összevetve, azt mondhatjuk, hogy a „hőskor” családi házainak építői rosszabb minőségű házaikra többet költöttek, mint azok a magasabb státusú családok, akik ingyen vagy majdnem ingyen jobb minőségű állami lakáshoz jutottak a központi elosztás igen szűkös csatornáin keresztül (Szelényi,[15] 1972). Mindez nemcsak a saját munka magas felhasználási aránya és a „szerzett” anyagok tekintélyes hányada miatt volt így, hanem azért is, mert ezen házak túlnyomó többsége kalákában épült.

A kalákamunka a reciprocitáson alapuló munkakapcsolatoknak Kelet-Európában különösen elterjedt formája, melynek során többnyire háztartások és nem egyes személyek állnak egymással kapcsolatban, és tradíció által szabályozott, ceremóniális elemektől sem mentes körülmények között arra törekszenek, hogy a munkacsere-folyamat minden résztvevője hozzávetőlegesen hasonló mértékben adjon és kapjon munkát egy viszonylag hosszú időszak alatt (Sík Endre,[14] 1988). A családi ház építésére kényszerülő új munkások, akik a paraszti kultúra számos más eleme mellett a kalákában való házépítés tradícióját is magukkal hozták a városba, házaik építésénél a kalákamunka alkalmazásával sikeresen törekedtek a pénzkiadások minimalizálására. A kaláka tette lehetővé a rendkívül munkaigényes technológiák alkalmazását, hiszen az építkezések legnagyobb részénél a kölcsönként, ósdi betonkeverőgép jelentette a csúcstechnológiát, és az építőanyagok megválasztásánál is inkább a pénzkiadások, mint az élőmunkaigény minimalizálására törekedtek. Mivel azonban az ily módon kapott munka viszonzásának szabályait szigorú tradíciók szabályozták, az évekig építkező, túlórázó, feketemunkát végző új munkások munkaidejét még a viszonzásként végzett munkák ideje is növelte.

Hogyan hatott mindez a társadalmi egyenlőtlenségek kialakult rendszerére? Ezzel kapcsolatban több, egymással teljesen ellentétes teória ismeretes. Az ortodox marxisták szerint a központosított újraelosztás rendszere a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenésének irányába hat, és minden ennek ellentmondó tény csak egyedi visszasság, korrump tisztviselők

⁴A „késleltetett urbanizáció” fogalmát Konrád György és Szelényi Iván vezették be (Konrád-Szelényi,[8] 1971), és e fogalommal az urbanizációs folyamatnak a központosított állam általi szisztematikus késleltetésére, a városfejlesztési (és általában a „nem termelő” szféra) beruházásainak visszafogására és a pénzeszközök ipari („termelő”) szférában történő átcsoportosítására, továbbá e hosszú időszakon át követett stratégia legfőbb veszteségeire, a városban, ipari munka végzésére kényszerített, és ide adózó, de továbbra is falun lakó munkásokra utaltak.

vagy funkcionáriusok visszaéléseinek számlájára írható. Milyen kár, hogy ezt az igen szép tételt mind ez idáig senki sem tudta empirikusan bizonyítani!

Ezzel szemben Konrád és Szelényi nemcsak azt bizonyították be, hogy a magasabb státusú társadalmi csoportok szisztematikusan jobb eséllyel jutnak dotált bérű, állami bérlakásokhoz, hanem azt is, hogy ez szükségszerűen következik a centralizált újraelosztás logikájából. Ingyenes vagy majdnem ingyenes juttatás esetében - érveltek - szinte korlátlan szükséglet alakul ki. Mivel azonban az állami lakások mégiscsak - sőt éppen ingyenes voltak miatt kiváltképpen - szűkös mennyiségben állnak rendelkezésre, képtelenség azokat a lényegében korlátlan szükségleteknek megfelelően elosztani. Ezért szükségszerű az új elosztási elv belépése; a lakásokat nem a „szükségletek”, hanem a „társadalmi hasznosság”, az „érdemek” alapján fogják elosztani. A társadalom azonban „érdemesebb” tagjait egyebek mellett magasabb bérekkel is igyekszik honorálni, amiből az következik, hogy a hatósági lakáselosztás rendszere nem csökkenti, hanem növeli a jövedelmi hierarchia mentén kialakult egyenlőtlenségeket (Szelényi,[15] 1972). Hasonló tendencia volt kimutatható a szociális célú újraelosztási rendszer egészének elemzése alapján is (Ladányi,[9] 1975;[10] 1976).

A fentieket általánosítva Szelényi később arra az elméleti következtetésre jutott, hogy a redisztribúció a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének, ezzel szemben a piac azok csökkenésének irányába hat. Következésképpen a piac térnyerésétől nemcsak a gazdaság válik hatékonyabbá, hanem attól a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenése is várható. Még később, újabb empirikus tapasztalatok hatására, Szelényi módosította teóriáját, és azzal érvelt, hogy minden társadalomban az alapvető integrációs rendszer generálja az elsődleges egyenlőtlenségeket, és a kiegészítő integrációs séma korrigálja az így kialakult egyenlőtlenségi rendszert. Szocialista viszonyok között, ahol a redisztribúció az alapvető integrációs séma, a redisztribúció hozza létre az egyenlőtlenségeket és a piac egyenlősít, míg piacgazdaságokban ennek éppen az ellenkezője történik (Szelényi,[17] 1986). Itt most nincs módunk a fenti teóriákkal részletesen foglalkozni,⁵ e tanulmány keretei között csak a kiinduló tétel vizsgálatára vállalkozhatunk. Milyen hatása volt tehát a magánlakásépítési tevékenység megjelenésének, majd tömeges elterjedésének az államszocializmusban kialakult társadalmi egyenlőtlenségi rendszerre?

Mindenekelőtt azt látszik célszerűnek tisztázni, hogy - mint ez az előbbiekből talán már kiderült - a korai magánlakás-építések túlnyomó többségét kitevő utóparaszti-előmunkási építkezések csak igen korlátozott értelemben tekinthetők piaci tevékenységnek. Való igaz egyfelől, hogy történetünk hősei a mindenre kiterjedőnek szánt redisztributív szisztéma réseit tapogatták ki, és igyekeztek ezt egyre inkább kitágítani, amivel a centralizált újraelosztási rendszertől gyökeresen különböző tevékenységek játékszabályait alakították ki. Másfelől azonban igaz az is, hogy a számottevő arányban „szerzett” építőanyagból kalákamunkával épülő házak csak igen nagy fenntartásokkal nevezhetők piaci produktumoknak, hiszen e tevékenység szereplői sokkal inkább reciprokativ, mint piaci viszonyban álltak egymással.

Pontosításra szorul az a tétel is, hogy a korai magánház-építkezések következtében egyértelműen mérséklődtek volna a kialakult társadalmi egyenlőtlenségek. Igaz az, hogy a korai magánházépítők túlnyomó többsége olyan társadalmi csoportokhoz tartozott, amelyeknek tagjai nem számíthattak reálisan arra, hogy a központosított állami lakáselosztás keretében belátható időn belül szubvencionált bérű lakáshoz jussanak, és hogy végül is e társadalmi csoportok, mintegy „hátrányukból előnyt kovácsolva” (Szelényi,[15] 1972) a redisztributív szisztéma sok kedvezményezetténél jobb lakáskörülményekhez segítették magukat. Látni kell azonban azt is, hogy a lakáshoz jutásnak ez a módja a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedők számára akkor - és később is - teljesen járhatatlan útnak bizonyult. Ők nemcsak a hatósági lakáselosztás vesztesei voltak, de a magánlakásépítések kínálta előnyökből sem tudtak profitálni.

Bürokratikus privilégiumok átváltása paci előnyökre

Ugyanakkor, már az utóparaszti családiház-építései tömegessé válásával csaknem egy időben, a magánlakás-építkezések egyéb formái is megjelentek. Közülük mind a felépült lakások száma, mind pedig az ily módon szerzhető előnyök nagysága miatt, az ún. OTP-lakások érdemelnek elsősorban említést. Az OTP - ez az abban az időben, és egészen a kommunista rendszer végéig lakásépítéssel egyedül foglalkozó állami bank - nemcsak monopolizálta az új bérlakások legális piacát, hanem igen kedvező feltételek mellett nyújtott hiteleket az általa épített lakások megvásárlásához is. Ezek a hitelek tulajdonképpen rejtett szubvencióként funkcionáltak, hiszen a kamatok nagysága nem a kereslet-kínálati viszonyoktól, hanem központi elhatározástól függött. Miközben tömegesen várakoztak lakásra olyan családok, amelyek képesek lettek

⁵Lásd erről Ferge,[2] 1986.

volna az egész vételárat készpénzben megfizetni, e lakásokat - a vételár töredékének lefizetése és rendkívül kedvezményes hitel ellenében - a redisztributív hierarchia tetején elhelyezkedő családok kapták. A kedvezményes hitel mellé különböző időszakokban még különböző és igen jelentős állami támogatások is járultak, amelyek családház építésére azonban nem voltak igénybe vehetők. Ezeket a lakásokat azután igen nagy haszonnal lehetett a piacon értékesíteni vagy cserélni. Mondanunk sem kell, hogy mindez nem a redisztributív hierarchia mentén kialakult egyenlőtlenségek csökkenésének irányába hatott.

Később, a hetvenes évek végétől azután a posztsztálinista rendszer elitje bámulatosan találékonnak bizonyult a bürokratikus privilégiumok piaci előnyökre való átváltásának terén. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált a piaci elosztás egyenlősítő hatásához fűzött illúziók tarthatatlansága.

A fenti fejtegetésekből azonban talán kitűnt, hogy a magánlakás-építés - és a piac általában - már az államszocialista gazdaságokban való megjelenése pillanatában sem volt egyértelműen egyenlősítő hatású. Különböző is azt gondolom, hogy nem létezik piac mint olyan; a valóságban csak különböző típusú konkrét piacok vannak. Az államszocialista gazdaságok korai lakáspiaca, amennyiben egyáltalán piacnak nevezhető, csak igen korlátozott értelemben tekinthető annak, hiszen alá van vetve az uralkodó redisztributív szisztémának, továbbá sűrűn át van szöve a reciprocitás jegyeivel. Igen valószínű továbbá, hogy kezdettől fogva némileg naivak voltak a kelet-európai reformértelmiségieknek azok az elképzelései, amelynek alapján - abból a tényből, hogy a lassan kialakuló piacgazdaság új típusú egyenlőtlenségeket és más hierarchiát hoz létre, mint ami a redisztributív gazdaságra volt jellemző - a piac és a piaci elosztás egyenlősítő hatásával kapcsolatban különböző illúziókat fogalmaztak meg. Ma már talán egyre világosabb, hogy mind a redisztributív, mind a piaci elosztás az adott társadalom alapvető érdek- és hatalmi viszonyainak logikáját követi, és a piaci elosztás nem egalitáriá- nusabb, mint az államszocialista gazdaságok központi újraelosztási rendszere, „csak” jóval hatékonyabb annál. A piac által generált társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését pedig nem fogja a piac „láthatatlan keze” elvégezni. Ez csak jól szervezett jóléti redisztribúciótól és szolidaritáson alapuló társadalmi kapcsolatok erős szövevényétől remélhető.

Irodalom

- [1] Farkas , E. János és Vajda, Ágnes. 1990. *Lakáshelyzet: állami és magánlakások. In: Andorka, Rudolf et al. (szerk.): Társadalmi riport. . TÁRKI.. Budapest.*
- [2] Ferge, Zsuzsa. 1986. *Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához. Medvetánc, Vol. 2-3. .*
- [3] Gorz, André. 1967. *Le socialisme difficile. . Editions du Seuil. Paris.*
- [4] Haraszti , Miklós. 1989. *Darabbér. . Téka. Budapest.*
- [5] Hérthy , Lajos és Makó , Csaba. 1972. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. . Akadémiai. Budapest.*
- [6] Kemény , István és Kozák , Gyula. 1971. *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. . Társadalomtudományi Intézet. Budapest.*
- [7] Kemény , István. 1972. *A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1.. 30-48.*
- [8] Konrád , György és Szelényi , Iván. 1971. *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12.. 19-35.*
- [9] Ladányi, János. 1975. *Fogyasztói árak és szociálpolitika. Valóság, 12.. 16-29.*
- [10] Ladányi, János. 1976. *A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika. Valóság, 9.. 33-46.*
- [11] Ladányi, János. 1977. *Községekben élő munkások. Szociológia, 1.. 28-41.*
- [12] Mallet , Serge. 1963. *La nouvelle classe ouvriere. . Editions du Seuil. Paris.*

- [13] Márkus , István. 1991. *Az ismeretlen főszereplő.* . Szépirodalmi. Budapest.
- [14] Sík , Endre. 1988. *Az „örök” kaláka.* . Gondolat. Budapest.
- [15] Szelényi , Iván. 1972. *Lakásrendszer és társadalmi struktúra. Szociológia, I..* 49-74.
- [16] Szelényi, Iván. 1983. *Urban inequalities under state socialism.* . Oxford University Press. Oxford.
- [17] Szelényi , Iván és Manchin , Róbert. 1986. *Szociálpolitika az államszocializmusban. Medvetánc, 2-3..* 69-111.

Zsidóság, szegregáció

Ladányi, János

2002. december 20.

A budapesti zsidó népesség lakóhelyi szegregációjának alakulása

A nagyvárosok térszerkezete, a különböző szociális és etnikai csoportok térbeni elkülönülésének alakulása e csoportok együttélésének és konfliktusainak, bonyolult társadalmi viszonyrendszerének térbeni megjelenéseként is felfogható. Mivel a különböző társadalmi státusú családok a szociális távolságokat térbeni elkülönüléssel is igyekeznek megjeleníteni - sőt felfokozni -, és mivel a társadalmi elkülönülésnek ez a térben objektívalódott vetülete gyakran stabilabb és az empirikus társadalomkutatás eszközeivel pontosabban mérhető rendszert alkot, mint például a különböző társadalmi csoportok közötti jövedelemegyenlőtlenségek rendszere, vagy - mondjuk - a más etnikai csoportokkal szembeni elutasítás erőssége; a lakóhelyi szegregáció mintáinak és tendenciák elemzése hasznos eszköz lehet lényeges társadalmi tendenciák jobb megismeréséhez.

Különösen igaznak tűnik mindez olyan társadalmi csoport történetének és jelenlegi helyzetének vizsgálata esetében, mint amilyen a - többségi társadalomba való integrálódás folyamatában többször is tragikus módon megrekedt, gyakran identitásának eltitkolására vagy eltorzítására kényszerülő - magyarországi zsidóság. A budapesti zsidó népesség lakóhelyi szegregációjának elemzésétől ezért azt vártuk, hogy segítségével közelebb juthatunk az identitásváltás olyan, gyakorta eltitkolt, elfojtott vagy kevésbé tudatosult következményeihez, amelyek más módszerekkel nem, vagy csak kevésbé egzakt módon elemezhetők.

A magyarországi zsidókra vonatkozóan 1949-ig meglehetősen részletes statisztikai adatok állnak rendelkezésre. Ezek azonban módszertani okok miatt nem vethetők közvetlenül egybe a tanulmányunk alapját képező 1999-es kutatás adataival. Alapvetően azért, mert a kutatás alapsokaságait a korábbiaktól eltérő módon definiálták: az 1949 előtti statisztikákban az „izraelita felekezetűek” minősültek zsidónak, ezzel szemben az 1999-es vizsgálat során - az 1945 májusa előtt születettek esetében - a zsidóságuk miatt a vészkorszakban üldözöttek közül kárpótlásért folyamodók. Az 1945 után születettek körében tehát lényegében a nürnbergi törvények hatálya alá eső és ma is Magyarországon élő népesség képezte azt az alapsokaságot, amelyből véletlen mintát vettek, míg az 1945 után születettek esetében - más lehetőség nem lévén - a többnyire zsidó származású kérdezőbiztosok által zsidónak tartott személyek köréből vettek nem véletlen mintát. Az alapsokaság különböző definiálásából adódó eltérés az általunk elemzett korszak elején kisebb, később - időszakonkénti ingadozással - egyre nagyobb problémát okoz, amire később még kitérünk.

Adataink szerint a budapesti zsidó vallású népesség száma az 1869-es csaknem 45 ezres lélekszámról, ami akkor 16,8 százalékos pest-budai népességarányt jelentett, 1930-ra valamivel több mint 200 ezerre emelkedett, ami a fővárosban akkor 21,5 százalékos arány volt. E népesség aránya ezután, a kitérések, vegyes házasságok és a kényszerasszimiláció következtében valamelyest csökkent, de még 1941-ben is 185 ezer (15,8 százalék) volt. Ekkor azonban már mintegy 60 ezer volt a „keresztény vallású, de zsidó származású” (értsd: a zsidótörvények alapján zsidónak minősülő személyek száma). A holokauszt utáni első népszámlálás eredményei szerint Budapesten 1949-ben 96 ezer zsidó élt, ami az akkori, a mainál jóval kisebb területű főváros lakosságának 9,1 százalékát jelentette. Az 1999-es kutatás adatai szerint a budapesti zsidó népesség száma körülbelül 85 ezer volt, ami mintegy 4,5 százalékos arányt jelent. Hozzá kell azonban tenni, hogy a mintavétel kényszerűségéből adódó hiányosságai és az alapsokaság eltérő volta miatt az utóbbi számokat nagy óvatossággal kell kezelni.

Mint ismeretes, a holokauszt nyomán lényegesen megváltozott a magyarországi zsidó népesség demográfiai, szociális és földrajzi összetétele is. Ez szűkebb témánk vonatkozásában azt jelenti, hogy míg az 1941-es népszámlálás szerint az izraelitának minősülő népesség 46 százaléka, a „zsidótörvények által érintettek” 48,8 százaléka volt budapesti lakos, a Zsidó Világkongresszus magyarországi képviselőjének 1946-os felmérése szerint az „izraelita” népesség 67,2 százaléka

lakott Budapesten. Ez a jelentős eltérés döntően azzal magyarázható, hogy az üldöztetések jóval súlyosabban érintették a vidéki, mint a fővárosban élő zsidókat. Erre utalnak a saját adatfelvételünkből származó adatok is, amelyek azonban azt is egyértelműen mutatják, hogy a zsidó népesség koncentrációja a fővárosban a

jelenlegi generáció életében is folytatódott.

1. táblázat - A megkérdezettek és a felmenők közül budapesti lakóhellyel rendelkezők aránya (%)

	Nagyapa	Apa	A megkérdezett	
	legtartósabb lakóhelye		születési helye	jelenlegi lakóhelye
Budapest	40	71	70	86

Rátérve tulajdonképpeni témánkra, a zsidó népesség Budapesten belüli elhelyezkedésének elemzésére, hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes időpontokra vonatkozó megoszlások nem a budapesti zsidó népesség lakóhelyeinek adott időpontban vett területi eloszlását mutatják, hanem a jelenleg Budapesten élő zsidó népesség (egy viszonylag jó mintájának) területi elhelyezkedését.

Tekintsük át tehát a budapesti zsidó népesség városrészenkénti eloszlásának főbb jellegzetességeit!

2. táblázat - A budapesti lakónépesség és a budapesti zsidó népesség, valamint ezek felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportjainak városrészek szerinti megoszlása (%)

	Lakónépesség		Zsidó népesség	
	18-X éves	Felsőfokú végzettségű	18-X éves	Felsőfokú végzettségű
Bel-Buda	13,6	20,2	16,2	17,8
Budai hegyvidék	8,0	16,7	15,4	17,3
Külső-Buda	9,0	9,1	5,3	5,9
Régi „zsidó Pest”	13,5	12,7	22,4	20,5
Újlipótváros	2,4	3,3	15,3	15,6
Egyéb belső-Pest	15,4	13,8	13,9	13,0
Külső-Pest	38,1	24,2	11,5	9,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
(N =)	1 579 857	263 522	1648	774

Mint ez a korabeli statisztikai adatokból nyomon követhető, a budapesti zsidó népesség az 1873-as városegysítést megelőző korszakban még a pesti városhalon kívül, a Király utca két oldalán elhelyezkedő városrészben tömörült. Ez a „zsidó városrész” a későbbiekben fokozatosan kiterjedt a Terézváros és Erzsébetváros környező területeire, majd egy idő után a szomszédos Józsefvárosnak, sőt a Ferencvárosnak a Nagykörúton belüli részeire is. Ezzel párhuzamosan azonban megindult a magasabb státusú zsidók kiáramlása is a hagyományos zsidó városrészből. A jobb módú zsidó lakosság egy része előbb a Lipótváros, később már az abból csápszerűen kinyúló, magas státusú területek irányába is törekedett, majd - inkább csak a harmincas évektől kezdve és viszonylag lassú ütemben - megindult a magas státusú zsidó népesség kiáramlása a budai kerületek felé. A holokauszt előtti korszak utolsó fejleménye az „új zsidó városrész”, az Újlipótváros felépülése és magasan kvalifikált zsidó népességgel való benépesülése volt.

A második világháború után fokozatosan átalakult a megfogyatkozott számú fővárosi zsidó lakosság térbeni elhelyezkedésének mintája. Mindenekelőtt a hagyományos zsidó városrészben lakók arányának töretlen ütemű csökkenése érdemel említést. E népesség egyik, alacsonyabb státusú része az új lakótelepek, másik, magasabb státusú része pedig előbb

Buda belső, majd egyre kijjebb eső, zöldövezeti területei felé áramlott. Ez a folyamat a rendszerváltás táján már átcsapott a főváros adminisztratív határain, és megindult a fiatalabb zsidó családoknak a szuburbán területek felé való kiáramlása is.

Területi tipológiánkkal a fent röviden vázolt folyamatokat kívántuk megragadni. Mint adatainkból kitűnik, a budapesti zsidó és a fővárosi össznépesség városrészek közötti eloszlása számottevően eltér egymástól. Ezen eltérés jelentős része azonban eltűnik, ha a magasan iskolázott zsidó népesség adatait nem a budapesti átlagnépesség, hanem a felsőfokú végzettséggel rendelkező fővárosi népesség adataival vetjük egybe. Az eltérés nagyobbik része tehát státusokokra vezethető vissza. Érdekes azonban tüzetesebben is szemügyre venni a státushatás kiszűrése után is megmaradó leglényegesebb különbségeket.

Adatainkból kitűnik, hogy a diplomás budapesti népesség 46 százaléka, a diplomás zsidó népességnek csak 41 százaléka lakik Budán. A zsidó népesség Bel-Budán valamivel kisebb, a budai hegyvidéken lényegében ugyanolyan arányban van jelen, mint a diplomával rendelkező budapesti népesség. Számottevően alulreprezentáltak azonban a zsidó családok a külső-budai körzetekben. Ennél is nagyobb eltérés mutatkozik a külső-pesti területek vonatkozásában, ahol a diplomás zsidóknak csak egytizede, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkező budapesti népességnek csaknem a negyede él. A „zsidó városrészek” kívüli belső-pesti területeken szinte teljesen megegyezik a zsidó és nem zsidó népesség aránya.

A korábban elmondottak után nem meglepő, hogy Újlipótvárosban igen erősen felülreprezentált arányban élnek zsidó családok. Legfeljebb arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a diplomás és annál alacsonyabb iskolai végzettségű családok e városrészen belüli aránya lényegében megegyező, ami nyilván az itt élő idős zsidó népesség, és főként az özvegy zsidó nők viszonylag magas arányával magyarázható. Táblázatunk leginkább figyelemreméltó adata talán az, hogy - a közhiedelemmel ellentétben - milyen jelentős mértékű a zsidó népesség felülreprezentáltsága az igen leromlott állapotban lévő „régizsidó városrészben”. Ez az erős felülreprezentáltság a státushatás kiszűrése után is érvényesül: míg a diplomás fővárosi népességnek csak nyolcada, az ugyanilyen képzettségű zsidó népességnek az egyötöde lakik ebben a városrészben. A zsidó népesség felülreprezentáltsága még az „életkorhatás” kiszűrése után is igen számottevőnek mondható: igaz, hogy a megkérdezettek gyerekei közül már csak minden hatodik (16,8 százalék) lakik a Király utca körüli városrészben, ez az eltérés azonban nem nagyobb annál, mint amit ennek a városrésznek, és általában a belső-pesti városrészeknek az összlakosság körében mért idősebb korösszetétele „indokolttá tesz”.

Végül arra kerestünk választ, hogy mennyiben tulajdonítható a budapesti zsidó népesség városrészek közötti aszimmetrikus eloszlásának szociális és demográfiai tényezőkkel nem magyarázható része annak, hogy a zsidó népesség etnikailag zártabb, vallásosabb, és/vagy a zsidó kultúrához valamilyen módon erősebben kötődő csoportjai a zsidók által felülreprezentált városrészekben, esetleg a tradicionális zsidó negyedben laknak. Kérdésünk tehát az, hogy milyen tényezőkre vezethető vissza a lakóhelyi eloszlás szerinti aszimmetrián belül kimutatható „etnikai faktor”.

Mivel az „etnikus hatás” indikátorainak kiválasztása igen bonyolult és korántsem egyértelműen megoldható feladat, igyekeztünk többféle - a megkérdezettek származási homogenitását, nevelését, zsidó szociális, kulturális és vallási szervezetekhez való kötődését mérő - mutatót alkalmazni. A felhasznált indikátorok mentén kevés igazán határozott tendencia rajzolódott ki. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a vidéken és a Budapest körüli agglomerációs településeken, esetenként a Külső-Pesten élő zsidó népesség adatai viszonylag jelentős mértékben eltérnek az összes többi fővárosi városrészben lakó zsidók adataitól. A többi városrész közötti különbségek azonban általában csekélyek, és statisztikailag többnyire nem szignifikánsak. Fontosabb, hogy az eltérések nehezen értelmezhetők, mert kevés kivételtől eltekintve nem mutatnak határozott tendenciát, hol ebbe, hol abba az irányba mutatnak. Problémánk szempontjából a leglényegesebb az, hogy semmiképpen sem állítható az, hogy - akár népességének zsidó származását, neveltetését, akár az itt élők jelenlegi vallási, kulturális vagy társadalmi aktivitását tekintve - a „zsidó városrész” lakói „tradicionálisabban” vagy kevésbé „asszimiláns zsidó” módjára viselkednének, mint jó néhány más budapesti városrész lakói. Újlipótváros, Bel-Buda, a budai hegyvidék, esetenként még a külső-budai városrészek zsidó népessége is a legtöbb indikátor tekintetében valamivel kevésbé asszimilált karaktert mutat, mint az a tradicionális zsidó Pest esetében megfigyelhető. Még egyszer meg kell ismételni azonban, hogy a fent bemutatott eltérések általában csekélyek, és a tendenciák korántsem tekinthetők egyértelműeknek. Lényegében ugyanez mondható el akkor is, ha a fenti összehasonlítást többváltozós módszerekkel kialakított indikátorokkal, illetve többváltozós elemzéssel végezzük el.

Összegezve az elmondottakat: megállapítható, hogy a budapesti zsidó népesség városrészek közötti megoszlását elemezve egyfelől egyértelműen kimutatható egy olyan, demográfiai és szociális különbségekkel nem magyarázható eltérés, amit

indokoltnak tűnik etnikai alapú szegregációnak tekinteni. Másfelől viszont megállapítható az is, hogy a budapesti zsidó népesség térbeni eloszlása semmilyen általunk használt mutató vonatkozásában sem követi a szociális, kulturális vagy vallási értelemben a többségi társadalomtól élesen eltérő jellegzetességeket mutató etnikai kisebbségek lakóhelyi szegregációjának a legtöbb külföldi városból ismert mintáját. A legkevésbé sem mutatható ki például az, hogy az erősebb „jellegzetességekkel” rendelkező etnikai alcsoport a városon belül egy vagy több, de kisszámú területen élne, és ezekből a koncentráumokból kifelé haladva az „etnikai jellegzetességekkel” bíró népesség aránya vagy az ilyen jellegzetességek intenzitása többé-kevésbé folyamatosan csökkenő tendenciát követne. Sőt: egyértelműen megállapítható, hogy a tradicionális zsidó városrész - annak ellenére, hogy népessége az átlagnál jóval idősebb - korántsem jellemezhető azzal, hogy az itt lakó zsidók más fővárosi városrészek zsidóinál etnikai, vallási vagy kulturális értelemben kevésbé asszimiláltak lennének.

Mindez mintegy térbeni megjelenése annak az állapotnak, hogy a magyarországi zsidó népesség - miközben demográfiai és társadalmi összetételét tekintve igen karakterisztikusan különbözik az átlagnépességtől - sem genetikai, sem vallási, sem kulturális értelemben nem tekinthető homogén társadalmi egységnek. Ezen etnikai csoport döntően a közös történelmi tapasztalat, a változó formájú és intenzitású antiszemitizmus, illetve az ehhez való viszonyulás kényszere körül konstruálódik.

(Ez a cikk a Kovács András által vezetett, az ELTE Szociológiai Intézete és a Kisebbségkutató Intézet által koordinált, *Zsidók a mai Magyarországon* című kiadás adataira támaszkodik. Az adatfelvétel 1999-ben folyt. A részletes dokumentációt is tartalmazó tanulmány Angelusz Róbert és Tardos Róbert, Kovács András, Ladányi János, valamint Stark Tamás tanulmányaival a Kovács András által szerkesztett *Zsidó csoportok a mai magyar társadalomban* című kötetben, 2002 decemberében, a Múlt és Jövő Könyvkiadó gondozásában jelent meg.)

Szociális és etnikai csoportok közötti lakóhelyi szegregáció Budapesten a posztkommunista átmenet időszakában

Ladányi, János

Residential Segregation among Social and Ethnic Groups in Budapest during the Post-communist Transition. In: Marcuse, Peter and van Kempen, Ronald (eds.): *Of States and Cities. The Partitioning of Urban Space*.

2002

Bevezető

A posztkommunista átmenet kezdetén Budapesten felerősödött a lakóhelyi szegregáció. Megindult a magasabb társadalmi státusúak kiköltözése a főváros környéki szuburbán területekre. A Pest belvárosát körülvevő slumok épületeinek állaga gyorsabban romlik, mint korábban. Felgyorsult a hátrányos helyzetű társadalmi és etnikai csoportok beözönlése ezen övezetekbe. Budapest egyre inkább két részre szakad. A város azon részei, ahol a magasabb státusúak élnek, egyre inkább a hasonló jellegű nyugat-európai városrészekhez kezdenek hasonlítani. Ezzel éles ellentétben azok a városrészek, ahol a posztkommunista átmenet vesztesei laknak, egyre inkább a harmadik világ szegényei által lakott környékekhez válnak hasonlatossá.

Ez a fejlődés legalább kétféleképpen magyarázható. Az alábbiakban e két lehetséges magyarázatot ideáltipikus formában fogom bemutatni:

1. Az „antikommunista” megközelítés szerint a város összes jelenlegi problémájáért az államszocializmus tehető felelőssé. Ennek az álláspontnak a hívei úgy gondolják, hogy a város belső részei az államszocializmus város- és lakáspolitikájának következtében hanyatlanak; ezért romlik a korábban állami tulajdonban lévő lakásokból álló negyedek állapota, és ezen folyamatok konzekvenciájaként költöznek ki a magasabb státusúak a szuburbókba. E fejlemények alapvetően a telekár szabályozó szerepének erőszakos megszüntetésével, az állami tulajdonban lévő lakások karbantartásának elhanyagolásával és az új lakások építésére rendelkezésre álló erőforrások központosított újraelosztásával magyarázhatóak.
2. Az „új baloldali” megközelítésből következően a lakóhelyi szegregáció erősödése, a belső kerületek hanyatlása, a magasabb társadalmi státusúak külvárosokba való menekülése, a város kettészakadása a kibontakozó kapitalizmus szükségszerű következményeinek tekinthetők. Ezen álláspont szerint most, a piac szerepét erőteljesen korlátozó szocialista város- és lakáspolitikai feladása után, nincs mit csodálkozni azon, hogy a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek szélsőségesen kiéleződtek Budapesten.

Véleményem szerint mindkét fent vázolt megközelítés tartalmaz igazságelemeket, önmagában viszont egyik sem állja meg a helyét; mind az államszocialista, mind a kapitalista rendszer szegregációt eredményezett, de ennek a szegregációnak a formái és kiváltó okai meglehetősen különböznek egymástól. Ezen két, különböző típusú szegregáció mára nem semlegesíti, hanem inkább erősíti egymást.

Mielőtt rátérnénk adataink ismertetésére, összefoglaljuk tanulmányunk legfontosabb állításait:

1. Budapesten az államszocialista korszakban a lakóhelyi szegregáció nem volt alacsonyabb mértékű, mint Bécsben, abban a kapitalista városban, amely - figyelembe véve a két város közös múltját és kulturális hagyományait, valamint a térbeli szerkezetükben megmutatkozó hasonlóságokat - leginkább alkalmas a magyar fővárossal való összehasonlításra.

2. A legalacsonyabb és legmagasabb státusú társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedésének mintája Budapesten még a szocialista időszak utolsó időszakában is hasonló volt a nyugat-európai városokban megfigyelhető mintához.
3. Az államszocialista város- és lakáspolitikai nem tudta számottevően csökkenteni az igen erőteljes lakóhelyi szegregációt Budapesten. A szegregáció mértéke az 1950-es évek elejétől az 1980-as évek végéig terjedő időszakban - tehát akkortól, amikor a szocialista város- és lakáspolitikai intézményei már megszilárdultak - nem csökkent, hanem inkább erősödött.
4. A pesti belvárost körülvevő részek hanyatlása és etnikai alapon történő gettósodása, a magasabb társadalmi státusú csoportok menekülése a belső területekről már az 1960-as évek végére, tehát jóval az államszocializmus bukása előtt, a piaci reformok beindulásának időszakában megkezdődött.
5. Az államszocialista rendszer nem volt képes meggátolni azt, hogy a posztindusztriális gazdasági átalakulás alapvetően átalakítsa a város térbeni-társadalmi szerkezetét. Ehelyett késleltette és valamiféle „szocialista mederbe” terelte ezt a hatalmas átalakulást. Ennek a sajátos fejlődésnek az eredményei zsákutcának bizonyultak a rendszer bukása után.
6. A fentiek miatt ma Budapestnek egyszerre kell szembenéznie a posztkommunista és a posztindusztriális válság következményeivel.
7. Budapesten jelenleg szinte semmi jel nem mutat arra, hogy a döntéshozók olyan állami intézkedések bevezetésére törekednének, amelyekkel a lakóhelyi szegregáció mintája és mértéke valamelyest befolyásolható lenne.

A következőkben előbb azoknak a kutatásoknak az eredményeit foglalom össze, amelyeket a különböző társadalmi-gazdasági csoportok lakóhelyi szegregációjában Budapesten végbement változásokkal kapcsolatban korábban végeztem. Elemzésem során a két világháború közötti, majd a második világháborút követő időszak lakóhelyi szegregációjának mintáiban és intenzitásában végbement változásokra fogok kitérni. Ezután rátérek a legkedvezőtlenebb szociális helyzetű rétegek és a legkirekesztettebb helyzetű etnikai csoport, a cigánynak tekintett népesség lakóhelyi szegregációját jellemző minták eltéréseinek bemutatására, majd a gettósodás és a szuburbanizáció legújabb budapesti trendjeit fogom elemezni. Végül kitérek arra a kihívásra, amelyet a fokozódó társadalmi polarizálódás, a gettósodás, valamint a kialakulófélben levő underclass jelentenek a posztkommunista jóléti állam számára.

A társadalmi csoportok közötti szegregáció változó formái

1. táblázat - 1. táblázat. A fizikai és nem fizikai munkát végző aktív keresők közötti szegregációs indexek alakulása Budapesten (1930-1990)

	A	B	C	D	E
1930	21,2	-	19,6	-	-
1939	23,3	-	22,8	-	-
1949	-	-	-	-	16,8
1960	-	15,1	-	17,8	16,2
1970	-	16,9	-	21,0	17,2
1980	-	18,9	-	20,9	15,9
1990	-	-	-	-	14,7

Forrás: Az adott évekre vonatkozó népszámlálási adatok.

Megjegyzés

Megjegyzés: az A, B, C és D oszlopokban a számok a fizikai munkát végzőkre vonatkoznak, a referenciacsoport pedig a gazdaságilag aktív tulajdonosok és bérlők. Az E oszlopban a számok a fizikai munkát végzőkre

vonatkoznak, a referenciacsoport pedig a gazdaságilag aktív keresők. Az első három oszlopban szereplő adatok kiszámításakor az 1930-39 közötti 14 kerület adatait használtuk fel, míg az 1940-80 közötti időszak esetében a mutatókat az 1950 előtti Kis-Budapest területét felölelő jelenlegi 13 kerület alapján számítottuk ki. Az *A* oszlop adatainak kiszámításakor az akkori statisztikákban használt („munkások”, „közszolgálati altisztek”, „kofák, utcai és piaci árusok” és „kereskedelmi alkalmazottak”) kategóriákat vettük figyelembe, a *C* oszlop esetében az *A* alatt szereplő kategóriákon túl az „iparosok” adataival is számoltunk. Az *A* és *C* oszlopok adatait az összes „aktív főbérlo családfőre” vetítettük, a *D* és *E* oszlop adatai Budapest jelenlegi 22 kerületére vonatkoznak.

Az 1. táblázat a különböző társadalmi csoportok közötti lakóhelyi szegregáció intenzitásának változásait szemlélteti Budapesten 1930-1990 között a magyar népszámlálások adatai alapján. Az összehasonlítás nehézségei ellenére¹ az alap-tendencia világos: a harmincas években enyhén felerősödött az alacsony és magas státusú népesség közötti térbeni elkülönülés mértéke. A negyvenes években viszont igen számottevően csökken a szegregáció, ami nyilvánvalóan elsősorban az ezen évtized közepén-végén lezajlott nagy társadalmi átalakulásnak tulajdonítható. Mielőtt azonban ebből bárki az államszocialista város- és lakásgazdálkodás szegregációt gyengítő hatásairól kívánna mélyreható következtetéseket levonni, le kell szögezni, hogy már az ötvenes években jelentősen lelassult a szegregáció mértékének csökkenése. A hatvanas években a térbeni elkülönülés fokozatosan erősödni kezd, a hetvenes évekre lényegében az előző évtized végének viszonylag magas aránya stabilizálódik, majd a nyolcvanas években ismét, ezúttal igen jelentős mértékben, fokozódik a szegregáció. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ezek a tendenciák lényegében egybeesnek az ugyanazon időszakban lezajlott legfontosabb strukturális átalakulásokkal, mindennek előtt a társadalmi mobilitással kapcsolatban feltárt főbb tendenciákkal (Andorka,[1] 1982).

Az 1970-1990-es időszakra vonatkozóan jóval részletesebb adataink vannak (2. táblázat). Ez az időszak viszonylag stabil helyzettel jellemezhető, miközben a fizikai dolgozók esetében a lakóhelyi szegregáció enyhe csökkenése figyelhető meg.

2. táblázat - 2. táblázat. A disszimilitási (D_i) és szegregációs (S_i) indexek alakulása a gazdaságilag aktív keresők körében Budapesten, társadalmi foglalkozási csoportonként (490 városrendezési körzet)

1970							
Kategóriák	DI						SI
	1	2	3	4	5	6	
1. Vezető állásúak és értelmiségiek	-	-	-	-	-	-	32,9
2. Egyéb szellemiek	22,9	-	-	-	-	-	12,6
3. Szellemiek összesen	17,4	5,6	-	-	-	-	23,3
4. Szakképzett munkások	37,2	16	20,7	-	-	-	11,1
5. Szakképzetlen munkások	41,4	21,1	25,8	7,1	-	-	18,1
6. Munkások összesen	39,3	18,5	23,3	3,7	3,4	-	23,3

3. táblázat -

1980							
Kategóriák	DI						SI
	1	2	3	4	5	6	
1. Vezető állásúak és értelmiségiek	-	-	-	-	-	-	28,3
2. Egyéb szellemiek	21	-	-	-	-	-	7,1
3. Szellemiek összesen	14,2	6,8	-	-	-	-	20,4

¹Mint ismeretes, a szegregációs mutatók igen érzékenyek a térbeli egységek számára és a belső homogenitására. A különbségekre vonatkozó tudnivalókat lásd az 1. táblázat alatti megjegyzéseket!

1980							
Kategóriák	DI						SI
	1	2	3	4	5	6	
4. Szakképzett munkások	32,1	12,6	18,5	-	-	-	11,7
5. Szakképzetlen munkások	35,9	17,4	23,1	7,1	-	-	17
6. Munkások összesen	33,7	14,6	20,4	3,3	3,8	-	20,4

4. táblázat -

1980							
Kategóriák	DI						SI
	1	2	3	4	5	6	
1. Vezető állásúak és értelmiségiek	-	-	-	-	-	-	27
2. Egyéb szellemiek	21,4	-	-	-	-	-	13,2
3. Szellemiek összesen	12,3	9,7	-	-	-	-	19,9
4. Szakképzett munkások	28,6	9,6	17,4	-	-	-	12
5. Szakképzetlen munkások	34,4	18,3	24,1	12,7	-	-	18,9
6. Munkások összesen	30,7	12,8	19,8	5,5	8	-	19,9

*Forrás:*Csanádi és Ladányi,[3] 1992:106, 107; Csizmady,[4] 1995:42.

A különböző társadalmi csoportok közötti térbeni elkülönülés erősségének csökkenése tehát lényegében arra az időszakra esik, amikor már felbomlott a korábbi rendszerre jellemző struktúra, de az új, az államszocializmusra jellemző még nem alakult ki teljesen, amikor már megszűntek a korábbi privilégiumok, de az új rendszer még nem alakította ki és erősítette meg a rá sajátosan jellemző egyenlőtlenségrendszert. A szegregáció mértékének csökkenése tehát nem magyarázható a kelet-európai szocialista társadalmakban meghonosodott város- és lakásgazdálkodási rendszerekre jellemző egalitáriánus célkitűzések érvényesülésével, hiszen a szegregáció csak abban az időszakban csökkent, amikor ez a rendszer még kialakulófélben volt, utána viszont 1970-ig emelkedő, azután pedig ingadozó tendenciát mutatott.

Rá kell arra is mutatnunk, hogy a szegregáció erősségének második világháború utáni csökkenése korántsem egyedülálló jelenség az európai nagyvárosok esetében. A két főváros sok tekintetben közös történelmi múltja, hasonló városszerkezete és beépítési módja miatt legnagyobb relevanciával Budapestnek Béccsel való összehasonlítása bír. Az osztrák fővárosról rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján végzett számításaink nyomán megállapítható, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének mértéke a második világháború után Bécsben is hasonló mértékben csökkent, mint Budapesten. Mindez arra enged következtetni, hogy Budapesten valószínűleg nem csökkent jelentősebben a szegregáció mértéke az államszocialista periódusban, mint amennyire e történelmi kitérő nélkül csökkent volna.

Áttérve most már az alacsony státusú népesség térbeni elkülönülése legfontosabb sajátosságainak vizsgálatára, mindenekelőtt a szegregációs görbének az irodalomban bevettnek tekintettől karakterisztikusan eltérő alakjára kell felhívunk a figyelmet. Ez abban jut kifejeződésre, hogy - mivel bármilyen számú, nagyságú vagy lehát- roltóságú területi egységre végeztük is el vizsgálódásainkat, a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportok indexei számottevően alacsonyabbak voltak, mint a hierarchia tetején elhelyezkedőkéi - a szegregációs görbe nem U, hanem J alakot mutatott. E jelenség okait elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy a szegregációs görbe alakulása semmiképpen sem a piaci modelltől radikálisan eltérő államszocialista város- és lakáspolitikai következményeivel magyarázható. Egyrészt Budapesten az általunk vizsgált egész ötvenéves időszakra kimutatható a szegregációs görbe „szabálytalan” alakja. Másrészt a mások által különböző európai nagyvárosokra elvégzett kutatások nyomán szintén „szabálytalan” alakú szegregációs görbe rajzolódik ki (Belleville,[2] 1962; Kaufmann,[9] 1978; Gisser,[7] 1969; Hamnett,[8] 1976).

A szegregációs görbe „szabálytalan” alakulása tehát az európai nagyvárosok esetében meglehetősen általánosnak tekinthető. Ennek oka véleményünk szerint a nagyvárosokon belüli hatalmi viszonyok alakulására vezethető vissza. Míg a magas

státusú társadalmi csoportoknak lehetőségük van arra, hogy gyakorlatilag oly módon és a városnak azon területeire koncentrálódjanak, ahogyan és ahová kívánnak, az alacsony státusúak csak úgy és csak oda szegregálódhatnak, ahogyan és ahová „megengedik nekik”. A magas státusúak tehát rendszerint saját városrészt vagy városrészeket foglalnak el a városban, ott sajátosan jellemző beépítésmódot, előnyös szubvencionálási rendszert, iskolai és szolgáltató hálózatot alakítanak ki maguk számára, és különböző „kizárási taktikákkal” tartják távol a „nem oda valókat”. Ezzel szemben az alacsony státusú társadalmi csoportok a városnak csak azon területein lakhatnak, ahová még vagy már senki sem akar költözni. Ők csak a legkedvezőtlenebb feltételek közötti lakhatás igen tág lehetőségei között „választhatnak”. A fentiek következtében - legalábbis az európai nagyvárosok esetében - tendencia van arra, hogy a magas státusúak inkább kevés, rendszerint nagy kiterjedésű és térben is összefüggő területre vagy területekre különülnek el, míg az alacsony státusúak rendszerint inkább több, kisebb területű és térben össze nem függő „mikroszegregátumban” tömörülnek. Nem szegregálódásuk mértéke, hanem annak mikéntje tér el gyökeresen egymástól.

Etnikai alapú szegregáció

Mindez az észak-amerikai nagyvárosok esetében ezért alakult másként (Duncan-Duncan,[6] 1955; Uyeki,[19] 1964; Root-Van Valey,[17] 1972), mert ott nem egyszerűen különböző státusú társadalmi-foglalkozási csoportok, hanem különböző etnikumok térbeni elkülönülése figyelhető meg. A társadalmi és az etnikai különbségek igen szorosan fonódnak össze egymással, és a leghátrányosabb társadalmi-foglalkozási csoport zöme a fekete kisebbség köréből kerül ki. Mivel a hátrányos helyzetű etnikai csoportokat a társadalmi hierarchiában elfoglalt kedvezőtlen helyükön túl az etnikai előítéletek és ellenségeskedések egész rendszere is sújtja, e népesség térbeni elkülönülése nemcsak erősebb, de alapvetően más minta szerint is történik, mint ezt az alacsony státusú népesség esetében az európai nagyvárosokban megfigyelhettük. Ezért az észak-amerikai nagyvárosokban az erős etnikai szegregáció elfedi az alacsony és a magas státusú népesség térbeni elkülönülésének valószínűleg itt is megragadható eltérő mintáját, és az alacsony státusúak itt hasonlóan kevés, nagy kiterjedésű és területileg összefüggő városrészekben szegregálódnak, mint a magas státusúak.

A fenti összefüggés kimutatható Budapesten is az egyetlen nagy létszámú hátrányos helyzetű kisebbség, a cigány népesség térbeni elkülönülésének esetében. A cigány népesség által legmagasabb arányban, illetve szinte egyáltalán nem lakott területek Budapesten egyaránt igen nagy kiterjedésű és térben összefüggő területeket alkotnak. Míg a belső-pesti kerületek egyre jobban slumosodó, zömében régi állami bérlakásokkal beépített területein a budapesti cigány népességnek csaknem a fele él, és ez az arány igen dinamikusan növekszik, a budai hegyvidék magas státusú, zömében új, magántulajdonú társasházakkal beépített részein szinte egyetlen cigány család sem lakik.

Napjainkban tehát a lakóhelyi szegregáció mintáinak gyökeres átalakulása van folyamatban Budapesten. A harmincas évektől kezdve a legalacsonyabb és legmagasabb státusú területek térbeni elhelyezkedését egyre inkább az jellemezte, hogy míg a legalacsonyabb státusú területek mikroszegregátumokba tömörülve, egymással területileg össze nem függő körzeteket alkotva helyezkedtek el a város különböző, de főleg pesti területein, a legmagasabb státusú körzetek zöme egyetlen összefüggő és egyre inkább kiterjedő, hatalmas térségként egyre feljebb húzódott a város budai oldalának hegyvidéki, zöldövezeti területein.

Ennek a mintának a módosulása körülbelül a hetvenes évek elejétől vált érzékelhetővé. A tömeges lakótelepi építkezések következtében az állami lakáscélú beruházások túlnyomó többsége a város egyre inkább kívül eső területeire koncentrálódott, a belső-pesti bérházas területek pedig mindjobban leromlottak. A lakótelepi lakások zömét a hetvenes évek közepéig „középmagas” státusú, fiatal családok kapták. A belső-pesti bérházas területeken egyre alacsonyabb státusú és egyre öregebb népesség maradt. Igen hasonló irányban hatott a budai társasház-építkezések felgyorsulása is. A hatvanas évek közepétől-végétől kezdve a magas státusú családok egyre gyorsuló ütemben vonulnak ki a budai zöldövezetbe. Az állami tulajdonú lakások által dominált területek leromlása - hasonlóan mindenfajta állami kezelésbe került tulajdon leromlásához - persze a város csaknem minden pontján bekövetkezett. A város térbeni-társadalmi szerkezetét alapvetően befolyásoló, nagy kiterjedésű folyamatként ez azonban csak a belső-pesti kerületekben játszódtott le, hiszen az állami tulajdonba került bérházak túlnyomó többsége itt található meg. Az állami tulajdonú bérházakból álló városrészek hanyatlása azzal magyarázható, hogy - amint ez Szelényi számos korábbi elemzéseiből ismeretes - az erősen szubvencionált lakbérek a meglévő lakásállomány karbantartását sem fedezték, nem is beszélve esetleges új állami bérlakások építéséről (Szelényi, [18] 1983).

A lakóhelyi szegregáció mintájának gyökeres átalakulása azonban nem csupán a fent említett okoknak, hanem a cigány népesség Budapestre áramlása felgyorsulásának tulajdonítható. Adataink szerint az utóbbi két évtized folyamán a cigányok gyorsuló ütemben költöztek be a Pest belvárosát körülvevő övezet rossz állapotban lévő állami bérlakásaiba.² 1986-ban a budapesti cigányok 46 százaléka már a főváros e részein élt, ez az arány pedig azóta jóval 50 százalék fölé emelkedett. Az 1971-es iskolai statisztikák szerint a cigány gyermekek aránya a budapesti általános iskolák diákjai körében 1,2 százalék volt, de ugyanez az arány a VI-IX. kerületekben már ennek több mint kétszerese, 2,7 százalék volt. 1986-ra az utóbbi arány több mint háromszorosára növekedett, és a VI-IX. kerületekben elérte a 8,3 százalékot, míg Budapest egész területén ez az arány „csupán” megkétszereződött, 2,4 százalékra emelkedett. Ezek az adatok viszonylag nagy kiterjedésű területekre vonatkoznak. A lakóhelyi koncentrálódásnak és iskolai szegregációnak köszönhetően azonban néhány elemi iskolában a cigány diákok aránya több mint harmincszor magasabb, mint a budapesti átlag. Olyan iskolák is vannak már, ahol a diákok több mint nyolcvan százaléka cigány származású. Ezzel szemben a II. és XII. kerületben, Budapest legmagasabb státusú kerületeiben, 1986-ban csupán 0,2 százalék volt a cigány gyerekek általános iskolások körében mért aránya. Legújabb adataink is e tendenciák folytatódására, a lakóhelyi és iskolai szegregáció erősödésére utalnak a városnak ebben a részében (Ladányi,[13] 1992).

Gondoljuk meg, hogy mi várható Budapesten, ha a cigány népesség bevándorlása nem csupán ebben az ütemben folytatódik, hanem még fel is gyorsul! Milyen következményei lesznek annak, ha - ahogyan ez már bizonyos mértékig ma is észlelhető - a vidéki munkanélküliség elől menekülve sok nem cigány származású szegény is Budapestre költözik?!

Migrációs folyamatok

Mint ez a korábbiakból már kitűnt, Budapesten az elmúlt néhány évtizedben olyan folyamatok indultak be, amelyek gyökeresen megváltoztathatják a város történelmileg kialakult társadalomszerkezetét. Egyfelől a város budai, hegyvidéki részén Budapesten korábban sohasem létező nagyságú és homogenitású, magas státusú, társasházak övezet alakult ki, ahol a magas státusú társadalmi csoportok a világ legtöbb nagyvárosához képest szokatlanul erős mértékben koncentrálódnak. Másfelől a belső-pesti, leromlott bérházak területeken kialakulóban van egy mind nagyobb kiterjedésű, egyre inkább homogén és a cigány népességet egyre inkább tömörítő slumövezet.

Ezek a folyamatok - mint korábban kimutattuk - már sok évvel az államszocialista rendszer bukása előtt megkezdődtek, azonban a posztkommunista átmenet körülményei között számottevően felerősödtek. Ennek oka jelentős mértékben a rendszerváltás táján beindult belső migrációs folyamatokban keresendő.

A posztkommunizmus első éveinek az egyik legvárhatóbb következménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország békébeli történetében első alkalommal csökkent a magyar városok népessége, és a községekbe való bevándorlás 1990 óta minden évben meghaladja a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek kisebb része szuburbanizáció: a városból kimenekülő közép- és felsőközéposztály migrációja. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népesség menekülése az agglomerációs térségen kívüli falvakba (Ladányi-Szelényi, 1988).

Az elvándorlás egyik meghatározó tényezője tehát a szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása. A Magyarországon a második világháború után uralomra jutott államszocialista centralizált redisztribúciós modell ugyanis talán az infrastruktúra terén eredményezte a térség legnagyobb mérvű lemaradását. Ez különösen a településfejlesztés olyan területein volt érezhető, amelyeket nemcsak ezen ágazat általános diszpreferálása, hanem a helyben megtermelt jövedelmek szisztematikus elszivattyúzása, sőt még a mindezek ellenére kibontakozó fejlődés megakadályozásának időről-időre ismétlődő kísérletei is sújtottak. Mindezek miatt érthető, hogy a centralizált redisztribúció rendszerének összeomlása után - a gazdaság legtöbb ágazatának visszaesése vagy stagnálása közepette is - igen dinamikus fejlődés van kibontakozóban az említett területeken. Az elmúlt években jelentősen megjavult a magyar települések vezetékes ivóvízzel, csatornával, vezetékes gázzal való ellátottsága, ugrásszerűen javult az ország katasztrófális, csak a harmadik világhoz hasonlítható telefonhelyzete.

Talán ennél is fontosabb változás, hogy megkezdődött az átállás a szuburbanizáció sajátos, államszocialista modelljéről a posztindusztriális társadalmakban általánosnak tekinthető szuburbanizációs modellre. A szuburbanizáció általunk

²Ennek a csoportnak a népességen belüli aránya a fővárosban 1,3% körüli volt 1971-ben és 2,4% körüli 1993-ban, amely körülbelül a magyarországi átlag fele (Kemény,[10] 1997).

államszocialistának nevezett modelljét a vidék erőforrásainak elszivattyúzása, a különböző támogatásoknak és hiteleknek településtípushoz, építési formához és az építető státusához való adminisztratív kötése hívta életre. Ennek következtében az államszocialista korszak „szuburbjei” a nagyvárosok határain belül alakultak ki, igen erősen szegregált, homogén, magas státusú, sok rejtett és kevésbé rejtett állami szubvencióval épült társasházi és villanegyedek formájában. A nagyvárosközeli településeken nem a magas státusúak laktak, hanem mezőgazdasági és ipari tevékenységeket találékonyan kombináló „utóparasztok” vagy ipari munkát vállaló, de az állami lakáselosztás adományaiban hiába reménykedő, így a városból kiszoruló, ingázásra kényszerülő „előmunkások”. A mesterséges tilalmak lebomlásával párhuzamosan sok nagyvárosból megindult a magas státusúak kiáramlása a környező településekre. Ezt a folyamatot segíti, hogy az „államszocialista szuburbanizáció” egy másik sajátosságaként, az ország gazdasági fejlettségéhez és különösen lakásállományának állapotához viszonyítva, rendkívül magas volt a hétvégi házak, nyaralók aránya, és ezek tekintélyes része a nagyvárosok közelében épült fel. E nyaralós területek egy része mára már jól érzékelhetően szintén elindult a szuburbné válás útján.

Az elvándorlás azonban ennél jóval erősebb, mert - a városokból való elköltözés másik meghatározó tényezőjeként - a fokozódó megélhetési nehézségek, magas lakbérek és közüzemi díjak miatt sok városi szegény is város környéki településre költözik. A szegények egy része azonban a várostól messzebb eső településekre szorul. Ezeken a településeken igen alacsonyak az ingatlanárak, és itt jobb eséllyel tudnak a többnyire munkanélküli szegények akkora földhöz jutni, ahol a család megtermelheti legalább egy részét annak, ami megélhetéséhez a legszükségesebb. A városi munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták.

A magyar településhálózat periferiáján új településtípus van kialakulóban; a gettósodó falu. Ezek olyan, az elmúlt évtizedben többnyire jelentős népességsökkenést elkönyvelő falvak, ahonnan mára már mindenki elköltözött, aki tehette. Ma csak a legszerencsétlenebb öregek, reményvesztett fiatalok és mindenhol máshol megfeneklett sorsú bevándorlók laknak ezekben a falvakban. A tanítón, ha egyáltalán van, és a polgármesteren, na meg a két-három közmunkáson kívül mindenki munkanélküli. Általában igen magas a cigány családok és különösen a gyerekek aránya.

Az új településtípusokban új társadalomtípus tömörül; a „falusi underclass”. Megjelenése azért is új jelenség, mert underclassosodásról eddig csak a slumosodó, általában munkanélküliek és etnikai kisebbségek által igen magas arányban lakott nagyvárosi gettók lakói esetében történt említés a szakirodalomban. Az underclass kifejezés nem egyszerűen munkanélküli, szegény vagy nagyon szegény népességet jelöl, hanem valami minőségileg teljesen újat. A szegényeknek ugyanis mindig van valami, általában persze meglehetősen periferikus és alárendelt szerepük a társadalmi-gazdasági munkamegosztás adott rendszerében. Az underclasst azonban olyanok alkotják, akik bizonyos társadalmi-gazdasági változások következtében egyszerűen „feleslegessé” válnak a munkamegosztás kialakuló új rendszerében. Nálunk ez a nagy változás az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerő-szükségletének megszűnése volt, aminek a hatását súlyosbította az, hogy eddig szinte semmi sem történt ezen munkaerő átképzése vagy valamilyen foglalkoztatása érdekében. Ez az underclass a rendszerváltás nagy vesztese, ők a tartósan perifériára szorulóak, azok - és azoknak a gyerekei -, akiknek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén valószínűleg már egész életükben nem lesz tisztességes megélhetést lehetővé tevő munkájuk, társadalombiztosításuk, nyugdíjuk. Az underclassosodás azt jelenti, hogy miközben az ország „csatlakozik Európához”, „a telekommunikáció fantasztikus vívmányain keresztül számtalan szállal kapcsolódik a világhoz”, az ország lepusztult régióiban, sőt fővárosának kellős közepén, megjelenik a harmadik világ.

Mindezek miatt a világpiaci integráció új lehetőségeket és új kihívásokat jelent a magyar társadalom számára. Ha tovább folytatódik a leszakadó térségek hanyatlása, ha a ténylegesen munkanélküliek aránya továbbra is ilyen magas szinten marad, ha az állástalanok számottevő része tartósan, esetleg egész életre szólóan munkanélkülivé válik, ha tovább romlanak a hátrányos helyzetű tanulók iskoláztatásának lehetőségei - vagyis ha tovább folytatódik a társadalom kettéválásának folyamata -, akkor a magyar társadalom számottevő része egyáltalán nem, vagy csak a legsilányabb áruk termelésének és fogyasztásának szintjén fog tudni élni az integráció adta lehetőségekkel. Le kell számolnunk azzal az illúzióval, hogy mindezeket a kérdéseket a gazdasági fellendülés majd úgyis megoldja, mert semmilyen olyan gazdasági automatizmus nem létezik, amelyik azt biztosítaná, hogy a szegénység és tartós leszakadás problémái a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan megoldódnak (Ladányi-Szelényi,[15] 1997).

Komoly kétségeink vannak azzal kapcsolatban is, hogy kellően átgondolt állami humántőke-beruházási akciók nélkül akár a szerencsésebb régiók és társadalmi csoportok esetében tartós gazdasági fellendülés indulhatna be. A kultúra, a tudomány, az oktatásügy, a technikai innováció, amely területek fejlesztését az államszocialista redistribúciós gazdaságpolitika

meglehetősen elhanyagolta, olyan húzóágazatok napjainkban, amelyek fejlesztése a gazdasági felzárkózás egyik útjának is felfogható. A nemzetközi tapasztalatok szerint azonban a humántőke fejlesztését, a legfejlettebb technikák meghonosítását a liberális piacgazdaság közepesen fejlett, félperiferikus államokban nem képes biztosítani. Nem nagyon valószínű tehát, hogy Kelet-Európa országai kikerülhetnek félperiferikus helyzetükből, ha lényegesen alacsonyabb nemzeti össztermékükből legalább viszonylagosan nem költenek többet humántőke-karbantartásra és -fejlesztésre, mint azon európai országok, amelyekhez fel akarnak zárkózni. Enélkül félő, hogy az infrastruktúra és a telekommunikáció fejlesztése terén a rendszerváltás óta elért sikerek is inkább csak az érintett lakosság nagyobb kényelmét fogják csak szolgálni, és nem válnak új, tartós növekedési pályára kiindulópontjává.

Véleményünk szerint napjainkban a gettósodási folyamat felerősödésének további szakasza van kialakulóban Budapesten. A sikeres, középosztályosodó családok eddig ugyanis általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül változtatták lakóhelyüket. Számos jel mutat azonban arra, hogy ez a helyzet kezd megváltozni. A felemelkedő családok újabban elköltöznek e területekről, és nagy családi házakat építenek Budapest külső kerületeiben vagy valamelyik szuburbanizálódó városkörnyéki településen. Mivel pedig már nagyon magas a cigány családok aránya a gettósodó területen, és nagyon rossz állapotok vannak ott, félő, hogy nem lesz olyan, többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az így támadt űrt betöltené. Fokozódni fog a legelesettebb cigány családok koncentrációja a legleromlottabb területeken, és a gettósodási trend egyre gyorsuló ütemben és egyre növekvő területen tovább fog folytatódni.

A cigány és nem cigány szegények városba áramlásának elsődleges célpontja mindig is Budapest volt. Ez már ma is sok problémát okoz a fővárosban, pedig a legelesettebbek tömeges városba áramlása még meg sem indult. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy az ország legdepriváltabb térségeiben, mindenekelőtt az egykor „bekörzetiesített” aprófalvakban, már évtizedekkel ezelőtt megindult a népesség erőteljes csökkenése. Ezért ezeken a területeken nagyon alacsonyak az ingatlanárak, ami lehetővé teszi, hogy a legszegényebbek viszonylag jó lakáskörülmények között éljenek, és még a család számára legszükségesebb élelem egy részét is meg tudják termelni. Ha azonban tovább folytatódik e térségek leromlásának folyamata, ha továbbra sem létesülnek munkahelyek ezeken a területeken, az egyszer csak beinduló konjunktúra hatására meg fog indulni a reményvesztett páriák tömeges Budapestre áramlása, és igen valószínű, hogy ennek egyik célpontja éppen a gettósodó belső pesti terület lesz.

E folyamatoknak a főváros életére gyakorolt kedvezőtlen hatása persze nyilvánvalóan nem akadályozható meg csupán városgazdálkodási és várospolitikai eszközökkel. A kedvezőtlen hatások csökkentésére és kezelhető keretek között való tartására azért lehetőség van. A gettósodási folyamatot lassítani, kedvező esetben akár megállapítani vagy megfordítani is lehet a leromlott területek rehabilitációjával. Ez azonban elképzelhetetlen a fővárosi és az érintett kerületi önkormányzatok ez irányú tevékenységének összehangolása nélkül.

Következtetések: a posztkommunista jóléti állam feladatai

Mint ez a fentiekben talán már kitűnt, a belső-pesti kerületek gettósodása országosan ható, strukturális problémák következménye. Ezért a problémák kezelése nem lehetséges csupán az önkormányzatok igen csekély mobilizálható pénzeszközeivel, a posztkommunista jóléti állam - visszafogott és a kiadásokkal igen takarékosan bánó, de határozott, mert a beavatkozás szükségességének tudatában levő - szerepvállalása nélkül. Az itt felvázolt jövőkép tehát nem elkerülhetetlen. Okos tervezés, a periferikus régiók és különösen a kistelepülések tudatos fejlesztése, Budapest belső részeinek minél előbbi rekonstrukciója, ökológiai viszonyainak gyors javítása, a ma még nem nagyon létező szociális védőháló minél sürgetőbb létrehozása, az „underclass” társadalomba való visszaemelését lehetővé tevő posztkommunista jóléti állam kiépítése - még tehet valamit. Minderre sajnos nem sok reményt látunk az önszabályozó piac bővületében élő, mindenféle tervezésben - akár város- vagy regionális tervezésben - vagy jóléti intézményrendszerben a kommunizmus ördögét sejtő politikusi-értelmiségi közegeben.

E perspektívát különösen riasztóvá teszi, hogy Budapest mintegy felkészült ennek az áradatnak a befogadására. A fővárost az a veszély fenyegeti, hogy az államszocialista késleltetett városfejlődés most mintegy az ellentétjébe csap át (Ladányi-Szelényi,[14] 1996). A harmadik világból ismert „túlurbanizációs” lökéssel a város megürülő belterületei

feltöltődnek periferikus falvainkban, hanyatló városaink szegény- és cigánytelepein underclassá degradálódott szegényekkel és romákkal.

A Magyarország térbeli-társadalmi szerkezetében megmutatkozó legújabb változások azt tükrözik, hogy az országban a posztindusztriális átalakulás jóval a szocialista rendszer bukása előtt megkezdődött. Az államszocialista korszakban ezt az átmenetet késleltették, emiatt az ellentmondásos, zsákutcába torkolló fejlődésen ment át. Mindezek miatt az államszocialista gazdasági rendszer összeomlása Kelet-Európában egybeesik a hagyományos gyáripár, valamint a hagyományos munkásosztály hanyatlásával. A posztindusztriális és a posztkommunista gazdasági válság egy időben, egymás gazdasági és szociális hatásait felerősítve jelentkezik. A gyors fejlődésnek indult szolgáltatási szektor által generált új munkahelyek viszont nem képesek felszámolni a munkanélküliséget, amelyet a gyáripárban bekövetkezett leépítések és a mezőgazdasági szektor hanyatlása idéztek elő. 1989-hez képest 1993-ban a munkahelyek száma több mint egyharmaddal csökkent. A társadalom növekvő polarizációja és az etnikai különbségek felerősödése növekvő társadalmi megosztottságot eredményeztek Budapesten. Az említett folyamatok egyik térbeli következményének tekinthető az, hogy a város belső területeinek jelentős része slumosodásnak indult. Súlyosbítja a helyzetet az, hogy a magasabb státusú társadalmi csoportok elhagyják ezeket a területeket, és a város határán belüli zöldövezetbe, vagy a város körüli szuburbanizációs gyűrűbe költöznek. A város belső területei felértékelődésének jelei egyelőre még nem mutatkoznak.

Irodalom

- [1] Andorka, R.. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. . Gondolat. Budapest.
- [2] Belleville, G.. 1962. *Morphologie de la population active a Paris. Etude des catégories socio-professionnelles par arrondissements et quartiers*. . Centre d'Etudes Economiques. Paris.
- [3] Csanádi, G. és Ladányi, J.. 1992. *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai*. . Akadémiai. Budapest.
- [4] Csizmady, A.. 1995. *A lakótelep mint szegregációs típus Budapesten (kézirat)*. .
- [5] Dangschat, J.. 1987. *Sociospatial disparities in a "socialist" city - the case of Warsaw at the end of the 1970s*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11, 1.. 37-60.
- [6] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1995. *Residential distribution and occupational stratification*. *American Journal of Sociology* 60.. 493-503.
- [7] Gisser, R.. 1969. *Ökologische Segregation der Berufsschichten in Großstädten*. In: L. Rosenmayr-S. Hollinger (eds.): *Sociologieforschung in Österreich*. . 199-219. Verlag Hermann Bohlhaus. Wien.
- [8] Hamnett, C.. 1976. *Social change and social segregation in inner London, 1961-1971*. *Urban Studies*. 13.. 261-71.
- [9] Kaufmann, A.. 1978. *Sozialräumliche Gliederung der österreichischen Großstadtregionen I-II*. . Institut für Stadtforschung. Wien.
- [10] Kemény, I.. 1997. *A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében)*. *Magyar Tudomány*, 6..
- [11] Konrád, G. és Szelényi, I.. 1972/1977. *Social conflicts of under-urbanization*. In: M. Harloe (ed.) *Captive Cities*. . 157-74. Wiley. Chichester.
- [12] Ladányi, J.. 1989. *Changing patterns of residential segregation*. *International Journal for Urban and Regional Research* 13.. 555-572.
- [13] Ladányi, J.. 1992. *Gondolatok a középső Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom* 3-4.. 75-88.
- [14] Ladányi, J. és Szelényi, I.. 1996. *The Making of the Rural Underclass - The Rural Ghetto of Poor Gypsies in Csenyété (kézirat)*. .

- [15] Ladányi, J. és Szelényi, I.. 1997. *Chancen für einen postkommunistischen "New Deal"*. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 21.. 30-65.
- [16] Ladányi, J. és Szelényi, I.. 1998. *Class, ethnicity and urban restructuring in post-communist Hungary*. In: Gy. Enyedi (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. . 67-86. Akadémiai. Budapest.
- [17] Roof, W. C. és Van Valey, T. L.. 1972. *Residential Segregation and social differentiation in american urban areas*. *Social Forces* 51.. 87-91.
- [18] Szelényi, I.. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. . Oxford University Press. Oxford.
- [19] Uyek, E. S.. 1964. *Residential distribution and stratification 1950-60*. *American Journal of Sociology* 69.. 491-8.

A lakóhelyi szegregáció változó formái Budapesten

Ladányi, János
Szerkesztette Enyedi, György

2007

A rendszerváltás után Budapesten felerősödött a lakóhelyi szegregáció. Felgyorsult a magasabb társadalmi státusúak kiköltözése a fővároson belüli, még üres zöldövezeti területekre és megindult kiáramlásuk a főváros környéki szuburbán térségek felé. A pesti belvárost körülvevő slum állapota gyorsabban romlott, mint valaha. Felgyorsult a hátrányos helyzetű társadalmi és etnikai csoportok beözönlése ezen övezetekbe. Ezen folyamatok következtében Budapest egyre inkább két részre szakad. A város azon részei, ahol a magasabb státusúak élnek, egyre inkább a hasonló jellegű nyugat-európai városrészekhez kezdenek hasonlítani. Ezzel éles ellentétben, azok a városrészek, ahol a posztkommunista átmenet vesztesei laknak, egyre inkább a harmadik világ szegényei által lakott slumokhoz válnak hasonlatossá.

Társadalmi csoportok közötti szegregáció

Mielőtt rátérnénk a lakóhelyi szegregáció alakulásában a legutóbbi néhány évben bekövetkezett számottevő változás elemzésére, röviden összefoglaljuk a szociális és etnikai szegregáció alakulásával kapcsolatos korábbi kutatásaink fontosabb eredményeit.

A népszámlálások 1930-1990 közötti budapesti adatainak elemzése alapján, az összehasonlítás minden módszertani nehézsége ellenére, meglehetősen világos tendencia rajzolódik ki.¹ Ezek szerint a harmincas években enyhén felerősödött az alacsony és magas státusú népesség közötti térbeni elkülönülés mértéke, a negyvenes években viszont igen számottevően csökkent a szegregáció. Ez utóbbi nyilvánvalóan elsősorban az ezen évtized közepén-végén lezajlott nagy társadalmi átalakulásnak tulajdonítható. Helytelen lenne azonban ebből az államszocialista város- és lakásgazdálkodás szegregációt gyengítő hatására következtetni Statisztikailag bizonyítható ugyanis, hogy már az ötvenes években jelentősen lelassult a szegregáció mértékének csökkenése. A hatvanas években a térbeni elkülönülés fokozatosan erősödni kezdett, a hetvenes évekre lényegében az előző évtized végének viszonylag magas aránya stabilizálódott, majd a nyolcvanas években ismét, ezúttal igen jelentős mértékben, fokozódott a szegregáció. Fontos megemlíteni, hogy ezek a tendenciák lényegében egybeesnek az ugyanazon időszakban lezajlott legfontosabb strukturális átalakulásokkal, mindenekelőtt a társadalmi mobilitással kapcsolatban feltárt főbb tendenciákkal.² Az 1970-1990-es időszak viszonylag stabil helyzettel jellemezhető, miközben a fizikai dolgozók esetében a lakóhelyi szegregáció enyhe csökkenése figyelhető meg.

A különböző társadalmi csoportok közötti térbeni elkülönülés erősségének csökkenése tehát lényegében arra az időszakra esik, amikor már felbomlott a korábbi rendszerre jellemző struktúra, de az új, az államszocializmusra jellemző még nem alakult ki teljesen, amikor már megszűntek a korábbi privilégiumok, de az új rendszer még nem alakította ki és erősítette meg a rá sajátosan jellemző egyenlőtlenségrendszert. A szegregáció mértékének csökkenése tehát nem magyarázható a kelet-európai szocialista társadalmakban meghonosodott város- és lakásgazdálkodási rendszerekre jellemző egalitáriánus célkitűzések érvényesülésével, hiszen a szegregáció csak abban az időszakban csökkent, amikor ez a rendszer még kialakulófélben volt, utána viszont 1970-ig emelkedő, azután pedig ingadozó tendenciát mutatott.

Áttérve most már az alacsony státusú népesség térbeni elkülönülése legfontosabb sajátosságainak vizsgálatára, mindenekelőtt a szegregációs görbének az irodalomban bevettnek tekintettől karakterisztikusan eltérő alakjára kell felhívni a figyelmet. Ez abban jut kifejeződésre, hogy - mivel bármilyen számú, nagyságú vagy lehatároltságú területi egységre végeztük is el vizsgálódásainkat, a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportok indexei számottevően

¹Ladányi,[16] 1988.

²Andorka,[1] 1982.

alacsonyabbak voltak, mint a hierarchia tetején elhelyezkedőkéi - a szegregációs görbe nem U, hanem J alakot mutatott.³ E jelenség okait elemezve annak idején arra a következtetésre jutottunk, hogy a szegregációs görbe alakulása semmiképpen sem a piaci modellről radikálisan eltérő államszocialista város- és lakáspolitikai következményeivel magyarázható. Egyrészt Budapesten az általunk vizsgált egész ötvenéves időszakra kimutatható a szegregációs görbe „szabálytalan” alakja. Másrészt a mások által különböző európai nagyvárosokra elvégzett kutatások nyomán szintén „szabálytalan” alakú szegregációs görbe rajzolódik ki.⁴

A szegregációs görbe „szabálytalan” alakulása tehát az európai nagyvárosok esetében meglehetősen általánosnak tekinthető. Ennek oka véleményünk szerint a nagyvárosokon belüli hatalmi viszonyok alakulására vezethető vissza. Míg a magas státusú társadalmi csoportoknak lehetőségük van arra, hogy gyakorlatilag oly módon és a városnak azon területeire koncentrálódjanak, ahogyan és ahová kívánnak, az alacsony státusúak csak úgy és csak oda szegregálódhatnak, ahogyan és ahová „megengedik nekik”. A magas státusúak tehát rendszerint saját városrészt vagy városrészeket foglalnak el a városban, ott sajátosan jellemző beépítésmódot, előnyös szubvencionálási rendszert, iskolai és szolgáltató hálózatot alakítanak ki maguk számára, ahonnan különböző „kizárási taktikákkal” tartják távol a „nem oda valókat”. Ezzel szemben az alacsony státusú társadalmi csoportok a városnak csak azon területein lakhatnak, ahová még vagy már senki sem akar költözni. Ők csak a legkedvezőtlenebb feltételek közötti lakhatás igen tág lehetőségei között „választhatnak”. A fentiek következtében - legalábbis az európai nagyvárosok esetében - tendencia van arra, hogy a magas státusúak inkább kevés, rendszerint nagy kiterjedésű és térben is összefüggő területre vagy területekre különülnek el, míg az alacsony státusúak rendszerint inkább több, kisebb területű és térben össze nem függő „mikroszegregátumban” tömörülnek. Nem szegregálódásuk mértéke, hanem annak formája tér el gyökeresen egymástól.

Etnikai alapú szegregáció

Mindez az észak-amerikai nagyvárosok esetében azért alakult másként,⁵ mert ott nem egyszerűen különböző státusú társadalmi-foglalkozási csoportok, hanem különböző etnikumok térbeni elkülönülése figyelhető meg. A társadalmi és az etnikai különbségek igen szorosan fonódnak össze egymással, és a leghátrányosabb társadalmi-foglalkozási csoport zöme a fekete kisebbség köréből kerül ki. Mivel a hátrányos helyzetű etnikai csoportokat a társadalmi hierarchiában elfoglalt kedvezőtlen helyzetükön túl az etnikai előítéletek és kirekesztések egész rendszere is sújtja, e népesség térbeni elkülönülése nemcsak erősebb, de alapvetően más minta szerint is történik, mint ezt az alacsony státusú népesség esetében az európai nagyvárosokban megfigyelhettük. Ezért az észak-amerikai nagyvárosokban az erős etnikai szegregáció elfedi az alacsony és a magas státusú népesség térbeni elkülönülésének valószínűleg itt is megragadható eltérő mintáját, és az alacsony státusúak itt hasonlóan kevés, nagy kiterjedésű és területileg összefüggő városrészekben szegregálódnak, mint a magas státusúak.

A '80-as, '90-es években a fenti összefüggés kimutatható volt Budapesten is az egyetlen nagy létszámú hátrányos helyzetű kisebbség, a cigány népesség térbeni elkülönülésének esetében. A cigány népesség által legmagasabb arányban, illetve szinte egyáltalán nem lakott területek Budapesten egyaránt igen nagy kiterjedésű és térben összefüggő területeket alkottak. Míg a belső pesti kerületek egyre jobban slumosodó, zömében régi állami bérlakásokkal beépített területein a budapesti cigány népességnek csaknem a fele élt, és ez az arány igen dinamikus módon növekedett, a budai hegyvidék magas státusú, zömében új, magántulajdonú társasházakkal beépített részein szinte egyetlen cigány család sem lakott.⁶

A rendszerváltást megelőző egy-két évtizedben tehát a lakóhelyi szegregáció mintáinak gyökeres átalakulása ment végbe Budapesten. A harmincas évektől kezdve a legalacsonyabb és legmagasabb státusú területek térbeni elhelyezkedését egyre inkább az jellemezte, hogy míg a legalacsonyabb státusú területek mikroszegregátumokba tömörülve, egymással területileg össze nem függő körzeteket alkotva helyezkedtek el a város különböző, de főleg pesti oldalán, a legmagasabb státusú körzetek zöme egyetlen összefüggő és egyre inkább kiterjedő, hatalmas térségként egyre feljebb húzódott a város budai oldalának hegyvidéki, zöldövezeti területein.

Ennek a mintának a módosulása körülbelül a hetvenes évek elejétől vált érzékelhetővé. A tömeges lakótelep-építések következtében az állami lakáscélú beruházások túlnyomó többsége a városközponttól egyre távolabbi területekre

³Csanádi-Ladányi,[3] 1992.

⁴Belleville,[2] 1962; Dauschat, 1987; Kaufmann,[10] 1978; Gisser,[7] 1969; Hamnett,[8] 1976.

⁵Duncan-Duncan,[5] 1955; Uyek,[26] 1964; Roof-Van Valey,[24] 1972.

⁶Ladányi,[17] 1989.

koncentráldott, a belső-pesti bérházas körzetek pedig mind jobban leromlottak. A lakótelepi lakások zömét a hetvenes évek közepéig „középmagas” státusú, fiatal családok kapták. A belső-pesti bérházas területeken egyre alacsonyabb státusú és egyre öregebb népesség maradt. Igen hasonló irányban hatott a budai társasház-építkezések felgyorsulása is. A hatvanas évek közepétől-végétől kezdve a magas státusú családok egyre gyorsuló ütemben vonultak ki a budai zöldövezetbe. Az állami tulajdonú lakások által dominált területek leromlása - hasonlóan mindenfajta állami kezelésbe került tulajdon leromlásához - persze a város csaknem minden pontján bekövetkezett. A város térbeni-társadalmi szerkezetét alapvetően befolyásoló, nagy kiterjedésű folyamatként ez azonban csak a belső-pesti kerületekben játszódott le, hiszen az állami tulajdonba került bérházak túlnyomó többsége itt található meg. Az állami tulajdonú bérházakból álló városrészek hanyatlása azzal magyarázható, hogy - amint ez Szelényi számos korábbi elemzéseiből ismeretes - az erősen szubvencionált lakbérek a meglévő lakásállomány karbantartását sem fedezték, nem is beszélve esetleges új állami bérlakások építéséről.⁷

A lakóhelyi szegregáció mintájának gyökeres átalakulása azonban nem csupán a fent említett okoknak, hanem a cigány népesség Budapestre áramlása felgyorsulásának is tulajdonítható. Adataink szerint a '80-as, '90-es évek folyamán a cigányok gyorsuló ütemben költöztek be a Pest belvárosát körülvevő övezet rossz állapotban lévő állami bérlakásaiba. A cigány népesség aránya Budapesten 1971-ben 1,3 százalék, 1993-ban már ennek csaknem kétszerese, 2,4 százalék volt. Ez körülbelül a fele volt az akkori magyarországi átlagnak.⁸ Számításaink szerint 1986-ban a budapesti cigányok 46 százaléka már a főváros e részein élt, ez az arány pedig azóta jóval 50 százalék fölé emelkedett. Az 1971-es iskolai statisztikák szerint a cigány gyermekek aránya a budapesti általános iskolák diákjai körében 1,2 százalék volt, de ugyanez az arány a VI-IX. kerületekben már ennek több mint kétszeresét, 2,7 százalékot tett ki. 1986-ra az utóbbi arány több mint háromszorosára növekedett, és a VI-IX. kerületekben elérte a 8,3 százalékot, míg Budapest egész területén ez az arány „csupán” megkétszereződött, 2,4 százalékra emelkedett.⁹ Ezek az adatok viszonylag nagy kiterjedésű területekre vonatkoznak. A lakóhelyi koncentráldásnak és iskolai szegregációnak köszönhetően azonban néhány elemi iskolában a cigány diákok aránya több mint harmincszor magasabb volt, mint a budapesti átlag. Az 1980-as évek végén olyan iskolák is voltak már, ahol a diákok több mint nyolcvan százaléka cigány származású volt. Ezzel szemben a II. és XII. kerületben, Budapest legmagasabb státusú kerületeiben, 1986-ban csupán 0,2 százalék volt a cigány gyerekek általános iskolások körében mért aránya. Az 1990-es évek elejére vonatkozó adataink is e tendenciák folytatódására, a lakóhelyi és iskolai szegregáció erősödésére utaltak a városnak ebben a részében.¹⁰

Migrációs folyamatok

Mint ez a korábbiakból már kitűnt, Budapesten a rendszerváltást megelőző egykét évtizedben olyan folyamatok indultak be, amelyek gyökeresen megváltoztatták a város történelmileg kialakult társadalomszerkezetét. Egyfelől a város budai, hegyvidéki részén korábban sohasem létező nagyságú és homogenitású, magas státusú, társasház-övezet alakult ki, ahol a magas státusú társadalmi csoportok a világ legtöbb nagyvárosához képest szokatlanul erős mértékben koncentráldódnak. Másfelől a belső-pesti, leromlott bérházas területeken kialakulóban volt egy mind nagyobb kiterjedésű, egyre inkább homogén és a cigány népességet egyre inkább tömörítő gettósodó rész.

Ezek a folyamatok - mint korábban kimutattuk - már sok évvel az államszocialista rendszer bukása előtt megkezdődtek, azonban a posztkommunista átmenet körülményei között számottevően felerősödtek. Ennek oka jelentős mértékben a rendszerváltás táján beindult belső migrációs folyamatokban keresendő.

A posztkommunizmus első éveinek az egyik legváratlanabb következménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország békebeli történetében első alkalommal csökkent a magyar városok népessége, és a községekbe való bevándorlás 1990 óta minden évben meghaladja a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek kisebb része szuburbanizáció: a városból kimenekülő közép- és felső-középosztály migrációja. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népesség menekülése az agglomerációs térségen kívüli falvakba.¹¹

⁷Szelényi,[25] 1972.

⁸Kemény,[12] 1997.

⁹Ladányi,[17] 1989.

¹⁰Ladányi,[14] 1992.

¹¹Ladányi-Szelényi,[19] 1997.

Az elvándorlás egyik meghatározó tényezője tehát a szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása. A Magyarországon a második világháború után dominánssá váló államszocialista centralizált redisztribúciós modell ugyanis talán az infrastruktúra terén eredményezte a térség legnagyobb mérvű lemaradását. Ez különösen a településfejlesztés olyan területein volt érezhető, amelyeket nemcsak ezen ágazat általános diszpreferálása, hanem a helyben megtermelt jövedelmek szisztematikus elszivattyúzása, sőt még a mindezek ellenére kibontakozó fejlődés megakadályozásának időről-időre ismétlődő kísérletei is sújtottak. Mindezek miatt érthető, hogy a centralizált redisztribúció rendszerének összeomlása után - a gazdaság legtöbb ágazatának visszaesése vagy stagnálása közepette is - igen dinamikus fejlődés bontakozott ki az említett területeken. Jelentősen javult a magyar települések vezetékes ivóvízzel, csatornával, vezetékes gázzal való ellátottsága, ugrásszerűen javult az ország katasztrofális telefonhelyzete.

Talán ennél is fontosabb változás, hogy megkezdődött az átállás a szuburbanizáció sajátos, államszocialista modelljéről a posztindusztriális társadalmakban általánosnak tekinthető szuburbanizációra. A szuburbanizáció általunk államszocialistának nevezett modelljét a vidék erőforrásainak elszivattyúzása, a különböző támogatásoknak és hiteleknek településtípushoz, építési formához és az építető státusához való adminisztratív kötése hívta életre. Ennek következtében az államszocialista korszak „suburb-jei” a nagyvárosok határain belül alakultak ki, igen erősen szegregált, homogén, magas státusú, sok rejtett és kevésbé rejtett állami szubvencióval épült társasházi és villanegyedek formájában. A nagyvárosközeli településeken nem a magas státusúak laktak, hanem mezőgazdasági és ipari tevékenységeket találékonyan kombináló „utóparasztok” vagy ipari munkát vállaló, de az állami lakáselosztás adományaiiban hiába reménykedő, így a városból kiszoruló, ingázásra kényszerülő „előmunkások”. A mesterséges tilalmak lebomlásával párhuzamosan sok nagyvárosból megindult a magas státusúak kiáramlása a környező településekre. Ezt a folyamatot segítette, hogy az „államszocialista szuburbanizáció” egy másik sajátosságaként, az ország gazdasági fejlettségéhez és különösen lakásállományának állapotához viszonyítva, rendkívül magas volt a hétfélig házak, nyaralók aránya, és ezek tekintélyes része a nagyvárosok közelében épült fel. E nyaralós területek egy része szintén elindult az elővárossá válás útján.

Az elvándorlás azonban ennél jóval erősebb volt, mert - a városokból való elköltözés másik meghatározó tényezőjeként - a fokozódó megélhetési nehézségek, magas lakbérek és közüzemi díjak miatt sok városi szegény is város környéki településre költözött. A szegények egy része azonban a várostól messzebb eső településekre szorult. Ezeken a településeken igen alacsonyak az ingatlanárak, és itt jobb eséllyel tudtak a többnyire munkanélküli szegények akkora földhöz jutni, ahol a család megtermelheti legalább egy részét annak, ami megélhetéséhez a legszükségesebb. A városi munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták.

A magyar településhálózat periferiáján új településtípus volt elterjedőben; a gettósodó falu. Ezek olyan, az elmúlt évtizedben többnyire jelentős népességszökkenést elkönyvelő falvak, ahonnan mindenki elköltözött, aki csak tehetett. Egyre inkább csak a legszerencsétlenebb öregek, reményvesztett fiatalok és mindenhol máshol megfeneklett sorsú bevándorlók laktak ezekben a falvakban. A tanítón, ha egyáltalán van, és a polgármesteren, na meg a két-három közmunkáson kívül mindenki munkanélküli. Rendszerint igen magas a cigány családok és különösen a cigány gyerekek aránya.¹²

Az új településtípusban tehát új társadalomtípus tömörül; a kelet-európai falusi underclass. Megjelenése azért is új jelenség, mert underclassosodásról eddig csak a slumosodó, általában munkanélküliek és etnikai kisebbségek által magas arányban lakott, nagyvárosi gettók lakói esetében történt említés a nyugati szakirodalomban. Az underclass kifejezés nem egyszerűen munkanélküli, szegény vagy nagyon szegény népességet jelöl, hanem valami minőségileg teljesen újat. A szegényeknek ugyanis mindig van valami, általában persze meglehetősen periférikus és alárendelt szerepük a társadalmi-gazdasági munkamegosztás adott rendszerében. Az underclasst azonban olyanok alkotják, akik bizonyos társadalmi-gazdasági változások következtében egyszerűen „feleslegessé” válnak a munkamegosztás kialakuló új rendszerében. Kelet-Európában ez a nagy változás az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerő-szükségletének megszűnése volt, aminek a hatását súlyosbította az, hogy eddig igen kevés történt ezen munkaerő átképzése vagy valamilyen foglalkoztatása érdekében. Ez az underclass a rendszerváltás nagy vesztese, ők a tartósan perifériára szorulóak, azok - és azoknak a gyerekei, sőt unokái -, akiknek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén valószínűleg már egész életükben nem lesz tisztességes megélhetést lehetővé tevő munkájuk, társadalombiztosításuk, nyugdíjuk, tehát kizáródtak a társadalomból.

¹²Durst,[6] 2000; Havas,[9] 1999; Ladányi-Szelényi,[21] 2004; Virág,[27] 2006.

Kelet-Európában, így Magyarországon is tehát az undeclass-képződés nem kizárólag nagyvárosi, hanem legalább ilyen mértékig falusi jelenség. Sajátosan kelet-európai jelenség az is, hogy az iparosodás viszonylag újkeletű volta, erőltetett jellege és mindenekelőtt a „késleltetett urbanizáció”¹³ - a városfejlődés rovására szisztematikusan előnyben részesített iparosítás, ami egyebek mellett abban nyilvánult meg, hogy a városokban épített lakóhelyek száma rendre elmaradt az újonnan létesülő városi munkahelyek számától - hatására a nagyvárosi szegénység mindezidáig elsősorban faluról kapja utánpótlását és megőrizte a legszegényebb falusi térségekhez fűződő igen erőteljes kapcsolódását.¹⁴

A budapesti etnikai gettó széttöredezése és a falusi gettósodás felgyorsulása

Az 1990-es évek közepétől a gettósodási folyamat újabb szakasza indult be Budapesten. A sikeresen középosztályosodó családok addig ugyanis általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül változtatták lakóhelyüket. Számos jel mutatott azonban arra, hogy ez a helyzet megváltozott. Hasonlóan az amerikai etnikai gettók esetében a fekete középosztály kialakulásával párhuzamosan kibontakozó tendenciához, a felemelkedő roma családok egyre inkább elköltöztek a belső-pesti slumból, és nagy családi házakat építettek Budapest külső kerületeiben vagy valamelyik szuburbanizálódó városkörnyéki településen. Mivel pedig már nagyon magas volt a cigány családok aránya a gettósodó területen, és nagyon rossz állapotok voltak ott, nem volt olyan, többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az így támadt űrt betölthette volna. Fokozódott a legelesettebb cigány családok koncentrációja a legleromlottabb területeken, és a gettósodási trend egyre gyorsuló ütemben és egyre növekvő területen folytatódott tovább.

Mindezek alapján az ezredforduló táján a belső-pesti kerületek gettósodásának felgyorsulására lehetett számítani. Úgy gondoltuk, hogy ez csak a belső-pesti slum valóságos értelemben vett társadalmi rehabilitációjának és e területek meglehetősen rossz környezeti állapotának megváltoztatására irányuló programok, továbbá a leszakadó vidéki térségek népességmegtartó erejét növelő komplex térségfejlesztési projektek együttes megvalósulása esetén lehetne elkerülhető.¹⁵

Azonban ennek akkor csak igen kevés jelét láttuk, és az azóta eltelt időszak fejleményei is más irányba mutattak.

A rendszerváltást követő gazdasági válság - ami Magyarország békebeli történetének legsúlyosabb gazdasági visszaesése volt - társadalmi következményei jelentős mértékben elkerülhetetlenek voltak. Témánk szempontjából itt az érdemel elsősorban említést, hogy nem gondoljuk azt, hogy elkerülhető lett volna az az igen fájdalmas folyamat, amelynek keretében az államilag erősen szubvencionált és hagyományos piacait hirtelen elvesztő szocialista állami nagyipar összeomlása után alacsonyan képzett nagyipari munkások tömegei váltak munkanélkülivé, és ezek egy része, különösen az ingázó és a városokban megkapaszkodni még nem képes munkások és családjaik kiszorultak a városokból. Amit állítunk, az az, hogy valamivel óvatosabb gazdasági stratégiával, aktívabb munkaerő-politikával, és mindenekelőtt korszerűbb, a megváltozott körülményekhez jobban alkalmazkodó szociálpolitikával valamelyest mérsékelni lehetett volna - és lehetne ma is - az elkerülhetetlen megrázkódtatások hatását.

Ez nem utolsó sorban éppen a települési önkormányzatok feladata lett volna. Az önkormányzatok nagyon sokat tehetek volna a tartósan leszakadók, a lakhatásuk biztonságában megingottak problémájának kezelése érdekében. Azok azonban nem egyszerűen nem voltak felkészülve erre, hanem nyugodtan állítható az, hogy jelenlegi formájában ez az intézmény a tartósan leszakadók kirekesztésének felerősítése irányába működik.¹⁶ A budapesti önkormányzatok által levezényelt ún. rehabilitációs projektek története meglehetősen egyértelműen bizonyítja ezt.

A rendszerváltás után a hirtelen tulajdonossá vált önkormányzatok eleinte nem nagyon tudták, mit is kezdenek a rájuk bízott lakásvagyonnal. Az önkormányzati lakások privatizációjával voltak elfoglalva, és nem sok figyelmet fordítottak arra, hogy az abból befolyt tetemes pénzt - noha a törvény ezt előírta - a területükön levő épületek felújítására fordítsák. Az önkormányzatok ráadásul egyre zűrzavarosabb ingatlanügyletekbe is belebonyolódtak, amelyek újabb bontássorozathoz vezettek. A történet többször, több helyen ismétlődött. Megjelent egy befektető, aki telket akart venni, de kizárólag üres

¹³Konrád-Szelényi,[13] 1971.

¹⁴Kemény,[11] 1972; Ladányi-Szelényi,[22] 1997.

¹⁵Ladányi-Szelényi,[19] 1997.

¹⁶Ladányi,[18] 2000.

telek megvásárlására mutatott hajlandóságot. Az önkormányzat pedig előzékenyen kiürítette a telken álló házak lakásait, valahogy kártalanította a lakókat, és lebontotta az épületet. Csakhogy gyakran előfordult, hogy mire előállt az üres telek, a befektető már eltűnt. Nem utolsó sorban azért, mert semmiféle szerződés nem kötelezte őt a vételi ajánlat fenntartására. Több hasonló történet után az önkormányzatok úgy próbálták magukat bebiztosítani, hogy a leghalványabb befektetői szándék nélkül is lebontatták az eladásra szánt épületeket, nehogy odébbálljon a vevő, mire sikerül megszabadulni a lakóktól. Így aztán sokkal több telket tisztítottak meg az ott álló házaktól és lakóiktól, mint amennyit végül sikerült értékesíteni.

Ráadásul a rendszerváltás utáni években igen sok volt az üresen álló, önkormányzati tulajdonú ingatlan - ezek többsége persze komfort nélküli szükséglakás, mosókonyha, pince vagy egyéb odú volt -, amelyekbe munkanélkülivé vált szegények, kilakoltatottak, vagy vidékről városba menekülő nincstelenek költöztek. Az önkormányzatok - amelyek gondos tulajdonoshoz nem illően karban sem tartották, de le sem bontották ezeket az ingatlanokat, sőt, gyakran még létezésükről sem tudtak - igen hamar a magántulajdon szigorú védelmezőjeként léptek fel az „önkéntes lakásfoglalkozókkal” szemben. Mivel semmiféle kikényszeríthető jogszabály sem kötelezte őket arra, hogy gondoskodjanak azokról, akik arra leginkább rászorulnak, a tipikusan sokgyerekes „önkéntes” családokat, amint lehetett, kitették az utcára. Akik - más választásuk nem lévén - még aznap éjjel feltörték egy másik lakást. A hatóságok hol az egyik, hol a másik kerületben voltak rámenősebbek: a kerületek tehát időről-időre „körbekergették” a fővárosban a nincstelen páriákat.

E spontán és esetleges technikákat fejlesztették tovább és intézményesítették a belső-pesti kerületek által kidolgozott „rehabilitációs projektek”. Ezeknek alig van valami közük a kijelölt városrész fizikai és társadalmi értelemben vett megújításához. Leginkább önkormányzati kommunikációs stratégiákként értelmezhetők, amelyek a kvázi-tulajdonossá vált önkormányzatok amatőr - és korrupciós ügyletekkel terhelt - dzsentrifikációs törekvéseit igyekeznek leplezni. Közös jellegzetességük pedig az, hogy az önkormányzatok mindenekelőtt azoktól az épületektől igyekeztek megszabadulni, amelyekben főleg szegény és cigány családok laktak. Ezek többnyire persze valóban leromlott állapotú, komfort nélküli ingatlanok voltak. Egyik-másik „nagy modernizátor” polgármester vagy főépítész pedig sokkal fogékonyabb a problémák ilyen gyors és radikális megoldására - amit ebben az esetben az épület földig rombolása, és helyére valami korszerűnek vélt ház építése jelent -, mint a problémák fokozatos és finom kezelésére. Ilyen megoldás lehetett volna a valóban silány épületek bontása után a meglévők fokozatos felújítása és komfortosítása, vagy legalább az ilyen irányú spontán módon beindult folyamatok eltűrése és némi ösztönzése. Ám erre alig akadt példa.

A főleg szegények által lakott házak, városrészek elsősorban azért lettek a budapesti rehabilitációs projektek első számú áldozatai, mert a jelenlegi szabályozási viszonyok mellett egyenesen törvényszerű, hogy a helyi önkormányzatok igyekeznek megszabadulni a területükön élő legszegényebektől. Azok ugyanis többnyire munkanélküliek, ezért adót sem fizetnek, viszont „sok gyerekük van”, „állandóan segélyért kuncsorognak”, és különben is, „rengeteg baj van velük”.

Ráadásul az egykori állami lakásállomány kimazsolázása után önkormányzati tulajdonban maradt, erősen leromlott állapotú lakások bére még a fenntartási költségeket sem fedezi. Mivel pedig az önkormányzatokat mindmáig semmilyen jogszabály sem kötelezi arra, hogy a területükön élők számára bármiféle lakhatási és szociális minimumot biztosítsanak, semmi sem állta és állja útját annak, hogy a főváros slumosodó, belső-pesti kerületeinek „rehabilitációja” - a meghirdetett célokkal szöges ellentétben - ne igen nagy arányú népességcserével menjen végbe. Legelőször a Ferencváros, majd a Teréz-, később az Erzsébet-, legújabban a Józsefváros legértékesebb, belső és középső részeinek legszegényebb lakóit kényszerítették arra, hogy korábbi lakásaikból - és persze gyakran még a kerületből, sőt a fővárosból is - elköltözzenek. A „szegénytelenítés” helyenként alapos etnikai tisztogatással ért fel, melynek során egész városrészeket „cigánytalanítottak”.

Ezen akciók nemcsak morális szempontból kérdőjelezhetők meg. Bár keveset beszélnek róla, de érdemes végig gondolni, mi történt az elköltözni kényszerült családokkal. A rehabilitációs területekről kiszorított népesség egy része, többnyire a korábbinál is nyomorúságosabb körülmények között budapesti szegény- és cigánytelepeken talált lakhelyet. Ez tovább fokozta a szociális és etnikai alapú szegregációt és a gettósodást a fővárosban. Még kilátástalanabb helyzetbe kerültek azok, akik a fővárosból is kiszorultak. Mivel a lakásukért kapott összeg igen csekély volt, sokan csak minden munkalehetőségtől távol eső, fogyó népességű, gettósodó faluban tudtak maguknak lakást vásárolni. Végül sok olyan család is volt, amely vagy azért, mert rövid idő alatt felélte a kárpótlásként kapott összeget, vagy azért, mert rokonai, alkalmi ismerősei kifosztották, hamar hajléktalanná vált.

A budapesti rehabilitációk történetének a legújabb fejleménye az, hogy másfél évtizeddel a rendszerváltás és az önkormányzatok létrejötte után - amely időszakban egyetlen, a városrész valódi szociális és fizikai megújulását

eredményező rehabilitációs projekt sem valósult meg Budapesten -, az illetékes kerületek, a főváros és a szociális tárca 2005 szeptemberében szándéknyilatkozatot írtak alá három fővárosi terület „szociális rehabilitációjáról”. Ezeknek a projekteknek a híradások szerint az lenne a lényege, hogy - a korábbiaktól eltérően - „az érintett városrészben nemcsak az épületeket és a közterületeket hozzák rendbe, hanem arra is törekednek, hogy az ott élők a rekonstrukció után ne költözzenek máshová, helyben javuljanak az életkörülmények”. A megállapodásnak „csak” az a baja, hogy a három kijelölt „akcióterület” Budapest három talán leplepusztultabb, szegényeket és cigányokat legmagasabb arányban koncentráló városrésze. Miután tehát gazdaságossági okokra és az alacsony komfortfokozatra hivatkozva a korábbi rehabilitációnak nevezett akciók során lebontották a főváros számos értékes, műemlék jellegű épületét, kizsuppolták a szegények és a cigányok tekintélyes részét, most kijelölték a városnak három olyan területét, amelyből kettőt teljes mértékben, a harmadikat pedig jelentős részben már kialakulásuk idején is bűn volt felépíteni. Ahol azután a mostani tervek szerint - a nagyszabású „szociális rehabilitációs” programot aláíró egyik kerület alpolgármesterének igen szemléletes megfogalmazása szerint - „szociális lakóparkot” fognak kialakítani, lehetőleg magas fallal körülvéve, állandó rendőri jelenléttel, ahogyan az egy jobb lakóparkhoz illik. Itt azután majd a lehető legnagyobb mértékben megtartják a lakosságot, hadd javuljanak helyben az életkörülmények. Sőt - és gyanítható, hogy ez lehet ezeknek a szociális rehabilitációnak nevezett akcióknak az igazi céljuk - még újabb szegény és cigány családokat is fognak a kerület rehabilitáció által „megtisztított” részeiből ideköltöztetni.

A belső-pesti városrészekben mára új helyzet kezd kialakulni. Mára ugyanis már jóformán befejezettnek tekinthető a legszegényebbek és a romák által magas arányban lakott területek „megtisztítása” és az ilyen épületek lebontása vagy más funkcióra való átalakítása. A tulajdonukba kapott vagyon felélésében érdekelt helyhatóságok figyelme ezért ma a még meglevő önkormányzati tulajdonmorzsák felé fordult. Ezzel magyarázható az, hogy a belső pesti kerületekben ma gyakorlatilag mindegyik műemléki védettség alatt nem álló önkormányzati tulajdonú épület veszélyben van. Komoly veszély fenyegeti ezen túl még a szomszédos telken vagy telkeken elhelyezkedő házakat is, még akkor is, ha részben, vagy teljes egészében magántulajdonban vannak. A befektetők ugyanis a szomszédos telkek összevonásában és a történelmileg kialakult városrészek karakterétől teljesen idegen épületmonstrumok építésében érdekeltek.

A meggondolatlan, és gyakran legalábbis korrupció- és pártfinanszírozás-gyanús ügyleteknek tehát értékes épületek és városrészek estek és esnek áldozatul. Ami felépül az többnyire a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető korszerűnek és színvonalasnak. Ráadásul mindez a fővárosi népesség jelentős mértékű és tartós csökkenése közepette, és a budapesti lakóterületeknek a zöldövezetek valamint a funkciójukat veszített egykori ipari területek felé való állandó terjeszkedésének időszakában ment és megy ma is végbe. Ésszerű várostervezői szempontokkal tehát aligha támasztható alá az amúgy is túlsúlyos belső-pesti városrészek beépítési intenzitásának radikális megemelésére irányuló „városrehabilitációs” hevíület. Sokkal inkább arról van szó, hogy a vagyonukat felélő önkormányzatok mára mindent pénzzé tesznek, ami csak lehetséges. Ennek a külső kerületekben egyre nagyobb zöld területek esnek áldozatul, a „barnaövezetekben” ötletszerűen és korszerűtlenül átépített városrészek nőnek ki a földből, a belső-pesti kerületekben viszont, ahol ilyen „szabad területek” nincsenek, az önkormányzatok a meglevő, gyakran igen értékes épületek és épületegyüttesek minden áron kikényszerített lebontásával igyekeznek szabad teret biztosítani igen gyakran több mint gyanús ügyleteik számára.

Mindez állatorvosi lóként illusztrálja a magyar önkormányzati rendszer, a budapesti kerületek és a főváros viszonyának és a műemlékvédelem magyarországi helyzetének visszasságait. Mivel a rendszerváltás utáni fővárosi rehabilitációs projekteket levezénylő kerületi önkormányzatok igazán sem a piac fogyatékososságait korrigáló szociális intézményeknek, sem pedig valóságos piaci aktoroknak nem tekinthetők, nem ritka és esetleges anomáliáknak, hanem a kvázi tulajdonossá tett önkormányzatok érdekeiből szükségszerűen adódó magatartásuk következményének tulajdonítható az, hogy az általuk folytatott úgynevezett rehabilitációk során kvázi-műemlékvédelem érvényesül, az önkormányzatok kvázi-szociálpolitikai tevékenységet folytatnak, a „rehabilitált” területeken pedig kvázi-modern városrészek jönnek létre.

A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy nem felel meg a valóságnak az az önkormányzatok által gyakran hangoztatott érv sem, hogy az ilyen típusú rehabilitáció „nem finanszírozható”, mert arra „nem lehet befektetőt találni”. Nincs értelme általában vett befektetőről beszélni. A tőke mindig az adott gazdasági és intézményi feltételekhez igazodik, és olyan szituációban, amikor az önkormányzatok olyan feltételeket teremtenek, amelyek között csak rövid távú spekulációban gondolkozó, korrump befektetők tudnak érvényesülni, nincs mit csodálkozni azon, hogy többnyire ilyen irányú befektetői érdeklődés mutatkozik. A nemzetközi és - sajnos egyelőre csak üdítő kivételként - néhány hazai tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy többé-kevésbé normális feltételek esetén megjelenik a történelmileg kialakult, értékes városrészek valóságos megújulásában érdekelt tőke is.

Nemcsak helytelen, hanem törvénytelenül korrupt viszonyokat eredményező nézet az, hogy az önkormányzatoknak vagy az államnak kellene befektetőket keresni. Véleményünk szerint az állami és önkormányzati szabályozásnak az a feladata, hogy olyan feltételeket alakítson ki, amelyek között a város működtetésében és valóságos megújításában érdekelt befektetőnek megéri pénzét az adott területen befektetni.

A rendszerváltás után hazánkban kialakult kvázi-piaci, „harmadikutas” önkormányzati rendszer reformja eddig azért nem következett be a piaci viszonyok kiépülése után, és valóságos reformja valószínűleg azért nem fog megtörténni napjainkban sem, mert időközben az önkormányzatok funkciói jelentős mértékben átalakultak. Igen fontos tevékenységüké vált a különböző politikai pártok és azok klientúrájának illegális finanszírozása, ami mára jelentős mértékben a magasabb lélekszámú települések önkormányzataira hárul.

A politikai elit finanszírozásával összefonódó korrupció persze számos más területen is megfigyelhető, az alapvetően tisztázatlan feladatokkal és működési szabályokkal jellemezhető önkormányzatok esetében azonban a korrupt működés egyenesen törvénytelennek tekinthető. Azt a piac törvényei sem képesek számottevően korlátozni, és a többpártrendszerből adódó kontroll hatása is csak igen korlátozottan érvényesül. Az önkormányzatok esetében a korrupció ugyanis ma már „nagykoalíciós formában”, ezért választási ciklusokon átívelően működik. Ezzel magyarázható azután az, hogy a magyarországi önkormányzatok számos olyan feladatot vállalnak fel, amit a piac jóval hatékonyabban el tudna látni, viszont számos olyan szociálpolitikai feladatot nem végeznek el, amit a piac nem lát el, ellátatlanságuk esetén viszont a gazdaság is csak kevésbé hatékonyan tud működni.

A fentiek a magyarországi önkormányzati rendszerre általánosan érvényesek, a főváros esetében azonban sokkal rosszabb a helyzet. Budapestet ugyanis az eddig elmondottakon túl még a kétszintű önkormányzatiság, a város 23 valóságos társadalmi egységet többnyire nem képező kerületre való szétszabdaltságának, 23 senkinek igazán felelősséggel nem tartozó, csak saját vélt vagy valóságos érdekeit követő kerületi bürokráciára való széttagoltságának átka is sújtja.

A fentiek összegzéseként tehát megállapítható, hogy amennyiben nem következnek be gyökeres változások a magyar települési önkormányzatok működésének szabályozásával kapcsolatban általában, és a budapesti és a kerületi önkormányzatok viszonyát meghatározó feltételek vonatkozásában különösen, tovább fognak folytatódni és hosszú ideig visszafordíthatatlan, a fenntartható gazdasági növekedést veszélyeztető folyamatá fognak rögzülni azok a jövőtehetetlen károsodások, amelyek a nemzeti vagyont, továbbá az ország és a főváros térbeni-társadalmi szerkezetét már eddig is érték.

A budapesti kerületi önkormányzatok tehát igen hathatósan közreműködtek abban, hogy a belső pesti etnikai gettó kiterjedése és homogenitása nagymértékben csökkent. Ezt azonban - mint erről többször írtam¹⁷ - nem valóságos értelemben vett társadalmi rehabilitációs projektekkal, hanem nagymértékű bontásokkal és a szóban forgó területeken élő szegények és cigányok jelentős részének kiszorításával érték el. Ennek következtében az etnikai gettóban lakók száma nem csökkent számottevően a fővárosban, de mindenképpen megváltozott a gettóképződés mintája: a pesti városközpont körül elhelyezkedő, nagy kiterjedésű etnikai gettó széttöredezett, ugyanakkor tovább fokozódott a legszegényebb cigány és nem cigány családok koncentrációja a város szélén elhelyezkedő szegénytelepeken, valamint a fokozatosan szegény- és cigányteleppé váló korábbi „tisztas” környékeken. Ez tovább erősítette a társadalmi és etnikai csoportok közötti, korábban is meglehetősen erős elkülönülést a fővárosban.

Mindezidáig nem került sor a leginkább leszakadó térségek felzárkóztatására, népességmegtartó képességük növelésére alkalmas programok megvalósítására. Gyorsan emelkedett a gettósodó falvak és különösen az ilyen falvakban élő népesség száma. Ezen, korábban fogyó népességű falvak népességnövekedése csak részben magyarázható az itt élő családok átlagost igen számottevően meghaladó gyermekszámával. A népesség növekedésének legfontosabb oka az, hogy míg az ilyen falvakból szinte lehetetlen tartósan kitörni, igen jelentős számban vándorolnak ide olyan családok, akik minden más településtípusból kiszorultak. Nemcsak a fővárosból kényszerült ugyanis sok nincstelenné váló cigány és nem cigány munkanélküli elköltözni. Hasonló, bár általában gyengébb intenzitású folyamat játszódott le a legtöbb, a posztindusztriális gazdaság térszerkezetébe többé-kevésbé sikeresen integrálódó magyarországi város esetében. Sőt, a tartósan munkanélkülivé váló, tartósan kirekesztettek egyre nagyobb része, köztük sokan olyanok, akik néhány évvel azelőtt a városokból költöztek ide, egy idő után a városkörnyéki agglomerációk településeiről is egyre inkább kiszorulnak.

¹⁷Ladányi,[23] 2005.

Mára már élesen rajzolódik ki az a tendencia, hogy a posztindusztriális gazdaság- és társadalomszerkezet számára „felesleges” népesség beszorul az indusztriális térszerkezet máig átalakulásra képtelen maradványaiba, és az erőltetett és szervetlen államszocialista iparosítás által meg sem érintett, főleg csak az indusztralizáció negatív hatásai által érintett, preindusztriális zárványokba.

A gettósodó aprófalvak mellett a falusi etnikai gettóknak egy, tudomásunk szerint a magyar történelemben eddig példa nélkül álló, új típusa van megjelenőben. A kistalusi gettósodás ugyanis, legerősebben a Csereháton és Ormánságban¹⁸ már átlépte a települési léptéket, így ezeken a területeken ma már nemcsak gettósodó településrészekről vagy településekről, hanem gettósodó térségekről indokolt beszélni.

A magyar közigazgatási rendszert újra elérő „lopakodó körzetesítési hullám”¹⁹ mintegy kiszolgáltatja ezeket a leszakadó településeket és térségeket a „zsákmányszerzésre orientált” kistérségi társulásoknak. Ezek az „önkéntes társulások” ugyanis nem a különböző várható előnyök és hátrányok egyenjogú partnerek általi mérlegelése nyomán jönnek létre, hanem az újracentralizált közigazgatási apparátus által megállapított „pénzügyi ösztönzők” által lettek egy-egy alapvetően még mindig feudális viszonyrendszerrel jellemezhető térség legkiszolgáltatottabb településeire ráerőltetve. Mivel pedig éppen ez az a viszonyrendszer és „területfejlesztési koncepció”, ami gettósodó falvak és térségek egyre növekvő hátrányát felerősítette, a legkorszerűbb EU-blabla és a legkörültekintőbb pályázati rendszer ellenére sem valószínű, hogy e települések hátrányai ily módon csökkenni fognak.

Mindent összevetve megállapítható, hogy Budapesten, mintegy három évtized után alapvetően megváltozott az etnikai gettósodás mintája. A szakirodalomban leírt tendenciához képest némileg meglepő módon, a belső pesti slumban kialakult etnikai gettó széttöredezett, és az egyre mélyülő etnikai szakadék ellenére a fővárosra ma inkább a nagyobb számú, de jóval kisebb területű, a korábbinál azonban homogénabb összetételű etnikai gettók váltak illetve válnak jellemzővé. Ebből azonban helytelen lenne azt a következtetést levonnunk, hogy alapvetően revideálnunk kell a szociális és etnikai alapú szegregáció karakterisztikusan eltérő mintáival kapcsolatban e tanulmány elején általunk kifejtett tételt. Az etnikai gettók képződésének, térbeni, társadalmi és etnikai hátrányok összefonódásának és nagyléptékű megjelenésének egy új, a korábbiaknál is erősebb kirekesztést lehetővé tevő formájával van dolgunk, ami már nem értelmezhető pusztán nagyvároson belüli összefüggésben, csak az egész településrendszeren belüli strukturális hátrányok kontextusában.

Irodalom

- [1] Andorka, R.. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat. Budapest.
- [2] Belleville, G.. 1962. *Morphologie de la population active a Paris. Etude des catégories socio-professionnelles par arrondissements et quartiers*. Centre d'Etudes Economiques. Paris.
- [3] Csanádi, G. és Ladányi, J.. 1992. *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai. Budapest.
- [4] Dangschat, J.. 1987. *Sociospatial disparities in a "socialist" city - the case of Warsaw at the end of the 1970s. International Journal of Urban and Regional Research*, 1987/11 1.. 37-60.
- [5] Duncan, O. D. és Duncan, B.. 1995. *Residential distribution and occupational stratification. American Journal of Sociology*, 60.. 493-503.
- [6] Durst, Judit. 2000. „Nekem az élet a gyerekek”. *Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. Századvég*, 1..
- [7] Gisser, R.. 1969. *Ökologische Segregation der Berufsschichten in Großstädten. In: L. Rosenmayr-S. Hollinger (szerk.): Sociologieforschung in Österreich*. 199-219. Verlag Hermann Bohlhaus. Wien.
- [8] Hamnett, C.. 1976. *Social change and social segregation in inner London, 1961-1971. Urban Studies*, 13.. 261-71.

¹⁸Virág,[27] 2006.

¹⁹Ladányi-Szelényi,[23] 2005.

- [9] Havas, Gábor. 1999. *A kistelepülések és a romák. In.: Glatz Ferenc (szerk): A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. . MTA. Budapest.*
- [10] Kaufmann, A.. 1978. *Sozialräumliche Gliederung der österreichischen Großstadregionen I-II. . Institut für Stadtforschung. Wien.*
- [11] Kemény , István. 1972. *A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1..*
- [12] Kemény , István. 1997. *A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). Magyar Tudomány, 6..*
- [13] Konrád , György és Szelényi , Iván. 1971. *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12.. 19-35.*
- [14] Ladányi , J.. 1992. *Gondolatok a középső Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom 3-4.. 75-88.*
- [15] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 2004. *A kirekesztettség változó formái. Budapest Napvilág .*
- [16] Ladányi, János. 1988. *A lakóhelyi szegregáció alakulása Budapesten 1930 és 1980 között. Valóság, 3.. 70-81.*
- [17] Ladányi, János. 1989. *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. Valóság, 8.. 79-89.*
- [18] Ladányi, János. 2000. *Gondolatok a középső Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom, 3-4.. 75-88.*
- [19] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 1997. *Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika, 7.. 4-12.*
- [20] Ladányi, János. 2000. *Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. Kritika, 9.. 11-14.*
- [21] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 2004. *A kirekesztettség változó formái. . Napvilág. Budapest.*
- [22] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 1997. *Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika, 7.. 4-12.*
- [23] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 2005. *Az újrakörzetesítés társadalmi ára. Kritika, 1..*
- [24] Roof, W. C. és Van Valey, T. L.. 1972. *Residential Segregation and social differentiation in American urban areas. Social Forces, 51.. 87-91.*
- [25] Szelényi , Iván. 1972. *Lakásrendszer és társadalmi struktúra. Szociológia, 1.. 49-74.*
- [26] Uyeki, E. S.. 1964. *Residential distribution and stratification 1950-60. American Journal of Sociology, 69.. 491-8.*
- [27] Virág, Tünde. 2006. *A gettósodó térség. Szociológia, 1.. 60-76.*

Rehabilitáció budapesti módra

Ladányi, János

Melléklet

2005

Kezdetben voltak a „szanálások”. A valóságban ez azt jelentette, hogy az 1970- es, 1980-as évek „buldózeres városrekonstrukciói” keretében egy-egy városrészt eltöröltek a föld színéről, és helyükre „korszerű, új lakótelepeket” építettek. Ennek esett áldozatául például Óbuda, Józsefváros, Csepel, Újpest, Kispest, Angyalföld, Kőbánya, Pesterzsébet egy-egy vagy akár több része. Többnyire az olyan régi, központi területek, ahol viszonylag magas volt a régi építésű, gyakran rossz minőségű állami tulajdonú lakások - és így a szegények és a cigányok - aránya, és viszonylag kevés magas értékű magántulajdonú ingatlan volt. És persze kevés „ipari létesítmény” akadt ott, mert, azokat - akármilyenek voltak - ki kellett kerülni. Mementónak megmaradtak még a templomok, azokat ugyanis az egyházakkal kötött megállapodások miatt nem lehetett lebontani, és néhány régi, jelentős épület, amelyeket a meglehetősen erőtlen műemlékvédelem valahogy meg tudott menteni.

Ma már mindenki sajnálja, hogy mindez egykor megtörténhetett. Nemcsak azért, mert sok értékes épületet bontottak le, nemcsak azért, mert egész városrészek semmisültek meg, nemcsak azért, mert a lebontott épületek helyére rendkívül drágán felépített, nagyon silány minőségű házak, városrészek épültek. Legalább ilyen nagy kár az, hogy ezen városrészek többé-kevésbé szervesen kialakult társadalma is a „szanálás” áldozatául esett, szétszakadtak a helyi szolidaritási viszonyrendszerbe betagozódott szegénység lokális kötelékei, és mindezt nem valami korszerű és fenntartható struktúra váltotta fel. Rossz rendszerben felépített, rossz minőségű lakásokba, mindenféle esetleges logika alapján a legkülönbefőbb helyekről olyan családokat költöztettek be, akiknek semmi közük sem volt egymáshoz. Ráadásul ezeknek a kicsiny és rossz minőségű lakásoknak aránytalanul drága, és az állami szubvenciók leépülésével egyre drágább volt a fenntartása. Mindez az itt lakókat különösen védtelenné tette az államszocialista rendszer összeomlásakor kibontakozott válság kihívásaival szemben. A szanálásnak nevezett buldózeres rekonstrukciók nyomán felépült városrészek még évtizedekig súlyos problémát fognak okozni a mindenkori városvezetésnek, az e városrészekben rekedtek és a lakótelepekről a magas fenntartási költségek miatt elköltözni kényszerülő, nemritkán a fővárosból is kiszoruló családok problémája még évtizedekig fogja terhelni az ország költségvetését.

Volt azután a „tömbrehabilitáció” rövid intermezzója a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek legelején, aminek keretében felújítottak az Erzsébet- és a Józsefvárosban néhány tömböt. Ez a rehabilitációs stratégia az államszocializmus körülményei között is finanszírozhatatlan volt, mert igen sokba került, ráadásul a rengeteg elköltött pénznek minimális multiplikatív hatása volt; a kiválasztott helyen megújult minden, de ennek jótékony hatása még a szomszédos tömbökre is alig terjedt tovább. Azután jött a gazdasági visszaesés és a privatizáció és a tömbrehabilitáció gyorsan feledésbe merült.

A rendszerváltás után hirtelen tulajdonossá avaszták önkormányzatok eleinte nem nagyon tudták mit is kezdjenek a rájuk bízott hatalmas lakásvagyonnal. Leginkább az önkormányzati lakások privatizációjával voltak elfoglalva és kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy az abból befolyt pénzt - noha a törvény előírta - a területükön levő épületek felújítására fordítsák. Az önkormányzatok azonban igen hamar egyéb zűrzavaros ingatlanügyletekbe is belebonyolódtak. Például eladták egyik-másik telküket az innen-onnan jelentkező befektetőknek, akik azonban csak üres telkek megvásárlására mutattak hajlandóságot. Ilyenkor az önkormányzat előzékenyen kiürítette a telken álló ház lakásait, valahogy kártalanította a lakókat, lebontatta a házat, majd - mivel éppen igen mély recesszió volt, és mivel a befektetőt ebben semmilyen szerződésben vállalt kötelezettség sem korlátozta - rendszerint nagy meglepetéssel konstataálta, hogy időközben eltűnt a befektető. A furfangos önkormányzatok ezért egy idő után már a leghalványabb befektetői szándék nélkül is lebontatták az általuk kiszemelt telken álló házakat „nehogy odébbálljon a vevő, mire sikerül megszabadulni a lakóktól”. Ebben az időben azonban valahogy még így is sokkal több volt a lebontott ház, mint az értékesített önkormányzati telek.

Problémát okozott az is, hogy igen sok volt az üresen álló önkormányzati tulajdonú lakás. Ezek legnagyobb része persze inkább valamilyen szükséglakás, mosókonyha, pince vagy egyéb odú volt, de ezekbe is nagy számmal költöztek be mindenféle munkanélkülivé vált, ilyen-olyan okból lakásukat elvesztő szerencsétlenek. Az önkormányzatok - amelyek

gondos tulajdonoshoz nem nagyon illően, karban sem tartották, de le sem bontották ezeket az ingatlanokat, sőt gyakran még létezésükről sem tudtak - igen hamar a magántulajdon szigorú védelmezőjeként léptek fel az „önkéntes lakásfoglalókkal” szemben. Mivel a területükön élőkkel szembeni minimális ellátási kötelezettségüket egyértelműen semmilyen törvény sem kényszerítette és azóta sem kényszeríti ki, a tipikusan sokgyerekes „önkéntes” családokat igen sokszor rövid úton kitették az utcára. Akik - más választásuk nem nagyon lévén - még aznap éjjel feltörték egy másik lakást. A hatóságok hol az egyik, hol a másik kerületben voltak rámenősebbek. Ezért a kerületek időről-időre „körbehajtották” a fővárosban a hajléktalanokat.

A fenti, spontán és esetleges technikákat fejlesztették tovább, majd intézményesítették az elsősorban a belső-pesti kerületek által kidolgozott „rehabilitációs projektek”. A budapesti módra levezényelt rehabilitációknak alig van valami köze a kijelölt városrész fizikai és társadalmi értelemben vett megújításához. Az elmúlt egy-másfél évtized budapesti rehabilitációi leginkább önkormányzati kommunikációs stratégiákként értelmezhetők, amelyek a kvázi-tulajdonos önkormányzatok amatőr dzsentifikációs törekvéseit igyekeznek leplezni. E rehabilitációs projektek persze számos vonatkozásban eltérnek egymástól például attól függően, hogy a projekt mikor indult, a város melyik részén, melyik önkormányzat vezényelte, illetve vezényli le, milyenek voltak ott éppen az erőviszonyok, milyen mértékben került magántőke bevonásra stb. Itt inkább a közös vonásokat, mint az inkább újságírók tollára kívánczó helyi specialitásokat akarom megragadni. Közös jellegzetesség, hogy e projektek során minden olyan épület bonthatónak minősülhetett, amit a fennálló jogszabályok és a hagyományos - csak egy-egy védett épületben és nem védendő utcákban, városképi együttesekben, városrészekben gondolkodó - műemléki szemlélet által gúzsba kötött Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nem tudott védettnek nyilvánítani. Különösen jó esélye volt a lebontásra a kisebb, földszintes vagy egyemeletes épületeknek, szinte függetlenül az épület korától, építészeti értékétől, sőt állapotától is. Hiszen kevesebb lakót kevesebb pénzzel lehet kártalanítani, a telekre pedig - a meglévőnél sokkal intenzívebb beépítést engedélyezve - a korábbinál sokkal több lakást lehet felépíteni.

Véleményem szerint azonban az a legfontosabb, hogy az önkormányzatok mindenekelőtt azoktól az épületektől igyekeztek megszabadulni, amelyekben sok szegény és cigány családnak volt lakása. Részben persze azért, mert többnyire rossz minőségű, gyakran komfort nélküli lakások voltak. Egyik-másik „nagy modernizátor” polgármester vagy főépítész pedig még mindig sokkal fogékonyabb a problémák gyors és radikális megoldására - amit ebben az esetben az épület földig rombolása, és helyére valami feltétlenül korszerűnek tételzett ház építése jelent -, mint a valóban meglévő modernizációs hiányok fokozatos és finom kezelésére, mint amit a valóban silány épületek bontása után a meglévők fokozatos felújítása és komfortosítása, vagy legalább az ilyen irányú spontán módon beindított folyamatok eltűrése és ösztönzése jelentett volna.

A főleg szegények által lakott házak, városrészek azonban azért lettek a budapesti rehabilitációs projektek elsőszámú áldozata, mert a jelenlegi szabályozási viszonyok mellett egyenesen törvényszerű, hogy a helyi önkormányzatok igyekeznek megszabadulni a területükön élő legszegényebektől. Azok ugyanis többnyire munkanélküliek vagy legalábbis nincs állandó, bejelentett munkahelyük, ezért adót sem fizetnek, viszont „sok gyerekük van”, „állandóan különféle segélyekért, bölcsődéért, óvodáért kuncsorognak”, és különben is, „rengeteg baj van velük”. Ráadásul a legszegényebbek többnyire az egykori állami lakásállomány kimazsolázása után még önkormányzati tulajdonban maradt, legrosszabb minőségű és erősen leromlott állapotú lakásokban laktak. Ezen lakások bére pedig még fenntartási költségeiket sem fedezi. Mivel pedig - mint már említettük - az önkormányzatokat mindmáig semmilyen kikényszeríthető jogszabály sem kötelezi arra, hogy a területükön élők számára valamiféle lakhatási és szociális minimumot biztosítsanak, semmi sem állta útját annak, hogy Budapest slumosodó, belső-pesti kerületeinek „rehabilitációja”, a deklarált célokkal szöges ellentétben, a helyi népesség minél kisebb részének megtartásával, igen nagy arányú népességcserével menjen végbe. Legelőször a Ferencváros, majd a Teréz-, később az Erzsébet-, legújabban a Józsefváros legértékesebb, belső és középső részeinek legszegényebb lakói lettek igen nagy arányban arra kényszerítve, hogy elköltözzenek korábbi lakásaikból. Az „önkormányzati rehabilitáció” helyenként alapos etnikai tisztogatással ért fel: egész városrészek lettek „cigánytalanítva”.

Ezen akciók azonban nemcsak morális szempontból kérdőjelezhetők meg. Bár keveset beszélnek róla, de érdemes végiggondolni, mi történt később az elköltözni kényszerülő családokkal. A rehabilitációs területekről kiszorított népesség egy része budapesti szegény- és cigánytelepekre kényszerült költözni, ami fokozta a szociális és etnikai alapú szegregációt és a gettósodást a fővárosban. A rehabilitációs területekről kiszorítottak közül nem kevesen a fővárosból is kiszorultak. Mivel a lakásukért kárpótlásként kapott összeg igen csekély volt, sokan minden munkalehetőségtől távol eső, fogyó népességű, gettósodó faluban tudtak csak maguknak lakást vásárolni. Végül „sok olyan család is volt, amely vagy azért, mert rövid idő alatt felélte a korábbi lakásáért kapott összeget, vagy azért, mert rokonai, alkalmi ismerősei gyakran kifosztották a soha még ilyen sok pénzt nem is látott családot, lakhatását a rehabilitációs területen elvesztve, rögtön hajléktalanná vált. Az önkormányzatok által a rehabilitációk során elkövetett hibák között a leg súlyosabb talán az, hogy egy súlyos szociális

megrázkódtatásokkal járó időszakban, nem mérsékeltek, hanem felerősítették a válság amúgy is igen súlyos hatását. Az exportált szociális problémák árát pedig még sok évtizedig más önkormányzatok, az állami költségetés, végül is minden adófizető polgár fogja megfizetni.

A hibák között könyvelhető el az is, hogy a rehabilitációk során az önkormányzatok felélték ingatlanvagyonuk tekintélyes részét. Nem viselkedtek „jó gazdaként”, „igazi tulajdonosként”, amennyiben minden többé-kevésbé értelmes és előrelátó tulajdonos tudja, hogy válság idején általában túlélésre érdemes játszani, mindenesetre tartózkodni kell az átláthatatlan és rendkívül kockázatos akcióktól, különösen az ilyen akciók sorozatától. Nem igaz, hogy mindegyre bevételeik növelésének kényszere vitte rá az önkormányzatokat. Az 1990-es évek közepétől-végétől az önkormányzatok többnyire már csak minimális áron, vagy teljesen ingyen „értékesítették” a tulajdonukat képező ingatlanokat; a befektetőknek cserébe csak a lakók elhelyezéséről kellett gondoskodniuk.

Hiba volt az is, hogy ezeknek a meggondolatlan és gyakran legalábbis korrupció- és pártfinanszírozás gyanús ügyleteknek értékes épületek és városrészek estek áldozatul. Legalább ekkora „hiba”, hogy ami felépült, többnyire a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető korszerűnek és színvonalasnak. Az ország békebeli történetének legsúlyosabb gazdasági válsága közepette és az azt közvetlenül követő időszakban erre nem is lehetett és lehet nagyon számítani. Ráadásul mindez a fővárosi népesség jelentős mértékű és tartós csökkenése közepette, és a budapesti lakóterületeknek a zöldövezeti valamint funkciójukat veszített egykori ipari területek felé való állandó terjeszkedésének időszakában ment végbe. Ésszerű várostervezői szempontokkal tehát aligha támasztható alá az amúgy is túlszűfolt belső-pesti városrészek beépítési intenzitásának radikális megemelésére irányuló „városrehabilitációs” igyekezet. Piaci szempontokkal is csak akkor, ha ez a lakáspiac még mindig különböző állami szubvenciókkal össze-vissza támogatott, korrupciós ügyletekkel és bürokratikus privilégiumok piaci előnyökre való átváltásával átszőtt kvázi-lakáspiac. Látnunk kell azonban, hogy mindezek nem ritka és esetleges anomáliák, hanem a kvázi-tulajdonossá vált önkormányzatok érdekeiből szükségszerűen következő, tartós gazdasági magatartás következményei. Nem valóságos piaci szereplőtől értelmetlen piaci magatartást elvárni, az önkormányzatokat pedig nem utolsó sorban éppen azért hozták létre, hogy megteremtődjön a piac működéséből adódó hibák korrigálásának egyik fontos intézménye. Ha a tipikusan nem piaci intézményt piaci magatartásra kényszerítik, abból szükségszerűen korrupciós és gazdaságtalan működés következik.

Ennek a szomorú történetnek a legújabb fejleménye az, hogy tizenöt évvel a rendszerváltás és az önkormányzatok létrejötte után, ami alatt egyetlen, a városrész valódi szociális és fizikai megújulását eredményező rehabilitációs projekt sem történt Budapesten, az illetékes kerületek, a főváros és a szociális tárca szándéknyilatkozatot írtak alá három fővárosi terület „szociális rehabilitációjáról”. Ezeknek a projekteknek a híradások szerint az lenne a lényege, hogy - a korábbiaktól eltérően - „az érintett városrészben nemcsak az épületeket és a közterületeket hozzák rendbe, hanem arra is törekednek, hogy az ott élők a rekonstrukció után ne költözzenek máshová, helyben javuljanak az életkörülmények”. A megállapodásnak „csak” az a baja, hogy a három kijelölt „akcióterület” Budapest három talán leplepusztultabb, szegény és cigány népességet legmagasabb arányban koncentráló városrésze. Miután tehát, gazdaságossági okokra és az alacsony komfortfokozatra hivatkozva, a korábbi rehabilitációnak nevezett akciók során lebontották a főváros akárhány értékes, műemlék jellegű épületét, kizsuppolták a rehabilitációs területen lakó szegények és cigányok tekintélyes részét, most kijelölték a városnak három olyan területét, amelyből kettőt teljes mértékben, a harmadikat pedig jelentős részben már kialakulásuk idején is bűn volt felépíteni, ahol azután - a nagyszabású „szociális rehabilitációs” programot aláíró egyik kerület alpolgármesterének igen szemléletes megfogalmazása szerint - „szociális lakóparkokat” alakítanak majd ki, az ő esetükben természetesen magas fallal körülvéve, állandó rendőri jelenléttel, ahogyan az egy jobb lakóparkhoz illik. Itt azután majd a lehető legnagyobb mértékben megtartják a lakosságot, hadd javuljanak helyben az életkörülmények!

A gazdátlan város

Ladányi, János

2008. szeptember 12.

A Budapest jelenéről és jövőjéről a Népszabadságban indult vitában eddig főleg építészek és várostervezők szólaltak meg. Írásommal néhány szociológiai szempontot szeretnék ehhez a vitához hozzátenni.

A rendszerváltást megelőző egy-két évtizedben a lakóhelyi szegregáció formáinak gyökeres átalakulása ment végbe Budapesten. Az 1930-as évektől kezdve az volt a jellemző, hogy a legalacsonyabb státusú környékek egymással területileg össze nem függő, kisebb körzeteket alkotva helyezkedtek el a város különböző részein, de főleg pesti oldalán. A legmagasabb státusú környékek zöme viszont egyetlen összefüggő és növekvő, hatalmas térségként egyre feljebb húzódott a város budai oldalának hegyvidéki, zöldövezeti területein.

Ennek a mintának a módosulása a hetvenes évek elejétől érzékelhető. A tömeges lakótelep-építések következtében az állami lakáscélú beruházások túlnyomó többsége a városközponttól egyre távolabbi területekre koncentrálódott, a belső-pesti bérházas körzetek pedig mindjobban leromlottak. A lakótelepi lakások zömét körülbelül a hetvenes évek közepéig „középmagas” státusú, fiatal családok kapták, a belső-pesti bérházas területeken pedig egyre alacsonyabb státusú és egyre öregebb népesség maradt. Hasonló hatása volt a budai társasház-építkezések felgyorsulásának is. A hatvanas évek közepétől végéig a magas státusú családok egyre gyorsuló ütemben vonultak ki a budai zöldövezetbe. A város csaknem minden pontján bekövetkezett az állami tulajdonú lakások által dominált területek leromlása - hasonlóan mindenfajta állami kezelésbe került tulajdon leromlásához. A város szerkezetét alapvetően befolyásoló, nagy kiterjedésű folyamatként azonban ez csak a belső-pesti kerületekben játszódtott le, hiszen az állami tulajdonba került bérházak túlnyomó többsége itt volt.

A szegregációs minta gyökeres átalakulásának másik tényezője a cigány népesség felgyorsult ütemű feláramlása volt. Az 1980-1990-es évek folyamán a cigány népesség gyorsuló ütemben költözött be a Pest belvárosát körülvevő övezet rossz állapotban lévő állami bérlakásaiba. Kemény István adatai szerint a cigány népesség aránya Budapesten 1971-ben 1,3 százalék, 1993-ban pedig már ennek csaknem kétszerese, 2,4 százalék volt - körülbelül a fele az akkori magyarországi átlagnak. Saját számításaink szerint 1986-ban a budapesti cigányok 46 százaléka már a Belvárost övező slumban élt, és ez az arány a '90-es évek elejére jóval 50 százalék fölé emelkedett. Az 1990-es évek első felére vonatkozó adataink a gettósodási tendenciák folytatódására, a lakóhelyi és iskolai szegregáció erősödésére utaltak a városnak ebben a részében.

Budapesten tehát már a rendszerváltást megelőző egy-két évtizedben alaposan megváltozott a történelmileg kialakult társadalomszerkezet. Egyfelől a budai, hegyvidéki részen korábban sohasem látott nagyságú és homogenitású társasház-as övezet alakult ki, ahol a magas státusú társadalmi csoportok a világ legtöbb nagyvárosához képest szokatlan mértékben koncentrálódtak. Másfelől a belső-pesti, leromlott bérházas területeken kialakulóban volt egy mind nagyobb és mind homogénebb, a cigány népességet egyre inkább tömörítő gettósodó rész.

Az 1990-es évek elejétől-közepétől azután a gettósodási folyamat újabb szakasza indult be Budapesten. A sikeresen középosztályosodó családok addig általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül változtatták lakóhelyüket. Ez a helyzet azonban megváltozott. Valami hasonló dolog történt, mint az amerikai etnikai gettókkal a fekete középosztály kialakulása során. A középosztályosodó roma családok egyre inkább elhagyták a belső-pesti slumot, és nagy családi házakat építettek Budapest külső kerületeiben vagy valamelyik szuburbanizálódó városkörnyéki településen. Mivel pedig már nagyon magas volt a cigány családok aránya a gettósodó területen, és nagyon rossz állapotok voltak ott, nem akadt olyan konszolidáltabb körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az így támadt űrt betölthette volna. Fokozódott a legelesettebb cigány családok koncentrációja a legleromlottabb városrészekben, egyre nagyobb területek és egyre gyorsabban gettósodtak el.

A belső-pesti slum leromlását a szuburbanizáció felgyorsulása is siettette. A magas és középmagas státuszú családok egyre nagyobb számban költöztek ki a főváros környéki településekre. Az ezredforduló környékén úgy gondoltuk, hogy ezt a folyamatot csak a belső-pesti slum valóságos társadalmi rehabilitációjával, rossz környezeti állapotának megváltoztatásával és a leszakadó vidéki térségek népességmegtartó erejének növelésével - mindezekkel együttesen! - lehetne visszafordítani. Az erre irányuló szándéknak azonban csak igen kevés jelét láthattuk, s a fejlesztések azóta is egészen más irányba mutatnak.

A rendszerváltást követő gazdasági válság igen súlyos társadalmi következményeinek mérséklése részben az önkormányzatok feladata lett volna, hiszen azok feladata nem utolsósorban éppen az, hogy kezeljék a leszakadók, a hajléktalanságtól fenyegetettek problémáit. Az önkormányzatok tevékenysége azonban éppen hogy a erősítette a leszakadók kirekesztését. A budapesti önkormányzatok által levezényelt ún. rehabilitációs projektek története is meglehetősen egyértelműen bizonyítja ezt. Ezek a rehabilitációk állatorvosi lóként illusztrálják a magyar és különösen a fővárosi önkormányzati rendszer és a hazai műemlékvédelem visszasságait. A rehabilitációs projekteket levezénylő kerületi önkormányzatok - az önkormányzati törvény zavaros, „harmadik utas” jellege miatt - nem tekinthetők igazán sem a piac fogyatékoságait korrigáló szociális intézményeknek, sem pedig valóságos piaci aktoroknak. A kvázi-tulajdonossá tett önkormányzatok érdekeiből szükségszerűen következik, hogy csupán kvázi-szociálpolitikai tevékenységet folytatnak, az általuk levezényelt rehabilitációk során csupán kvázi-műemlékvédelem érvényesül, a „rehabilitált” területeken pedig kvázi-modern városrészek jönnek létre.

A kerületi önkormányzatok igen hathatósan közreműködtek abban, hogy az utóbbi években a belső-pesti etnikai gettó kiterjedése és homogenitása korábbi várakozásainkkal ellentétben nagymértékben csökkent. Ezt önmagában akár öröndetesnek is lehetne tekinteni, de tudnunk kell, hogy ez nem valóságos társadalmi rehabilitáció eredménye. Ezt a nagymértékű bontásokkal, az önkormányzati lakásállomány nagy részének felszámolásával és a szegények, a cigányok jelentős részének más önkormányzatok területére való kiszorításával érték el. Az etnikai gettóban lakók száma még a fővárosban sem csökkent számottevően, de mindenképpen megváltozott a gettóképződés mintája: a pesti városközpont körül elhelyezkedő, nagy kiterjedésű etnikai gettó széttöredezett, de tovább fokozódott a legszegényebb családok koncentrációja a városzéli szegénytelepeken és a fokozatosan szegény- és cigányteleppé váló korábbi „tisztos” környékeken.

A kerületek nem az egymással és a fővárossal való együttműködésben érdekeltek, hanem abban, hogy „exportálják” szociális problémáikat. Ez oda vezetett, hogy a legtöbb önkormányzat kialakította a saját - persze csak átmenetinek tekintett - kisebb-nagyobb gettóit. Innen azután az első adandó alkalommal igyekeznek továbbbúzni az oda került, gyakran sokgyermekes szerencsétleneket. Ez tovább erősítette a korábban is meglehetősen erős szegregációt a fővárosban, és felgyorsította az isten háta mögötti falusi etnikai gettók kialakulásának folyamatát is - mivel a földönfutóvá lett páriák közül sokan előbb-utóbb a fővárosból, sőt az agglomerációs térségek falvaiból is kiszorultak. Ezekben a távoli, falusi gettóban akkor se nagyon lehetett munkát találni, amikor az országban még majdnem teljes volt foglalkoztatottság. Ma pedig végképp lehetetlen. Ezért aztán aki nem akar ott törvénytisztelő magyar állampolgárként éhen halni, nem nagyon tehet mást, mint hogy visszaszivárog a városokba, mindenekelőtt Budapestre. A 23 kerületre szétszakadt, gazdátlan város tehát az önsorsrontás hagyományos receptje szerint kezeli szociális problémáit: úgy igyekszik megoldani a bajt, hogy közben megsokszorozza azt.

A szétszabdaltság miatt gyakorlatilag lehetetlen hatékony fővárosi lakás- és szociálpolitikát folytatni. Mára a kerületi önkormányzatok már nemcsak a tulajdonukat képező önkormányzati lakásvagyonot élték fel. A budai kerületek hatalmas zöldterületeket árusítottak ki, a pesti peremkerületek a megszűnt iparterületek tekintélyes részét kótyavetyélték el. Az eladott területeken mindenfajta átgondolt és összehangolt koncepció nélkül, teljesen esetlegesen nőnek ki a földből új városrészek. A belső pesti kerületek pedig, egyebük már nem nagyon lévén, ingatlanvagyonuk még meglévő morzsáit igyekeznek pénzre tenni, aminek sok értékes épület és épületegyüttes, gyakran műemlék esik áldozatul. Műemléki környezetbe nem illő, sokemeletes monstrok épülnek az elbontott 1-2 emeletes épületek helyére, amelyeket általában a lakókkal együtt adnak el a befektetőnek, azzal a kikötéssel, hogy a ház lebontása után a lakókat valahogy kárpótolni kell. Ezt a kárpótlást azután már senki sem ellenőrzi, az önkormányzat pedig nyilvánvalóan a befektető oldalán áll. Nem egyszerűen az a probléma, hogy a befektetők részéről hatalmas nyomás hárul az építési hatóságokra - ez a világon mindenhol így van -, hanem az, hogy az olyan környezet kialakításában érdekeltek az önkormányzatok, sőt még a műemlékekért felelős hatóság is!, amely nem korlátozza, hanem felerősíti, sőt gyakran átláthatatlan, korrupcióval szennyezett közegbe tereli a befektetői érdekeket. Nemcsak a kerületi önkormányzatok rendszere tekinthető a világon egyedülálló hungaricumnak, de az a legújabb műemlékvédelmi szemlélet is, amely elfogadhatónak, sőt követendőnek tartja a „faszádizmust”, azt, hogy a műemlékek utcai homlokzatának vagy traktusának megtartása mellett a hátsó fronton, sőt az udvar helyén a műemléki környezettől teljesen idegen, hatalmas, még korszerűnek sem nevezhető épületeket tervezzenek - teljes lakosságcsere mellett.

Nem gondolom, hogy a fővárosi önkormányzati rendszer átalakítása minden problémát megoldana, csupán azt állítom, hogy a problémák megoldása lehetetlen a jelenlegi intézményi környezetben. Véleményem szerint a kerületi önkormányzatokból csak az ügyfélszolgálati irodákat és - politikai kompromisszumként - legfeljebb egy teljesen protokolláris jellegű polgármesteri pozíciót lenne érdemes megtartani.

A budapestihez akárcsak valamelyest hasonló önkormányzati rendszer tudomásom szerint az egész világon csak Varsóban működött, közvetlenül a rendszerváltás után. Ott, miután ráébredtek arra, hogy egy ilyen rendszer csak a problémák szaporítására és súlyosbítására alkalmas, rövid időn belül megváltoztatták azt. Ez másfél évtizeddel ezelőtt történt.

Létezett-e szocialista típusú urbanizációs modell?

Ladányi, János

2009. július 24.

Hogyan hatott az államszocialista, majd az újkapitalista fordulat a kelet-középeurópai városiasodás ütemére és jellegére? Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre lehetetlen válaszolni annak a sokkal általánosabb kérdésnek a megválaszolása nélkül, hogy létezett-e sajátosan szocialista típusú urbanizációs modell, kimutatható-e a térszerveződésnek sajátosan szocialista típusú formája.

Az utóbbi problémával kapcsolatban - erősen leegyszerűsítve az olykor meglehetősen homályosan és ideologikusan megfogalmazott álláspontokat - végül is két egymással ellentétes nézet ismeretes. Az egyik álláspont szerint, melynek legismertebb képviselői Ray Pahl és Herbert Gans, a gazdaság fejlettségi szintje az, ami alapvetően meghatározza az urbanizáció ütemét és jellegét, és a termelési mód kapitalista vagy szocialista jellege csak másodlagos fontosságú (Pahl,[14] 1977; Gans,[4] 1982). Magyarországon annak idején Enyedi György képviselte igen színvonalasan ezt a nézetet (Enyedi, [3] 1982.). Álláspontja szerint a kelet-európai és benne a magyarországi urbanizációt a megkésetttség jellemezte, ezért a különböző urbanizációs szakaszok e régióban csak megkésetten jelentkeztek és nem alakították át a városhálózat egészét.

A másik nézet szerint, melynek képviselői közül mindenekelőtt Manuel Castellt és Szelényi Ivánt kell megemlítenem - az álláspontok ütköztetése érdekében még mindig erős leegyszerűsítéssel élve -, bár a gazdasági fejlettség szintjének természetesen igen fontos szerepe van, az urbanizálódás ütemének és jellegének tekintetében, a gazdasági fejlettség azonos szintje mellett is igen karakterisztikus különbségek mutatkoznak a kapitalista és szocialista termelési móddal jellemezhető országok között (Castells,[2] 1977; Szelényi-Murray,[15] 1981).

Ma már nehezen érthető, hogy az általam elsőként ismertetett nézet képviselői miért ragaszkodtak ahhoz az állásponthoz, hogy Európában a „létező szocializmus” országainak urbanizációját inkább a kelet-európai térség megkésett gazdasági-társadalmi fejlődése, mint annak szocialista jellege határozza meg. Különösen nehezen érthető ez egy olyan korszakkal kapcsolatban, amelyben -, olykor megmosolyogtató módon - a legkülönbözőbb dolgokat volt szokás kitüntetni a szocialista jelzővel. Így nemcsak „szocialista” iparról, mezőgazdaságról és mondjuk gazdaságosságról beszéltek, de „szocialista” erkölcsről, sőt embertípusról is, sőt az idevonatkozó ideológia szerint még a „szocialista realizmus” stílusjegyei által dominált „szocialista” irodalom, festészet, építészet, miegymás is létezett. Nem volt véletlen, hogy pont a szegény urbanizáció nem lehetett „szocialista”: ez mindenekelőtt annak tulajdonítható, hogy e korszakban mindent, amire okkal vagy ok nélkül büszkének kellett lenni, amire úgy lehetett felnézni, mint mondjuk egy gyönyörű emberpéldányra, azt rögtön kitüntették a szocialista jelzővel, míg az olyan „apró pörsenéseket”, mint a szegénységet, az alkoholizmust és más deviánsnak tekintett jelenségeket, vagy például a szocialista embertípus számára teljesen felesleges „luxusfogyasztás” iránti igényt, a kapitalizmus rövid idő alatt visszaszoruló és nyomtalanul eltűnő maradványának tartották. Ilyen szerencsétlenke volt a „létező szocializmus” országainak urbanizációja is, ami a kor uralkodó ideológiája szerint csak elvonta a pénzt a „termelő beruházásoktól” - ezért igyekeztek is az ilyen kiadásokat minél alacsonyabb szinten tartani -, így azután nem csoda, hogy annak eredményeire a legnagyobb lelkesedéssel sem lehetett igazán büszkének lenni. Ezért nem volt azután a szegény urbanizáció „szocialista jellegű”, hanem csak „megkésett”.

Melyek voltak tehát az európai „létező szocialista” országok urbanizációjának legfontosabb jellegzetességei?

A negyvenes évek végén a Szovjetunió Magyarországra is a gazdaságirányítás úgynevezett tervutasításos modelljét erőltette rá, mely a javak és szolgáltatások feletti rendelkezésnek a termelés alapegységeitől való központi elvonásán, majd ezen centralizált erőforrások központi, döntően naturális formában való újraelosztásán alapult. Ennek olyan életszínvonal-politika felelt meg, amelynek legfontosabb sajátosságai közé egyrészt a munkabérek viszonylag alacsony színvonalon tartása, másrészt pedig - és ezzel szoros összefüggésben - a létfenntartással kapcsolatos tényleges költségek egy részének az állami költségvetésbe központosítása, s elméletileg az alacsony munkabérek kiegészítő juttatásokra való felhasználása tartoztak. Ezek az intézkedések persze nem kis mértékben szociális célkitűzésekkel magyarázhatók, mindenekelőtt azzal, hogy az állam minden család számára biztosítani kívánta a megtermelt javaknak és szolgáltatásoknak bizonyos, az életlehetőségek és művelődés szempontjából alapvetőnek minősített részét. Lényegében ennek felelt meg az ebben

a korszakban kialakított fogyasztóiár-rendszer (Ladányi,[8] 1975) - amely az árarányoknak a ráfordítási költségektől való elszakításával, mindenekelőtt az alapvető élelmiszerek magas dotációjával, illetve a „nem alapvetőnek” minősített ruházkodás, tartós fogyasztási cikkek stb. magas forgalmi adójával határozottan valamiféle létminimum biztosítására törekedett. Szintén ezt a célt szolgálta az elsősorban természetbeni társadalmi juttatások rendszere (Ladányi,[9] 1976), amely a tömegközlekedésért, egészségügyi és oktatási juttatásokért stb. fizetett igen alacsony térítésekkel annak megvalósítását tűzte ki célul, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helytől és a jövedelmi különbségektől függetlenül, minden rászoruló egyenlő eséllyel juthasson ezekhez a juttatásokhoz.

A jövedelempolitika terén életre hívott redisztributív rendszer - amint azt nemcsak következményei, de már születésének körülményei és módozatai is bizonyítják - a negyvenes évek végétől kezdve elválaszthatatlanul összeforrott a gazdaság egészét egyre inkább átszövő redisztributív szisztémával. E szisztéma, mint ismeretes, a gazdálkodás szempontjából alapvető javaknak és szolgáltatásoknak a gazdaság alapegységeitől való elvonásával és központositott újraelosztásával mindenekelőtt az ipar maximális ütemű extenzív fejlesztését, illetve az országnak az elkerülhetetlennek tartott harmadik világháborúra való felkészítését szolgálta.

A negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől már elég tisztán rajzolódik ki az a tendencia, hogy az e célra rendelkezésre álló erőforrások gyakran igen súlyos szűkössége mellett, a javak másodlagos és gyakran burkolt elosztásán keresztül, a kedvezőbb helyzetű rétegek különböző gazdasági és szociális előnyöket, (az átlagosnál jóval kedvezőbb kórházi ellátást, erősen dotált árú üdülést, autóhasználatot, egyes hiánycikkekkel való kiemelt áruellátást stb.) tudtak maguknak biztosítani. Annak ellenére, hogy még megközelítően pontos adatok sem állnak rendelkezésre arról, hogy a javak elosztásának ez a formája mekkora előnyt jelentett az ebből a szempontból privilegizált, viszonylag szűk rétegnek, valószínűnek látszik, hogy az ötvenes évek erősen nivellált jövedelmi viszonyai és igen alacsony életszínvonala mellett, az ily módon létrehozott különbségek hasonló mértékűek, vagy nagyobbak voltak, mint a „létező szocializmus” időszakában bármikor később. Az egyes rétegek közötti, a juttatások elosztásának terén is érvényesülő különbségek tehát nem tekinthetők a reformkommunizmus következményeinek, és semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy az 1968-as mechanizmusreform következtében számottevően növekedtek volna. Sokkal inkább arról van szó, hogy az előnyök és hátrányok addig egyértelműen a politikai hierarchia mentén való elrendeződési elvét a gazdasági reformok gazdasági jellegű előnyökkel és hátrányokkal szőtték át, illetve a burkolt különbségeket részben láthatóvá tették (Ladányi,[9] 1976).

Igen hasonló folyamatok mentek végbe a lakásgazdálkodás terén is. A negyvenes évek második felében államosították a bérházakat és a nagyobb villalakásokat. Továbbra is magántulajdonban maradtak azonban a családi házak, nem utolsósorban azért, mert a Kommunista Magyarországi Pártja ezzel is bizonyítani akarta, hogy nem kívánja háborgatni a kisegzisztenciák magántulajdonát. Az állami tulajdonba került bérlakások bérét központilag erősen dotálták. Ily módon a bérelt lakás fekvése, nagysága és minősége elvileg teljesen függetlenné válhatott a családok jövedelmi viszonyaitól.

Az már teljesen törvényszerű, hogy - mint Szelényi és Konrád annak idején kimutatták - a javak erőteljes szűkössége közepette e juttatásokhoz szükségszerűen azok a rétegek jutottak nagyobb eséllyel, amelyek nagyobb befolyással bírtak az elosztás társadalmi folyamatára. Ezeket a rétegeket azonban a társadalom „fontosabb” tagjainak is tekinti, amit munkabérükben is igyekszik kifejezésre juttatni. Itt tehát a nemzeti jövedelem egy részének újraelosztásával van dolgunk, amelynek következtében a magasabb státusú és jövedelmű rétegek jutnak nagyobb eséllyel lakáshoz. Ez a rendszer tehát a telekáraknak és a lakbéréknek a piaci kereslet-kínálat-ár mechanizmustól való elszakításán és a nemzeti jövedelem egy résznek az állami lakások bérének számottevő dotációján keresztül történő újraelosztásán alapult (Szelényi,[16] 1972).

Egyértelműen bizonyítottnak tekinthetők a beruházások produktív és improduktív kategóriákba sorolása ideologikus tételének társadalmi következményei is. E tétel alapján a fenntartási költségeiket sem fedező áron „folyósított”, ún. improduktív beruházások az állami költségvetés szempontjából rövidtávon csupán hozadék nélküli ráfordításnak, veszteségforrásnak tűntek. Ezért nem esetleges gazdaságpolitikai hiba, hanem Kelet-Európában általánosan és hosszú távon is kimutatható tendencia volt, hogy ezen beruházások üteme általában - így a lakásépítések üteme is - rendre elmaradt a minden kinyilatkoztatott gazdaságpolitikai szándék ellenére rendre „elszaladó” (és katasztrofálisan kevésbé hatékony) „termelő beruházásokhoz” képest, és az infrastrukturális beruházások hasonló gazdasági fejlettségű kapitalista országokban mért színvonalához viszonyítva is (Kornai,[7] 1980; Bauer,[1] 1981). Mindez természetesen már önmagában is a lakáspiacon meglévő társadalmi feszültségek állandósulását eredményezte. De bizonyítottnak tekinthető másfelől az is, hogy az a hatósági lakáelosztás és a központilag erősen dotált lakbérék elsősorban nem a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportoknak kedveztek, hanem a magas státuszúak irányába eredményeztek

rejtett jövedelemátcsoportosítást meglehetősen általános tendencia; nemcsak a lakással kapcsolatos dotációra, hanem a szociálpolitikáinak nevezett újraelosztás egészére is igaz (Ladányi,[8] 1975,[9] 1976).

Létezett-e tehát sajátosan szocialista típusú urbanizáció?

E kérdésre abban az értelemben határozott nemmel kell válaszolnunk, hogy mint ezt - Konrád és Szelényi már sok évvel ezelőtt kimutatták (Szelényi,[18] 1973; Konrád-Szelényi, 1978) a kelet-európai gazdálkodási, területfejlesztési és -igazgatási rendszer meglehetősen erős történelmi folytonosságot mutat, és lényegében a központosított, porosz utas modell folytatásának tekinthető. A kérdésre adandó igenlő válasz megfogalmazásakor abban az értelemben is óvatosnak kell lennünk, hogy a városfejlődésnek sosem volt egyetlen, „igazán szocialista” formája: a létező szocializmusok - még akkor is, ha itt csak azok közép-kelet-európai változatait vizsgáljuk - ebben a tekintetben is jelentős korszakonkénti és országonkénti eltéréseket mutatnak. A szocialistának nevezett rendszert igen különböző történelmű, gazdasági és társadalmi fejlettségű országokra kényszerítették rá, és ezért - no meg a „szocializmus építésének” során követett, egymástól korszakonként és országonként komoly eltéréseket mutató módszerek következtében - az eltérések igen jelentősek voltak az (állam)szocialista periódus egész időszakában (Andrusz-Harloe-Szelényi, 1996).

A szocialista urbanizációs modell megléte mellett szóló egyik legfontosabb érv azonban az, hogy az említett különbségek a szocialista korszakban egyértelműen csökkenő tendenciát mutattak. A „szocializmus országában” ebben a vonatkozásban is határozott homogenizációs tendencia zajlott le, vagy hogy stílszerűen fejezzük ki magunkat: „a szocializmus általános törvényszerűségei győzedelmeskedtek a nemzeti sajátosságokon”.

Melyek voltak tehát ennek az (állam)szocialista típusú urbanizációnak a sajátos jellemzői?

Említettük már az áru- és pénzviszonyok teljes kikapcsolására, majd később erőteljes korlátozására irányuló törekvést, ami az általunk itt vizsgált vonatkozásban a telekárnak és a lakbérének a kereslet-kínálat-ár-mechanizmustól való elszakításában nyilvánult meg. Fontos sajátosság az állami tulajdonú lakások magas aránya is, és az, hogy ezeket a központilag erősen szubvencionált állami lakásokat az államszocialista korszak klasszikus, szocialista ortodoxiával jellemezhető periódusában többnyire közép- és magas státuszú családok kapták. Később, amikor a vizsgált országok egy része rövidebb-hosszabb ideig a többé vagy kevésbé következetes piaci reformok útjára lép - tehát csak ott és csak akkor, ahol és amikor érvényesülnek a „szocialista piacgazdaság” következményei -, a rendszer kedvezményezettjei bürokratikus privilégiumaikat fokozatosan piaci előnyökké transzformálják át. Ez alatt azt értjük, hogy a lakással kapcsolatos szubvenciókat már nem annyira természetbeni, hanem inkább pénzügyi dotációkként, kedvezményes áru telek, ilyen vagy olyan címen járó, kiemelten magas, vissza nem térítendő állami támogatás, szubvencionált hitel stb. formájában élvezték.

Valószínűleg államszocialista specialitás az is, hogy az állami lakások többsége az egész korszakban „új, szocialista lakótelepeken” épült, miközben a város belsőbb területein lévő lakásállományt nagymértékben elhanyagolták és/vagy lebontották (Szelényi-Konrád,[17] 1969). Lakótelepek ugyan a kapitalista országokban is épültek, ami sok helyen Nyugat-Európában is nagymértékű bontásokkal járt, de - éppen a kapitalista rendszer fejlettebb önkorrekciós képessége miatt -, ez a gyakorlat ott az 1960-as évek után erőteljesen visszaszorult, míg Kelet-Európában az államszocialista rendszer legutolsó napjáig meghatározó maradt.

Az államszocialista urbanizációs modell legfontosabb sajátosságai közt kell számba vennünk a „késleltetett városfejlődést” is. Ez a Konrád György és Szelényi Iván által a szakirodalomba bevezetett fogalom (Konrád-Szelényi,[6] 1971) - mint korábban már említettük - a helyben megtermelt többlettermék elvonását és olyan központosított újraelosztását jelentette, aminek eredményeként az infrastrukturális (általában a „nem termelő”) beruházások szférájából szisztematikusan jövedelmeket csoportosítottak át az ipari (általában a „termelő”) beruházások szférájába. A késleltetett urbanizáció következtében az államszocializmus egész korszakában jóval több városi munkahely létesült, mint amennyi városi lakás épült, és „a falu és város közötti különbség” - aminek pedig az idevonatkozó ideológiai tétel szerint meg kellett volna szűnni - nemhogy nem tűnt el, de mindvégig nagyobb volt, mint a gazdasági fejlődés hasonló színvonalával jellemezhető kapitalista országokban.

Államszocialista sajátosság a társadalmi és települési hierarchiában elfoglalt hely közötti erős pozitív korreláció is. Minél alacsonyabb lélekszámú és közigazgatási státuszú volt egy település, lakói annál iskolázatlanabbak, képzetlenebbek és

szegényebbek voltak. Sőt, minél inkább közelítettünk a települési hierarchia legalja felé, annál kevésbé találhattunk az ilyen településeken lakók között egyáltalán olyanokat, akik a társadalmi hierarchia magasabb pozícióit foglalták el és így valamiféle helyi érdekérvényesítésre képesek lehettek volna.

Mindezekből következik az, hogy az államszocializmust mindvégig a munkahelyére ingázó népesség viszonylag magas aránya és sajátos társadalmi összetétele jellemezte. Mivel a városiasodás üteme rendre elmaradt az iparosodásától, jellemzően magas volt a vidéki lakosság alulfoglalkoztatottsága, ami viszonylag magas mezőgazdasági népességet és a városi munkahelyek felé történő nagyarányú ingázást eredményezett. Az államszocialista típusú urbanizációnak tehát nemcsak az a sajátossága, hogy viszonylag sokan kényszerülnek ingázásra, hanem az is, hogy az ingázás döntően faluból városba történik, továbbá az, hogy az ingázók az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportokból kerülnek ki, sőt az ingázás gyakorisága és a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely között erős negatív kapcsolat van (Ladányi,[10] 1977).

Jellegzetesség az is, hogy - a magas arányú ingázásból kifolyólag, és az állami szférában elérhető keresetek kiegészítésének állandó kényszere miatt - a munkásosztály és a parasztság jelentős része huzamosan, gyakran több generáción átívelően, „előmunkási” (Kemény,[5] 1972), illetve „utóparaszti” (Márkus,[13] 1972) pozícióban reked meg. További jellegzetesség, hogy a nagyvárosba felkerülő szegények közül sokan hosszú ideig megtartják falusi háttérüket; a család kisebb vagy nagyobb része a körülmények alakulásának függvényében, hol a városban, hol a falusi rokonokkal együtt él, ott (is) végez jövedelemszerző tevékenységet, vagy onnan is kap, főleg élelmiszer formájában érkező támogatást.

A kapitalista országokban tehát nemcsak viszonylag kevesebb ingázó van, hanem az ingázás domináns iránya is más; a hasonló fejlettségű nyugati országok tipikus ingázója valamelyik városkörnyéki kertvárosból ingázik városi lakóhelyére; a nagyvárosokban, különösen azok központi területén pedig a legalacsonyabb státuszú, főleg színes bőrű, újonnan bevándorolt, igen magas arányban munkanélküli népesség él. Ezért a fejlettebb kapitalista országokra inkább a társadalmi és a települési hierarchiában elfoglalt hely közötti negatív korreláció a jellemző.

Következtetések

Fejtegetéseink végére érve megállapíthatjuk tehát, hogy minden kétséget kizáróan kimutatható a térszerveződésnek és az urbanizációnak egy sajátosan (állam) szocialista típusú modellje. Ez a modell pedig nemcsak azért különbözik a kapitalista országokétól, mert a kelet-európai szocialista országok a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén álltak, mint a kapitalista Nyugat-Európa országai, vagy azért, mert a kelet-európai térség társadalmi-gazdasági fejlődése megkésett, hanem azért is, sőt elsősorban azért, mert - ahogyan igen jellegzetes eltérések mutatkoztak a kapitalista és a szocialista termelési móddal jellemezhető országok gazdaság- és társadalomszerkezete között - (állam)szocialista körülmények között megfigyelhető volt egy sajátos jegyeket mutató város- és térszerveződési modell kialakulása is.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk, hogy véleményünk szerint ennek az (állam)szocialista város- és térszerveződési modellnek Kelet-Közép-Európában milyen fontosabb jellegzetességei figyelhetők meg:

- a szocialistának nevezett területfejlesztési, -gazdálkodási és -igazgatási rendszer erős történelmi kontinuitást mutat és lényegében a centralizált, porosz utas modell folytatásának tekinthető;
- jellemző a telekárnak és a lakbereknek a kereslet-kínálat-ár-mechanizmustól való elszakítása;
- az állami bérlakások magas aránya;
- a lakhatással kapcsolatos költségek (lakbér, közüzemi díjak stb.) erős állami szubvenciója;
- a szubvencionált lakások, később a szubvencionált hitelek és támogatások elosztásánál előnyt élveznek a középmagas és a magas státuszú családok;
- a szubvencionált lakások nagy része „új, szocialista lakótelepeken” épül fel;
- a régebbi építésű városrészek és az itt lévő lakásállomány erőteljes leromlása;

- „késleltetett urbanizáció”: az infrastrukturális beruházások elmaradnak a termelő beruházások mögött, jóval több városi munkahely létesül, mint amennyi városi lakás épül;
- az ingázó népesség magas aránya;
- az ingázás gyakorisága és a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely között erős negatív kapcsolat van;
- a társadalmi és a települési hierarchiában elfoglalt hely közötti erős pozitív korreláció;
- a városi szegények jelentős része, gyakran több generáción átívelően is fenntartja „falusi hinterlandját”;
- a parasztból munkássá válók jelentős része huzamos ideig köztes, kettős jövedelmű „előmunkási”, „utóparaszti” pozícióban reked meg.

A rendszerváltás után jelentősen átalakult a hazai területgazdálkodás rendszere is. Az új önkormányzati törvény mindegyik településnek visszaadta az önálló önkormányzat működtetésének jogát. Az önkormányzatok jogainak helyreállítása a korábban bekörzetesített iskolák jelentős részének újraindításával vagy önállóvá válásával és számottevő infrastrukturális fejlesztésekkel járt együtt. Az 1990-es évek elejének mély gazdasági válsága közepette is javult a falvak vezetékes ivóvízzel, gázzal, közcsatornával, üzletekkel való ellátottsága.

Az új önkormányzati törvény, ha teljes mértékben nem is tudta ellensúlyozni az előző három-négy évtized romboló hatásait, valamelyest korrigálta azokat. A rendszerváltás nyomán kialakuló területgazdálkodási rendszer nemcsak demokratikusabb volt a korábbinál, hanem megteremtette annak intézményes feltételeit, hogy a modernizációs válságoktól leginkább sújtott népesség elinduljon a társadalomba való visszailleszkedés útján (Ladányi-Szelényi,[12] 2005).

A rendszerváltás után elfogadott önkormányzati törvénynek számos hibája volt. Bizonyos esetekben - mindenekelőtt Budapesten, a Főváros és a 23 kerületi önkormányzat viszonyának szabályozásával - gyakran a működésképtelenségig decentralizálta a helyi hatalmat. Számos olyan kérdésben is biztosította az önkormányzati mérlegelés jogát, amelyekben talán helyesebb lenne központi szinten dönteni. Ez elsősorban a legiskolázatlanabb, a legszegényebb és - mindenekelőtt - a cigány népesség helyzetét tette kiszolgáltatottá a helyi hatalomnak (Ladányi,[11] 2000).

A 2004-ben, az EU tagság hajnalán elfogadott területgazdálkodási reform azonban lényegében nem a rendszerváltás után kialakult önkormányzati rendszer szükséges reformjának, hanem az 1971-es településhálózat-fejlesztési koncepció, sőt az 1963-ban, a mechanizmus-reform egyik előkészületeként felszámolt járási rendszer restaurációjának tekinthető. A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásokba való belekényszerítése - hasonlóan ahhoz, ahogyan ez az 1970-es években történt - a kistépülések önkormányzatainak ellehetetlenülését, kisiskolák bekörzetesítését, illetve megszüntetését eredményezte. Ha figyelmesen olvassuk a települések jegyzékét, rájövünk, hogy a kistérségek lényegében azonosak az egykori járásokkal, a mikrokörzetek az 1970-es, 1980-as években funkcionáló közös tanácsi körzetekkel.

A 2004-ben beindult újrakörzetesítési hullámmal kapcsolatban ambivalens álláspontunk van. Egyfelől igen öröndetes, hogy megváltoztak a tartós szegénység, tartós kirekesztettség igen súlyos társadalmi kérdéseinek a problémák szőnyeg alá söprését nagyvonalú osztogatással váltogató kormányzati kezelési technikái. Másfelől azonban igen sajnálatos, hogy a kormányzat - észlve azt, hogy a probléma a korábbi módon nem kezelhető - nekilátott a leghátrányosabb helyzetűek által a legmagasabb arányban lakott települések illetve önkormányzatok helyzetének szisztematikus ellehetetlenítéséhez. A magyar településrendszer túlzott szétaprózottságával kapcsolatos dogma felelevenítése és a kistépülések önkormányzatainak különféle társulásokba való bekényszerítése semmilyen számottevő megtakarítással vagy a szolgáltatás javulásával nem járt, csak azzal, hogy mára kistépülések önkormányzatainak többsége fizetésképtelenné vált és így legalapvetőbb feladatait sem tudja ellátni.

A leghátrányosabb helyzetűek településeinek ellehetetlenítését a legkiszolgáltatottabb családok helyzetének ellehetetlenítését célzó kampány követte. Ez a „segélyért munkát!” szlogennel indult kormányzati és önkormányzati hecckampány a 2008-as év elején kezdődött, és nyomában az ország legújabbkori történetében példátlan intenzitású, hosszúságú és kiterjedésű, napjainkban is tartó erőszakhullám bontakozott ki. Rendszeressé váltak a szélsőjobb oldali erődemonstrációk, a romák házai elleni Molotov-koktélos támadások, a fegyveres atrocitások, amelyeknek eddig már nyolc halottja van. Mindezek következtében a megbélyegzett romák egyre távolabb szorulnak a társadalmi és munkaerő-

piaci beilleszkedést egyáltalán lehetővé tevő településektől, fokozódik a magyar társadalom etnikai megosztottsága, az ország pedig egyre közelebb kerül az európai felzárkózást nagymértékben megnehezítő etnikai összeütközések rendszeressé válásához.

Az újrakörzetesítéssel járó recentralizáció, az önkormányzati bevételek egyre nagyobb részének centralizálásával együtt, visszatérést jelentenek a város- és területszerveződés korábban már zsákutcának bizonyult, „porosz utas” modelljéhez. Ezen centralizált redisztribúción alapuló modellel való radikális szakítás, és annak a nyugat-európai gazdaság- és társadalomfejlődés sajátosságaihoz való igazodáson alapuló meghaladása nélkül az Európai Unióhoz újonnan csatlakozó országoknak esélyük sincs az európai centrumhoz való felzárkózásra.

Irodalom

- [1] Bauer , T.. 1981. *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. . KJK.. Budapest.
- [2] Castelles, M.. 1977. *The Urban Question*. . M.I.T. Press. Cambridge.
- [3] Enyedi , Gy.. 1982. *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. . Akadémiai. Budapest.
- [4] Gans, H.. 1982. *American Urban Theories and Urban Areas. Az ISA X. Világkongresszusán (Mexico City) elhangzott előadás* .
- [5] Kemény , I.. 1972. *A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1.*.
- [6] Konrád , Gy. és Szelényi , I.. 1971. *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12.*.
- [7] Kornai , J.. 1980. *A hiány*. . KJK.. Budapest.
- [8] Ladányi , J.. 1975. *Fogyasztói árak és szociálpolitika. Valóság, 12.*.
- [9] Ladányi , J.. 1976. *A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika. Valóság, 9.*.
- [10] Ladányi , J.. 1977. *Községekben élő munkások. Szociológia, 1.*.
- [11] Ladányi , J.. 2000. *Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. Kritika, 9.*.
- [12] Ladányi , J. és Szelényi , I.. 2005. *Az újrakörzetesítés társadalmi ára. Kritika, 1.*.
- [13] Márkus , I.. 1972. *Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia, 2.*.
- [14] Pahl, R.. 1977. *Managers, Technical Experts and the State. In.: Harloe, M. (ed.): Captive Cities*. . J. Wiley. New York.
- [15] Szelényi, I. és Murray, P.. 1981. *The City in the Transition to Socialism. In.: Szelényi, I. 1990 Új osztály, állam, politika. . 351-371. Európa. Budapest.*
- [16] Szelényi , I.. 1972. *Lakásrendszer és társadalmi struktúra. Szociológia, 1.*.
- [17] Szelényi , I. és Konrád , Gy.. 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. . Akadémiai. Budapest.
- [18] Szelényi, I.. 1973. *Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás*. . MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Budapest.

II. rész - A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET SZOCIÁLIS HATÁSAI

Tartalom

Szuburbanizáció és gettósodás	130
Bevezetés	130
1. A szocialista örökség	133
a) <i>Az erőltetett szocialista iparosítás térszerkezeti konzekvenciái</i>	134
b) <i>A mezőgazdasági második gazdaság és a vidék fejlődése az államszocializmus időszakában</i>	135
c) <i>A vidék fejlődésének egyenlőtlenségei a szocializmus időszakában - roma és nem roma szegények koncentrációja a vidéki slumokban</i>	136
2. A társadalmi szerkezet posztkommunista átalakulása	137
a) <i>A munkahelyek számának csökkenése</i>	137
b) <i>A „második gazdaság”, alkonya és a „szocialista kispolgárság” kollektív lecsúszása</i>	138
3. A társadalmi szerkezet változásának térszerkezeti hatásai	139
a) <i>A posztkommunista szuburbanizáció beindulása</i>	140
b) <i>A községekben csapdába került népesség</i>	141
c) <i>Népességcsere Budapesten</i>	143
Következtetések	143
Az üldözésről gondoskodó önkormányzatokj	146
Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában	151
A cigány népesség száma és összetétele	152
Szegények és cigányok	154
A posztkommunista kapitalizmusok szegényei	156
Gondoskodás - esélyteremtés	159
Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről	161
A magyarországi „romapolitika” csődje	165

Szuburbanizáció és gettósodás

Ladányi, János

Szelényi, Iván

1997

Bevezetés

E tanulmányban három összefüggő kérdésre keresünk választ:

1. Milyen társadalmi és térszerkezeti összefüggéseket örökölt Magyarország a szocializmus időszakából?
2. Milyen változások játszódtak le 1989 óta?
3. Az elmúlt néhány év tendenciáinak jövőbe vetítésével milyen változások várhatók az ország térszerkezetében és különösen Budapest térbeni-társadalmi rendszerében?

A fenti kérdések megválaszolása során a következő hipotéziseket állítjuk fel:

1. Az államszocializmus társadalmi és térbeni struktúrái a modernizáció szempontjából nemcsak kevésbé voltak fejlettek annál, mint amekkora fejlettséget ezek a struktúrák Nyugat- és Észak-Amerika országaiban értek. Többről van szó: mivel e struktúrákat a szocialista redisztribúciós gazdaság hozta létre, azok igen nagy mértékben összeegyeztethetetlenek az egészen más logika szerint szerveződő piacgazdaság követelményeivel.
 - a. Az erőltetett szocialista iparosítás nagyszámú városi ipari munkahelyet teremtett. Ez munkalehetőséget adott azoknak, akik menekülni akartak a mezőgazdaság szocialista kollektivizálása elől, vagy azoknak, akik nem találtak munkát a térszerekben (például: a vidéken élő romák). A térszrendszer nem működött elég hatékonyan még Magyarországon sem, pedig az egész régióban a legsikeresebbnek volt mondható. Ezért kiterjedt mezőgazdasági második gazdaságra volt szükség: háztáji gazdaságokra, amelyek a vidéki lakosság számára a család fogyasztásához szükséges élelmiszer előteremtését biztosították, és hozzájárultak ahhoz, hogy csökkenjen az élelmiszerhiány a városokban. A fentiekben vázolt szerkezet a munkaerő jelentős hányadát vidéken tartotta, még azokat is, akik állást találtak valamilyen városi ipari üzemben. A városban dolgozó, de falun lakó munkaerő egy része így „kétlaki munkás”, „utóparaszt”, kisebb mértékben „szocialista mezőgazdasági vállalkozó” lett. A szocialista iparosítás nyomán munkássá válók másik nagy csoportja vidéki lakóhelyét egészen más okból, azért tartotta fenn, mert nem tudott lakáshoz jutni a városokban. A szocializmus csaknem egész időszakában a városokat krónikus lakáshiány jellemezte, aminek az volt az elsődleges oka, hogy a kormányzat elhanyagolta a városi infrastruktúra fejlesztését. Emiatt történhetett meg, hogy még az 1980-as években is - és még egy olyan nagyméretű iparosított országban is, mint Magyarországon - a lakosság több mint 35 százaléka községekben lakott, és a falusi családok mintegy 88 százaléka fő vagy részmunkaidőben élelmiszer-termeléssel foglalkozott (Szelényi,[26] 1988).
 - b. Magyarországon a második gazdaság és a szocialista vállalkozói tevékenység jelentős jövedelmet biztosított. Ennek eredményeképpen viszonylagos jólétet élvező „szocialista kispolgárság” vagy „szocialista középosztály” alakult ki, amely vidéken jó minőségű házakat épített magának. Egyes vélekedések szerint ez volt az államszocializmus legjelentősebb infrastrukturális vívmánya.
 - c. E vidéki fejlődés azonban jelentős területi egyenlőtlenségek mellett ment végbe. A nagyobb falvak, különösen azok, amelyek a városi munkahelyek és piacok közelében voltak, látványosan fejlődtek, míg a kisközségek, elsősorban az egyes régiók periferiáján találhatók, hanyatlásnak indultak. Ezeket a településeket a felfelé törekvő családok elhagyták, míg a reményvesztettek, akik között romákat és nem romákat egyaránt találunk, hátramaradtak. Már az 1970-es és 1980-as évek során utaltak arra adatok, hogy a tartósan szegények közül - még városi területekről is - sokan

áttették lakóhelyüket ezekbe az infrastrukturálisan lepusztult, gyakran erőteljes népességcsökkenést és a törzsökös lakosság számottevő előregedését elszenvedő aprófalvakba.

2. 1989 óta az ország foglalkozási rétegződésében, mind a településszerkezetben jelentős átrendeződés figyelhető meg, amelynek gyakran fontos etnikai konzekvenciái is vannak.

a. Amint az ország a centralizált redisztribúciós gazdasági rendszerről a piacgazdaság felé mozdult el, és ahogy egyre szigorodtak a költségvetési megszorítások, drámai mértékben esett vissza a magyarországi foglalkoztatás. 1994-re a munkahelyek száma Magyarországon az 1989-es szint mintegy kétharmadára zuhant vissza, és azután lényegében ezen a szinten stabilizálódott. Az állásukat elvesztők között elsők voltak a romák, akiket az alacsonyan iskolázott és a vidékről városi munkahelyükre ingázók csoportjai követtek.

b. A vidéki lakosság gondjait tovább súlyosbította, hogy a vidéki foglalkoztatási lehetőségek az országos átlagnál nagyobb mértékben csökkentek, és a mezőgazdasági második gazdaság lehetőségei szinte teljesen megszűntek. A háztáji gazdaságok és a téeszkek szimbiózisa a téeszkek felbomlásával megszűnt, és ezután a családi vállalkozásoknak a hatékonyan működő kapitalista nagyüzemekkel kellett versengeniük azon a piacon, ahol az élelmiszerek és egyéb mezőgazdasági termékek iránti kereslet csökkenőben volt. A „szocialista kispolgárosodás” - mindenekelőtt a késő kádárizmus időszakában relatív jólétet biztosító, családi munkán alapuló mezőgazdasági második gazdaság - zsákutcás fejlődési útnak bizonyult. Mindezek eredményeképpen a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamán, 1989 és 1996 között, paradox módon, a „középosztály” nem gyarapodott, sőt a társadalmi hierarchia ellenkező irányban mozdult el.

c. Mindent összevetve: erősödött a társadalom polarizáltsága, vékonyodott a középosztály, nőtt azoknak a száma, akik a társadalom legalján helyezkednek el, miközben a hierarchia csúcsán levők körében nőtt a jólét.

3. Mindezek igen komplex térszerkezeti következményekkel jártak. 1989-et követően a korábbi évtizedekhez képest néhány figyelemre méltó változás következett be, amiket mi összefoglalóan „posztkommunista demográfiai fordulatnak” nevezünk. A második világháborút követő évektől kezdve most először fordult elő, hogy a városi lakosság száma csökkenni kezdett. Budapesten, ahol a népesség fogyása már korábban megkezdődött, ez a csökkenés különösen erőteljes volt. A csökkenés elsősorban a népesség természetes fogyásának, az elhalálozások és a születésszám negatív egyenlegének volt tulajdonítható, de emellett 1990-1994 között negatív vándorlási különbözetet is, tehát a városokból a falvak irányába történő elvándorlást is megfigyelhettünk. (Budapest esetében a távozók sokkal többen voltak, mint a betelepülők: a posztkommunista időszak első öt évében mintegy 30 000-rel több ember hagyta el Budapestet, mint amennyi itt letelepedett). A falvakban - a vidéki lakosság előregedése miatt - a lakosság természetes fogyása gyorsabb volt, mint az országos átlag. A betelepüléseknek tulajdonítható lakosságnövekedés azonban vidéken bőségesen pótolta a természetes fogyást, sőt a falusi lakosság száma valamelyest még növekedett is. Az 1990-94-es időszakban az ország lakossága 1,1 százalékkal, a városi lakosság 2,5 százalékkal csökkent, miközben a vidéki lakosság száma 1,1 százalékkal nőtt (Központi Statisztikai Hivatal,[15] 1996:92). A trend megfordulása nem jelent drámai változást, de azért igen figyelemreméltó tendenciát jelez. Tanulmányunk legmerészebbnek mondható hipotézisei éppen e demográfiai fordulat okaival foglalkoznak.

a. A városi lakosság csökkenésének egyik oka a szuburbanizáció. Miközben Budapest lakossága 4,4 százalékkal csökkent, a budapesti agglomerációban található települések lakossága körülbelül 4 százalékkal nőtt (Központi Statisztikai Hivatal,[15] 1996:118). A legtöbb más nagyvárosi körzetben is találkozunk szuburbanizációval. 1990 és 1994 között a 32 vizsgált nagyvárosi térségben a lakosság 2,9 százalékkal csökkent, mialatt e térségekben a községekben lakók száma 2,3 százalékkal nőtt. Mindezt nyugati értelemben vett szuburbanizációs folyamat beindulásaként értelmezzük. Az államszocialista rendszer hátráltatta a szuburbanizációt. A városi felső-középosztály, az egykori kommunista technokrácia, az elithez kapcsolódó értelmiség és az új vállalkozói elit közül sokan oly mértékben növelték meg mára reáljövedelmüket, hogy megengedhetnek maguknak egy tekintélyes házat valamelyik jobb, városkörnyéki településen, és az ingázáshoz akár két személyautót is fenn tudnak tartani. E fejlemény a nyugati urbanizációs modellhez való felzárkózásként értékelhető. Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy a szuburbanizáció a posztkommunista térszerkezeti változásoknak csupán egyik összetevője. E változásoknak más fontos eleme is kimutatható.

- b. Számos olyan falu van, amelynek lakossága az elmúlt mintegy öt évben stabilizálódott, és a jövőben sem válik városi település szuburbévé. A nagyvárosi agglomeráción kívül, sőt egyes régiók periferiáin sok olyan vidéki település található, amelyek lakossága stabilnak mondható. 1990 és 1994 között az agglomerációs térségeken kívül található 2300 községben, ahol 1995-ben a magyar népesség egynegyede élt, a lakosság száma 1,1 százalékkal emelkedett. Ugyanebben az időszakban a nagyvárosi agglomerációs térségek lakossága 1,8 százalékkal, az ezen térségeken kívül eső városok lakossága pedig 1,7 százalékkal csökkent (Központi Statisztikai Hivatal, [15] 1996:122). Ennek fényében a „posztkommunista demográfiai fordulatot” részben az okozta, hogy a lakosság egy része a fejlődő térségeken kívül eső községekben „csapdába került”. Az itt lakók egy része korábban városi munkahelyére ingázott. Városi állásából és mezőgazdasági kiegészítő tevékenységéből olyan jövedelemre tett szert, amelyből falujában igen jó színvonalú lakást tudott építeni magának. Most, hogy elvesztette városi állását, nincs abban a helyzetben, hogy feladja igényes falusi házát. Munkát azonban képtelen helyben találni, és a közlekedési szubvenciók megszűnése, a munkásszállók bezárása, a szocialista nagyipar összeomlása után a korábbi ingázó életmód sem folytatható.
- c. Az eddigiekhez hozzá kell tennünk, hogy a városokból való elvándorlás nem merül ki a felső-középosztály elegáns szuburbökbé való menekülésében. Jó okunk van feltételezni, hogy azoknak a többsége, akik a nagyvárosi térségekből az azokon kívül eső falvakba vándoroltak, a társadalmi hierarchia legalján találhatók. Az elvándorlók egy része olyan, falura visszatérő városi szegény, aki elvesztette városi állását, és azért telepszik le valamelyik községben, mert annyi pénze még van, hogy ott házat vegyen, és így reményei szerint legalább a maga és családja számára legszükségesebb élelmiszert képes legyen megtermelni. Ez a falvakba történő visszavándorlás elsősorban azok körében gyakori, akiknek nem volt a városban állandó lakóhelyük, hanem munkásszállásokon, albérletekben éltek, és az átlagnál sokkal magasabb arányban váltak munkanélkülivé. Minthogy a munkásszállásokat bezárták, egykori lakóik választásra kényszerültek: vagy hajléktalanokká lesznek, vagy visszatérnek oda, ahonnan jöttek. E folyamatok következtében a városi szegények egy része, közöttük sok roma, a lepusztult, elnéptelenedő aprófalvakba vándorolt.
4. Végezetül azt a hipotézisünket ismertetjük, amely a jövő trendjét igyekszik felvázolni.
- a. A városi és a vidéki szegények vándorlása többirányú folyamat. Egyesek elhagyják a városokat, sőt előfordul, hogy a módosabb falvakból is kiszorulnak, és a leszakadó területek, a vidéki szegénynegyedek és gettósodó aprófalvak felé veszik útjukat. Mások ellenkező irányba mozdulnak: városi lakást vesznek maguknak például Budapest valamelyik belső kerületében. Ezek a lakások többnyire a középosztály menekülése nyomán szabadulnak fel.
- b. Budapest esetében különösen megtevesztő lenne, ha figyelmünket pusztán a ki- és bevándorlás egyenlegének alakulására korlátoznánk. Jelenleg Budapesten két egymással is összefüggő tendencia figyelhető meg: összességében a népesség valamelyest csökken, ugyanakkor, mivel a betelepülők társadalmi összetétele jelentősen különbözik az elvándorlókétól, erőteljes népességcserének is tanúi vagyunk. Távozik a középosztály, miközben betelepülőben vannak a szegények, közöttük nagy számban a romák legelesettebb csoportjai.
- c. Amennyiben hipotézisünk - mely szerint a vidéki lakosság jelentős része nem szuburbanizálódik, hanem lakóhelyén csapdába kerül - megállja helyét, igen valószínű, hogy a szegények városi - mindenekelőtt budapesti - slumokba történő betelepülése felgyorsul majd, amikor a régen várt gazdasági fellendülés eléri azokat a legdinamikusabb városi térségeket, ahol a fellendülés sokkal előbb fog megindulni, mint az ország legvisszamaradottabb régióiban. A legszegényebbeknek a leromló budapesti belső kerületekbe történő gyorsuló ütemű betelepülése pedig tovább ösztönözheti a felső-középosztály, sőt a középosztály menekülését. Már 1994 folyamán is azt tapasztalhattuk, hogy az agglomerációs térségeken kívüli falvakban megváltozott a különböző irányú vándorlások egyenlege. 1994-ben - a posztkommunista Magyarország első olyan évében, amikor megállt a gazdasági hanyatlás, sőt a fellendülés halvány jelei voltak tapasztalhatók - már számottevő elvándorlás ment végbe ezekről a településekről. Megindult az elvándorlás azokról a periferiákról, ahol a korábbi években sokan meghúzták magukat. A gazdasági dinamizmust felmutató nagyvárosok népessége ismét növekedni kezdett.

Ami a 3.c) és a 4. hipotéziseket illeti, e tanulmány keretében csak egy jövőbeni kutatás stratégiájának vázlatait írhatjuk le. E hipotézisek érvényességét csak akkor tesztelhetnénk megnyugtatóan, ha ismernénk a vándorlások pontos irányát és az elvándorlók és betelepülők társadalmi jellemzőit. Ilyen adatok azonban jelenleg nem állnak rendelkezésünkre. Az utolsóként ismertetett hipotézisünk, a 4.c) Budapest esetében az észak-amerikai típusú városfejlődési modellhez hason-

latos jövőt prognosztizál. E szerint a városközpont egyre inkább kereskedelmi és üzleti célokat szolgál majd. Az ezt körülvevő térség, amit „átmeneti övezetnek” szoktak nevezni, mind fizikai értelemben, mint társadalmi státusát tekintve hanyatlással néz szembe, mi több, etnikai elkülönüléssel és gettók kialakulásával. Mindez felgyorsíthatja a magasabb státusúaknak a történelmi városmagból való elmenekülését. Ez a tendencia azonban nem elkerülhetetlen, és semmiképpen sem jelenti azt, hogy a városfejlődés minden útja végzettszerűen ugyanabba az irányba vezetne. Az az erő, amely a vidéki szegényeket a városok felé vonzza, és a felső-közép- és középosztályokat a városok elhagyására készteti, bizonyos körülmények között ellenőrizhetetlenné és különösen erőssé válhat, de lehetőség van e folyamat fékezésére, sőt megállítására is. Ehhez olyan intézkedésekre van szükség, amelyek a vidék fejlesztését célozzák, munkahelyeket teremtenek a hanyatló vidéki térségekben, ösztönzik az ottani kisvállalkozásokat. Ezzel egy időben intézkedésekre lenne szükség, hogy megállítsuk a városok belső területeinek hanyatlását, a környezet állapotának romlását. Megfelelő konstrukciókat kellene kidolgozni a lakóházak és a lakások felújításának finanszírozására, fenn kellene tartani a városi tömegközlekedés színvonalát, az utcákat biztonságosabbá és tisztábbakká kellene tenni. Bár a kedvezőtlen folyamatok már igen előrehaladtak, nem szükségszerű, hogy Budapest is Detroit vagy St. Louis útját járja. Arról sincs szó, hogy a magyar regionális rendszer és Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének fokozódó „amerikanizációja” (legalábbis, ami a legkedvezőtlenebb tendenciákat illeti) azt bizonyítaná, hogy ez a fejlődés egyetlen lehetséges útja. Tanulmányunkban megpróbáljuk bebizonyítani, hogy bár az a folyamat, amelynek során a posztkommunista Magyarországon a lakosság egy része arra kényszerül, hogy elhagyja a történelmi városmagot, számos elemében hasonlatos ahhoz, ami a szuburbanizáció korai szakaszában Észak-Amerikában érvényesült, azonban az a posztkommunista migrációs fordulat, amelyet e tanulmány során ismertetünk, alapvetően különbözik az amerikai mintától. E fordulat véleményünk szerint kifejezetten az államszocializmusban kialakult városi és regionális rendszerben gyökeredzik, és annak a fájdalmas folyamatnak a terméke, melynek során e rendszer nagy nehézségek árán szerkezetében lassanként összeegyeztethetővé válik a korszerű európai piacgazdaság követelményeivel.

1. A szocialista örökség

A szocialista redisztribúciós gazdaságból a kapitalista piacgazdaságba való átmenet során a volt szocialista országoknak meg kell találniuk azt a módot, hogy hogyan haladják meg azt a társadalmi és térszerkezeti örökséget, amelyet az államszocializmusból hoznak magukkal. Kérdéses persze, hogy ez az örökség mennyire tekinthető sajátosan államszocialista jellegűnek, és a téma szakértői között abban sincs egyetértés, hogy az államszocialista redisztribúciós rendszer mennyiben hoz létre sajátosnak tekinthető térszerkezeti konzekvenciákat. Úgy gondoljuk, hogy akkor járunk el leghelyesebben, ha erre a meglehetősen elvont kérdésre csak azután kísérelünk meg válaszolni, ha már kielégítően megvizsgáltuk a posztkommunista átmenet tényeit és dinamikáját.

A szocializmusnak a városfejlődésre gyakorolt hatásáról folytatott vita még az 1970-es években kezdődött. Az elméleti alaphangot akkor a neomarxisták ütötték meg, elsősorban Manuel Castells, aki *The Urban Question* című, korai, nagy hatású könyvében (Castells,[5] 1972; 1977) a modern nagyváros konfliktusait a „tőkés termelési mód” ellentmondásaival magyarázza. Álláspontja szerint nincs értelme általában vett „városi problémákról” beszélni, hiszen azok pusztán a kapitalista városok problémái. Bár Castells a szocialista városok külön elméletét nem dolgozta ki, korai neomarxista elméleti munkájából az szűrhető le, hogy szerinte a kapitalista városok problémáira a szocializmus hoz majd megoldást. Ezzel az állásponttal az 1970-es években Ray Pahl több publikációban is vitába szállt (Lásd elsősorban Pahl,[20] 1977). Pahl felfogásában a szocialista városokat nem a kapitalista városi jelenségek ideológiai tagadásaként, az „ideális” vagy a „jó” városként kell értelmezni. Ő azokat a városokat tartotta szocialista városoknak, amelyekben a „létező szocializmus” államainak polgárai éltek. Tisztában volt vele, hogy ezeknek a „szocialista” városoknak is számos gonddal kell szembenézniük: légszennyeződéssel, közlekedési dugókkal és társadalmi egyenlőtlenségekkel. Pahl azzal is tisztában volt, hogy a létező szocializmus városi gondjai nem egyeznek meg a fejlett kapitalizmus hasonló problémáival, de véleménye szerint az eltérések nem a termelési mód különbségének, hanem a gazdasági fejlődés eltérő színvonalának tudhatók be, mert szerinte ez utóbbi határozza meg a városi formákat és szerkezeteket.

A szakmai vitának ebben a fázisában mi Pahlal értettünk egyet (Konrád-Szelényi,[14] 1972, 1977; Szelényi,[25] 1983). Osztottuk azt a nézetét, hogy a szocialista város fogalmát empirikusan és nem ideologikusan kell meghatározni. Súlyos hiba lenne a kapitalista városi jelenségek empirikus tényeit a szocialista városok idealizált képével összehasonlítani. Csupán egyetlen - és akkor úgy tűnt - jelentéktelen szempontból tért el álláspontunk Pahlétól: számunkra érdekesebbnek tunk a szocialista és a kapitalista városfejlődés különbségei, mint hasonlóságai. Természetesnek tartottuk, hogy mindkét társadalmi

rendszerben jelentős városi egyenlőtlenségek érvényesülnek, és számunkra inkább az volt a döntő kérdés, hogy értékelésünk szerint ezek az egyenlőtlenségek a két rendszert meghatározó strukturális mechanizmusok eredményei voltak. Éppen ezért részben egyetértettünk Pahllyal, és ostobaságnak tartottuk azt a felfogást, hogy a szocializmus magasabb rendű lenne, mint a kapitalizmus, de ellentétben vele, úgy tartottuk, hogy az igazi szellemi kihívást az jelenti, hogy megmutassuk, miben különbözik a két rendszer.

Az 1980 és 1990 közötti időszakban a vita súlypontja valamelyest eltolódott. A társadalmi ökológia (Wilson,[30] 1983) és/vagy a modernizáció elméleti kérdéseivel (Enyedi,[7] 1984) foglalkozó kutatók azt javasolták, hogy az urbanizációt olyan folyamatként kell elképzelnünk, amelynek egyes szakaszai az iparosítás, illetve a gazdasági fejlődés különböző periódusainak felelnek meg. A probléma ily módon történő megragadása azt feltételezi, hogy a legfontosabb független változó a gazdasági növekedés színvonala, és a „urbanizációt” - legyen bár ez utóbbinak mértéke a lakosság térbeli koncentrációja vagy az urbanizációnak mint életmódnak a fejlettségi szintje - függő változónak kell tekinteni. Ezzel szemben az összehasonlító városkutatásnak az a tradíciója, amely a társadalmi rendszerek egybevetésekor a hasonlóságok helyett inkább a különbségekre koncentrált, a társadalmi-gazdasági rendszert tartja független változónak, és - a fentiekkel ellentétben - a gazdasági növekedés színvonalát inkább az urbanizációval kapcsolatos problémák kutatásánál alkalmazandó fontos „közbejövő” vagy „módosító” változónak fogja föl (Szelényi,[27] 1996).

Egyesek azt állíthatnák, hogy a fenti eszmefuttatás a kommunizmus bukását követően már csak történeti szempontból releváns. Ez nem egészen van így. Amennyiben a szocialista tulajdonviszonyok és a gazdaság integrációjának redistributív módja hatást gyakoroltak a társadalom térszerkezeti jellemzőire, akkor mindez az átalakulás folyamatára is hatást gyakorolhat. Amennyiben az urbanizáció rendszere „szocialista örökséget visz tovább, ez lefékezheti a kapitalizmussal kompatibilis urbanizációs rendszer kialakítását. Tanulmányunk legfontosabb megállapításai közé tartozik az, hogy (a) az államszocializmusban kialakult társadalomszerkezet és térszerkezet kevésbé voltak kompatibilisek a piacgazdasággal, és (b) a posztkommunista átalakulás első öt éve során az államszocializmustól örökölt társadalomszerkezet gyorsabban igazodott a piacgazdasághoz, mint az államszocializmus időszakában kialakult térszerkezet. A szuburbanizáció tendenciáját ilyen értelemben vett igazodásként foghatjuk fel, ugyanakkor a városi szegényeknek a vidéki periferikus területekre való menekülése - lehet, hogy csak ideiglenesen - mindenképpen azt a tendenciát erősítette fel, amit mi korábban „alulurbanizáltságnak” neveztünk (Konrád-Szelényi,[14] 1972; 1977; Enyedi,[9] 1996). A fentiek következtében feszültség keletkezik a térszerkezeti rendszerben, amely végeredményképpen hátráltatja a további társadalmi változásokat. Miben áll a múlt szocialista öröksége? Három tényezőre gondolunk: (a) az államszocialista időszakban a városi ipari munkahelyek száma gyorsabban nőtt, mint a városban élő népesség száma; (b) ez részben a mezőgazdasági második gazdaság következménye volt, ami a községekben lakó, kétlaki munkásokat lakóhelyükhöz kötötte és kiegészítő jövedelmet biztosított számukra; (c) az államszocializmus időszakában a fenti folyamatok igen egyenlőtlenül érvényesültek: míg egyes települések a második gazdaságból származó jövedelmeknek köszönhetően látványosan fejlődtek, mások hanyatlásnak indultak, idővel vidéki slumokká váltak.

a) Az erőltetett szocialista iparosítás térszerkezeti konzekvenciái

Az államszocialista rendszer bukását követően számos szakértő úgy definiálta azt, mint a gazdasági elmaradottság rendszerét, vagyis egy olyan rendszert, amely a modernizációt inkább akadályozta, mint elősegítette. Véleményünk szerint ez csak részben helytálló megállapítás. A szovjet típusú szocializmus elsősorban az európai periféria és félperiféria térségének társadalmában jutott uralomra, mégpedig a „felzárkózás”, az erőltetett modernizáció stratégiájaként és nem a modernizáció elkerülésének útjaként. Éppen ezért visszatekintve helyesebb, ha a szocializmust az erőltetett ütemű modernizációra tett sikertelen kísérletként értékeljük. A sikertelenség oka vagy az, hogy ez a folyamat mesterségesen nem gyorsítható fel, vagy az, hogy az alkalmazott módszerek helytelenek, életképtelenek voltak.

Az államszocializmus a piacgazdaságoknál gyorsabban volt képes csökkenteni a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság részarányát és megnövelni az ipari proletariátus létszámát. Kezdetben ezek a gazdaságok hihetetlenül magas tőkeakkumulációt valósítottak meg, sőt ezen belül is különösen sikeresek voltak a „közvetlen termelő beruházások” terén. Ennek megfelelően a szocialista redistribúciót alkalmazó gazdaságokban az iparosítás sebessége magasabb volt, mint a piacgazdaságokban, és ennek köszönhetően ezek az országok az ipari fejlődés viszonylag magas szintjére jutottak el, miközben kevesebb infrastrukturális beruházást valósítottak meg, és főleg kevesebb pénzt költöttek a városi lakóhelyek fejlesztésére, mint ugyanezen gazdasági feladatok megvalósítása terén a tőkés országok (Enyedi,[9] 1996).

Az európai szocialista országokban az iparosítás a városi központokban koncentrált, és a szocializmus első időszakában a fő hangsúly a nehézipar fejlesztésén volt. Emiatt az iparosítás a városi ipari munkahelyek számának gyors növekedését eredményezte, melynek részben az volt az ára, hogy kevesebb pénz maradt az infrastruktúra fejlesztésére. Ez messzemenő következményekkel járt. Elhanyagolták a már meglévő városi infrastruktúrát, főleg a lakóházakat, amelyek állaga egyre romlott. A városi építkezések során alapvetően volt a költségek alacsony szinten tartása. Ennek megfelelően főleg gyenge minőségű, házigyári lakások épültek a városokban, és ezek is többnyire rosszul tervezett és gyatrán kivitelezett lakótelepek formájában valósultak meg. A városi infrastruktúra ilyen hiányosságai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy sokan, akiknek a városban ipari munkahelyük volt, letegyenek arról, hogy ténylegesen be is költözzenek a városba. Azokban az esetekben, amikor a lakóhely és a munkahely közötti távolság nem volt túl nagy, az ipari munkások jelentős része fenntartotta falusi lakóhelyét, és inkább vállalta az ingázást. A nagyobb távolságról ingázók munkásszállásokon vagy albérletekben laktak. Míg az 1990-es évek közepén a munkaerő mintegy 5 százaléka elégséges volt ahhoz, hogy az egész lakosságot élelmiszerrel ellássa, sőt annyit exportáljon, amennyit csak a piacok fölvesznek (Harcsa, Kovách, Szelényi,[11] 1994), a lakosságnak még mindig 35 százaléka falvakban lakott, amit különösen anakronisztikussá tesz az a tény, hogy a települések többsége nem tekinthető szuburbanizációs térségnek, hanem kifejezetten falusias jellegű. Az erőltetett szocialista iparosítás olyan örökséget hagyott maga után, melynek jellemzői az erősen leromlott belterületi bérházak övezet, a hatalmas, rossz minőségű házigyári házakból álló új lakótelepek és a vidéki lakosságnak a gazdaság fejlettségi színvonalához viszonyítva igen magas részaránya.

b) A mezőgazdasági második gazdaság és a vidék fejlődése az államszocializmus időszakában

Az, hogy a lakosság viszonylag jelentős része fenntartotta falusi lakóhelyét, valamint az, hogy a falvak alulurbanizáltak maradtak, két tényező kölcsönhatásának tudható be: annak, hogy mind a városok „szívó hatása”, mind a vidéki térségek felől érvényesülő „nyomás” gyenge volt. Azok, akik a városban vállaltak munkát, azért nem költöztek be, mert (a) nehéz volt a városban lakáshoz jutni, és a városi lakások kevéssé voltak vonzóak, és mert (b) falun könnyebb volt az élet; egyrészt azért, mert jobb körülmények között lehetett lakni, másrészt azért, mert részben önellátónak lehetett lenni. Összességében: akik megtartották falusi lakóhelyüket, magasabb reáljövedelmet tudhattak magukénak, mint azok, akiknek a városban csupán az iparból származó jövedelmükből kellett megélniük. Az erőltetett szocialista iparosítás, a késleltetett városi infrastrukturális fejlesztés és a mezőgazdasági termelés szocialista szervezeti formái kiegészítették egymást, egyazon rendszer részei voltak. Az erőltetett szocialista iparosítás olcsó munkaerőt igényelt, és azt, hogy infrastrukturális fejlesztésre minél kevesebbet költsenek. A szocialista ipar számára ideális partner volt az a munkás, aki megtartotta falusi lakóhelyét, és maga és családja termelte meg az általuk elfogyasztott élelmiszerek nagy részét. Alacsonyabb bért lehetett neki fizetni, nem kellett neki a városban sem lakást építeni, sem iskolát, üzletet, orvosi rendelőt biztosítani.

Ezzel szemben a téészek hatékonysági problémákkal küszködtek. A kollektivizált magyar mezőgazdaság meggyőző eredményeket ért el ugyan az extenzív kultúrák termelése terén, de a téészek még Magyarországon sem tudtak elég friss gyümölcsöt, zöldséget és húst biztosítani a városi piacok számára. A mezőgazdaság tőkés fejlődése során a termelőket el kellett választani a termelőerőktől, hiszen - amint azt Marx oly helytállóan megállapította - a kapitalista mezőgazdasági vállalkozásoknak bér munkásokra és a lehető legnagyobb hazai piacra volt szükségük. A szocialista mezőgazdasági nagyüzemek esetében nem volt szükség egyre nagyobb belső piacra, hiszen ezek a gazdaságok együtt tudtak működni a kistermelőkkel. Kezdetben ezek a kistermelők csupán családi önellátásra termeltek, de a pragmatikusabb politikát folytató szocialista országokban, mint például Magyarországon, a háztáji gazdaságok később fokozatosan lehetőséget kaptak a szakosodásra és a piacra való termelésre is, aminek eredményeképpen jelentős pénzjövedelmet realizálhattak.

1968 után Magyarországon erőteljes szocialista kispolgárosodás indult be. Ennek alapját a „második gazdaságban” folyó családi mezőgazdasági termelés biztosította. A későbbiek folyamán ez „téészmelléküzemágak” formájában más területekre, a terciér szektorra, sőt az ipari termelésre is áttért. E folyamat vidéken volt a legdinamikusabb, de az 1970-es évek közepére-végére a városokban is jelentőssé vált. Az 1980-as évek elejére számottevő „középosztály” jött létre, amely bizonyos jólét felé haladt. E jólétnek leglátványosabb jeleit a vidéki lakóházak mutatták. Míg a városokat csapnivaló minőségű házigyári lakótelepek csúfították el, a falvakban sok család kétféle életet élt: a férj ipari munkahelyen dolgozott a városban, miközben felesége téésztartó volt. A család legfontosabb jövedelemforrása a „kiegészítő” mezőgazdasági tevékenység volt, amit „munkaidő után” és a hétvégeken végeztek. Ez az életforma jelentős jövedelmet biztosított, és

így idővel sok vidéki család igen jó minőségű házat építhetett magának. Egyes közgazdászok most, visszatekintve erre a korszakra, úgy fogalmaznak, hogy ez a késő kádárista társadalom „túlköltekezett”. Tény, hogy ha megvizsgáljuk sok magyar segéd- vagy betanított ipari munkás lakóházának színvonalát, igazolva látjuk a fenti megállapítást. Ezek az emberek gyakran nagyobb házakban, jobb lakáskörülmények között éltek, mint az ugyanilyen humán tőkével rendelkező munkások Los Angelesben, New York Cityben vagy akár Nyugat-Európában. Egyes szakértők a szocializmus legjelentősebb vívmányának a vidéki lakóházépítést tartják. 1968 és az 1980-as évtized legeleje között Magyarországon körülbelül egymillió otthon épült. Ennek mintegy fele a városokban valósult meg, többnyire házgyári lakások formájában - és a magyar várostervezőknek akár egy fél évszázadra is szükségük lehet még, hogy valahogy megszabaduljanak a szocialista urbanizáció e „nagy vívmányaitól”. Az egymillió otthon másik felét falvakban és a városok külső területein építették. Ezek többnyire jól megépített téglaházak, jelentős részük kétszintes, gyakran központi fűtéssel, három vagy több szobával. A vidéki lakásépítés ilyen irányú felvirágzása kétségtelenül összefüggött a szocialista kispolgárság megizmosodásával. Gazdasági értelemben ez a réteg főleg a szocialista második gazdaságra támaszkodott. Számszerűsítve, körülbelül egymillió család tartozhatott ide, a lakosság mintegy egyharmada, akik addig soha nem tapasztalt életszínvonalat értek el - amelyet nem sokkal később el is vesztek, és valószínűleg hosszú ideig nem is lesznek képesek újra elérni.

1989-ben tehát Magyarország nagyszámú, dinamikusan fejlődő falut örökölt, melyek falusiasak és nem szuburbanizációs jellegűek voltak; jólétüket főleg a mezőgazdasági termelés biztosította. E falvak lakosainak jelentős részét relatív jólétben élő szocialista kispolgárság tette ki, amely jó minőségű, viszonylag új házakban lakott. Amint azt tanulmányunk további részében kimutatjuk, ez a vidéki dinamizmus és a szocialista kispolgárság viszonylagos jóléte aligha volt összeegyeztethető a piacgazdaság logikájával. Kifejezetten az iparosítás államszocialista szervezeti formájának köszönhetette létét. Az államszocializmus összeomlásával a rendszer e leglátványosabb vívmánya komoly kihívásokkal szembesült.

c) A vidék fejlődésének egyenlőtlenségei a szocializmus időszakában - roma és nem roma szegények koncentrációja a vidéki slumokban

A vidék fejlődésének és a kispolgárosodásnak a fentiekben ismertetett módja azonban igen konfliktusos és egyenlőtlen folyamat volt. A szocialista területfejlesztés „koncentrált decentralizációra” törekedett (Enyedi,[9] 1996). E stratégia több célt is szolgált. Az 1960-as téjesztést követően a tervezők felfigyeltek arra, hogy az aprófalvak népessége (elsősorban az 1000 fő alatti népességszámú falvakban) csökkenni kezdett. A regionális tervezést abban az időszakban döntően meghatározó ideológia ezeket a falvakat az „optimálisnál kisebbeknek” írta le, és a tervezők úgy vélték, hogy a legtöbb ilyen falu idővel elnéptelenedik, vagy a közeli urbanizálódó vidéki központ „alvó településévé” válik. Ezért a helyi intézmények összevonását kezdeményezték, és ezt gyakran a lakosság akarata ellenében is kieroszakolták. A helyi tanácsokat összevonták, sok kis téeszt egybeolvasztottak, az aprófalvak iskoláit bezárták, és a tanulókat busszal szállították azokba a falvakba, amelyeket a jövő vidéki központjainak tartottak. Nem adtak ki új építési engedélyeket az olyan kistelepüléseken, amelyekről azt hitték, hogy egy nemzedéken belül elnéptelenednek. Emiatt az aprófalvakból történő elvándorlás, amely már az 1960-as években megkezdődött, igen felgyorsult, és 1970 és 1985 között az aprófalvak hanyatlása beigazolni látszott a fenti prognózist. Úgy tűnt, a „koncentrált decentralizáció” megoldja az alulurbanizáltság gondját is. Míg korábban az indokoltnál nagyobb hangsúlyt fektettek a nagyvárosokban megvalósuló gigantomán nehézipari beruházásokra, most a figyelem inkább a közepes nagyságú városokban, a vidéki, fejlődőnek tartott központokban létesítendő beruházásokra és inkább az élelmiszerfeldolgozásra, a könnyűiparra és a kisebb vállalatokra terelődött.

A koncentrált decentralizáció és a helyhatóságok összevonása nem várt és nem kívánt következményekkel járt. E politika egyik fontos tanulsága - amelyet ajánlatos a posztkommunista tervezők figyelmébe is ajánlani - az volt, hogy a vándorlási mérleg önmagában igen félrevezető mutatónak bizonyulhat. Minthogy az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején a tervezők csupán ezekre az adatokra figyeltek, nem vették észre, hogy az aprófalvak lakosságának csökkenése e települések társadalmi összetételének jelentős átalakulásával jár. Míg ugyanis a magyarországi aprófalvak csaknem két évtizeden át az utóbbi mintegy két évszázad legnagyobb népességszűkülését éltek meg, drasztikus népességsere is végbement bennük. A felfelé törekvő vagy stabilnak mondható családok, az ambiciózusabb fiatalok, azok, akiknek esélyeik a munkaerőpiacon viszonylag kedvezőek voltak, elhagyták e településeket. Ugyanakkor e falvak szegényei, akik között idősebbeket és fiatalabbakat, romákat és nem romákat egyaránt találhattunk, csapdába kerültek e településeken, különösen azokon, amelyek egy-egy régió periferiáján helyezkedtek el. Mi több, megindult a legelesettebb társadalmi csoportok bevándorlása ezekbe a hanyatló, periférikus aprófalvakba, aminek nem kis részben az volt az oka, hogy az ilyen falvakban leestek az ingatlanárak.

Azok, akik sehol máshol nem tudtak maguknak lakást vásárolni, ezekre a periferikusan elhelyezkedő kistelepülésekre költöztek, ami tovább gyorsította a tehetősebbek elvándorlását. Így vidéki slumok jöttek létre, sőt egyes esetekben vidéki roma gettók. Sok nincstelen vidéki roma, aki azelőtt a falu melletti cigánytelepen lakott, beköltözött a megüresedett házakba. A legszegényebbek beáramlása még városi központokból, sőt Budapestről is tapasztalható volt. E falvakból a konszolidáltabb helyzetben levő parasztság elmenekült és a fejlődőnek ítélt központokba költözött, ahol állást talált, ahol a lakáspiac stabilnak mutatkozott, sőt ahol az ingatlanárak emelkedésének köszönhetően még tőkenyereségre is szert tehetett.

Mindezek eredményeképpen a szocializmus késői időszakában a vidék fejlődése igen egyenlőtlené vált. Míg a fejlődő vidéki központokban jelentős dinamizmus, minőségi lakóház-építkezés és a viszonylagos jólétet élvező szocialista kispolgárság kialakulása zajlott le (országszerte néhány száz ilyen központ volt), az ország másik, mintegy ezer, 500-nál kevesebb lakossal rendelkező települése (ahol a lakosok száma körülbelül negyedmillió) közül sokban vidéki slumok és etnikai gettók alakultak ki. A helyzetet csak súlyosbította, hogy ezek a kistelepülések nagy mértékben koncentráálódtak a periferikus, gazdaságilag elmaradott északkeleti és délnyugati térségekben.

Az 1980-as évek végére az aprófalvak lakosságának csökkenése lelassult. Addigra szinte csak azok maradtak az ilyen településeken, akiknek már nem volt hova menniük: vidéki „underclass”, „társadalom alatti osztály” volt kialakulóban ezekben a valóságos és jelképes értelemben gyakran egyaránt „zsákutcás” falvakban. Jelképes értelemben „zsákutcásak” voltak ezek a falvak, hiszen ennél alacsonyabb szint már nem volt: ez volt a társadalmi és települési hierarchia legalja. Gyakran az út végén voltak fizikai értelemben is, hiszen vagy „zsáktelepülések” voltak, ahonnan már sehova sem vezetett út, vagy csapnivaló utak kötötték őket össze a térség egyéb településeivel. Összességében: a regionális tervezők várokozásaival ellentétben, ezek az aprófalvak nem tűntek el a süllyesztőben. Az élet úgy hozta, hogy néhány aprófaluban, különösen azokban, amelyek a legszegényebb romák gettóivá váltak (példa erre az észak-magyarországi Csenyété, ahol 1989 óta végzünk empirikus kutatást: lásd Ladányi-Szelényi, [19] 1996), még növekedett is a népességszám, mivel a nincstelen roma lakosság körében az országos átlagnál magasabb a gyerekszám, és mivel még bevándorló családok is akadtak szép számmal. A vidék dinamizmusának felszíne mögött tehát a posztkommunista Magyarország jelentős mértékben egyenlőtlen településrendszert örökölt. A fejlődő vidéki központok prosperálása (amely a szocialista „első” és „második” gazdaság stabilnak aligha mondható rendszeréből fakadt) együtt járt a perifériákon található aprófalvak - amelyekben a reményvesztettek találtak menedéket - katasztrofális hanyatlásával.

2. A társadalmi szerkezet posztkommunista átalakulása

Jelen tanulmányunkban, annak érdekében, hogy a társadalom szerkezetében lejátszott változások térszerkezeti következményeit felrajzolhassuk, három fejleményt emelünk ki. Először: jelentősen csökkent a munkahelyek száma. Másodszor: megakadt a „szocialista kispolgárosodás” és megszűnt a középosztály korábbi növekedése, sőt a posztkommunista időszak első éveiben csökkent a középosztály jelentősége. Végezetül: növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi hierarchia csúcsán látványosan emelkedtek a reáljövedelmek, miközben a társadalom többsége reáljövedelem-csökkenést szenvedett el.

a) A munkahelyek számának csökkenése

Az erőltetett szocialista iparosítás az ipari tőkefelhalmozás terén látványos eredményeket ért el, és népes ipari proletariátust hozott létre. Ez a szocialista iparosítás azonban több szempontból nem volt összeegyeztethető a piacgazdaság logikájával. Mindenekelőtt azért nem, mert olyan ipart hozott létre, amely nem volt versenyképes a világpiacon. Amíg fennállt a KGST, ennek az iparnak a termékeit el lehetett adni a többi szocialista országnak. De a szocialista világpiacgazdasági rendszer összeomlása után még az olyan fejlett ipar, mint amilyen a Kelet-Németország rendelkezett, sem tudta termékeit értékesíteni a tőkés világpiacon. Itt jegyzendő meg, hogy a „privatizációt, bármilyen áron” felfogás szintén nem bizonyult hatékonynak. A privatizáció első hullámában a nyugati cégek - érthető módon - a legéletképesebb, legnyereségesebb vállalatokat vagy vállalatrészeket vásárolták fel. Esetenként a nyugatiak hozzásegítik e cégeket, hogy betörhessenek a világpiacra, de az is előfordul, hogy csak azért vették meg e vállalatokat, hogy megszerezzék hazai és nemzetközi piacaikat. Emiatt az 1990-es évek elején néhány különben életképes iparág elvesztette piacát. E folyamatok eredményeképpen meredeken

csökkent a munkahelyek száma. 1989 és 1993 között Magyarországon a munkahelyek körülbelül egyharmada szűnt meg. Ennek legfőbb oka valószínűleg az elkerülhetetlen gazdasági szerkezetátalakítás volt, de további tényező lehetett néhány hibásan hozott döntés is. Erre utal egyebek mellett az is, hogy a Cseh Köztársaságban, amely a gazdaságpolitika terén a lepragmatikusabban járt el, sokkal kevesebb munkahely szűnt meg, mint Magyarországon, annak ellenére, hogy a korábbi évek gazdasági reformjainak köszönhetően 1989-ben a magyar gazdaság még jobb állapotban volt és versenyképesebbnek is bizonyult, mint a cseh.

A munkahelyek megszűnése nem minden esetben járt tényleges munkanélküliséggel. A posztkommunista gazdasági szerkezetváltás egyik érdekes vonása éppen az volt, hogy a munkahelyek száma nagyobb mértékben csökkent, mint amilyen mértékben a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliség nőtt. Magyarországon például a munkanélküliség 15 százaléknál tetőzött 1992 vége és 1993 eleje táján, ami azt jelentette, hogy a megszűnt munkahelyeknek csak mintegy a fele jelent meg a munkanélküliségi statisztikában. A munkahelyek számának igen drámai csökkenése és az ennél jóval alacsonyabb hivatalos munkanélküli ráta közötti különbség egyik magyarázata az 1989-et követő korengedményes nyugdíjazások nagy számában keresendő. A megszűnt munkahelyek mintegy harmadát lehet ezzel kapcsolatba hozni. Külön erre a célra kialakított programok léptek életbe, amelyek - különösen magas arányban a vezetői állásúak körében - megengedték a korai nyugdíjba vonulást. A társadalombiztosítási rendszer pedig sokaknak lehetővé tette az egészségi alapon történő leszázalékolást, az aktív keresők köréből való végleges kilépést. Némileg emelkedett az aktív keresők közül háztartásbelivé és eltartottá váló nők részaránya is, de összességében nyilvánvaló, hogy a ténylegesen munkanélkülivé váltak közül a legtöbben korengedményes nyugdíjazással és leszázalékolással tudták elkerülni a munkanélküli státust. Az ország egyes régióit és az ipar egyes szektorait tekintve a munkahelyek megszűnése igen kiegyenlítetlen volt. A munkahelyek száma a legnagyobb mértékben vidéken, a nehéziparban és a bányászatban csökkent, ezzel szemben a terciér szektort e tendencia kevésbé érintette. A foglalkoztatottság viszonylag magas szintű maradt az ország nyugati, Ausztriával határos megyéiben, a fővárost Ausztriával összekötő fő közlekedési vonalak mentén és Budapest és környékén, miközben az északkeleti és a délnyugati térségben magasra szökött a munkanélküliség aránya. 1995 közepén például Budapesten a munkanélküliség aránya mindössze 5,3 százalék volt, miközben a két legnagyobb északkeleti megyében Borsodban és Szabolcsban 16,2 százalék, illetve 18,8 százalék volt (Központi Statisztikai Hivatal,[15] 1996:34).

A munkanélküliség legerősebben a romákat sújtotta. Az esetek nagy többségében a romák voltak az elsők, akiket elbocsátottak, és általában ők azok, akik tartósan munka nélkül is maradnak. Keményék kimutatták (Havas-Kemény, [12] 1996), hogy, míg 1971-es felmérésük során gyakorlatilag teljes foglalkoztatottságot regisztráltak a magyarországi romák esetében is, 1993-1994-ben, annak ellenére, hogy a nem roma lakosság körében is nagy mértékben csökken a foglalkoztatottság aránya (87 százalékról 63 százalékra), a roma lakosság körében a foglalkoztatottság alacsonyabb volt, mint a nem roma lakosság foglalkoztatottsági arányának a fele. A foglalkoztatottság aránya különösen erősen, 17 százalékra csökkent a roma nők körében (miközben a nem roma lakoságnál a foglalkoztatottsági arány férfiak és nők esetében lényegében megegyezett), ami a roma férfiak foglalkoztatottsági arányának kicsit több mint a felével volt egyenlő.

Mindezt összevetve elmondhatjuk, hogy a posztkommunista válság időszakában a foglalkozási szerkezet drámai átalakuláson ment át. A munkahelyek nagyon nagy számban szűntek meg a versenyképtelen iparágakban. A munkahelyek megszűnése szempontjából jelentősek a regionális különbségek, és a vidéki, főleg periférikus térségek nagyobb mértékben szenvedtek a munkahelyek megszűnésétől, mint Budapest vagy a fejlettebb dunántúli megyék. A munkahelyek megszűnése a roma lakosságot a társadalom alatti osztály szintjére süllyesztette, főleg azokat, akik vidéken, elsősorban az elmúlt két évtized során kialakuló falusi gettóban laknak.

b) A „második gazdaság”, alkonya és a „szocialista kispolgárság” kollektív lecsúszása

Az 1989-es társadalmi változások egyik lelkesítő jelszava a „polgárosodás” volt, vagyis az a várakozás, hogy az államszocializmus leépülésével és a piacgazdaságba való átmenettel látványos fejlődésnek indul a polgári középosztály. Ugyanakkor, 1989-1995 között ez az ígélet vagy remény nem valósult meg. A társadalmi hierarchia középső tartományában lejátszódó változások ugyan igen összetettek voltak, de az a tendencia mindenképpen megállapítható, hogy csökkent a középosztály létszáma, ami úgy is értékelhető, hogy a posztkommunista átalakulás egyik fő vesztese a középosztály volt (Andorka,[1] 1996; Bedekovics-Kolosi-Szívós,[3] 1994). Bedekovics, Kolosi és Szívós adatai szerint (1994:39) 1987 és

1992 között az első három jövedelmi tizedhez tartozók összjövedelemből való részesedése 1 százalékkal csökkent, miközben a középső három tizedhez tartozók részesedése 2 százalékkal esett vissza. 1992 és 1994 között ez a tendencia folytatódott, sőt az 1995 márciusában bevezetett megszorító intézkedések nyomán a középosztály helyzetének romlása feltehetőleg még fel is gyorsult (Andorka,[1] 1996).

A kádárizmus középső időszakában, 1968 és az 1980-as évek eleje között, Magyarországon erőteljes „szocialista kispolgárosodás” zajlott le. A jövedelemelosztás egyenlőtlensége mérséklődött (a Gini-mutató 1972 és 1982 között 3 százalékponttal csökkent, 23,3 százalékról 20,6 százalékra - lásd Bedekovics, Kolosi és Szívós,[3] 1994, aminek egyik legfontosabb oka az volt, hogy - mindenekelőtt a vidéken élők és a mezőgazdaságban dolgozók körében - megnövekedett a második gazdaságból származó jövedelmek aránya. E tendencia már 1982 körül elakadt, majd az 1989-et követő gazdasági átalakulás felgyorsította a különbségek növekedését és annak a szocialista kispolgárságnak a térvesztését, amelyik viszonylagos jólétét a részmunkaidőben végzett háztáji termelésnek köszönhette, ami gazdaságilag csak addig volt életképes, amíg együttműködhetett a viszonylag alacsony hatékonyságú szocialista szektorral. Egészében véve tehát a „középosztály” fejlődése „homokra épült” a szocializmus időszakában, és a posztkommunista szerkezetátalakítás felszámolta a szocialista középosztályosodás gazdasági bázisát.

Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy a középosztály hanyatlása igen összetett folyamat. Miközben a jövedelmi skála közepén elhelyezkedő csoportok a folyamat veszteségeinek bizonyultak, és azok, akik jólétüket a második gazdaságnak köszönhetik, életszínvonaluk jelentős romlását élték meg, jelentősen nőtt a magánvállalkozások száma. Miközben tehát a „szocialista kispolgárság” háttérbe szorult, emelkedett a klasszikus értelemben vett kispolgárság létszáma, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a posztkommunizmus első öt esztendejében duplájára nőtt az egyéni vállalkozók száma. De az egyéni vállalkozások számának növekedése is ellentmondásos folyamat volt. Miközben az államszocializmus évtizedei alatt a magánszektorban vagy más piaci tevékenységben való részvétel jelentős bevételt biztosított - függetlenül attól, hogy részdíjban vagy teljes munkaidőben végezték azt -, napjainkban az egyéni vállalkozás kétarcú jelenséggé vált. Az egyéni vállalkozók egy része - feltehetően körülbelül a felük - prosperál, alkalmazottakat tart és tőkét halmoz fel, sőt egy részük rövidesen valódi vállalkozóvá válik. Ugyanakkor egy másik részük számára az egyéni vállalkozás a munkanélküliség egyik alternatívája, hiszen sok egyéni vállalkozó épphogy vegetál. Az 1989 utáni kormányok - a keresztény-konzervatív első és a szocialista-liberális második - politikája kevésbé támogatta az egyéni vállalkozói szféra növekedését. A magyarországi posztkommunizmus „felülről” bevezetett kapitalizmusnak nevezhető, hiszen a tőkés átalakulás fő vonulata a korábban állami tulajdonban levő vállalati szektor privatizációja és magánkézben levő vállalatokkal való felcserélése. Ez különösen vidéken érhető tetten, ahol a legfeltűnőbb a szocialista kispolgárság hanyatlása. Az agrárrendszer átalakulásának legfontosabb fejleménye a szocialista téeszek nagy méretű tőkés vállalatokká való átalakítása volt. A korábbi téeszvezetőség a legtöbb helyen sikeresen alakította át a téeszeket korlátolt felelősségű társaságokká, oly módon, hogy megtartotta saját vezető pozícióját. A „privatizáció” egyik legfontosabb következménye az lett, hogy a vezetőségnek most már joga van elbocsátani az egykori téesztagokat, ami azzal jár, hogy a kft.-k sokkal kevesebb munkaerővel, hatékonyabban művelik meg a földet, viszont igen magas a vidéki munkanélküliség. Miközben a posztkommunizmus első éveiben a középosztály hanyatlásnak indult, a felső-középosztály jobb helyzetbe került. Növekedett a felső három jövedelmi tized társadalmi összjövedelemből való részesedése (Bedekovics-Kolosi-Szívós,[3] 1994). Az átalakulás fő nyertese a kései kádárista technokrácia és a menedzserelit. Miközben az egykori kommunista nomenklátúra pozícióját veszítette - csaknem fele azoknak, akik a politikai nomenklátúra csúcsán helyezkedtek el 1988-ban, az 1990-es évek elején már nyugdíjban volt -, a gazdaság irányító posztjait azok foglalták el, akik az 1980-as években középvezetői állásban voltak (Szelényi I.-Szelényi Sz.,[28] 1995). Ez utóbbiak nemcsak megtartották, hanem jelentősen javították is gazdasági helyzetüket. Egyesek a privatizáció előnyeit használták ki, és korábban állami tulajdonban levő vagyonhoz jutottak. Sokkal jellemzőbb ennél, amikor olyan vezetői állásokat foglaltak el, ahol a nyugati menedzserfizetéseket megközelítő jövedelmeket realizálnak, miközben országos átlagban csökkennek a reáljövedelmek.

3. A társadalmi szerkezet változásának térszerkezeti hatásai

A társadalmi szerkezetben lezajlott változások messzemenő térszerkezeti következményekkel jártak. Csökkent a városi és nőtt a vidéki lakosság száma. Ez két egymással is összefüggő folyamat eredménye volt. Először: az új felső középosz-

tály menekülni kezdett a városokból - megkezdődött a posztkommunista szuburbanizáció. Másodszor: a népesség egy része „csapdába került” a falvakban. Túlságosan jó lakáskörülmények között élt ahhoz, hogy arról egyszerűen le tudott volna mondani, ráadásul sokan közülük elvesztették városi munkahelyüket, és az egyáltalán szóba jöhető városi munkalehetőségek nem tűntek elég vonzónak ahhoz, hogy az városba való elvándorlásra ösztönözze őket. Most, hogy a gazdaság stagnálását lassanként fellendülés követi, a vidéki slumokból megindult a szegények városba vándorlása, ami a jövőben várhatóan fel fog gyorsulni. Ennek célpontja elsősorban Budapest lesz, ami tovább gyorsíthatja a lakosságcserét a fővárosban.

a) A posztkommunista szuburbanizáció beindulása

A posztkommunista városfejlődés legfeltűnőbb jelensége az, hogy csökkent a városi és nőtt a vidéki lakosság száma. Az 1. táblázat településtípusokra bontva mutatja be, hogy Magyarországon a posztkommunizmus első öt évében milyen jellegű és mértékű lakosságcsere zajlott le.

1. táblázat - 1. táblázat. A lakónépesség változása 1990 és 1995 között

Településtípus	Települések száma	Lakosok száma	Változás (%)
Budapest	1	1 930 014	-4,4
Megyeszékhelyek	18	1 815 589	-2,5
Egyéb városok	175	2 686 875	-1,2
Összes város	194	6 432 478	-2,5
Községek	2920	3 813 199	+1,6
Vidék összesen	3114	10 245 677	-1,1

*Forrás:*Központi Statisztikai Hivatal.

A táblázatból kiolvasható tendencia olyan évszázados urbanizációs folyamat megfordulását jelzi, amelyet pusztán a háborús évek akasztottak meg egy-egy rövid időre. Amennyiben ezeket az adatokat alaposabb vizsgálatnak vetjük alá, arra a következtetésre juthatunk, hogy a városi lakosság csökkenése a posztkommunizmus idején legalábbis részben a szuburbanizációval függ össze. Erre jó példa Budapest. Tekintsük meg a Budapesten és vonzáskörzetében lezajlott lakosságcsere adatait!

2. táblázat - 2. táblázat. A lakónépesség változása a budapesti agglomerációban, 1990-1995

Településtípus	Települések száma	Lakosok száma	Változás (%)
Budapest	1	1 930 014	-4,4
Az agglomeráció főbb központjai	6	152 016	+4,4
Az agglomeráció egyéb központjai	6	86 570	+1,6
Az agglomeráció egyéb községei	31	192 459	+3,9
Agglomeráció összesen	44	236 1059	-3,0

*Forrás:*Központi Statisztikai Hivatal.

A posztkommunizmus első öt évében Budapest csaknem 100 ezer lakost veszített. Ebből mintegy 60 ezer annak tudható be, hogy a halálesetek száma nagyobb volt, mint a születéseké, és körülbelül 40 ezer fő elvándorolt. Ugyanebben az időben a Budapest környékén található agglomerációs övezet 43 településébe körülbelül 40 ezer fő települt be. Természetesen

a Budapestet elhagyók közül nem mindenki vándorolt az agglomerációba, de igen sokan voltak, akik oda költöztek. Hasonló tendenciát láthatunk Magyarország 32 agglomerációs térségének jó részében: az agglomerációs központból történő elvándorlás közel azonos a környező településekre történő bevándorlás mértékével. E folyamat közben az agglomeráció egyes települései szuburbökké alakulnak át. Fontosnak tartjuk, hogy e tendencia nemcsak Budapesten, hanem a legtöbb nagyváros esetében is tetten érhető. Ilyen folyamat játszódtott le Pécs, Győr, Miskolc, Debrecen és Szeged esetében is. E posztkommunita szuburbanizációt bizonyos mértékig a sajátos „államszocialista típusú szuburbanizáció” korrekciójának is tekinthetjük. Az államszocialista időszakban a magasabb társadalmi státusú szuburbók általában nem a városok határain kívül jöttek létre. A nagyobb városokat körülvevő falvakban többnyire olyan „utóparasztok” és vidékről beköltözött munkások laktak, akiket vagy az adminisztratív korlátozások akadályoztak meg abban, hogy a nagyvárosba költözzenek, vagy - a „késleltetett urbanizáció” miatt - nem jutott számukra elfogadható lakás a városban. Az 1960-as évek végétől kezdve a magasabb státusúak jó minőségű társasházakat építettek maguknak a városhatáron belül található divatos zöldövezeti környékeken. A legprivilegizáltabb városi családok már az 1980-as években is építettek családi házakat, de ez a jelenség akkor még igen korlátozott volt, és tipikusan társasház vagy azokhoz kapcsolódó területeken fordult elő, általában a városhatáron belül lévő hegyoldalon vagy folyóparton. Már az 1980-as évek közepén láthatóak voltak annak jelei, hogy néhány család kiköltözött a városból valamelyik vonzóbb, környező településre (például Budapest esetében Szentendrére vagy Solymárra), de ez a tendencia az 1980-as évek végéig nem vált általánossá.

b) A községekben csapdába került népesség

Az adatok gondos tanulmányozása alapján azonban kiderül, hogy a szuburbanizáció a posztkommunista demográfiai fordulatnak csupán egyik összetevője. Igaz ugyan, hogy a nagyobb városokat körülvevő falvak lakossága nő, de a posztkommunizmus első öt évében e növekedés önmagában nem ellensúlyozta a városok lakosságának csökkenését. Összességében tehát az agglomerációs térségek lakossága csökkent! A fentiek fényében nehezen tartható az az érv, hogy dominánssá vált a szuburbanizációs tendencia, hiszen az agglomerációs térségek lakossága csökkent, miközben az e térségeken kívüli falvak népességszáma növekedett. A következő táblázat adatai azt mutatják, hogy 1989-et követően hogyan változott az egyes térségek népességszáma.

3. táblázat - 3. táblázat. A lakónépesség változása az agglomerációs térségekben és az azokon kívül eső városi és falusi településeken 1990 és 1995 között

	Települések száma	Lakónépesség száma	Változás (%)
Agglomerációs térségekben található városok és egyéb központok	67	4 856 662	-2,9
Agglomerációs térségek egyéb települései	576	1 435 230	+2,3
Agglomerációs térségekben található összes település	643	6291892	-1,8
Agglomerációs térségeken kívül eső városok	109	1 363 708	-1,7
Agglomerációs térségeken kívül eső községek	2 362	2 590 077	+1,1
Magyarország összesen	3 114	10 245 677	-1,1

*Forrás:*Központi Statisztikai Hivatal.

Feltűnő, hogy 1990 és 1995 között az agglomerációs térségek lakossága 1,8 százalékkal csökkent. Ennek főleg a lakosság természetes fogyása volt az oka, vagyis az, hogy az elhalálozások száma nagyobb volt, mint a születéseké, de a másik ok az agglomerációs központokból a környező községekbe való elvándorlás volt. A gyorsan növekvő új szuburbók - amelyek között igen sok falusias települést is találunk - tehát nem voltak képesek felszívni az összes elvándorlót. Az agglomerációs térségeken kívüli falvak infrastrukturális szempontból meglehetősen elhanyagoltak: sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint az országos átlag a csatornázás, az ivóvíz, a telefonhálózat és az ipari alkalmazottak számát tekintve. Meg kell

ugyanakkor jegyeznünk, hogy az agglomerációs térségek falvai, amelyek egyes vélekedések szerint előbb-utóbb az amerikai szuburbók megfelelőivé válnak, e téren szintén elég rosszul állnak. Míg például országosan a lakosság 77,7 százalékában található vezetés víz, és az agglomerációs térségeken kívül eső falvakban ez az arány 57,3 százalék, az agglomerációs térségekhez tartozó községekben is csak meglehetősen alacsony, 66,7 százalék ez az arány. A közcsatorna-hálózatra bekapcsolt lakások aránya országosan 43,4 százalék, az agglomerációs térségeken kívüli falvakban 2,1 százalék, és az agglomerációhoz tartozó községekben is csak 1,6 százalék. Országosan 17 telefonvonal jut 100 lakosra, az agglomerációs térségeken kívüli községekben 7, míg az agglomerációhoz tartozó községekben is csak 10.

A fentiekkel kapcsolatban két dolgot kell leszögezni. Először: az agglomerációs térségeken kívül eső falvakba betelepülők, akiknek száma a rendszerváltás utáni években jóval meghaladta az elvándorlók számát, infrastrukturális szempontból fejletlen területekre érkeztek, és valóban „vidéki” környezetben találták magukat. Másodszor: óvatosan kell eljárunk, amikor minden agglomerációs térségen belüli települést „szuburbnek” tekintünk, hiszen e települések jó része infrastrukturális fejlettségét tekintve meglehetősen falusias jellegű. A budapesti agglomerációban is számos olyan község található, amelyik az új felső-középosztály számára egyáltalán nem vonzó. E községek bevándorlói vagy azok a fővárosi szegények, akik többé nem engedhetik meg maguknak, hogy Budapesten lakjanak, vagy olyan vidéki szegények, akik közelebb kívánnak kerülni Budapesthez, de munkát és/vagy lakást nem találnak ott. A posztkommunista időszak demográfiai fordulatával érintetteknek tehát legalább a fele nem azért változtatta meg lakóhelyét, mert valamilyen jobb szuburbbe költözött. Elköltözésük inkább a posztkommunista átalakulási válságra való reakcióként értékelhető, olyan válaszként, amely államszocialista korszakból örökölt térszerkezet és városfejlesztés sajátosságaival is magyarázható.

Mindez bizonyos analógiát mutat a nagy gazdasági visszaesések, így az 1929-33-as nagy gazdasági válság nyomán kialakult helyzettel. Súlyos gazdasági válságok idején sok országban előfordult, hogy a városi lakosság egy része vidékre települt át. Hasonló jelenség történt Magyarországon a nagy válság idején, majd a második világháborút követően is. A „falura való menekülés” gazdasági visszaesések idején tehát nem tekinthető rendkívülinek. Ráadásul Magyarországon, ahol a lakosság jelentős része megtartotta vidéki gyökereit, és jó minőségű vidéki lakással is rendelkezett, ahova visszatérhetett, ez a munkanélküliségre és a posztkommunista válságra való teljesen racionális válasznak tekinthető.

Érdemes megjegyezni, hogy 1990 és 1995 között csupán a 200-10 000 fő közötti lakosságú településekben növekedett a lakosság száma. A leggyorsabb növekedést (öt év alatt 2,4 százalékot) olyan községekben tapasztaltak, ahol a lakosok száma 1000-2000 között volt (Központi Statisztikai Hivatal,[15] 1996:108). Alá kívánjuk húzni, hogy miközben 1989 és 1995 között Magyarország foglalkoztatási szerkezete jelentős mértékben átalakult, a térszerkezet alakulása a még a szocializmus időszakában megkezdődött kedvezőtlen pályán folytatódott. Már 1989-ben is az optimálisnál nagyobb lakossághányad élt vidéki településeken és az agglomerációs térségeken kívül, és a posztkommunista átalakulási válság éveiben ez az arány tovább nőtt. Ez annak ellenére történt így, hogy az agglomerációs térségeken kívül eső községekben a megélhetési lehetőségek az országos átlagnál gyorsabban romlottak. E településeken koncentrált formában vannak jelen a posztkommunista átalakulás ellentmondásai és a regionális rendszer növekvő feszültségei. A gondok hatványozottan jelentkeztek a romák által magas arányban lakott gettósodó aprófalvakban. 1989 óta kutatásokat folytatunk egy ilyen észak-magyarországi településen, Csenyétén, ahol mintegy háromszáz ember lakik. Az 1990-es évek elejére a lakosság 80 százaléka már roma volt. Az átalakulási válság éveiben a külvilágtól meglehetősen elzárt községben, ahol szinte teljes volt a munkanélküliség, a lakosság száma némileg emelkedett, a 18 évesnél fiatalabb lakosok száma pedig gyorsan nőtt. 1990-ben, amikor az általános iskola első két osztályát újraindították Csenyétén, az osztályban nyolc tanuló volt. Ma az első két osztályban húsz, az első négy osztályban pedig negyven körül van a tanulók száma. Csenyéte minden tekintetben az út utolsó állomása, a roma underclass tagjai számára az utolsó menedék, ahonnan máshova már nem vezet út.

Persze Magyarország legtöbb községe, még azok legtöbbje is, amelyek az agglomerációs térségektől távol esnek, jobb helyzetben vannak Csenyéténél. De analógiát látunk abban a vonatkozásban, hogy sokan csapdába kerülnek az olyan települések lakói közül, ahol a lakáskörülményeik megfelelőek, mindenesetre sokkal jobbak, mint amilyen egy nagyvárosban maguknak biztosítani tudnának, ahol viszont sokkal nagyobb esélyük lenne arra, hogy munkához jussanak. Amint a gazdaság lassanként ismét fellendül, várható, hogy a posztkommunista demográfiai fordulat befejeződik, vagy legalább időlegesen mindaddig megszakad, amíg meg nem érnek a feltételek a nagyobb mértékű szuburbanizációra. 1994-ben, öt év súlyos válságát követően, a magyar gazdaság a fellendülés bizonyos jeleit mutatta. Ennek migrációs következményei azonnal jelentkeztek. Négy év növekedést követően az agglomerációs térségeken kívüli községek lakossága csökkent, vagyis a fentebb jellemzett tendencia megfordult. 1994-ben ezek a községek ezer főre számítva már 3,1 lakost veszítettek, mivel az elvándorlás nagyobb mértékű volt, mint a bevándorlás. Eközben az agglomerációs

körzetek lakossága nőtt, ezer lakosra számítva 1,8 fővel. Az agglomerációs térségek főbb központi városainak népessége 1994-ben nem változott (annak ellenére, hogy a korábbi négy évben lakosságuk gyors ütemben csökkent), Budapest kivételével, ahonnan az elvándorlás a korábbi évek sebességével folyt tovább. Az 1994-es adatok azt mutatják (már amennyiben egy év adatai általánosítást egyáltalán lehető tesznek!), hogy az 1990-1993 időszak demográfiai fordulata átmeneti jelenség volt, és az ország korábbi térbeni-társadalmi fejlődése által sajátosan kondicionált, gyors reakciónak tekinthető a posztkommunista átalakulási válság kihívásaira. Sokan, akiket elbocsátottak, vagy akik előtt felrémlt a munkanélküliség réme, „hazamentek”: úgy döntöttek, hogy kivárik a jobb idők eljövételét. Lehet, hogy majd visszatérnek a városokba, amikor ráébrednek, hogy falujukban nem találnak megélhetést, és már nincs más választásuk, mint ismét szerencsét próbálni a városban.

c) Népeségcsere Budapesten

A fenti előrejelzés elsősorban Budapestre vonatkozik. Az egyértelmű, hogy amit Budapesten tapasztalunk, nem pusztán a lakosság csökkenése, hanem lakosságcsere. Az új felső-középosztály elhagyja a belső kerületeket, és az így megürült környékekre alacsonyabb társadalmi státusú csoportok települnek be, igen magas arányban roma szegények. Korábbi kutatásunk adatai szerint (Csanádi-Ladányi,[6] 1992; Ladányi[17] 1993) a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének Budapesten megfigyelhető modellje mindig karakterisztikusan eltért attól, mint amit a klasszikus chicagói iskola tagjai leírtak. A chicagói iskola szociológusai szerint egy nagyvárosban mind a magas, mind az alacsony státusú csoportok lakóhelyei nagy kiterjedésű, elkülönült térségeket, zónákat képeznek. Az adatok azt mutatták, hogy Budapesten ez a modell megközelítően jól leírta a magas jövedelmű csoportok lakóhelyi elkülönülését, míg az alacsony státusú csoportok inkább mikroszegregátumokba koncentráálódtak, amelyek nem álltak össze nagy kiterjedésű, homogén térséggé. Az elmúlt két-három évtized változásai ezt a sok évtizeden át érvényes városszerkezeti rendszert fokozatosan felborították. A városközpont kereskedelmi és üzleti negyedét körülvevő „átmeneti zónában” található állami tulajdonú bérházak felújítását elhanyagolták, és a város külső területein homogén státusú új lakótelepeket hoztak létre. Ennek következtében a pesti városközpontozó csatlakozó területen olyan városrész jött létre, amelyben a lakosok nagy része szegény. Elsősorban a VI., VII., VIII. és IX. kerület Nagykörúton kívüli részein alakult ki olyan nagy kiterjedésű, romló állagú zóna, ahol jelentős mértékű a szegények és főleg a romák koncentrációja (Ladányi,[16] 1992). Keményék felméréseik során azt találták, hogy a cigányok száma Budapesten 1971-es 25 ezerről 1994-re 44 ezerre nőtt. E növekedés erőteljesebb volt, mint a romák számának országos növekedése. Míg 1971-ben a teljes roma lakosság 7,9 százaléka élt Budapesten, ez az arány 1994-re 9,1 százalékra nőtt. A roma lakosság nagyobb része még 1994-ben is vidéki lakos volt, bár a városi roma lakosság száma jelentősen növekedett. 1971 és 1994 között a vidéki roma lakosság aránya 78,4 százalékról 60,5 százalékra csökkent (Havas-Kemény,[12] 1995).

Alá kívánjuk húzni, hogy a „posztkommunista demográfiai fordulat” éveiben - vagyis amikor az uralkodó tendencia egyfelől a szuburbanizáció, másfelől a szegényeknek a városból falura történő visszatelepülése volt - bizonyos fokú népeségcsere is végbement a nagyvárosokban, mindenekelőtt Budapesten, amin elsősorban az alacsony jövedelmű, nem kis részben roma lakosságnak a városi slumokba való bevándorlását értjük.

Amint megkezdődik a gazdasági fellendülés, és erősödik Budapest vonzereje, elképzelhető, hogy felkerekedik a lakosságnak az a része, amelyik jelenleg „csapdában” van a községekben. E fellendülés különösen mobilizálóan hathat a gettósodó aprófalvak és a válság által leginkább sújtott vidéki városok szegény- és cigánytelepein tengődő népességre. Ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy megáll Budapest lakosságának csökkenése. Az is elképzelhető, hogy a szegény lakosság beáramlása, az etnikai gettók kialakulása tovább gyorsítja a felső középosztály menekülését a belső kerületekből, sőt esetleg a középosztály számottevő részét is arra kényszeríti, hogy elmeneküljön Budapestről.

Következtetések

Magyarország az államszocializmustól olyan foglalkozási és térbeni szerkezetet örökölt, amely nem összeegyeztethető a piacgazdasággal. A posztkommunizmus első öt évében az ország foglalkoztatási szerkezete gyors ütemben igazodott a piacgazdaság követelményeihez, míg a térszerkezeti rendszer kényszerpályát követett. Ahelyett, hogy korrigálta volna az államszocialista modellt, amelyben a lakosság szokatlanul magas hányada községekben élt, mezőgazdasági termelést (is) folytatott, és eltűrte e községek igencsak falusias körülményeit - a posztkommunizmus első öt éve alatt ezek az

ellentmondások tovább súlyosbodtak. Bár bizonyos szuburbanizáció lezajlott, a fő tendencia mégis az volt, hogy növekedett az agglomerációs térségeken kívül található községek lakossága. Ez azzal is járt, hogy egyre több vidéki slum jött létre, ezek némelyike roma underclasst tömörítő etnikai gettóvá vált. A gazdasági fellendülés beindulásával elképzelhető, hogy a lakosságnak az a része, amelyik jelenleg „csapdában” él olyan vidéki településeken, amelyeket a szuburbanizáció messziről elkerül, kísérletet tesz majd arra, hogy beáramoljon a városokba. 1994-ben a jelek már arra mutattak, hogy az előző néhány év tendenciája megváltozott, az agglomerációkon kívüli községek lakossága csökkent, és az agglomerációs térségekbe betelepülők száma nagyobb volt, mint az azokat elhagyóké. Minthogy az új posztkommunista felső-középosztály elvándorlása a városközpontokból, elsősorban Budapest belső kerületeiből igen jelentős ütemben folytatódik, elképzelhető, hogy ezen belső területek slumosodása és gettósodása fel fog gyorsulni. Ez a forgatókönyv a városfejlődés amerikai útját jelentené Budapest számára.

E tendencia ugyanakkor nem elkerülhetetlen. A lehetőség adott, hogy Budapest belső kerületeit minőségileg jobbá tegyük. Ehhez a belső lakóterületek rehabilitációja és a környezeti feltételek javítása egyaránt szükséges. Így e területek ismét vonzóvá válhatnak a közép- és a felső középosztály részére. Ehhez természetesen anyagi forrásokra és gondos várostervezésre van szükség. Igen valószínű, hogy a városrehabilitációt vidékfejlesztési programokkal kell kiegészíteni. Munkahelyeket kell teremteni azokban a térségekben, ahol ma a vidéki szegények és az egyre inkább elszegényedő „szocialista kispolgárság” tagjai közül sokan „csapdahelyzetben” élnek. Így növelhető lenne e vidékek népességmegtartó ereje. Szkeptikusak vagyunk a tekintetben, hogy megvan-e a politikai akarat, és rendelkezésre állnak-e azok a pénzforrások, amelyek megváltoztatnák a fent leírt térszerkezeti tendenciákat. Lehet, hogy a folyamat már most is túlságosan előrehaladott. Budapest belső területeinek leromlása mára vitathatatlanul igen közel került ahhoz a ponthoz, amikor a hanyatló tendencia már visszafordíthatatlanná válik.

Irodalom

- [1] Andorka , Rudolf. 1996. *Századvég 1.*. 5-18.
- [2] Andrusz, Gregory, Harloe, Michael, és Szelényi, Iván (szerk.). 1996. *Cities After Socialism.* . Blackwell. Oxford.
- [3] Bedekovics , István, Kolosi , Tamás, és Szívós, Péter. 1994. *Jövedelmi helyzet az 1990-es évek első felében.* In: *Andorka Rudolf-Kolosi Tamás-Vukovics György (szerk.): Társadalmi riport 1994.* . 34-60. TÁRKI. Budapest.
- [4] Beluszky, Pál. 1992. *Budapest és a modernizáció kihívásai. Tér és Társadalom 3-4.*. 15-54.
- [5] Castells, Manuel. 1972, 1977. *The Urban Question.* . Arnold. London.
- [6] Csanádi, Gábor és Ladányi , János. 1992. *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai.* . Akadémiai. Budapest.
- [7] Enyedi , György. 1984. *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat alakulása.* . Akadémiai. Budapest.
- [8] Enyedi , György. 1992. *Budapest az európai nagyvárosi rendszerben. Tér és Társadalom 3-4.*. 5-14.
- [9] Enyedi , György. 1996. *Urbanization Under Socialism.* In: *Andrusz-Harloe-Szelényi (szerk.): Cities After Socialism.* . 100-118. Blackwell. Oxford.
- [10] French, R. A. és Hamilton, F. E. I. [szerk.]. 1979. *The Socialist City - Spatial Structure and Urban Policy. (A szocialista város - térszerkezet és várospolitika).* . John Wiley. Chicester.
- [11] Harcsa , István és Kovách, Imre. 1994. *A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle, 3.*. 15-44.
- [12] Havas, Gábor és Kemény , István. 1995. *A magyarországi romákról. Szociológiai Szemle, 3.*. 3-20.
- [13] Kertesi, Gábor. 1995. *Cigány foglalkoztatottság és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. Esély, 5.*.

- [14] Konrád, György és Szelényi, Iván. 1972, 1977. *Social Conflicts of Under-urbanization*. In: M. Harlos (szerk.): *The Captive Cities*. . 157-174. John Wiley. Chichester.
- [15] 1996. *Területi statisztikai évkönyv*. . KSH. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- [16] Ladányi, János. 1992. *A középső Józsefváros rehabilitációja. Tér és Társadalom*. 3-4.. 75-88.
- [17] Ladányi, János. 1993. *Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 17 évf 1.. 30-41.
- [18] Ladányi, János. 1996. *Romák Közép-Kelet-Európában. Társadalmi Szemle*, 4.. 27-41.
- [19] Ladányi, János és Szelényi, Iván. 1996. *The Making of the Rural Under-Class - the Rural Ghetto of Poor Gypsies at Csenyété. (Kézirat)* .
- [20] Pahl, Ray. 1977. *Collective consumption and the Stat in Capitalist and State Socialist countries*. In: R. Scase (szerk.): *Industrial Society - Class Cleavage and Control*. . Allen and Unwin. London.
- [21] Smith, David M.. 1996. *The Socialist City*. In: Andrusz-Harloe-Szelényi Iván (szerk.): *Cities After Socialism*. . 70-99.
- [22] Stark, David. 1992. *Path Dependence and Privatization Strategies in East-Central Europe*. *East European Politics and Societies* 6 1.. 17-54.
- [23] Stark, David. 1996. *Recombinant Property in East European Capitalism*. *American Journal of Sociology*, 101 4.. 993-127.
- [24] Szelényi , Iván. 1974. *Urbanizáció és életmód alakulása Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából. XX. kötet*. . Akadémiai. Budapest.
- [25] Szelényi, Iván. 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. . Oxford University Press. Oxford.
- [26] Szelényi, Iván. 1988. *Socialist Entrepreneurs*. . University of Wisconsin Press. Madison, Wisconsin.
- [27] Szelényi, Iván. 1996. *Cities under Socialism - and After*. In: Andrusz-Harloe-Szelényi (szerk.) *Cities After Socialism*. . 286-317.
- [28] Szelényi, Iván és Szelényi, Szonja. 1995. *Circulation or Reproduction of Elites in Post-communist Transformation*. *Theory and Society*. 24. évf. október. .
- [29] Voss, P. R. és Fuguitt, G.. 1979. *Turnaround Migration in the Upper Great Lakes Region*. . Applied Population Laboratory. Madison, Wisconsin.
- [30] Wilson , F. D.. 1983. *Contemporary Patterns of Urbanization*. . 84-2. CDE-Working Papers. Madison, Wisconsin.

Az üldözésről gondoskodó önkormányzatokj

Ladányi, János

2000

Rendszerváltással kapcsolatos illúziók között kiemelt helyen szerepeltek a települési önkormányzatokhoz fűződő remények. Az önkormányzatok tevékenységéről érkező visszajelzések azonban mintha ellentmondának ezeknek az illúzióknak. Az elemzést rövid történeti áttekintéssel kezdem.

Az önkormányzatiság elve már a két világháború között, majd közvetlenül a második világháború után is felmerült Magyarországon. A történelmi körülmények ekkor azonban nem kedveztek az ilyen tipikusan harmadikutas intézményi megoldások megvalósulásának. E gondolat akkor kezdett újra és egyre erőteljesebben felmerülni, amikor az államszocializmus intézménye már megingott, de még senki sem gondolt arra, hogy ez az építmény belátható időn belül össze is omolhat. Érthető, hogy a centralizált redisztribúció rendszerének reformerei mindenekelőtt a túlközpontosított szisztéma lebontására, azaz „decentralizációra” törekedtek. Mivel azonban mindez akkor még a szovjet csapatok jelenlétével nyomatékositott államszocializmus keretei között vetődött fel, és mivel javaslataikat valahogy úgy akarták elfogadtatni a politikusokkal, hogy azok „azt higgyék, hogy az egészet ők találták ki”, abban az időben nagy keletje volt a különböző reformkommunista „harmadikutas” elképzeléseknek. A munkaerő meg a kultúra, ami a szocializmusban egy kicsit áru is meg nem is, a „tervezett piacgazdaság” és más hasonló dialektikus lelemények a dolgok előrehaladtával kiegészültek a „többpártrendszer nélküli politikai pluralizmus” nagy ideájával.

Ekkortájt merül fel a feledésből az önkormányzatiság elve is, és ebben a korábban említetteken túl a magyar reformértelmiségnek a jugoszláv öngazgatási modellel kapcsolatos illúziói és az 1956-os munkástanácsok iránt érzett nosztalgiai egyaránt szerepet játszottak. Az önkormányzatiság - gondolták - úgy lehet az államszocializmus túlzott gazdasági és hatalmi koncentrációjának alternatívája, hogy közben azért mégsem eredményezi a „kapitalista termelési viszonyok restaurációját”, mi több, az „elbürokratizálódott” tanácsrendszerrel szemben az „igazi szocialista” regionális és helyi igazgatási formát jelentheti.

Amikor tehát újfajta gondolkodás kezdődött meg a helyi tanácsok funkcióiról, Magyarország még nagyon erősen fővároscentrikus ország volt, és a meghatározó döntések többsége erősen centralizált vagy a megyei tanácsokba „koncentráltan decentralizált” körülmények között született meg. Ebben a helyzetben nem lehet csodálkozni azon, hogy a reformelképzelések abból indultak ki, hogy minden, ami oldja ezt a túlzott koncentrációt, tehát minden decentralizáció csak hasznos lehet. A reformelképzelések másrészt abból indultak ki, hogy valahogy úgy kellene növelni a helyi önkormányzatok önállóságát, hogy az azért összeegyeztethető legyen azzal a szisztémával, amelyről akkor még mindenki azt gondolta, hogy - legalábbis belátható időn belül - nem fog alapvetően megváltozni. Véleményem szerint az önkormányzatiság mai intézménye egyike azoknak a megoldásoknak, amelyeket a később történelmi zsákutcának bizonyult reformkommunista fejlődés hozott létre, s amelyek olyan kompromisszumoknak az eredményei, amilyenekre a jelenlegi feltételek mellett, eredeti formájukban már nincsen szükség.

A mindenki számára váratlanul gyorsan bekövetkezett rendszerváltás után eleinte még „gondoskodó önkormányzatokat!” volt a politikai jelszó, és az 1990-es önkormányzati választások előtt éppen a neokonzervatív gazdaságpolitikai választási programmal induló SZDSZ fogalmazta meg leghatározottabban ezt az elvet. A „gondoskodó önkormányzatok” jelszavát azonban hamarosan felváltotta a „vállalkozó önkormányzatok” koncepciója. Ezzel kapcsolatban sosem vált teljesen világossá, hogy az önkormányzatoknak voltaképpen miért és mire is kellene vállalkozniuk. Talán átmeneti okok miatt, mert a posztkommunista átmenet súlyos gazdasági válsága közepette az önkormányzatok is nehéz pénzügyi helyzetbe kerültek? Vagy - szintén átmeneti okok miatt és kényszerűségből azért, mert az ellenzéki vezetés alatt álló önkormányzatokat a kormány időről időre nehéz gazdasági helyzetbe hozta. Tartós feladatuk lenne az önkormányzatoknak, hogy a „tulajdonba kapott” vagyonnal gazdálkodjanak? Nonprofit szervezetek módjára kellene gazdálkodniuk, vagy inkább igazi profitérdekelt vállalkozásként kellene működniük?

Egyfelől nyilvánvaló, hogy az önkormányzatoknak és általában minden olyan szervezetnek, amely valamilyen módon a kapitalista vállalkozás alternatíváját jelenti, csak ott és akkor van valami értelme, ahol és amikor a piac nem képes fontos

társadalmi szükségleteket kielégíteni. Az önkormányzatok jelentősége éppen abban van, hogy regionális és helyi szinten létezik egy sor olyan szociális, kulturális, környezetvédelmi, várostervezési jellegű feladat, amelyet a piac - különösen annak a nem konzervatív közgazdászok által preferált „minél kevésbé korlátozott” formája - nem képes hatékonyan ellátni. Másfelől az is érthető, hogy olyan, a piaci logikától minden elemében eltérő módon felépített, egy sor nem piaci funkcióval is bíró intézmények, mint amilyenek az önkormányzatok, soha nem fognak piaci módon viselkedni, és nem is várható el tőlük, hogy így viselkedjenek. Az önkormányzati képviselők, a különböző politikai pártok delegáltjai csak igen kivételes esetekben rendelkeznek azokkal a képzettségekkel, készségekkel, tapasztalatokkal és motivációkkal, amik egy piacorientált cég tulajdonosaitól vagy alkalmazottaitól elvárhatók. Egy képviselő-testület határozatai politikai kompromisszumok eredményeiként, nem pedig racionális gazdasági mérlegelések következményeiként születnek meg. Elvileg sem helyes, ha az önkormányzatok a közösség rájuk bízott vagyonáról döntve nem a kockázatok minimalizálására törekednek, ami korántsem biztos, hogy a legsikeresebb vállalkozói magatartás. Az ingatlanspekulációs üzletekről dönteni kényszerülő, jó indulatú magyartanárnők mint önkormányzati képviselők, vagy a közösség tulajdonával üzletelő, fröccsöntő kisiparosból hirtelen gazdasági bizottsági elnökké avanszált önkormányzati tisztségviselők szükségszerűen csak dilettáns és a piaci optimumnál rosszabb döntéseket hozhatnak.

A következő probléma már közvetlenebbül kapcsolódik szűkebb témánkhoz. Arról van ugyanis szó, hogy nem állítható, hogy minden helyi lakosságot érintő kérdésben az a hatékony és az a demokratikus megoldás, ha az önkormányzatokban az erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező csoportoknak sokkal jobb esélyük van arra, hogy az érdekérvényesítésre nem vagy alig képes csoportok szempontjait hátrásorolják, és így pontosan azokat hozzák hátrányos helyzetbe, akikről „gondoskodniuk” kellene. Ez a lakhatás biztonságával kapcsolatos döntésekre ugyanúgy érvényes, mint mondjuk, az iskolaügyre, a segélyezésre vagy az időskorúak ellátására. Tipikusan olyan ügyek ezek, ahol nagyon szigorú, nagyon erősen normatív állami garanciáknak kellene érvényesülniük ahhoz, hogy a minimális ellátás mindenki számára biztosítható legyen.

Az utóbbi években rengeteg olyan helyi konfliktus volt Magyarországon, amikor cigány és nem cigány szegényeket lakás, iskola, szociális segélyezés vagy más téren hátrányos helyzetbe hoztak. Ez az önkormányzatok jelenlegi pénzügyi szabályozása mellett szinte törvényszerű. Ha az önkormányzatok szabadon dönthetnek arról, hogy mondjuk, a helyi hátrányos helyzetű cigány lakosság szociális segélyezésére, vagy valamilyen, a magasabb státusúaknak fontos kommunális célra fordítsanak több pénzt, nem lehet kétséges, hogy kinek az érdekében fognak a legtöbbször dönteni.

Jelenleg az ország legtöbb önkormányzata arra törekszik, hogy valahogy megszabaduljon a területén lakó szegényektől, mert azok egyáltalán nem fizetnek helyi adót, vagy csak nagyon keveset fizetnek, viszont „állandóan segélyezni kell őket”, különben is „nagyon sok baj van velük”, és a többségük „ügysem megy el szavazni”.

Ennek - különösen, ha nincsenek a szegényekre és hátrányos helyzetű etnikai kisebbségekre vonatkozó, erős, normatív állami garanciák, és nem érvényesül ténylegesen a szegény településeket és az önmagukról piaci körülmények között gondoskodni részben vagy egyáltalán nem képes társadalmi csoportokat támogató állami redisztribúció - egyre inkább az a hatása, hogy növekednek a területi egyenlőtlenségek, és bezárul a térbeni, társadalmi és etnikai jellegű hátrányok összekapcsolódása következtében kialakuló, áttörhetetlen kör. Mind kilátástalanabbá válik ily módon az, hogy azok a családok, amelyek korszerű, „esélyteremtő” szociálpolitikai rendszer mellett csak átmeneti segítségre szorulnának, gondoskodni tudjanak magukról, és gyorsan mélyülő, nehezen átjárható társadalmi szakadékot hoz létre, ami - legalábbis, hosszabb távon - azt eredményezi, hogy az adófizető pénzéből egyre többet és egyre értelmetlenebbül költenek az egyre élesebb szociális és etnikai konfliktusok egyre reménytelenebb „kezelésére”.

Mindezt már az önkormányzati, majd a szociális törvények megalkotása körüli viták idején többé-kevésbé pontosan lehetett látni, és annak idején, a fentiekhez igen hasonló formában, minden elképzelhető helyen kifejtettem ezeket a fenntartásaimat. Azt, hogy milyen veszélyeket rejt az magában, ha önkormányzati mérlegelésnek a kérdése az, hogy egyik vagy másik kisebbséget az önkormányzat „befogadjon”, vagy inkább azt tartsa célravezetőnek, hogy különféle eszközökkel megszabaduljon, mondjuk, a helyi cigányoktól. Nagyon veszélyes dolgok adódhatnak abból, ha a települési önkormányzatok megnövekedett önállósága nem jár együtt nagyon szigorú és nagyon egyértelmű törvényekben szabályozott biztosítékokkal, amelyek állampolgári jogon védik a legelesettebbek alapvető jogait. Ha az ilyen alapvető jogok érvényesítése is önkormányzati mérlegelésnek, az önkormányzatokkal összefonódó helyi elitek üzleti érdekeinek a függvénye lesz, akkor ez nagyon súlyos etnikai konfliktusokat fog eredményezni, és a szegényekkel kapcsolatban is nagyon súlyos helyi konfliktusok várhatók.

A rendszerváltás utáni Magyarországon tehát olyan „harmadikutas”, kvázi piaci intézményként funkcionáló önkormányzati rendszer alakult ki, amelyről joggal lehetett azt gondolni, hogy létjogosultsága az eredeti formában az államszocializmus összeomlásával, a valóságos piaci viszonyok kiépülésével majd fokozatosan megszűnik. Az, hogy ez nem így történt, annak mindenekelőtt az az oka, hogy időközben az önkormányzatok több, rendkívül fontos új funkciót kezdtek betölteni. Ezek közül a legfontosabb talán a politikai pártok és azok klientúrájának féllegális vagy illegális finanszírozása, ami - az állami tulajdon privatizációjának befejeződéséhez, és az átmeneti helyzetből adódó bizonytalansággal többé-kevésbé törvényszerűen együtt járó, több mint gyanús nagy üzletek leáldozásához közeledve, de még a pártklientúrák és a hozzájuk tartozó érdekszférák stabilizálódását megelőzően, annak mintegy előképeként - egyre inkább a nagyobb települések önkormányzataira hárult. Eközben kisebb településeken inkább a helyi elit családi üzleteinek a „vállalkozó önkormányzattal” való összefonódása vált uralkodó formává.

A politikai elit finanszírozásával összefonódó korrupció persze más területeken is elő-előfordul, de olyan kvázi piaci szereplő esetében, amelynek alapvető feladatai, működésének szabályai ilyen mértékben tisztázatlanok, a korrupció szinte törvényszerű. Az önkormányzatok esetében ugyanis a helyi politikai, szociális hatósági, gazdaság szervezési stb. funkciók tisztázatlansága miatt a korrupció a működési mechanizmusból szükségszerűen következik, azt a piac törvényei sem képesek hatékonyan korlátozni, és a politikai pluralizmuson keresztül érvényesülő kontroll is csak igen korlátozott mértékben érvényesül. Míg ugyanis, mondjuk az állami vagyon privatizációjánál, vagy az állami nagyberuházásoknál mindig számolni kell a „buliból” kimaradó ellenzék ellenérdekeltségével (ami nálunk legtöbbször persze a zsákmányszerzés „forgósínpadós” jellegében nyilvánult meg), az önkormányzatoknál a korrupció általában választási ciklusokon átívelően és „nagykoalíciós” formában folyik. Korrupciónak itt eleve csak az számít, ha valaki ahelyett, amellet, hogy pártját „finanszírozza”, saját maga számára (is) túl sokat tesz el. Az ellenzékkel akkor kell számolni, ha valamelyik párt felborítja a „korrupciós status quót”, megsérti a helyi frakciók kimondott vagy kimondatlan alkuját. A gyakorlatban ez általában úgy történik, hogy a pártok helyi klientúrái felosztják egymás közt a terepet, az egyik mondjuk „vagyonkezelésből”, a másik pedig az önkormányzati megbízásokból tesz szert kisebb-nagyobb zsákmányra. Még reménytelenebbé teszik ezt a helyi képviselő-testületekben túlsúllyal rendelkező pártoknak a szakapparátussal kötött gyakran szintén korrump alkui, illetve a szakapparátus gyakori megfélemlítettsége. Ezért a botrányos esetek igen ritkán kerülnek nyilvánosságra, és még ennél sokkal ritkábban követi a botrányokat felelősségre vonás.

Véleményem szerint az önkormányzati szinten zajló korrupció annak többpárti jellege és legmeglepőbb felállású koalíciókat összehozó volta az egyik legfontosabb oka annak, hogy mindmáig nem került sor az önkormányzatok szociális piacgazdaságban elfoglalandó helyének tisztázására. Ez az oka annak, hogy nálunk az önkormányzatok még ma is számos olyan funkciót töltenek be, amit a piac jóval hatékonyabban el tudna látni, ezzel szemben számos olyan - mindenekelőtt szociálpolitikai - feladatot nem végeznek el, amit a piac nem képes ellátni, ellátatlanságuk esetén viszont a piaci mechanizmusok is kevésbé hatékonyan képesek működni. A pártfinanszírozási funkcióval magyarázható az, hogy az önkormányzati rendszer még olyan nyilvánvaló működési anomáliákat produkáló esetben is megreformálhatatlannak bizonyul, mint amilyen a társadalmi egységet általában nem jelentő, ezért adminisztratív egységként is súlyosan kifogásolható módon működő 23 budapesti kerületi önkormányzat önállóságának és fővároshoz való viszonyának esetében. De súlyos működési diszfunkció az is, hogy - mint említettük - a települési önkormányzatok nem egyszerűen elégtelenül látják el a gondoskodásra leginkább rászoruló társadalmi csoportokat, hanem egyenesen az ilyen csoportok illetőségi területükről való kiebrudalását tekintik, választók bizalmából rájuk ruházott feladatuknak”, ami ellen az állami szervek csak a legritkább esetben lépnek fel.

Ezzel már el is érkeztünk a következő fontos okhoz, amely miatt véleményem szerint mindmáig késlekedik annak a helynek a kijelölése, amit a települési önkormányzatoknak a szociális piacgazdaság kiépülő rendszerében be kellene tölteniük. Ez pedig az a - csak néha-néha, rövid időre megtörő - „közmegegyezésem hallgatás”, ami a piacgazdaságba való átmenettel együtt járó tömeges elszegényedést „a leszakadók”, „a rendszerváltás veszteseinek” problémáját körülveszi. A „szegénykérdés” történetében nem ismeretlen az a „kezelési mód”, hogy amikor a hatóságok nem tudnak vagy nem akarnak az egyre égetőbb szociális problémákkal érdemben foglalkozni, az „illetékességi kérdés” bevetésével tolják el maguktól az egész problémát. A magyar önkormányzati rendszer a jelenlegi formájában a lehető legideálisabban tölti be ezt a funkciót, hiszen az állami és önkormányzati feladatmegosztás tisztázatlansága miatt az állami intézmények törvényesen mutogathatnak az önkormányzatokra, azt állítva, hogy a legszegényebbek szociális problémái helyben kezelendők, és a települési önkormányzatok is jogosan mutogathatnak az államra, mondván, hogy az állam nem biztosítja számukra az ezen problémák kezeléséhez szükség pénzeszközöket. Mint ezt például a személyi jövedelemadó helyben maradó részének egyre

drasztikusabb mértékű központi elvonása esetében történik, miközben az önkormányzatokra egyre súlyosabb feladatok hárulnak. Bűvös kör jön így létre, amit csak erősít a jogi szabályozás összehangolatlan volta, amelyben a helyi önállóság egyértelmű és szigorúan kikényszeríthető állami garanciák nélkül érvényesül. Ily módon alakulhat ki az a helyzet, amikor a település gazdasági érdekeire hivatkozva önkormányzatok nyíltan és tartósan tagadhatják meg az illetékességi területükön élő leginkább rászorulóktól a legminimálisabb ellátást is, polgármesterek állhatnak az élére a „nemkívánatos elemek” beköltözését meggátló vagy elűzésüket célzó megmozdulásoknak, miközben az állam elnéző hallgatását csak egyik-másik „felelős tisztségviselőjének” - az áldozatok bűnösségét ecsetelő erkölcsi fejtegetései törik meg.

Ez az az intézményi környezet, amelyben az utóbbi évek gettóügyei, OTP-részlettel tartozókkal, lakbér- és közüzemidíj-hátralékosokkal, jogcím nélküliekkel és önkényes lakásfoglalókkal kapcsolatos konfliktusai megjelentek. Közös ezekben a gyakran etnikai konfliktusokkal is terhes ügyekben az, hogy az önkormányzat nem tudta, vagy nem akarta az érintettek legszerényebb körülmények közötti lakhatásának feltételeit sem biztosítani. Az alkotmányban rögzített élethez, személyes biztonsághoz való jog és a gyermekvédelmi törvényben rögzített alapelv - amely szerint gyermekes családokat csak akkor lehet kilakoltatni, ha a gyermekek szüleikkel együtt való lakhatása megoldható, gyereket kizárólag anyagi okból nem szabad a családjától elszakítani - ellenére utcára raktak családokat, azzal a gyakran nem is nagyon titkolt céllal, hogy „menjenek Isten hírével”, menjenek oda vissza, ahonnan jöttek, „mindegy hova mennek, csak minél messzebbre el innen”.

Talán nem felesleges megemlíteni, hogy a szociális és etnikai tisztogatásnak ez a „gondoskodó önkormányzatok” közreműködésével levezényelt formája olyan országban érvényesül, ahol a rendszerváltást követő társadalmi átrétegződéssel párhuzamosan igen erőteljes mértékű térbeli átrendeződés zajlott, illetve zajlik le. A munkanélküliség tömegessé válása, a munkába járás költségei szubvencionálásának megszűnése, a munkásszállások bezárása, majd az életkörülmények, különösen a lakhatással kapcsolatos költségek megrághatósága miatt sok szegény városi lakóhelyének elhagyására, falura költözésre kényszerült. A városokból való eláramlás rendszerváltás utáni erősségét jól érzékelteti, hogy 1990-ben fordult elő először az ország történetében, hogy békeidőben csökkent a városok és növekedett a falvak népessége. Igaz, hogy ezen migráció egyik összetevője úgynevezett szuburbanizációval, tehát azzal a folyamattal magyarázható, amelynek során magas és középmező státusú rétegek költöznek ki döntően városkörnyéki településekre. A városi népesség csökkenésének másik összetevője azonban az ellehetetlenült helyzetű, szegény népesség városokból való kiáramlásának tulajdonítható. A kilencvenes évek elején ez a folyamat olyan erőteljes volt, hogy még az ötszáz főnél alacsonyabb lélekszámú, gyakran évtizedek óta fogyó népességű aprófalvak lakossága is emelkedett, ami döntően annak tulajdonítható, hogy a legszegényebbek költözésének egyik célpontját az ilyen települések jelentették, hiszen az ingatlanárak itt voltak a legalacsonyabbak.

A városokból kiköltözött szegények azonban többnyire csapdába kerültek ezekben a falvakban, hiszen azok korábban azért váltak csökkenő népességű településekké, mert ott még a teljes foglalkoztatottság és a háztáji mezőgazdaságból származó viszonylag magas jövedelmek időszakában sem lehetett megélni. Azóta a feltételek sokat romlottak, hiszen az ilyen válságövezetekben sok kilométeres körzetben nincs munkahely, és a mezőgazdaság válsága miatt a visszaköltözöttnél sokkal tökeerősebb és képzetesebb, sokkal jobb adottságú földet megművelő termelőknek is komoly értékesítési nehézségekkel kell megküzdeniük. Érthető tehát, hogy a falvak ellehetetlenülő helyzetű, de fiatal és mozgékony népességének egy része, hasonlóan a megszűnt szocialista nagyipar környékén gyakran szegény-, vagy cigánytelepen élő munkanélküli népességhez, más választása nem lévén, olyan nagyvárosok felé törekszik, ahol már mutatkozni kezdenek a gazdasági fellendülés első jelei.

Mindezen okok miatt a jelenleg lakhatásában veszélyeztetett népesség egy részét olyan, vidékről viszonylag rövid ideje városba költözött családok alkotják, amelyek korábban már városlakók voltak, másik részét pedig olyan családok teszik ki, amelyeknek életlehetőségei a városban most lehetetlennek véggépp el, hogy azután, rövid falusi kitérő után, ismét a városban kössenek majd ki. A falusi szegények városba áramlásának elsődleges célpontja mindig is a főváros volt, és ez ma sincs másként. A hatékony és emberséges „önkormányzati gondoskodás” egyik szép megnyilvánulásaként mindegyik kerület igyekszik megszabadulni ezektől a „páriáktól”, de mivel kiszekírozásukhoz az önkormányzatoknak sokkal választékosabb lehetőségei állnak rendelkezésre, mint betelepedésük meggátolására, a szegények faluról városba, városból falura üzetésének kálváriája a fővárosban még azzal egészül ki, hogy a kerületi önkormányzatok időről időre egymás között „körbekergetik” őket.

Ez a fajta „szociális migráció” nemcsak embertelen, hanem nagyon drága és rendkívül nehezen kezelhető is. A szegénység helyi szinten, rokoni, baráti, szomszédsági kapcsolatrendszerbe beágyazottan sokkal könnyebben kezelhető, mint

megfelelő munka- és lakáslehetőségek nélkül is költözésre kényszerített, rövid idő alatt egy sor helyen felbukkanó és problémát okozó, beilleszkedni sehol sem képes, mert nem engedélyezett formájában. Ezért, ha sikerülne a jogi és pénzügyi feltételeit megteremteni annak az alapvető elvnek, hogy minden helyhatóságnak kutya kötelessége legyen, hogy minden, területén élő, még a legszegényebb állampolgárról is alapfokon gondoskodjon, és alapvető állami feladat az ehhez szükséges anyagi feltételeket biztosítani, akkor a „lakhatási probléma” a jelenlegi töredékére zsugorodna. A kérdés megnyugtató kezeléséhez persze még sok minden másra, például munkahelyteremtő programokra, képzési és átképzési projektekre, értelmes közmunka-lehetőségekre, szociális földprogramra stb. is szükség lenne, de az első lépés mindenképpen annak belát(tat)ása, hogy a legszegényebb körülmények között való lakhatás joga minden állampolgárt megilleti azon a településen, ahová a sors vetette, és joga van ahhoz, hogy onnan csak saját elhatározása nyomán, jobb lehetőségek felé törekedve költözzön el.

Láttuk, hogy a települési önkormányzatok torz működése mindenekelőtt a szegény, az „alacsony érdekérvényesítő képességű” népességet sújtja. Ennek hatását persze mások is egyre nyilvánvalóbban érzik, hiszen a szegénységgel, elesettséggel, ellátatlansággal törvényszerűen együtt járó „devianciák” természetesen nem állíthatók meg a szegény- és cigánytelepek határainál.

Legalább ilyen fontos azonban, hogy a „helyi demokratikus deficit” a társadalom demokratikus berendezkedésének alapjait is érinti. Az önkormányzati funkciók tisztázatlansága és az erre épülő nagykoalíciós önkormányzati korrupció fontos tényezője a magyar parlamenti pluralizmus leértékelődésének, az egész demokratikus intézményrendszer megingásának.

A napilapok és a különböző tévécsatornák az utóbbi időben szinte mindennap önkényes lakásfoglalásokról, kilakoltatásokról, sőt kivándorolni kényszerülő cigány közösségekről számolnak be. Pedig a történet nem „Kolompár János önkényes lakásfoglalóról” és családjáról szól, akiket a média néha sajnálkozóan, gyakrabban munkakerülő, bűnöző, alkoholistáként, félállatként élő lényekként mutat be. A történet sokkal inkább egy olyan országról szól, amely történetének legmélyebb és leghosszabb tartó gazdasági válságán éppen átesve, valahogy megfeledkezett az átalakulás veszteségeiről, az önkormányzatokról, amelyek úgy adták el lakásvagyonuk nagy részét, hogy a bevételből egyetlen szociális lakást sem építettek fel, és végül szól egy olyan kormányról, amelynek eddig egyetlen megnyilvánulása sem volt, amellyel arra utalt volna, hogy visszavárja az országból elűldözött roma polgárait.

Szegények és cigányok Magyarországon a piacgazdaságba való átmenet időszakában

Ladányi, János

2001

A rendszerváltást követő években Magyarország eddigi legsúlyosabb békebeli gazdasági válságán ment keresztül. Ezen időszak alatt nemcsak a szegények száma és a szegénység mértéke növekedett számottevően, hanem a szegénység jellege is jelentősen átalakult.

1. Növekedtek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Ez a folyamat már a '80-as években megkezdődött, de a rendszerváltás után jelentősen felgyorsult. 1989- ben a legfelső decilis kiadásainak a legalsó deciliséhez viszonyított aránya 3:1, négy évvel később, 1993-ban már 5,3:1 volt.
2. Jelentős középrétegek szegényedtek el: csökkent a jövedelmi skála közepének részesedése a társadalmi összjövedelemből. Jelentős polarizálódás ment végbe a középrétegek körében. Az 1970-80-as években a „második gazdaságban” magas jövedelmet elérő „szocialista vállalkozók”, mindenekelőtt a „mezőgazdasági kisvállalkozók” jövedelme és életszínvonala jelenősen csökkent, mert termékeiket többé egyáltalán nem, vagy csak sokkal alacsonyabb haszonnal tudták értékesíteni az erősen összeszűkült piacon. Ők egyértelműen a rendszerváltás vesztesei közé tartoznak. Jelentős a lecsúszás által fenyegetett, vagy magukat fenyegetve érző középrétegek aránya is, ami elsősorban a munkanélküliség növekedésével, valamint a bér jellegű jövedelmek és a nyugdíjak elértéktelenedésével magyarázható. Nem felelnek meg azonban a valóságnak a középosztály egészének elnyomorodásáról hangoztatott nézetek. A rendszerváltás nyertesei közül sokan a késő Kádár-rendszer középosztályának köréből kerültek ki, mindenekelőtt azok, akik magasabb iskolai végzettséggel és/vagy piaci körülmények között jól értékesíthető szaktudással rendelkeztek.
3. A szegénység jellegében a posztkommunista időszakban végbement leglényegesebb változást az ún. „underclassosodás” jelentette. Ezen azt értjük, hogy Magyarországon a szegénység ebben az időszakban megszűnt pusztán egyenlőtlenségi terminusokban leírható társadalmi kérdés lenni, és alapvetően integrációs problémává vált. A szegénységnek ez a dimenziója már nem egyszerűen alacsonyabb jövedelmet, rosszabb lakáskörülményeket, alacsonyabb életszínvonalat stb. jelent, hanem mindenekelőtt azt, hogy Magyarországon megjelent egy olyan, a társadalom egészétől élesen elkülönülő, tartósan leszakadó társadalmi réteg, amelynek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén nincs esélye arra, hogy bekapcsolódjon a munkamegosztás újonnan kialakult rendszerébe, hogy „normális” munkája, jövedelme, lakása, társadalombiztosítása legyen, hogy gyerekeit megfelelően tudja iskoláztatni stb.

Ma már nyilvánvaló, hogy ez a probléma nem oldódik meg automatikusan a gazdasági fellendüléssel. Magyarországon az 1989 és 1992 közötti három évben megszűnt a munkahelyek mintegy egyharmada. Azóta megállt a gazdaság hanyatlása: 1994 után már némi gazdasági fellendülés jelei is mutatkoztak, és 1996 után a gazdasági növekedés már érezhetővé vált. A munkahelyek száma azonban nem növekedett számottevően ezen időszak alatt sem.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a leszakadás problémája az ország azon, elsősorban nyugati, északnyugati régióiban sem oldódott meg automatikusan, ahol a gazdasági fellendülés korábban indult meg és jelentősebb is volt, mint az ország más tájain. Ez a fellendülés ugyanis a kialakuló és igen magas arányban cigány származású új „underclass” szinte nem is érintette, ami még inkább nyilvánvalóvá tette e réteg „feleslegességét” a kialakulófélben lévő új rendszer számára. Elsősorban ezzel a kontrasztal magyarázható, hogy a szegényekkel és mindenekelőtt a cigányokkal szembeni atrocitások az ország nyugati, fellendülőfélben levő régióiban még erősebbek is, mint az ország szegény, leszakadófélben lévő régióiban.

A magyarországi és általában a kelet- és közép-európai „underclass” kialakulását lényegében ugyanazok a tendenciák okozták, mint a fejlett kapitalista országokban, nevezetesen a világgazdaságban a hatvanas évek második felével kezdődően beinduló, majd a hetvenes-nyolcvanas években felgyorsuló nagy technológiai átalakulás, amit „harmadik ipari forradalomnak” is szoktak nevezni. Az államszocializmus feltartóztatni nem volt képes ezt a nagy átalakulást, de elég sokáig késleltette azt. Ez is hozzájárult az ország eladósodásához, valamint ahhoz, hogy korábban jövedelmező gazdasági ágazatok

s megbecsült szakmák leértékelődése és több régió hanyatlása Kelet- és Közép-Európában szinte egyik napról a másikra sokkal drámaibb körülmények között következett be, mint Nyugaton. Kelet- és Közép-Európában a nagy technológiai átalakulás és az államszocialista gazdaság összeomlásának megrázkódtatásai együttesen jelentkeztek, és felkészületlenül érték a politikai rendszert. A megrázkódtatást súlyosbította, hogy sem a szociálpolitika, sem a családok nem voltak felkészülve arra, hogy olyan problémákat kezeljenek, mint a tömeges munkanélküliség, a nagymértékű elszegényedés, vagy például a tömegmértékű hajléktalanság.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy olyan országban, ahol teljes volt a foglalkoztatottság, ahol állampolgári jogon járt valamiféle, ha nem is nagyon magas szintű társadalombiztosítási ellátás, és ahol az alapvető fogyasztási cikkeket központilag szubvencionálták, ott minőségileg újfajta, merev, kasztszerű elkülönülést eredményez a tömeges munkanélküliség megjelenése, a társadalombiztosítás és az egész állami újraelosztó rendszer összeomlása. Az „underclassosodás” legerőteljesebben az állami nagyipar tanulatlan munkásait érintette, közöttük is mindenekelőtt a romákat. Különösen reménytelen helyzetbe kerültek az ilyen családokból kikerülő fiatalok, valamint azok az ötven év feletti tanulatlan munkások, akiknek már jóformán semmi esélyük sincs arra, hogy új munkát találjanak. Viszonylag kedvező volt azoknak a helyzete, akik az „első” (államilag szervezett) gazdaságból való kiszorulásukat a „második” gazdaság kiszélesedő lehetőségei révén valahogy kompenzálni tudták. Köztük még viszonylag sok „középosztályosodó” roma is található. Azok azonban, akik életkori, kulturális és/vagy földrajzi okok miatt nem voltak erre képesek, egészen reménytelen helyzetbe kerültek. Ők azok, akik ma már a harmadik világ páriáinak szintjére süllyedtek, és kasztszerűen különülnek el a társadalomnak attól a részétől, amelynek jó esélye van arra, hogy néhány évtizeden belül megközelítse az Európai Unió polgárainak átlagos életszínvonalát.

A cigány népesség száma és összetétele

Mivel a szegénység és cigányság összekapcsolódásának mértéke erősen függ attól, hogy kit tekintünk cigánynak, először ezt a kérdést fogjuk áttekinteni.

Egy korábbi tanulmányunkban (Ladányi, 1996) kimutattuk, hogy a roma népesség egyes országokon belüli számára és arányára vonatkozó becslések nem egyszerűen mint tudományos és kevésbé tudományos állítások viszonyulnak egymáshoz, hanem - még a tudományos igényű adatgyűjtések esetében is - számottevően függnek az adatfelvétel módszerétől és a kérdésfeltevés módjától. Bemutattuk, hogy a legalacsonyabb becslések mindig a népszámlálásból származnak, ami részben azzal magyarázható, hogy ezen összeírások során mindig csak a megkérdezett anyanyelvére és nemzetiségi hovatartozására kérdeznek, részben pedig azzal, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségeknek a kelet- és közép-európai régióban jó okuk van arra, hogy a hivatalos összeírások során eltitkolják hovatartozásukat. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy például a magyarországi cigány kisebbség száma két népszámlálás között gyakran olyan mértékben változott meg, ami demográfiai folyamatokkal semmiképpen sem volt magyarázható. Tegyük rögtön hozzá, hogy ez a jelenség más kisebbségek, mondjuk a magyarországi németek vagy a romániai és szlovákiai magyarok esetében is kimutatható.

A cigány népesség népszámlálások során mért arányát jelentősen meghaladják az önbesorolásokból származó arányok, akár a felmenők, akár a család vagy a háztartás, akár a megkérdezett etnikai önbesorolásával mérjük is azt. Abból a kétségtelen tényből kiindulva, hogy sokan vannak, akik sem cigány anyanyelvűnek, sem cigány származásúnak nem vallják magukat, miközben környezetük mégis cigánynak tekinti őket (Kemény, 1976), egyes társadalomstatistikai-szociológiai adatfelvételek során szakértői becsléseket szoktak alkalmazni a megkérdezett személyek vagy családok etnikai hovatartozását illetően. Ilyenkor vagy romákkal gyakran foglalkozó intézmények munkatársai (tanítók, tanárok, önkormányzati előadók, védőnők, szociális munkások stb.) végzik az etnikai besorolást, vagy a kérdezőbiztos. Nyilvánvaló, hogy az előbbi esetben a vizsgálatba bevont intézmények számára „problemátikus” népességet, a „szociálpolitikai cigányokat” fogják nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, ami miatt az ilyen módon mért cigány népesség aránya egyfelől számottevően magasabb az önmagukat cigánynak minősítők arányánál, másfelől viszont valamivel alacsonyabb a kérdezőbiztosok által cigányként meghatározottakénál, mert a kérdezőbiztosok a többé-kevésbé sikeresen integrálódott népesség valamekkora részét is cigánynak minősítik.

Korábbi magyarországi adatfelvételeink alapján azt is tudjuk, hogy a különböző besorolások eredményeként nem csupán eltérő számú cigány népességet kapunk, de igen erősen eltér egymástól a kirajzolódó roma népesség demográfiai, szociális és gazdasági összetétele is. A magyarországi romákra vonatkozó adatok alapján elég egyértelmű, hogy az átlagnépességtől az önmagukat cigánynak vallók csoportja tér el leginkább: körükben legmagasabb a cigánytelepen élők

aránya és a gyermekszám, náluk legnagyobb az átlagos családméret, legalacsonyabb az iskolázottság és legmagasabb a munkanélküliség. Minél szélesebb roma lakosságot fed le a besorolás, annál jobban közelednek az előbbi mutatók az átlagnépességéhez, ugyanakkor még a legintegráltabb cigány népesség esetében is kedvezőtlenebbek a mutatók az átlagnál. Az etnikai besorolással, illetve önbesorolással kapcsolatos válaszok összevetése alapján nyilvánvaló, hogy e besorolások különböző mértékben integrálódott cigány csoportokat írnak le jól-rosszul (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat - 1. táblázat. A különböző minősítések alapján képzett roma csoportok nagysága és társadalmi összetétele Magyarországon a Szelényi-Treiman-félekutatás alapján (%)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
ROMA 1	5,0	42,4	29,2	48,0	76,6	3,3
ROMA 2	4,9	37,0	32,1	45,7	82,7	4,0
ROMA 3	4,6	31,4	40,0	42,9	84,6	5,6
ROMA 4	4,3	28,2	43,3	44,9	91,6	6,9
Nem roma	3,2	17,7	50,0	22,4	145,6	-

ROMA 1 = Az adatfelvétel során a kérdezett cigánynak vallotta magát.

ROMA 2 = ROMA 1 + az adatfelvétel során a kérdezett apját vagy anyját cigánynak vallotta.

ROMA 3 = ROMA 2 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint biztosan cigány.

ROMA 4 = ROMA 3 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint esetleg cigány.

(1)= Egy háztartásra jutó személyek száma.

(2)= Legfeljebb befejezetlen alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek aránya.

(3)= A foglalkoztatottak aránya a megkérdezettek között.

(4)= A kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak aránya a megkérdezett foglalkoztatottak között.

(5)= Standardizált, egy főre jutó havi jövedelem (USD-ban).

(6)= A cigány népesség össznépességhez viszonyított aránya.

Látható az is, hogy ezek a csoportok számottevően különböznek egymástól: a „beilleszkedettebb” és „erőteljesebb etnikai keveredést” mutató csoportok adatai kevésbé térnek el a társadalmi átlagtól, mint a „kevésbé beilleszkedettek” adatai.

Bár a fent említett kutatás kis méretű mintán történt, a korábban idézett, nagyobb mintájú kutatások is hasonló eredményekre vezettek. E kutatások közül kettőnek - a Szonda Ipsos és a KSH által végzett kutatásoknak az esetszámai meglehetősen magasak voltak. Ahol a „cigány” mellett az „esetleg cigány” kategória is szerepelt, ott az utóbbi kategóriába soroltak adatai minden esetben jobb szociális helyzetű csoportokat fedtek le.

Az asszimilációt az egyes történelmi periódusok különbözőképpen befolyásolták. Az 1970-1980-as évek Magyarországa például inkább az asszimilációs törekvéseknek kedvezett, míg a '90-es évek Magyarországon az addig sikeresnek tűnő asszimilációs törekvések többnyire összeomlottak.

Nagy társadalmi átalakulások idején - s ma ilyen kort élünk meg Magyarországon és a korábbi szocialista országokban egyaránt - az egyes társadalmi kategóriák „etnicizálása” vagy éppenséggel „rasszosítása” a politikai küzdelmek fontos eszközévé válhat. „Etnicizálás” vagy „rasszosítás” alatt azt értjük, hogy egy társadalmi problémát a társadalmi szereplők egy köre úgy próbál meghatározni, mintha az egy etnikum vagy éppenséggel egy rassz jellemzője lenne. A szegénység gyors növekedésének a feltételei között azok, akik a szegénység veszélyzónájába kerülnek, vagy azoknak az „ideológusai”,

akiknek valamit a szegénységgel kapcsolatban tenniük kellene, hasznosnak találhatják, hogy a szegénységet és a cigányságot mintegy szinonimaként határozzák meg. A gyorsan átrendeződő társadalmi hierarchia helyébe „egyértelmű” etnikai hierarchiát próbálnak behelyettesíteni, hogy a társadalmi viszonyok így „jobban átláthatóak”, „előre jelezhetőek” legyenek. A mi esetünkben a szegénység etnicizálása, cigányproblémaként való kezelése ezt példázza. A szegénység veszélyzónájába kerülőnek pedig úgy tűnhet fel, hogy kívül tartja magát a szegénységből, ha a szegényt cigánynak nevezi (s mivel ő „láthatóan” nem cigány, tehát szegény sem lehet). Ha ez a feltételezés igaz, akkor a „cigányság” számának ingadozását ezek a küzdelmek is befolyásolhatják.

Az utóbbi időben tehát komoly vita folyik arról, hogy hogyan kellene definiálni a cigányságot. Véleményem szerint mind az önminősítéses definíció, mind a különböző környezeti és a kérdezőbiztosok általi minősítések fontos társadalmi jelentéssel bírnak, ezért el kell vetni azt az álláspontot, hogy a cigányságnak létezik egyetlen és minden célra hasznosítható definíciója. Fontos lenne megtalálni azt a módszert, amely a telepeken élő és nem magyar anyanyelvű, önmagukat cigánynak valló romáktól kezdve a „csaknem nyomtalanul asszimilálódott” és „csak egészen ritkán” cigánynak tekintett csoportig képes megragadni a magyarországi románok tekintett népességet. Fontos lenne pontosan megismerni és leírni azt a „kényszerasszimilációs” folyamatot, amely az államszocialista időszakban zajlott le, és szintén fontos lenne megérteni azt a dezintegrációs folyamatot, amely a posztkommunista átmenet időszakában ment végbe. Jelenleg ugyanis szakmai körökben eléggé általánosnak tekinthető az a nézet, amely a romák minden jelenlegi nyomorúságáért a kommunista időszak kényszerasszimilációs politikáját teszi felelőssé. Anélkül, hogy mentegetni kívánnánk az államszocialista korszak „cigánypolitikáját”, megjegyezzük, hogy a romák társadalmi dezintegrációjával kapcsolatos problémák legnagyobb része olyan országokban is jelen van, amelyek soha nem voltak kommunista uralom alatt.

Szegények és cigányok

Ezek után térjünk rá annak vizsgálatára, hogy hogyan alakul a szegények aránya a különbözőképpen definiált roma népességcsoportokban és a magyarországi átlagnépességben. Adataink a Ford Alapítvány támogatásával 1999-2000-ben „Szegénység és etnicitás Közép-Kelet-Európában” című kutatás keretében lebonyolított kérdőíves vizsgálatból származnak. Az adatok a 18 éves és annál idősebb népességre reprezentatívak. Itt most csak a leglényegesebb tendenciák bemutatására szorítkozunk.

A cigány népesség meghatározásánál követett eljáráshoz hasonlóan a szegény népesség definiálásánál is eltérő módszereket fogunk alkalmazni. „Abszolút” vagy „mélyszegénységben” élő népességen itt azokat értjük, akik a legalapvetőbb javakból is hiányt szenvednek (pl. éheznek és/vagy nincs télikabátjuk, második pár cipőjük, lakásuk romos, életveszélyes vagy egészséget súlyosan veszélyeztető állapotban van stb.). „Relatív szegényen” itt az egy főre jutó jövedelem alapján számított alsó jövedelmi tizedbe tartozókat (illetve az ezek közül a kérdésre választ adókat) tekintettük.

2. táblázat - 2. táblázat. A szegények aránya a különbözőképpen definiált roma csoportokban (%)

	„Mélyszegények” közé tartozik	Legalsó jövedelmi decilisbe tartozik
Roma öndefiníció alapján	59,3	37,3
2. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „biztosan” roma	55,1	36,9
2. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „talán” roma	40,5	31,6
2. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „nem roma”	33,8	19,1
1. kérdőív kérdezőbiztosa szerint „talán” vagy „biztosan” roma	47,0	31,4
Országos átlag	4,2	10,0

Az adatok (lásd a 2. táblázatot) azt mutatják, hogy az önmagukat romának vallók és a kérdezőbiztos által „biztosan” romának tartottak lényegében ugyanolyan arányban esnek a különböző módokon definiált szegénységsávba. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert a kétféle etnikai minősítés különböző időpontokban, egymástól teljesen függetlenül történt. Ez azt

jelzi, hogy a kérdezőbiztosok által elvégzett etnikai besorolás korántsem megbízható: az önmagukat romáknak vallók és a kérdezőbiztos által egyértelműen romának minősítettek csoportja között jelentős átfedés van.

Az eltérő biztonsággal romának minősített csoportok számottevően különböznek abban a vonatkozásban is egymástól, hogy mekkora bennük az „abszolút”, illetve „relatív” szegénységsávba esők aránya. Konkrétan: az etnikai besorolás határozottságának csökkenésével párhuzamosan csökken a szegények aránya. Figyelemre méltó azonban, hogy még a legkevésbé határozottan cigánynak minősülők, vagyis a legintegráltabb és legnagyobb etnikai keveredést mutató roma népességcsoport körében is sokszorosan magasabb az „abszolút”, azaz a „mélyszegény” kategóriába kerültek aránya, mint az átlagnépességben, továbbá hogy ugyanez a csoport igen erősen felülreprezentált a legalsó jövedelmi decilisben is. Kiténik a táblázatból az is, hogy az utóbbi évek gazdasági növekedése által szinte érintetlenül hagyott „mélyszegénység” rétegében a romák ugyan össztársadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben vannak jelen, mindazonáltal az elesettségnek ez a szélsőséges formája nemcsak, sőt nagyobb részben nem roma szegényeket érint. Véleményünk szerint nem létezik „cigány szegénykultúra”, és ahogy a cigányság helyzetének az ellehetetlenülését sem e népcsoport sajátos kultúrája okozta, szegénységből való kiemelkedésüket sem várhatjuk mitologizált kultúrájuktól. A tartós munkanélküliségnek, szegénységnek, diszkriminációnak súlyos viselkedésbeli következményei lehetnek, amelyek igen gyakran megnehezítik a tartós szegénység állapotából történő kitörést. A viselkedésbeli jellegzetességek azonban alapvetően strukturális meghatározottságúak, és a strukturális feltételek megváltozásával számottevően módosulhatnak.

A leszakadók, a rendszerváltás cigány és nem cigány származású veszteségeinek társadalmi reintegrálódása nem fog spontán módon megtörténni. Ez csak átfogó és kitartó társadalompolitikától, munkahelyteremtő programoktól, képzési és átképzési projektektől, szociális lakások építésétől, értelmes közmunka-lehetőségektől, szociális földprogramoktól stb. várható. A modern jóléti állam alapintézményeinek kialakulása a világnak azon a felén, ahová Magyarország csatlakozni szeretne, a baloldal és a jobboldal, szociáldemokraták és a kereszténydemokraták összefogásának eredményeként jött létre, és a posztkommunista jóléti állam megteremtése nálunk sem képzelhető el ilyen irányú együttműködés nélkül.

A posztkommunista kapitalizmusok szegényei

Ladányi, János

Szelényi, Iván

2003

2000-ben hat posztkommunista országban (Oroszországban, Lengyelországban, Szlovákiában, Magyarországon, Romániában és Bulgáriában) végeztünk kutatást, melynek a célja a szegénység természetének a feltérképezése volt. Ennek során a mintegy 9000, véletlen módszerrel kiválasztott válaszadónkat megkértük arra, hogy hasonlítsák össze 1988-as és 2000-es életkörülményeiket, mérleget adják, romlott, vagy javult az életszínvonaluk. 2000-ban valamennyi országban a megkérdezettek többsége úgy vélte, hogy rosszabbul élt, mint 1988-ban: országonként a válaszadóinknak 55-85 százaléka adott ilyen választ kérdéseinkre. Azt is megkíséreltük felmérni, hogy a lakosság milyen arányban szenvedett szélsőséges szegénységtől (volt oly mértékben szegény, hogy megfelelő élelemre se jutott jövedelméből) 1988-ban, illetve 2000-ben. E vonatkozásban is az életkörülmények lényeges romlásáról számoltak be válaszadóink. A megkérdezetteknek mindössze 1-2 százaléka emlékezett úgy vissza 1988-ra, mint amikor éhségtől kellett szenvednie, azonban 2000-re az ilyen választ adók arányszáma 5-15 százalékra nőtt. A rendelkezésre álló statisztikai adatok elemzése alapján a fentiekkel lényegében megegyező trend rajzolódik ki. Aligha kétséges tehát, hogy a posztkommunista átmenet első tizenkét évében a lakosság többségének az életviszonyai romlottak, s a szegénységi küszöb alatt élők arányszáma számottevően emelkedett.

A vizsgált országok között azonban lényeges különbségeket találtunk a posztkommunista átmenet társadalmi következményeit illetően. 1988-ra a válaszadóink hasonló módon emlékeznek minden országban. Bár a hat szóban forgó ország gazdasági fejlettségi színvonala, lakosságának életszínvonala, szegénységének a mértéke jelentősen különbözött a szocializmust megelőző időszakban, az államszocialista periódusban az országok közeledtek egymáshoz. A gazdasági fejlettség és az életszínvonal tekintetében számottevő különbségek mutatkoztak, azonban - döntően a teljes foglalkoztatottság következtében - az államszocialista országok az 1980-as évekre a „mélyszegénységet” gyakorlatilag felszámolták. 1988 után azonban az országok közötti különbségek ebben a vonatkozásban is számottevően növekedtek.

Úgy tűnik, hogy a posztkommunista átmenet legelső korszaka hasonló következményekkel járt mindenütt. A 2000-es felmérésünkhöz hasonló kutatást végeztünk már 1993-ban is, és akkor is feltettük az életszínvonal változásával és a szegénység mértékével kapcsolatos kérdéseinket. Így tehát módunk volt összehasonlítani az 1993-as és a 2000-es adatokat. 1993-ban azoknak az aránya, akik az életszínvonal 1988 utáni romlásáról számolnak be, gyakorlatilag azonos mindegyik olyan országban, ahonnan összehasonlítható adatokkal rendelkezünk. 1993 és 2000 között azonban fontos változások következnek be. Magyarországon például 1993-ban a megkérdezettek 62 százaléka számolt be életszínvonalának a romlásáról, és az ilyen választ adók aránya 2000-re 57 százalékra mérséklődött. Hasonló folyamat zajlott le Lengyelországban is. Ezzel szemben Bulgáriában 1993-ban a lakosság 69 százaléka számolt be életkörülményeinek romlásáról, 2000-ben viszont ez az arány már 84 százalékra nőtt. Ugyanez a tendencia rajzolódik ki Oroszország esetében is. Hasonló változások figyelhetők meg az abszolút szegénység mértékének a változásában: Magyarországon és Bulgáriában a válaszadóinknak mindössze 1 százaléka emlékezett úgy vissza 1988-ra, mint amikor éhezett, 2000-re az ilyen választ adók aránya Magyarországon 6, Bulgáriában pedig 16 százalék volt. Eredményeinket sarkosítva: 2000-ban a nem roma bulgárok körülbelül ugyanakkora arányban állították azt, hogy éheznek, mint a magyarországi romák.

Kutatásunk - mások eredményeivel egybecsengve - azt találta, hogy a közép-európai régióban (nálunk ezt a régiót Magyarország, Lengyelország és Szlovákia képviselték) a posztkommunista átalakulás dinamikája másnak tűnik, mint a vizsgált kelet-európai országokban (Oroszországban, Romániában és Bulgáriában). Ez az akár banálisnak is mondható megállapítás felvet néhány banálisnak egyáltalán nem mondható kérdést: 1. mi magyarázza az országok között tapasztalható különbségeket? 2. vajon ez csak átmeneti jelenség - az „elmaradottabb” kelet-európai országoknak több időbe telik majd „felzárkózniuk”, mint Közép-Európának -, avagy a posztkommunista régió két különböző típusú kapitalizmust képvisel, s a most kialakuló különbségek akár tartósan is fennmaradhatnak?

Nem tudunk tudományosan érvényes választ adni ezekre a nagy kérdésekre, de adataink ahhoz azért elégségesek, hogy néhány előfelvetést ezekkel kapcsolatban meg tudjunk fogalmazni.

Nem is kérdéses, hogy a szovjet világbirodalom széthullása után a két, jórészt mesterségesen egységesített térség divergált ismét. Útjaik szétválását történelmi múltjuk, kultúrájuk, földrajzi elhelyezkedésük eltérései magyarázzák. Közép-Európa szinte minden szempontból jobb pozícióból startolt, hiszen magasabb volt gazdasági fejlettsége, több tapasztalata volt a gazdasági reformokkal is, és Nyugat-Európa piacaihoz és beruházóihoz is közelebb esik. Mindezen okok miatt 1990 után különböző volt a két alrégió országainak képessége és eltökéltsége a reformok konzisztens megvalósítására, s másként kezdtek kialakulni a két alrégió gazdasági és társadalmi intézményei is. Közép-Európa országaiiban a liberális piacgazdaság, politika és jog intézményei gyorsabban és konzisztensebben jöttek létre, mint Kelet-Európában. Liberális reformokra Kelet-Európában is történtek ugyan kísérletek (a kilencvenes évek közepén Oroszország volt a neoliberális közgazdászok üdvöskéje, mert különös lelkesedéssel próbálta a sokkterápiát megvalósítani, és Bulgária is tett néhány sikertelen sokkterápiás kísérletet), de ezek vagy megbuktak, vagy félúton elakadtak. Oroszországban mindmáig virágzik a barterkereskedelem, a posztkommunista átalakulás inkább kiteljesítette, mint visszafejlesztette a háztáji gazdaság intézményét (ma már bér helyett zöldségeskertek juttatásával javadalmaznak dolgozóikat nemcsak a kolhozok, hanem az ipari üzemek is), vállalatvezetés és munkavállalók, politikai elit és polgárok viszonya inkább paternalisztikus, mintsem személytelen, jog által szabályozott. Ennek megfelelően a két alrégió között szinte minden vonatkozásban számottevő különbségek vannak, így a korrupció mértékében, a demokratikus intézmények konszolidációjának a fokában, a jogrendszer szilárdságában és a sajtószabadság tekintetében is. Nagy leegyszerűsítéssel - Max Weber nyomán - azt mondhatjuk, hogy míg Közép-Európában a kapitalizmusnak a liberális (pontosabban: neoliberális) rendszere van kialakulóban, addig a kelet-európai kapitalizmust inkább patrimonialisnak nevezhetnénk. A patrimonialis rendszerekre a patrónus-kliens viszonyok dominanciája jellemző. E rendszerekben a rezsimok populista politikával igyekeznek maguknak legitimációt szerezni. Annak ígéretével folytatnak lassú, részleges reformot, hogy klienseiket „megvédik” az átalakulás fájdalmaiktól.

A liberális és patrimonialis elemek persze mindkét alrégióban jelen vannak. Közép-Európában eddig különösen a politikai jobboldalon figyelhettük meg egyes pártok nyitását a patrimonialis politikák felé, míg a baloldal pártjai - ideértve a korábban reformkommunista pártok utódpartjait is - képviselték következetesebben a liberális elveket. Oroszországban ezzel szemben az utódpart a patrimonializmus legkövetkezetesebb képviselője, s a liberális átalakulást inkább a „jobboldal” (már amennyire a jobb- és baloldal megkülönböztetésének Oroszország esetében egyáltalán értelme van) sürgeti. Az sem dőlt el „végre”, hogy melyik ország tartozik majd a kapitalizmus liberális vagy patrimonialis rendszerébe - ez még politikai harcok kérdése. Bulgária és Románia az elmúlt 12 esztendőben nagy amplitúdókban ingázott e két rendszer között, de Szlovákia esetében is igen erős ingadozásokról számolhatunk be. Komoly megszorításokkal ugyan, de talán mégsem megalapozatlan azzal az előfeltevéssel élni, hogy a közép-európai alrégióban a liberális, míg Kelet-Európában a patrimonialis rezsim látszik dominánsnak, s mivel időközben intézményesülésük is előrehalad, úgy tűnik, hogy akár tartósan is fennmaradhat mindkét rendszer.

Vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy idáig a liberális rezsimok jobban alkalmazkodtak a piacgazdaság feltételeihez, mint a patrimonialis rendszerek. A kezdeti visszaesés mind a gazdasági növekedés, mind az életszínvonal vonatkozásában hasonló volt ugyan a kialakuló liberális és patrimonialis rendszerekben (meg azzal is lehetne érvelni, hogy az átalakulás első éveiben a rosszabb helyzetből induló patrimonialis rezsimok bizonyos mértékben valóban védték klienseiket az átalakulás fájdalmaiktól), de a '90-es évek közepén a folyamatok megfordultak. A liberális rendszerek gazdasági és szociális helyzete stabilizálódott, és 2000-re már a mérsékelt javulás jelei voltak tapasztalhatók. Ezzel szemben a patrimonialis rendszerek továbbra is keresik a világgazdasághoz való alkalmazkodás sikeres módját, miközben az életszínvonal stagnál, vagy tovább romlik.

Mindez nem értelmezhető a neoliberalizmus vagy a sokkterápia feltétlen győzelmeként. Egyrészt, az ilyen stratégiát többkevesebb sikerrel végigvinni képes országok eleve jobb helyzetből indultak, másrészt a neoliberális piacgazdaságba való átmenet még ezekben az országokban is hatalmas és elhúzódó hatású áldozatokkal járt. 2000-ben Magyarországon a megkérdezetteknek még mindig 57 százaléka állította, hogy 1988-hoz képest romlottak az életkörülményei, és még mindig hatszor annyian mondták 2000-ben, hogy éhségtől szenvednek, mint 1988-ban. Ez aligha minősíthető a neoliberalizmus diadalának. És az sem állítható, hogy nem lehetett volna az átmenetet kisebb társadalmi árral megvalósítani, hogy nem lehetett volna többet tanulni, mondjuk a kínai átmenet óvatosabb és társadalmilag kevésbé ártalmas gyakorlatából. Az azonban biztosnak tűnik, hogy a neoliberális reformnál lehetett az átmenetet rosszabbul is menedzselni. És annyi mindenképpen elmondható, hogy egy félbehagyott sokkterápia még a végigvitt sokkterápiánál is több kárt okoz.

A posztkommunista átmenet legsúlyosabb, és minden bizonnyal legtartósabb társadalmi következménye - véleményünk szerint - a társadalom kettészakadása volt. Ennek lényege úgy összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada eseté-

ben - számításaink szerint ez Magyarországon ma mintegy 800 ezer főt jelent, akiknek körülbelül egyharmada roma - nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezek a szociális hátrányok a korábbinál sokkal erősebb térbeni elkülönüléssel fokozódnak fel, továbbá hogy ezek az alapvetően szociális jellegű problémák „etnicizálódnak”, etnikai jelentést kapnak, ami még nehezebbé teszi a többségi társadalom és a leszakadó csoportok között húzódó szakadék átlépését. Ez ma Magyarország legsúlyosabb társadalmi problémája. Olyan probléma, amelynek a megoldása nem várható automatikusan a gazdasági növekedéstől, sőt olyan probléma, amelynek súlyossága az utóbbi időben beindult gazdasági növekedés hatására inkább fokozódott.

Nem gondoljuk, hogy ennek a tartósan leszakadt és kirekesztődött népességnek a kialakulása teljesen elkerülhető lett volna. Abban azonban bizonyosak vagyunk, hogy a probléma súlyossága mérsékelhető lett volna, ha a rendszerváltás utáni kormányok találékonyabbak lettek volna az új jóléti rendszerek kialakítása, mint a régiek ellehetetlenítése terén. Biztosak vagyunk abban is, hogy nem létezik olyan gazdasági automatizmus, amely e népességnek a társadalomba való visszaintegrálását eredményezhetné. Ez csak tartós gazdasági növekedés és átfogó kormányzati programok együttes hatásától várható.

Gondoskodás - esélyteremtés

Ladányi, János

2005. június 2.

A száz lépés programjának eddig ismertté vált intézkedései többnyire olyanok, amelyek régi ésszerűtlenségek és régi igazságtalanságok felszámolására tesznek néhány - elfogadhatóan kompromisszumos - lépést. Ha az elemzőben mégis súlyos kétségek fogalmazódnak meg, az a programcsomag célja és eszközrendszere miatt van így.

Másodlagos probléma, hogy - legalábbis az újabb és újabb visszalépésekről érkező hírek alapján úgy tűnik - a legjobb esetben is csak a tehetősebb családok erőteljesebb állami támogatásával jellemezhető szociálpolitika mozdul el egy olyan rendszer felé, amelyben minden gyermeket közel egyforma mértékben támogatnak, és a szegényebb családokat jobban segítő szociális rendszer továbbra is csak ígéret marad. A szociális és családtámogatási rendszer „gyökeres átalakítását” célzó intézkedések tipikusan olyan programok, amelyek társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére valók. Ezek húsz-harminc évvel ezelőtt akár célravezetőek is lehettek volna. Magam is hasonló irányú javaslatokat fogalmaztam meg idestova harminc éve, amikor azzal érveltem, hogy az értékarányoktól eltérített áraknak csak nagyon korlátozottan és csak másként megvalósíthatatlan szociális célkitűzések esetén van létjogosultságuk, és hogy a szociálpolitikai újraelosztásnak csakis akkor van értelme, ha az mérsékli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Vegyük azonban észre, hogy azóta gyökeresen megváltozott a világ, és teljesen átalakult a magyar társadalom! A rendszerváltást követő gazdasági válság Magyarország békebeli történetének legsúlyosabb válsága volt. Majd a kilencvenes évek közepétől beindult gazdasági növekedés hatása jóformán meg sem érintette a társadalom egy részét. Az országnak vannak olyan térségei és a magyar társadalomnak olyan csoportjai, amelyek számára a válság még nem ért véget, amelyek minden mentális és anyagi tartalékaikat kimerítették, amelyeknél a társadalomból való „kiilleszkedés” folyamata még nem fejeződött be. A probléma súlyosságát jól érzékelteti az az adat, hogy 1989-1993 között megszűnt a magyarországi munkahelyek mintegy egyharmada, és számuk tíz év gazdasági növekedés után is körülbelül csak ugyanannyi, mint a gazdasági visszaesés mélypontján volt. Igaz, azóta kedvező irányú átstrukturálódás ment végbe, de nyugodtan állíthatjuk, az ország munkaerő-állománya oly módon modernizálódott, hogy „felesleges” egyharmadát végleg leírták. Hasonló jellegű „modernizációs átalakulás” megy végbe az iskola- és a településrendszeren belül is. Mindezek következtében ma nem egyszerűen szegénységről, esetleg mélyszegénységről, hanem tartósan mélyszegénységben élőkről, nem csupán munkanélküliekről, hanem tartósan munkanélküliekről, nemcsak a munkaerőpiacról kiszorultakról, hanem tartósan a munkaerőpiac, a településrendszer, a szociális ellátórendszerek perifériáira szorultak tömegeiről, ráadásul mindezen problémák generációk közötti átöröklődéséről indokolt beszélni.

A társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére kitalált eszközökkel ezek a szociális problémák nem kezelhetők. A gyermekek számának növekedésével párhuzamosan emelkedő mértékű támogatási rendszer viszonylag jól működött a késői kádárizmus időszakában, amikor a szegénységbe kerülés kockázatát leginkább olyan demográfiai változók magyarázták, mint a kereső-eltartott-arány és a gyermekek száma. Ez az eszköz sokkal kevésbé lehet hatékony ma, amikor a szegénységbe kerülés valószínűségét döntően olyan strukturális változók határozzák meg, mint az iskolai végzettség, és az, hogy valakinek van-e munkája, vagy nincs.

Rossz beidegződés minden szociális problémát elosztási kérdésként kezelni. Ez a Kádár-rendszerben is helytelen volt, ma sokszorosan az. A legszegényebbeknek ma nem az a problémájuk, ami akkor volt, hogy van ugyan munkájuk, többé-kevésbé biztos otthonuk és megélhetésük, de valamivel több pénzre lenne szükségük. A tartósan leszakadó népesség többsége ma szélsőségesen szegregált helyen lakik, gyakran olyan településen, ahol közel-távol nincs munkahely, a gyermekek a külvilágból érkező hivatalos személyeken kívül talán még soha nem láttak rendszeresen munkába járó felnőttet, és olyan iskolába járnak, amely garantáltan egész életükre munkanélkülivé képezi őket.

Hierarchiája alján szétszakadt társadalomban az alanyi jogon működő elosztási rendszerek dogmájához való merev ragaszkodás szükségszerűen azt jelenti, hogy az állam hatalmas összegeket fecsér el szociális kiadásokra, anélkül hogy ennek igazi haszonélvezői lennének. A segítség nem jut el a legszegényebbekhez, a legkiszolgáltatottabbakhoz, vagy csak nem megfelelő formában és nem elégséges mértékben, mert az erősebb érdekérvényesítési képességű csoportok mindig

megtalálják annak a módját, hogy a nem eléggé célzott szociális programokból ők részesedjenek kedvezőbb arányban. A magasabb státusúak adójának jelentős részét pedig az állam nélkül költi el szociális kiadásokra, hogy ezért bármi igazán lényegeset kapnának cserébe. Miközben jövedelmükhöz képest sokan alig érzékelhető juttatásokban részesülnek, nem mérséklődik a szociális feszültség, nincs kevesebb hajléktalan és koldus az utcán, nem csökken a megélhetési bűnözés.

A magas munkanélküliség, a járadék- és adófizetők alacsony aránya és a társadalomból kihullottak legalább minimális eltartásának európai kényszere pedig szükségszerűen emeli a munkabérek járulékos költségeit, csökkenti az ország versenyképességét, végső soron aláássa a fenntartható gazdasági növekedés feltételeit.

Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről

Ladányi, János

2007

Ma Magyarországon mintegy 700 ezerre tehető azon népesség száma, akik a rendszerváltást követő gazdasági válság hatására tartósan kirekesztődtek a társadalomból. A különböző definíciók szerint szegénynek minősítettek száma ennél jóval magasabb, mértéktartó számítások szerint is legalább a magyarországi népesség egyharmadára tehető. A különböző céllal és módszerrel végzett számítások eredményei azonban egybehangzóan azt mutatják, hogy a tartós munkanélküliséggel, tartós mélyszegénységgel, tartós leszakadással jellemezhető szegények aránya ma a magyarországi népesség mintegy 6-8 százaléka becsülhető. Ráadásul elmondható az is, hogy az ezen társadalmi csoporthoz tartozók ma szélsőségesen kedvezőtlen társadalmi helyzetüket rendszerint átörökítik a következő generációra, továbbá az is, hogy a tartósan kirekesztetteket nem érte el az 1990-es évek közepén beindult, több mint tíz évig tartó igen gyors gazdasági növekedés és a magyarországi népesség többségének helyzetén, még a többi szegény helyzetén is, kisebb-nagyobb mértékben javító jelentős életszínvonal emelkedés. Ezért van az, hogy Magyarország szegény közösségeiben járva ma tömegesen lehet találkozni második generációs munkanélküliekkel, míg a nagyon szegény közösségekben a harmadik, sőt a negyedik generációs munkanélküliség sem számít ritkaságnak.

Ennek a népességnek valamivel több, mint egynegyede roma, ami azt jelenti, hogy a romákat ugyan az átlagosnál jóval magasabb arányban sújtja a többszörös kirekesztettség, de az érintett népesség többsége nem roma. Ugyanakkor az is elmondható, hogy - mivel a többszörösen kirekesztett nem romák körében inkább a gyermektelenek és az idősek, ezzel szemben az ilyen kategóriába sorolható romák között inkább a sokgyerekes fiatalok vannak felülreprezentálva - ez a súlyos társadalmi probléma egyre inkább etnikailag is megterheltté, „cigányproblémává” válik, ami egy idő után egyre nehezebbé fogja tenni ennek az amúgy is súlyos társadalmi kérdésnek a kezelését.

A tartós kirekesztettséggel jellemezhető népesség térben rendkívül erősen koncentrálódik. A társadalom legalján, szegények és nagyon szegények között keletkezett szakadék térbeni konzekvenciájaként, a városokban és nagyobb községekben erősen megnőtt a slumosodó telepeken, településrészekben élők száma és rohamosan emelkedik a „csonka társadalmú” aprófalvak aránya is. A tartósan kirekesztett népesség etnikai összetételéről elmondottakhoz hasonlóan, a gettósodó települések és településrészek egyik felének népessége gyorsan előregszik és ma is fogyó tendenciát mutat, ezzel szemben az etnikai gettókká váló slumok és aprófalvak népessége rohamosan növekszik. Sőt, az ország történetében először, a gyorsan fogyó nem roma és a gyorsan növekvő, magas arányban roma népességű aprófalvak egymás melletti jelenlétének térbeni konzekvenciájaként - mindenekelőtt a Cseréhatán és az Ormánságban, de az ország északkeleti, keleti és déli peremvidékének aprófalvas területein is - már nemcsak etnikai gettókká váló településrészekről és településekről, hanem gettósodó térségekről beszélhetünk.

A magyarországi településrendszer tehát, hasonlóan a magyar társadalomban végbement „nagy átalakuláshoz”, erősen polarizálódik. A piacgazdasági átalakulás nyertesei és a lépést tartani képesek egyre inkább a posztindusztriális átalakulást több-kevesebb sikerrel megoldó településeket és településrészeket foglalják el, ezzel szemben a kialakulófélben lévő új munkamegosztási rendszerben „feleslegesnek” bizonyuló, tartós leszakadók egyre erősebben az „indusztriális térszerkezet” megmaradó zárványaiban és az iparosítás által csak negatív módon érintett, „preindusztriális zárványokban” tömörülnek.

Az alábbi javaslatok - miközben figyelembe veszik az ilyen akciók indításának meglehetősen korlátozott lehetőségeit - a lakóhelyi szegregáció-ellenes állami programok szükségessége mellett érvelnek:

1. A lakóhelyi szegregációt úgy értelmezzük, mint a társadalmon belüli egyenlőtlenségek sajátos, térbeni megjelenését. A térbeni elkülönülést tehát ugyanazok a strukturális problémák okozzák, mint a társadalmi egyenlőtlenségeket. A szegregáció nem oka, hanem következménye a strukturális egyenlőtlenségeknek. A lakóhelyi szegregáció - közbejövő változóként hatva - mintegy beékelődik a strukturális hatások (amelyeket független vagy magyarázó változóként kell felfognunk) és az életmód, életesélyek (amelyeket függő változóként, tehát olyanokként helyes értelmeznünk, amelyeket magyarázni kívánunk) közé. Ez a „közbejövő változó” - más ilyen jellegű változókhoz hasonlóan - általában csak

viszonylag csekély, módosító hatást fejt ki. Abban az esetben azonban, amikor a közbejövő változó szélsőséges értéket vesz fel, hatása igen jelentőssé válhat. Ebben az értelemben beszélünk az erős lakóhelyi szegregáció életmódot, életesélyeket számottevően befolyásoló hatásáról.

2. A fentiekből következően a lakóhelyi szegregáció-ellenes akciók lehetőségei meglehetősen behatároltak. Súlyos társadalmi problémákat nem lehetséges kizárólag antiszegregációs eszközökkel - még a legelszántabb és leghatározottabb antiszegregációs település- vagy lakáspolitikai programokkal sem - „megoldani”. Az antiszegregációs kampányok viszont további súlyos problémákat okozhatnak, ha azok megtervezésénél és lebonyolításánál nem veszik kellő mértékben figyelembe a társadalmon belül érvényesülő alapvető strukturális meghatározottságokat.
3. Az előzőekből azonban az is következik, hogy a település- és lakáspolitikai is rendelkezik bizonyos mértékű „relatív autonómiával”; a lakóhelyi szegregáció - az alapvető strukturális determinációk által megszabott kereteken belül - bizonyos intézkedésekkel erősíthető vagy gyengíthető.
4. Mivel hazánk a „fejlett világ” azon országai közé tartozik, ahol igen alacsony az állami tulajdon és egyik legalacsonyabb az állami vagy önkormányzati tulajdonú bérlakásállomány aránya, a magyar államnak igen korlátozott lehetőségei vannak az egyre szélsőségesebb méreteket öltő lakóhelyi szegregáció befolyásolására. Már csak ezért is, mindenképpen korlátozni kellene az önkormányzatok további lakásértékesítési tevékenységét, ösztönözni kellene, hogy a jelenleginél sokkal több közösségi (tehát nem feltétlenül csak önkormányzati) tulajdonú bérlakás épüljön, továbbá azt, hogy ez a közösségi tulajdonú bérlakásállomány az antiszegregációs lakáspolitikai meghatározó eszközévé váljon.
5. Akár az állami szubvenciók megvonásával lenne tanácsos szankcionálni minden olyan projektet, ami - tökéletesen függetlenül a kezdeményezők esetleges „jó szándékától” - a szegregáció fokozódásának irányába hat. Az így megtakarított pénzből - egyértelműen definiált és szigorúan ellenőrzött körülmények mellett - antiszegregációs projekteket lehetne támogatni.
6. Ha az esélyegyenlőség elvének fokozott érvényességét valóban fontosnak tartjuk, és az „esélyegyenlőségi terveket” nemcsak az EU-blabla egyik elemének tekintjük, az államnak fel kell lépnie minden, a lakóhelyi szegregáció erősödésének irányába ható, népességcserét eredményező folyamattal és gyakorlattal szemben.
7. Olyan, jelentős mértékben elkerülhetetlenül drámai társadalom- és térszerkezeti átalakulásokkal járó időkben, mint amilyen a piacgazdasági átmenet időszaka, a települési önkormányzatoknak inkább gyengíteniük, mint erősíteniük kellene a legszegényebb, legiskolázatlanabb, legkiszolgáltatottabb népességnek a posztindusztriális átalakulás követelményeihez viszonylag sikeresen alkalmazkodó településekről és településrészekből való kiszorulásának folyamatát. Emellett nemcsak az esélyegyenlőség érvényesítésének magasztos érvei szólnak, hanem az is, hogy az említett folyamat -, ami gyakorlatilag azzal járt, hogy a tartós munkanélküliek az elmúlt két évtizedben általában nem a létrejövő új munkahelyek felé, hanem azzal éppen ellentétes irányba mozogtak - egyes helyi önkormányzatoknak esetleg rövid távú hasznot, az államnak viszont, rövid és hosszú távon egyaránt igen jelentős kiadásokat okoz.
8. Az államnak a továbbiakban semmiképpen sem szabadna olyan reformokat életbe léptetnie, amelyek nyilvánvalóan felerősítik a társadalom fragmentáló- dását. Ilyen „reformnak” tekinthető ma mindenekelőtt az a magyar közigazgatási rendszert újra elérő „lopakodó körzetesítési hullám”, ami a leginkább leszakadó térségeket és településeket teljesen kiszolgáltatja a zsákmányszerzésre megszerveződött kistérségi társulásokon belüli rendkívül egyenlőtlen erőviszonyoknak. A leghátrányosabb helyzetű térségekben ugyanis az „önkéntes kistérségi társulások” tipikusan nem a várható előnyök és hátrányok egyenjogú partnerek általi kölcsönös mérlegelése eredményeként jöttek és jönnek létre, hanem az újraközpontosított közigazgatási apparátus által megállapított „pénzügyi ösztönzőkkel” lettek egy-egy, alapvetően még mindig feudális viszonyrendszerrel jellemezhető térség legkiszolgáltatottabb településeire ráerőltetve. Mivel pedig éppen ez az a viszonyrendszer és településfejlesztési koncepció, amely ezen települések és térségek hátrányait felerősítette, az ilyen módon létrehozott társulások következményeként józan megfontolással a legkevesbé sem várható, hogy a leszakadó települések népességének hátránya csökkenni fog. Sokkal inkább várható az, hogy a kistérségi önkormányzatok ellehetetlenítése, majd különböző társulásokba való belekényszerítése lesz az az intézményes keret, amelyen keresztül a szélsőségesen szegregált körülmények között élő, leghátrányosabb helyzetű népesség tartós hátrányba kerül az EU-támogatásokért folytatott versenyben. Mindezek miatt, nemhogy nem szabadna ösztönözni, de akár a szubvenciók megvonásával kellene szankcionálni minden olyan társulási törekvést, amely a lakóhelyi és/vagy iskolai szegregáció felerősödését eredményezi; például amikor a cigány gyerekeket a társulás egyik

településének iskolájába koncentrálnak, miközben a nem cigány tanulókat a társulás másik településének vagy a közeli város iskolájába buszoztatják.

9. Magyarországon rendkívül erős pozitív korreláció van a település lakóinak száma és társadalmi státusa között. Ez azt jelenti, hogy a fejlett világ országainak többségével szemben, ahol a szegények többnyire városokban laknak és az etnikai gettósodás tipikusan nagyvárosi jelenség, nálunk a leghátrányosabb helyzetű népesség legerősebben a legkisebb településeken koncentrálódik. Ezért teljesen félrevezetőek az intézményrendszer térbeni szisztematizálásával kapcsolatban a hazai szakértők által gyakran hangoztatott nyugat-európai analógiák.
10. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a körzetesítések hatására az aprófalvak jelentős részének népessége nem elfogy, hanem kicserélődik: mindenki elvándorol, aki csak teheti, de helyükre a legalacsonyabb státusú és az átlagosnál jóval magasabb termékenységgel rendelkező népesség költözik. Az ilyen, ma már növekvő népességű falvak esetében, amikor nemhogy semmilyen jel sem mutat arra, hogy a település belátható időn belül meg fog szűnni, hanem népessége stagnál, vagy még növekszik is, értelmetlen - gyakran önmagukban is megkérdőjelezhető - „modernizációs” elképzelésekre, az államnak valós megtakarítást általában soha nem jelentő költségkímélő koncepciókra hivatkozni. Inkább abból célszerű kiindulni, hogy melyek azok a legalapvetőbb szolgáltatások, amelyeket egy bizonyos népességszám felett állampolgári jogon kellene helyben biztosítani, és melyek azok, amelyek a település további ellehetetlenülése, a lakosság státusának további csökkenése ellen hathatnak.
11. A nagyvárosi rehabilitációk esetében az államnak általában a városrész népességének megtartására törekvő „társadalmi rehabilitációs programokat” lenne célszerű támogatnia. Ez alól azonban kivételt kellene, hogy képezzenek a legszegényebbeket és cigányokat az átlagost sokszorosán meghaladó arányban koncentráló gettók, amelyek esetében nem a népesség megtartására - valójában, további szegregációjára - irányuló programokat, hanem „antiszegregációs projekteket” kellene az államnak támogatnia. (Figyelemre méltó, hogy Magyarországon eddig egyetlen ilyen projekt sem volt, és ún. társadalmi rehabilitációs program is csak a főváros talán három legszegényebb körzetében, a VIII. kerületi ún. Magdolna negyednek, a IX. kerületi Dzsumbujnak és a X. kerületi Bihari úti telepnek az esetében lett meghirdetve.)
12. Korántsem biztos, hogy az antiszegregációs programokat újabb, hatalmas pénzek elköltésével érdemes elkezdni. Mindenekelőtt, minden területen meg kellene vizsgálni, hogy az állam által folyósított működési költségek és fejlesztési szubvenciók milyen esetekben vezetnek szegregációs gyakorlathoz. Ezen támogatások megvonása és célszerű átcsoportosítása minden további költségek és pozitív diszkriminációs blabla nélkül is számottevő előrelépést jelenthet. (Az elmondottak illusztrálására igen alkalmasak lehetnek azok a szociális lakásakciók, amelyek keretében, a rendszerváltás előtt és után, „CS” és „szocpólos” házak tömege épült fel minden munkalehetőségtől gyakorlatilag elérhetetlen távolságra, igen gyakran talajvízzel és árvízzel veszélyeztetett területen. Az ilyen programok által milliókkal kedvezményezettnek számára ily módon „egyenlő esélyt” teremtettek arra, hogy egész életükben munkanélküliek és belvagy árvízkárosultak legyenek, miközben a harmadik világ szegényeinek életszínvonalát alig meghaladó szinten történő megélhetésüket a leggazdagabb jóléti államokra nézve is megszegyenítő mértékű szubvenciókkal és segélyekkel támogatja az állami szociálpolitika.)
13. A továbbiakban szegregálnak tekintünk minden olyan települést vagy településrészt, ahol - a környezeti adottságoktól, a beépítés jellegétől, infrastrukturális ellátottságától, a lakók által hangoztatott vagy nekik tulajdonított indítékoktól stb. teljesen függetlenül - az átlagot számottevően meghaladó mértékben koncentrálódik az alacsonyan iskolázott és/vagy ténylegesen munkanélküli népesség. Az átlagot számottevően meghaladó mértékű koncentrációnak itt az tekintjük, amikor:
 - 2000-nél alacsonyabb lakónépességű település esetében (leszámítva a 30- nál magasabb lakónépességű külterületi lakott helyeket, amelyeket itt önálló településrésznek tekintünk (az egyetlen 8 osztálynál magasabb iskolai végzettséggel és/vagy a 2 vagy annál több semmilyen rendszeres jövedelemmel sem rendelkező személyekből álló, a továbbiakban: tartósan kirekesztett) háztartások aránya - a 2001. évi népszámlálás adataival számolva - az alsó decilisbe esik,
 - 2000-nél magasabb lakónépességű települések és 30-nál népesebb külterületi lakott helyek esetében a tartósan kirekesztett népesség arányát nem az egész településre, hanem - a 2001. évi népszámlálásban alkalmazottal megegyező módon definiált - háztömbökre, illetve külterületekre kell számolni, és a decilishatárt ily módon kell meghatározni.

- 14.A fenti módon definiált szegregált településen vagy településrészen tartósan kirekesztett személyekből álló háztartás számára lakóház építésére vagy vásárlására nem javaslok semmilyen szociális támogatást vagy szubvenciót nyújtani. Ezzel szemben javaslom, hogy az ilyen háztartásokban élők jelenlegi lakásuk felújításához, komfortosításához, igazoltan munkavállalás céljából, más településen történő lakás építéséhez, vásárlásához vagy felújításához kiemelt támogatást kapjanak. Javaslom továbbá, hogy „tartósan kirekesztett” munkavállaló meghatározott feltételek melletti foglalkoztatása esetén kiemelt szubvenciót élvezzen minden munkaadó. A rehabilitációs pályázatoknál azokat kellene előnyben részesíteni, akik a felújítandó településrészen belül - lehetőség szerint a helyben lakó munkanélküliek minél nagyobb arányú foglalkoztatása mellett - a legmagasabb arányban kívánják megőrizni és megújítani a meglévő lakásállományt és megtartani a már ott lakó népességet, és mindezt jó minőségű szociális bér- és egyéb lakások építésével szándékoznak kiegészíteni.
- 15.A kiemelt összegű támogatásra vagy szubvencióra való jogosultságot, a kedvezményezett személyen kívül, lakás célú támogatás esetén a jegyzőnek, munkavállalással kapcsolatos támogatás esetén a munkaadónak kelljen igazolnia.
- 16.Az itt körvonalazott intézkedések hatását célszerű folyamatosan nyomon követni, a lebonyolítást pedig szigorúan ellenőrizni kell. A rendelkezések életbe lépése után kb. 3 évvel érdemes a határértékeket felülvizsgálni, megvizsgálni azt, hogy az intézkedések milyen népességmozgásokat generáltak, és fontolóra venni azt, hogy milyen további intézkedések lehetségesek és szükségesek a szegregált lakóhelyeken élők kirekesztettségének további mérséklése céljából.

A magyarországi „romapolitika” csődje

Ladányi, János

Amikor a romák - mind ez ideig elmaradt - társadalmi reintegrációjának szükségességéről írok, akkor azt hiszem az a leghelyesebb, ha az 1990-es évek elején, a rendszerváltás után lezajlott posztkommunista válsággal kezdem a történetet. Mint ismeretes, ez a válság, nem csak Magyarországon, hanem a régióban mindenhol, az érintett országok békebeli történetének legsúlyosabb gazdasági válsága volt, súlyosabb, mint az 1929-33-as „Nagy Válság”. Bármilyen mutatót nézünk, akár a GDP visszaesését, akár az ipar vagy a mezőgazdaság teljesítményének a hanyatlását, akár a foglalkoztatottak számának a drámai csökkenését, az derül ki, hogy ez nemcsak mélyebb válság volt, mint a Nagy Válság, de hosszabb is volt annál. 1989 és 1993 között elveszett a magyarországi munkahelyeknek az egyharmada, majdnem másfél millió munkahely. Mármost, ami a válságnak a hosszúságát jellemzi, azt talán az mutatja a legjobban, hogy 1989-93 között nemcsak olyan sok munkahely veszett el, mint amire Magyarország békebeli történetében addig még soha sem volt példa, hanem az is, hogy azóta - annak ellenére, hogy voltak olyan évek, amikor nagyon gyors gazdasági növekedés volt - soha nem volt egyetlen év sem, amikor a munkahelyek száma számottevően meghaladta volna az 1993-as szintet, amikor pedig Magyarország gazdasága a mélyponton volt. 2009 végén pedig még annál is kevesebb munkahely van, mint amennyi 1993-ban volt.

Mindez azt jelenti, hogy a '90-es évek válsága óta tulajdonképpen nem sikerült a munkahelyek számát növelni, és nem sikerült annak a körülbelül 700 ezer embernek a társadalomba való visszaintegrálása sem, akik nem egyszerűen elszegényedtek, nem egyszerűen munkanélküliek lettek, hanem tartós mélyszegénységbe süllyedtek, tartósan munkanélküliek és tartósan kirekesztettek lettek. A helyzetet csak súlyosbítja az, hogy ezek a problémák mára már átöröklődnek a második és harmadik generációra is. Ha az ember egy szegény közösségbe megy, akkor ott tömegesen lát második generációs munkanélkülieket, a nagyon szegény közösségekben pedig tömegesen találkozunk harmadik generációs munkanélküliekkel is.

Világosan kell látnunk, hogy ez nem pusztán cigányprobléma! Ennek a mintegy 700 ezer embernek „mindössze” 30 százaléka roma. De azért ez azt jelenti, hogy a romák ebben a közegben az össztársadalmi arányukhoz képest körülbelül négyszeresen-ötszörösen vannak felülreprezentálva. Abban az értelemben sem „romaprobléma” ez, hogy egyáltalán nem érint minden romát. A romáknak „csak” mintegy 40 százalékát, de ez is azt jelenti, hogy a romák a tartósan kirekesztett, tartósan leszakadó népesség körében legalább ötszörösen vannak felülreprezentálva.

Nagyon demagógnak kell lenni ahhoz, hogy az ember azt kérje számon a politikan, hogy miért nem tudta elkerülni ezt a súlyos társadalmi problémát. Az államszocializmus gazdasági és társadalmi rendszerének összeomlása szükségszerűen olyan nagy megrázkódtatással járt, hogy a megrázkódtatások egy része elkerülhetetlen volt. Amit számon lehet kérni a politikan az az, hogy nem csökkentette ennek a visszaesésnek a mértékét, nem mérsékelte a leszakadók fájdalmát, hanem jelentős mértékben még növelte is azt. A továbbiakban ezt a kérdést fogom részletesebben is tárgyalni.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk, nem csak az történt, hogy visszaesett a munkahelyeknek a száma. A rendszerváltás óta rengeteg új munkahely jött létre, csak közben újabbak és újabbak szűntek meg. S nemcsak az történt, hogy új munkaalkalmak jöttek létre, hanem az is, hogy az új munkahelyek sokkal kvalifikáltabb munkavégzést igénylő, magasabb jövedelmezőséget biztosító munkaalkalmak voltak, mint amelyek megszűntek. De ez a mi témánk szempontjából mégiscsak azt jelenti, hogy ha egy alacsonyan képzett ember munkanélküli lett, akkor gyakorlatilag nem volt esélye arra, hogy újra el tudjon helyezkedni. Ez nem kis mértékben azért volt így, mert abban az önkormányzati rendszerben, abban a lakásrendszerben, amely Magyarországon a rendszerváltás után kialakult, a munkanélküliek és a legszegényebbek nem voltak képesek a munkahelyek után költözni.

Mint mondtam, tömegesen jöttek létre új munkaalkalmak; a globalizációs válság előtt voltak az országnak olyan térségei, s még mindig vannak, ahol munkaerőhiány van, de a legszegényebbek nem képesek a munkahelyek után költözni, hanem pontosan ellenkező irányba szorulnak ki. Mindenekelőtt kiszorultak a nagyvárosokból, s kiszorultak a munkahelyekhez közelebbi, jobb helyzetű falvakból is, s egyre inkább az ország peremén levő aprófalvakba rekesztődtek ki. Olyan területekre, ahol olcsó volt a lakás. És a lakás pontosan ott volt olcsó, ahol akkor sem volt munka, amikor még úgynevezett teljes foglalkoztatottság volt ebben az országban. A lakóhelyi szegregáció, a szegényeknek, s mindenekelőtt a romáknak a szegregációja nagyon erősen megnövekedett a rendszerváltás után. Ha ma megnézi az ember Magyarország térképén,

hogyan hol laknak a legnagyobb arányban munkanélküliek, hol laknak a legnagyobb arányban iskolázatlanok, hol laknak a legnagyobb arányban romák, akkor könnyen össze lehet cserélni ezeket a térképeket, mert olyan mértékig összefüggnek ezek a folyamatok, hogy jóformán ugyanazt a tendenciát mutatják. Azt mutatják, hogy az országnak az északkeleti, keleti, déli, délnyugati peremén leszakadó, aprófalvas területek alakultak ki, ahol nagyon erősen koncentrálnak a legkiszolgáltatottabb, legkirekesztettebb helyzetben lévő, nagyon magas arányban roma népesség. Most már nem csak településen belüli etnikai szegregációról beszélhetünk, tehát nem csak szegregált településrészek vannak, hanem „elcigányosodó” falvak egyre növekvő tömegéről is kell beszelnünk, sőt egész térségek cigányosodnak el, „gettósodó térségek” alakulnak ki, munkanélküli, iskolázatlan, igen magas arányban romák által lakott óriási területek jönnek létre. Magyarország mai térképe ebből a szempontból nagyon hasonlós mondjuk a Trianon előtti Magyarországot ábrázoló azon térképekhez, amelyek a magyar anyanyelvű népesség arányát mutatták: a „kisebbség” az országnak a peremén koncentrálnak. Ezekről a területekről mára gyakorlatilag egyre inkább kivonul az állam, megszűnik az iskola, különösen a továbbtanulást, a munkaerőpiacon való boldogulást lehetővé tevő iskola, bezár a bolt, elsorvadnak még a meglevő egészségügyi és szociális intézmények is, ellehetetlenül a tömegközlekedés. Márpedig ha egy ország lemond a népességének csaknem 10 százalékáról, s lemond a területének 15-20 százalékáról, annak nem szokott jó vége lenni.

Az 1990-es évek közepéig a tartós társadalmi kirekesztődés problémáját a politika úgy próbálta meg kezelni, hogy megkísérelte a szőnyeg alá seprni azt. Erről a problémáról senki nem beszélt, illetve az volt a bevett nézet ezzel kapcsolatban, hogy majd jön a gazdasági növekedés, s az majd automatikusan meg fog oldani minden bajt. Jött is a gazdasági növekedés, s a szegénység egy jelentős részét felszámolta, illetve enyhítette. De ezt a fajta mélyszegénységet, ezt a fajta, tartós kirekesztődést nem tudta felszámolni, még visszaszorítani sem; jóformán meg sem érintette. Voltak a magyar társadalomnak olyan rétegei, s voltak a magyar településrendszernek olyan részei, amelyeket a '90-es évek gazdasági növekedése meg sem érintett.

2003-2004 táján azután nyilvánvalóvá vált, hogy ennek a problémának a szőnyeg alá seprése már nem megy tovább, mert az ország európai felzárkózását veszélyezteti az, hogy többé-kevésbé európai és többé-kevésbé demokratikus körülmények között valamilyen szinten el kell tartani ezeket az embereket, és ez rettenetesen sok pénzbe kerül. Ekkor politikai stratégiaváltás történt, s a probléma szőnyeg alá seprését felváltotta a szegények által legmagasabb arányban lakott településeknek, illetve ezek önkormányzatainak az ellehetetlenítése. Megtörtént az, amiről, őszintén szólva azt gondoltam, hogy elképzelhetetlen: a rendszerváltás után új körzetesítési hullám indult be Magyarországon. Ez a legszegényebb aprófalvak iskoláinak, szociális intézményeinek stb. „önkéntes társulásokba” való belekényszerítését jelentette. Szelényi Ivánnal akkor „lopakodó körzetesítésnek” neveztük ezt az egyik cikkünkben, ugyanis az Alkotmánybíróság döntése értelmében jogi eszközökkel nem lehetett belehajtani ezeket a településeket a „korszerű társulásokba”, csak az úgynevezett pénzügyi ösztönzőkkel, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem kaptak pénzt, ha nem mentek be a társulásokba. Mindettől a településrendszer racionalizálását és a költségvetési kiadások csökkenését várták a körzetesítések kiöttől, de ez most ugyanúgy nem következett be, mint ahogyan ez az 1970-es évek körzetesítési hullámának idején sem történt meg.

Mindez a szegény népesség igen erős és egyre növekvő mértékű térbeli koncentrációja mellett ment végbe. Magyarországon - a fejlett nyugati országokkal ellentétben - már az államszocializmus időszakában is igen erős összefüggés volt a település nagysága és az ott élő népesség társadalmi státusza között, már akkor is elmondható volt, hogy minél alacsonyabb egy-egy település lakóinak száma, annál iskolázatlanabb, szegényebb népesség élt ott. Az 1970-es évek elejének körzetesítési politikája azzal, hogy a „túl kicsi” falvakat életképtelennek, elsorvadásra ítéltnek minősítette, még rá is erősített erre a tendenciára. Azt azonban már akkor tudni lehetett, hogy az elsorvadásra ítélt falvak nem néptelenednek el, hanem népességcsere megy végbe bennük. Mindenki elköltözik, aki teheti: elsősorban a fiatalabbak, a képzettebbek, az igyekvőbbek. Csak az marad, akinek nincs más választása: az öregek, az iskolázatlanok, a kevésbé ambiciózusak, a kevésbé szerencsések. Az elköltözöttek nyomában támadt népességvákuumot pedig már akkor a legszegényebbek, részben a faluszéli, falukörnyéki cigánytelepek korábbi lakói, részben pedig „az intenzívbe hajló gazdaság” periferiájára szorult vesztesek töltötték ki.

A konzervatív kormányok hihetetlen károkat okozó „vidékfejlesztési” átokfutása után, a baloldali kormányok mintha rátaláltak volna a régi, „jól bevált”, késő-kádári receptekre. Pedig a helyzet időközben ezen a téren is igencsak megváltozott. Mintegy a társadalmi hierarchia legalján keletkezett szakadék térbeli leképződéseként, Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában jelentősen megnőtt a gettósodó településrészek és településeken élő népesség száma. Sőt az ország történetében először - legerősebben a Csereháton és az Ormánságban - egész gettósodó térségek alakultak ki. Témánk

szempontjából az a legfontosabb, hogy gyorsan emelkedett a roma népesség által egyre magasabb arányban lakott, gettósodó falvak és különösen az ilyen falvakban élő népesség száma.

Ezen, korábban fogyó népességű falvak népességnövekedése csak részben magyarázható családok átlagost számottevően meghaladó gyermekszámával. A népesség növekedésének legfontosabb oka az, hogy az ilyen falvakból szinte lehetetlen tartósan kitörni, ugyanakkor igen jelentős számban vándorolnak ide olyan családok, amelyek minden más településtípusból kiszorultak. Elsősorban a fővárosból kényszerült sok nincstelenné váló cigány és nem cigány munkanélküli elköltözni. Hasonló, bár általában gyengébb intenzitású folyamat játszódott le a legtöbb, a posztindusztriális gazdaság térszerkezetébe többé-kevésbé sikeresen integrálódó magyarországi város esetében is. Sőt, a tartósan munkanélkülivé váló, tartósan kirekesztettek egyre nagyobb része, köztük sokan olyanok, akik néhány évvel ezelőtt városokból költöztek ide, egy idő után a városkörnyéki agglomerációk falvaiból is elköltözni kényszerültek. Mind élesebben rajzolódik ki az a tendencia, hogy a posztindusztriális gazdaság- és társadalomszerkezet számára felesleges népesség beszorul az indusztriális térszerkezet átalakulásra máig képtelen maradványaiba, és az erőltetett és szervesen államszocialista iparosításból kimaradt, vagy jószerivel csak az indusztrializáció negatív hatásai által érintet preindusztriális zárványokba.

A 2005 után beindult „lopakodó körzetesítési hullám” - egy létező, igen súlyos társadalmi problémára adott teljesen rossz válaszként - kiszolgáltatta ezeket a leszakadó aprófalvakat a zsákmányszerzésre orientált kistérségi társulásoknak. Alapvetően ugyanis nem településszerkezeti, hanem társadalomszerkezeti problémával van dolgunk. Mint említettem, a tartósan leszakadó népesség jelentős része valóban aprófalvakban él, és akár a jelenlegi, harmadik világbeli szinten való eltartása is rengeteg állami pénzbe kerül. A lopakodó körzetesítés azonban azért rossz válasz erre a problémára, mert könnyen belátható, hogy ha ellehetetlenülnek azok a települések, ahol a leghátrányosabb helyzetű népesség a legmagasabb arányban él, a probléma csak még reménytelenebbé és még nehezebben kezelhetővé válik. Az olyan település, ahol rengeteg a gyerek, de még az általános iskola alsó tagozata sem működik, vagy ha igen, a „bekörzetesítés” miatt helyzete teljesen kiszolgáltatottá válik egy olyan település iskolájának, amelynek legfőbb törekvése az, hogy megszabaduljon a „cigányfaluról” gyerekeitől, az olyan település, amelynek megszüntetik a postáját, ellehetetlenítik az amúgy is rossz tömegközlekedését, forráshiányossá teszik önkormányzatát, az többé már nem úgy működik mint egy többé-kevésbé teljes társadalommal rendelkező falu. Sokkal inkább úgy, mint egy cigánytelep, vagy ami még rosszabb - mert a hagyományos cigánytelepek lakói nagyon esetleges, alárendelt és éhbérral fizetett szinten, de valahogy mégiscsak bekapcsolódtak annak a falunak a munkamegosztásába, amelynek a peremén elhelyezkedtek - egy zömében munkanélküliek által lakott etnikai gettó.

Mi sem bizonyítja jobban a magyar társadalom két részre szakadását, szegények és nagyon szegények közötti mély és alig átjárható szakadék kialakulását, mint az, hogy ezekben az etnikai gettóknak történelmileg igen rövid idő alatt gyökeresen megváltoztak a termékenységi szabályozásával kapcsolatos szokások. A többségi társadalom és a legkirekesztettebbek közötti demográfiai olló, ami a második világháborút követő negyven évben záródó tendenciát mutatott, az utóbbi két évtizedben ismét szétnyílt, és - különösen a falusi etnikai gettóknak - az országosan megfigyelhetővel éppen ellentétes demográfiai trendek alakultak ki. Miközben a gyermekszám országosan csökkent, a falusi etnikai gettók népességének körében emelkedett, miközben országosan az anyák ma később szülik meg első gyermeküket, mint húsz évvel ezelőtt, a falusi etnikai gettóknak élő anyák körében pontosan fordított a helyzet. A közhiedelemmel szemben, ennek igen kevés köze van ahhoz, amit a „cigánykultúra”, vagy a „segélyért szülés” következményének tartanak: a nálunk megfigyelhetőhöz igen hasonlós demográfiai trendek figyelhetők meg a világ számos részén mélyszegénységben és/vagy tartós kirekesztettségben élő népcsoportok körében, és a magyarországi cigányok körében is a mostanihoz igencsak hasonló trendek mutathatók ki például a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakban, tehát olyan korszakban, amikor még semmiféle gyermekek után járó állami támogatás nem létezett de amikor a cigány népesség kirekesztettsége a megelőző időszakhoz képest fokozódott.

Az „újra körzetesítés” következtében tehát ellehetetlenültek a kistépülési önkormányzatok, ami nagyon súlyos feltételeket teremtett az ezeken a településeken koncentrálódó leghátrányosabb helyzetű népesség számára. S akkor, 2007-2008 táján egy újabb lépés történt: már nem egyszerűen a legszegényebbek által legmagasabb arányban lakott települések helyzete lett ellehetetlenítve, hanem közvetlenül a legszegényebb, a legkiszolgáltatottabb helyzetű népesség, mindenekelőtt a városi és falusi gettóknak élő cigány népesség életesélyei. Ez talán úgy kezdődött, hogy eleinte a kormányzat elnézte azt, hogy egyik-másik polgármester élére áll olyan kezdeményezéseknek, amelyek megpróbálják meggátolni azt, hogy romák költözzenek be arra a településre; egyik-másik település önkormányzata kísérletet tegyen az ország jogállami berendezkedésének a megkérdőjelezésére; egyik-másik önkormányzat szegregált iskolát hozzon létre, mert azt mondja, hogy rájuk nem vonatkoznak az ország törvényei; egyik-másik önkormányzatnak mindenféle gondolatkísérletei legyenek arról, hogy hogyan kell a

szociális segélyt a gyerek iskolába járásához, a szülő munkavégzéséhez kötni; egyik-másik polgármesternek mindenféle remek ötlete legyen arról, hogy a „felelőtlen szülőknek” nem készpénzben kell kifizetni a segélyt, hanem szociális kártyát kell adni, amit nem lehet mindenhol felhasználni, csak bizonyos boltokban lehet beváltani, és így tovább. Ekkor már a költségvetési kiadások mérséklésének szándéka keveredett azzal a kormányzati törekvéssel, hogy kifogják a szelet a szél-sőjobbaldali és „népi szocialista” vitorlákból.

A kormányzat jó darabig szó nélkül hagyta a fent említett „innovatív kezdeményezéseket”, majd tárgyalni kezdett ezekkel az önkormányzatokkal, s ennek eredménye a „Segélyért munkát”, illetve az „Út a munkához” program, amit a kezdetektől fogva minden - egyébként számos más kérdésben egymással egyet nem értő - szakember ellenzett, és aminél cinikusabb és drágább és kontraproduktívabb programot elképzelni sem lehet. Ezekben az önkormányzatokban ugyanis csak munka nincs, csak hajlandóság nincs arra, hogy ezeket az embereket foglalkoztassák, s csak az a tudás nincs meg, ami tartósan leszakadt, tartósan munkanélküli embereknek az újrafoglalkoztatásához szükséges. Semmi másról nincs szó, mint a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb emberek megbélyegzéséről, aminek során az állam 95 százalékos mértékben támogat minden egyes újonnan teremtett munkát, ami egy évben 120, más források szerint 160 milliárdjába kerül a központi költségvetésnek. Ez a kormányzati és önkormányzati programoknak nevezett hecckampány, a munkahelyekről kiszorult páriák azzal történő megbélyegzése, hogy nem is akarnak dolgozni, a többnyire teljesen felesleges közmunkát végzők szembeállítása azokkal, akiknek még van munkájuk - amelyet persze, mondanom sem kell, hogy mindegyik magyarországi párt szó nélkül nézett végig - egyenesen vezetett ahhoz az erőszakhullámhoz, ami Magyarországon az elmúlt évben végigsöpört. A magányos gyilkosoknak rengeteg tettestársa van. A magányos gyilkosok nagyon jól integráltak abban az intézményrendszerben, s abban a politikai rendszerben, amely Magyarországon a rendszerváltás után kialakult.

2009-ben egy korszak lezárult. Nyilvánvalóvá vált, hogy mára a területi, szociális és etnikai hátrányok olyan összekapcsolódása alakult ki Magyarországon, ami az eddig követett módszerekkel nem kezelhető, és az is, hogy ezt a problémát ma egyetlen politikai erő sem kívánja kezelni - hacsak nem úgy, hogy a „bent levőket” a kirekesztett páriák ellen hergeli.

Pedig ez a probléma nem fog megoldódni annak a szőnyeg alá seprésével. Nem fog ez a probléma megoldódni úgy sem, ha a gazdasági növekedés mindenható hatásában bizakodunk, még akkor sem, ha lesz gazdasági növekedés.

Nem fog megoldódni azzal, ha az áldozatokat tesszük felelőssé súlyos helyzetükért. Nem fog megoldódni azzal, hogy azt mondjuk, azért nem boldogulnak a cigányok, mert a cigány vezetők nem fognak össze egymással (miközben tudjuk, hogy a magyarországi nem cigány vezetők sem arról híresek, hogy nagyon összefognának egymással). Nem fog megoldódni ez a probléma, akkor sem, ha tovább folytatódik az a gyakorlat, hogy ezt a nagyon súlyos és nagyon összetett problémát elszigetelt reformokkal próbálják meg kezelni. Mondjuk úgy, hogy látványos és nagyon drága reformokat próbálnak bevezetni az iskolarendszer területén, miközben ellehetetlenítik azokat a településeket, s azoknak a településeknek az iskoláit, ahova a legtöbb roma gyerek jár. Az ilyesmi csak káoszt eredményezhet, csak nagyon sok pénzbe kerülhet, csak azt eredményezheti, hogy a különböző programok kioltják egymás hatásait, s tovább sodródunk egy még sokkal súlyosabb helyzet felé.

Világosan kell látni, hogy a települési önkormányzatok mai rendszerével - amely nem a leszakadók társadalomba való visszaintegrálásában segített, hanem az volt a legfőbb törekvése, hogy megszabaduljon a legszegényebektől, megszabaduljon a leginkább támogatásra szorulóktól - nem fog tudni megoldódni ez a probléma. És azt is, hogy a leszakadó népesség társadalmi reintegrációja nélkül nem fog tudni ez az ország Európához felzárkózni. Világosan kell látni azt is, hogy a kisebbségi önkormányzatiságnak az a rendszere, ami a rendszerváltás után kialakult Magyarországon gyakorlatilag hungarikum. Ilyesmi ugyanis csak egészen kivételes és specifikus esetekben fordul elő máshol a világon. A kisebbségi önkormányzatiságnak azzal a rendszerével és a hozzá kapcsolódó kisebbségpolitikával - ami más magyarországi kisebbségek esetében csak nagyon költséges butaság, a határon túli magyarok esetében pedig az ország külpolitikai elszigetelődésének egyik, nem elhanyagolható tényezője - a romák társadalomba való visszaintegrációja csak még reménytelenebbé válhat, mert ez a rendszer a romák esetében nem más, mint intézményesített politikai gettó. Ezzel a kisebbségi önkormányzati rendszerrel tehát semmi értelme sincs romák társadalmi integrációjáról beszélni.

Biztos, hogy olyan látványprogramokkal, mint amilyenek például a különböző rövid, közép és hosszú távú romaprogramok vagy a „romák évtizede” és ki tudja ma már, hogy még mi minden, lehetetlen megvalósítani ennek a leszakadt népességnek a reintegrációját. Teljesen világosan kell látni, hogy a magyarországi településrendszerrel, ami az egyik legszegregáltabb

Európában, esélye nincs a felzárkózásnak. Világosan kell látni, hogy a ténylegesen munkanélkülieknek Európában az egyik legmagasabb aránya mellett teljesen értelmetlen társadalmi reintegrációról gondolkozni. Világosan kell látni, hogy a jelenlegi magyar társadalomszerkezettel és azzal az egyre mélyülő szakadékkal, ami Magyarországon a szegények és nagyon szegények között létrejött, soha nem fog tudni ez az ország felzárkózni. Világos, hogy a Magyarországon a rendszerváltás után kialakult lakásrendszer mellett - amelyben a legalacsonyabb a bérlakások aránya egész Európában, nem is beszélve arról, hogy ilyen kevés szociális bérlakás, mint amennyi Magyarországon van, csak egészen fura, harmadik világbeli országokban fordulhat elő - nem lehet semmiféle társadalmi felzárkózásról komolyan beszélni.

Azzal a szociálpolitikai szemlélettel, ami Magyarországon kialakult, aminek egy szava nem volt akkor, amikor a legszegényebbeknek a településeit ellehetetlenítették, s egy szava sincs még most sem, amikor a legnyomorultabbak újabb és újabb hullámai szorulnak ki a városokból s a munkahelyekhez közeli településekről, ugyanakkor állandóan remekebbnél remekebb ötletei vannak arról, hogy lehetne lehetőleg még több embernek, lehetőleg még több jogcímen, lehetőleg még több segínyt adni, tehát ezzel a szemlélettel és ezzel a szociálpolitikai intézményrendszerrel sosem fog tudni ez az ország felzárkózni. Világos, hogy ezzel az iskolarendszerrel - és most be fogom fejezni ezt a felsorolást, pedig még nagyon sokáig lehetne folytatni -, tehát a jelenlegi magyar iskolarendszer mellett, ami talán a legszegregatívabb Európában, mert olyan mértékben szegregál, hogy esetében már indokoltabb lenne iskolai apartheidről beszélni, hiszen olyan körülmények között, ahol lényegében minden második roma származású tanuló szegregált iskolában, iskolarészben vagy osztályban tanul, illetve elvileg értelmi fogyatékosok képzését szolgáló, valójában azonban zömében roma tanulók számára kialakított iskolába vagy osztályba jár, értelmetlen mindenféle reintegráció- ról beszélni.

Mégis mit gondolok, hogy hogyan lehetne ezt a folyamatot megfordítani? Erről én korábban nagyon sokat írtam, most pedig - annak ellenére, hogy jelenleg nagyon kevés jelét látom annak, hogy ez meg is valósulhat - megpróbálom mindezt röviden összefoglalni. Javíthatatlanul hiszek ugyanis abban, hogy olyan változásoknak, amiknek nincsen értelmes alternatívájuk, előbb-utóbb meg kell történniük.

Ennyire súlyos társadalmi problémák, s világosan kell látnunk, hogy ma ez Magyarország legsúlyosabb társadalmi problémája, ha megoldódtak a világban, akkor mindenhol csak úgy oldódtak meg, hogy a különböző politikai erők között valamifajta megegyezés jött létre. Úgy oldódott meg Európa nagy részén a szegénység visszaszorítása, hogy valamiféle konszenzus alakult ki konzervatívok, liberálisok és baloldaliak között. Mondjuk kereszténydemokraták, keresztényszocialisták, liberálisok és szociáldemokraták között Németországban. Másképp ez nem megy. Ezek igen kevésbé népszerű ügyek, nem lehet velük egykönnyen szavazatokat szerezni, viszont az ország boldogulása érdekében mégis meg kell valahogy oldani a dolgot. Ezért jobb, ha az ilyen kérdések kívül maradnak a pártpolitikai vetélkedések szféráján. Már csak azért is, mert nem szerencsés, ha egy országnak négyévenként vagy nyolcévenként gyökeresen megváltozik az iskolarendszere, gyökeresen átalakul a szociálpolitikai vagy a településpolitikai rendszere. Normális körülmények között az ilyesmi egyenesen elképzelhetetlen.

Mindenről nem lehet, s nem is kell megegyezni. Nincs egyetlen jó megoldás, óriási viták vannak a megoldásokról. Nyilván az is számos tekintetben vitatható, amit én ezekről a dolgokról gondolok. De alapkérdésekről meg kell egyezni, mert különben ilyen fontos kérdésekben nem lehet előre jutni. Melyek az alapkérdések? Az elsőt már említettem: a cigány és nem cigány szegények társadalomba való reintegrációjának ügye nem lehet pártpolitika kérdése, s mindenekelőtt, ezt a kérdést nem szabadna kampányharcok témájává tenni. Aztán abban is meg kellene egyezni, hogy ez nem „romaprobléma”. Ez az ország legsúlyosabb társadalmi problémája, aminek a kezelése nélkül ez az ország nem fog tudni előrejutni, csak egyre közelebb fog sodródni valami nagyon súlyos, s nagyon borzalmas etnikai konfliktushoz. Aztán azt is világosan kell látni, hogy ezt nem - pontosabban ezt sem, illetve ennyire súlyos és összetett problémát különösen nem - lehet ilyen vagy olyan területen, ész nélkül bevezetett, elszigetelt reformokkal kezelni, csak valami átfogó és hosszú távú kormányprogrammal, mert ez nem olyan kérdés, amit egy pillanat alatt látványosan meg lehet oldani. Azt is világosan kell látni, hogy ez a dolog nem fog úgy menni, hogy a jóságos, gondoskodó állam egyre magasabb segélyeket, s egyre magasabb támogatásokat fog osztogatni. Erre ugyanis egyrészt nincs pénz, de ami ennél sokkal nagyobb baj, ilyen típusú problémákat így sosem lehet megoldani. Erre csak akkor van lehetőség, ha ezek a kormányprogramok, ezek az átfogó, s konzekvens kormányprogramok, arra irányulnak, hogy esélyt adjanak azoknak a településeknek, s esélyt adjanak azoknak a családoknak, amelyek a rendszerváltás után tartósan leszakadtak, illetve kihullottak a társadalomból.

Nem gondoskodó, hanem esélyteremtő államra, esélyteremtő programokra van tehát szükség. Nem arra, hogy mint eddig történt, egyre több nyomorultat szorítsanak ki és zárjanak be minden közszolgáltatástól egyre inkább megfosztott, ezért

egyre nyomorultabbá váló cigánygettókba, ahol aztán - természetesen minden eredmény nélkül, de legalább rengeteg pénz elfecsérlésével - különböző felvilágosodott vagy kevésbé felvilágosodott módszerekkel próbálják meg segíteni, integrálni vagy munkára szoktatni és megregulálni őket. Hanem arra, hogy végre meghatározásra kerüljön azon minimális szolgáltatások köre, ami az ország minden településén, állampolgári joggal megillet mindenkit, és végre megteremtődjenek az ország túlnépesedett gettótelepüléseiről való kitörés legelemibb feltételei. Ez nem elsősorban pénzkérdés. Csak például azt kell eldönteni, hogy mit akarunk: túlnépesedett gettótelepüléseken, ahol sosem volt és sosem lesz munka, milliárdokért „szocipolos” házakat építeni vagy ezt a pénzt a tömegközlekedés megjavítására és a munkalehetőségekhez közelebbi településekre való átköltözés támogatására költeni.

Irodalom

- [1] Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet: *A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértéke és hatékonysága.* [http://www.asz.hu/ASZ/tanulmanyok.nsf/0/79ED5720B293EBC9C12574F30031B5C7/\\$File/t206.pdf](http://www.asz.hu/ASZ/tanulmanyok.nsf/0/79ED5720B293EBC9C12574F30031B5C7/$File/t206.pdf).
- [2] Ferge, Zsuzse et al.: *A gyermekszegénység elleni nemzeti stratégia sorsa a költségvetési megszorítások és válság idején.* <http://www.mta.hu/fileadmin/2009/strategia/Gyermekegyenysseg.pdf>.
- [3] Ferge, Zsuzsa. 2008. április 13.: *Rögös út a munkához, Népszabadság,* .
- [4] Kertesi, Gábor és Kázdai, Gábor. 2005. április.: *Általános iskolai szegregáció. Közgazdasági Szemle,* .
- [5] Törzsök, Erika, Paskó, Ildikó, és Zolnay, János. 2006. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2006. A romapolitika kifulladásáról.* <http://www.eokik.hu/data/files/123534525.pdf>.
- [6] 2010. *Az „Út a munkához” program első évének eredményei. Esély, 1.*
- [7] Havas, G.. 1999. *A kistérségek és a romák. In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon.* . MTA.. Budapest.
- [8] Kornai, J.. 1993. *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle,* . 569-599.
- [9] Krémer, Balázs. 2009. november. 2.: *A szociális kártya botránya. Népszabadság,* .
- [10] Ladányi, János. 2000. *Üldözésről gondoskodó önkormányzatok. Kritika, 9.*
- [11] Ladányi, János. 2003. *Romaügyek pedig nincsenek! Egyenlítő, 4.*
- [12] Ladányi, János. 2007. október.: *Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről. Kritika,* .
- [13] Ladányi, János. 2008. október.: *Hecckampány és erőszakhullám. Kritika,* .
- [14] Ladányi, János. 2009. január 16.: *Az antiszociális szociálpolitika formáinak átalakulásai. Elet és Irodalom,* .
- [15] Ladányi, János. 2009. május 22.: *A „rehabilitáció” társadalmi költségei. Elet és Irodalom,* .
- [16] Ladányi, János és Virág, Tünde. 2009. július-augusztus.: *A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmenet időszakában. Kritika,* .
- [17] Ladányi, János és Szelényi, Iván. 1995/12. és 1996/1.: *Egy posztkommunista "New Deal" esélyei. Kritika,* .
- [18] Ladányi, János és Szelényi, Iván. 1996. *Vázlat az esélyteremtő állam elméletéhez. 2000, 12.*
- [19] Ladányi, János és Szelényi, Iván. 2005. *Az újrakörzetesítés társadalmi ára. Kritika, 1.*

- [20] Ónody, és Molnár , Dóra. 2009. december 30.. *Nem a szegénység, a származás a hátrány*. Népszabadság, .
- [21] Ónody, és Molnár , Dóra. 2010. január 28.. „*Akkor van dolog, amikor nő a fű*”. Népszabadság, .
- [22] Zolnay, János. 2008. június 19.. *Indulj, munkaverseny! - A „segélyek” elleni demagógiáról*, Magyar Narancs, .

III. rész - AZ ÚJRA FELTALÁLT KÖRZETESÍTÉS

Tartalom

Körzetesítés helyett esélyteremtés	174
Esélyteremtő programok és határon átnyúló együttműködés a leszakadó térségek felzárkóztatására	174
Az újrakörzetesítés társadalmi ára	178
Körzetesítés az 1970-es évek elején	178
A rendszerváltás hatása	179
A településhálózati rendszer reformja az EU-tagság hajnalán	180
„Lopakodó” körzetesítés	181
Az aprófalvakban rekedt szegények nyomorúsága	181
Az államszocialista településgazdálkodási rendszer restaurációjának politikai ára	182
A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában	184
Szuburbanizáció	185
A szegények kiszorulása a városokból	186
Az agglomeráción kívül eső települések polarizálódása	187
Fogyó népességű, elöregedő falvak	188
Növekvő népességű, gettósodó falvak	189
Összegzés	197

Körzetesítés helyett esélyteremtés

Ladányi, János

2004. augusztus 14.

Esélyteremtő programok és határon átnyúló együttműködés a leszakadó térségek felzárkóztatására

Hazánkban - mintegy a társadalom részekre szakadásának térbeni megjelenéseként - a piacgazdaságba való átmenet időszakában jelentősen felerősödött a cigány és nem cigány származású, többszörös kirekesztéssel sújtott népesség területi koncentrációja. A városokban megnőtt a gettósodó szegény- és munkástelepeken és a slumosodó városrészekben élők aránya, és gyorsan emelkedik a rohamosan előregeredő, „csonka társadalmú” falvakban lakók száma. Különösen súlyos probléma az, hogy ez az utóbbi jelenség mindenekelőtt a Cserehát és az Ormánságban már átlépte a települési léptéket, és ezeken a területeken ma már - Magyarország történetében először - nem gettósodó településrészekről vagy településekről, hanem gettósodó térségekről indokolt beszélni.

A tartósan kirekesztődött népesség társadalmi reintegrációja még jelentős és tartós gazdasági növekedés feltételei esetén sem automatikusan valósul meg. Jelentős és tartós gazdasági növekedésre azonban a jelenlegi világ gazdasági helyzetben és az ország, a régió előtt álló hatalmas átstrukturálódási feladatok közepette a legjobb esetben is csak igen nagy naivitással lehet számítani a közeljövőben. A lassú gazdasági növekedés és az Európai Unióhoz való csatlakozás következtében megnyíló munkaerőpiac pedig rövid távon valószínűleg még rontani is fogja a tartósan kirekesztődött népesség felzárkózási esélyeit.

Az Unióhoz való csatlakozás azonban kitörési lehetőséget is teremt. A tartósan kirekesztődött helyzet jelentős mértékben azzal magyarázható, hogy ezen népesség számottevő része az ország azon az északi, északkeleti, déli és délnyugati peremvidékein él, amelyek hátránya nem utolsósorban arra vezethető vissza, hogy a trianoni békekötés után hagyományos kereskedelmi útvonalak, egykor összetartozó gazdasági körzetek kerültek a határ két oldalára, és az azóta eltelt hosszú időszak nem kedvezett a szétszakított térségek újbóli összeillesztésének.

Számításaim szerint a tartósan kirekesztődött magyarországi népesség mintegy egyharmada az ország határmenti peremvidékein, illetve ezekkel gazdaság- földrajzilag összefüggő térségekben él. Ráadásul az ország kedvezőbb helyzetű területein élő szegény népesség, így a budapesti szegénység állandó utánpótlását is ezek a térségek adják. Ha tehát tenni lehetne valamit ezeknek a peremvidékeknek a felzárkóztatásáért, ezzel a magyarországi szociális és etnikai egyenlőtlenségek is nagymértékben csökkennének. Kézenfekvő lenne tehát, hogy - ha már a két ország EU-csatlakozása egyszerre történt - mondjuk a szlovákokkal együtt határon átnyúló projekteket dolgozzunk ki, amelyek megvalósításához az Európai Unió igencsak ideális keret lehet, és amelyekre igen jelentős uniós pénzek hívhatók le. Ez egyike lehet azon kitörési pontoknak, amelyekre a tartós szegénység, tartós leszakadás, kirekesztettség és az ország két részre való szakadása elleni harcban reálisan számíthatunk.

Igen kevés hazai tapasztalattal rendelkezünk az ilyen jellegű programokkal kapcsolatban. Az ország előtt álló gazdasági nehézségek is nagyfokú óvatosságot indokolnak. Ezért megfontolandónak tartanám azt, hogy először egyetlen térségben, kísérletképpen induljon be a program.

Helyszínül a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fekvő, Cserehátként ismert térséget javaslom. A Cserehát a Hernád és a Bódva folyók, az encsi és szikszói kistérségek déli határa, illetve a szlovák országhatár által közrefogott terület, amely az encsi, az edelényi és a szikszói kistérségek legnagyobb részét, mintegy 100 települést foglalja magában. Lakóinak száma mintegy 91 ezer fő. Ebben a térségben ma már a településeknek csak kis része mutat viszonylagos népességstabilitást, és jellemzővé a nem cigányok által lakott, de erősen előregeredő és rohamosan fogyó népességű, illetve a cigányok által egyre magasabb arányban lakott, egyre gyorsabban növekvő népességű aprófalvak váltak.

Nyilvánvaló, hogy az eddigi tendenciák folytatódása esetén a szóban forgó térség egyre rohamosabb „elcigányosodása” várható, ami a szegregáció és az azzal együtt járó társadalmi problémák eddig ismeretlen mértékű fokozódását fogja eredményezni. E problémák természetesen nem állíthatók meg a gettósodó térség határainál, hiszen - mint ez már ma is megfigyelhető - a pusztai létében is veszélyeztetett helyzetű népesség jelentős arányban vándorol el az ország kedvezőbb helyzetű vidékeire. Ugyanakkor az ország más területein élő, ellehetetlenülő helyzetű népesség jelentős mértékű beáramlása is megfigyelhető a Cserehátra. Számottevő azoknak a száma is, akik, ha tehetik, elköltöznek, majd a kitörési kísérlet összeomlása után visszaköltöznek a térségbe, ami tovább csökkenti az érintett települések népességének stabilitását, és súlyosbítja az ebből eredő problémákat.

Amikor egy ilyen, erősen szétszórott településszerkezetű, aprófalvas térség fejlesztésén gondolkozunk, nem kerülhetjük meg a településhálózat körzetesítésével kapcsolatban napjainkban újra felmerülő érvek megfontolását. A kistelepülések ellehetetlenülését sokan - és nem is ok nélkül - az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióra vezetik vissza. Ennek lényege az volt, hogy a kistelepüléseken nem engedik építkezni az embereket, megszüntetik a tanácsokat, bezárják az iskolákat és más közösségi létesítményeket, és ezeket „bekörzetesítik” az előre kijelölt központokba, az ún. főfalvakba. A koncepció megvalósulásától egyrészt azt remélték, hogy a körzetesített intézmények korszerűbbé válnak, másrészt azt, hogy az intézkedések hatására a 20. század harmadik harmadára elfogynak azok az ötszáz fő alatti falvak, amelyeket a tervezők szerint nem volt gazdaságos fenntartani.

A koncepció kidolgozói hatalmasat tévedtek. Az intézményeitől megfosztott falvak lakossága nem fogyott el. Népességsere zajlott le. Az öregek és a legelesettebbek kivételével mindenki, aki tehette, elköltözött, és kezdtek családostul beköltözni a szakképzetlen munkások. A pusztulásra ítélt falvakban csak a legnyomorultabbak maradtak, és egy idő után csak a legnyomorultabbak telepedtek be. Ha egy faluból elviszik az intézményeket, a helybeliek megértik, hogy jobban teszik, ha máshol keresik a boldogulásukat. Erősen esnek az ingatlanárak, a távozók helyére pedig olyan szegények érkeznek, akiknek már nincs más választásuk. Magyarországon a hetvenes években elméletileg teljes foglalkoztatottság volt, de ezekben a falvakban, illetve környékükön, már akkor se nagyon lehetett munkát találni.

Ráadásul, a politika ösztönözte a cigányokat arra, hogy a telepekről költözzenek be a megüresedő házakba. Az OTP rendkívül kedvező kölcsönöket adott erre a célra. Sok minden jó szándékkal, de teljesen rossz logika mentén történt. A korszerűtlennek tartott településszerkezet erőszakos átalakítása mellett a cigánytelepeket is szerették volna felszámolni. Szerepet játszott ebben az is, hogy az elköltöző falubeliek nem tudták eladni házaikat, és ez elégedetlenséget szült. Létezett tehát egy üresen álló lakásállomány, és létezett a cigánytelepek felszámolásának a szándéka. A kettőt próbálták összhangba hozni. Az OTP-kölcsönök segítségével a cigányok már meg tudták vásárolni az egyébként senki másnak nem kellő házakat. Némelyik település igyekezett akadályozni a folyamatot, akár olyan áron is, hogy a helyi termelészövetkezet szolgálati lakásnak felvásárolta az üresen álló házakat, csak azért, hogy a cigányok ne juthassanak hozzájuk. Ennek az lett a következménye, hogy azokban a falvakban, ahol ezt nem tudták megtenni, még gyorsabban nőtt a cigányok aránya.

Eddig még soha senkinek nem sikerült bebizonyítania, hogy komoly összegeket sikerült volna megtakarítani a körzetesítési programmal. Még az sem igaz, hogy az állítólag megtakarított pénzből korszerűbb településszerkezetet sikerült volna kialakítani. Még a kedvezményezett főfalvak esetében is csak a hanyatlást tudta valamelyest elodáztatni az erőltetett körzetesítés; mára már - az olyan térségekben, mint például a Cserehát - ezek közül is sokban megkezdődött a népesség fogyása, illetve a gettósodás. A hetvenes évek elején elindított körzetesítés káros hatása most is velünk él. Óriási egyenlőtlenségek jöttek létre a magyar településhálózatban.

A rendszerváltás idejére, amikor az elsorvasztásra szánt, de fennmaradt falvak visszanyerték az önállóságukat, és önkormányzatokat alakíthattak, már képtelenek voltak versenyre kelni szerencsésebb sorsú társaikkal. A hetvenes évek elején még azt mondták a körzetesítést ellenző szakemberek, hogy hagyják békén ezeket a településeket, elég, ha nem vonják el az ott megtermelt többletterméket. Ma már ez kevés. A szóban forgó falvaknak jóformán semmi helyben maradó jövedelmük nincs, hiszen a polgármesteren, és ha van iskola, akkor még a tanítón kívül szinte mindenki munkanélküli. A népesség viszont sok helyen dinamikusan növekszik, mert a rendszerváltás után, amikor bezárták a munkásszállásokat és már nem lehetett ingázni, a városokban dolgozók egy része visszaköltözött ezekbe a falvakba. Ezt tették sokan azok közül is, akik addig úgy hitték, hogy gyökeret vertek a nagyvárosokban: munkanélkülivé váltak, és amikor emelkedni kezdtek a közüzemi díjak, eladták a lakásukat, hogy vissza tudják fizetni az adósságukat. Ezeknek a településeknek a lakossága csapdahelyzetbe került, mert közel és távol nincs munkahely. A mezőgazdaságból pedig nem lehet megélni, hiszen sokkal jobb termőterületeken, sokkal kvalifikáltabb munkaerőnek is jelentős értékesítési nehézségei vannak.

Ez a láthatatlan szegénység, az elfelejtett Magyarország. A gettósodó térségekben élőkkel ma jóformán csak akkor találkozunk, ha úgynevezett önkényes lakásfoglalókként feltűnnek a nagyvárosokban, mindenekelőtt Budapesten. Ha azonban felgyorsul ezeknek a településeknek az ellehetetlenülése, akkor népességük egyre nagyobb része fog elvándorolni a városokba. Gondoljuk el, milyen következményei lennének annak, ha a főváros utcáin viszonylag rövid időn belül több tízezer nincstelen cigány jelenne meg! Ez rettenetesen nagy társadalmi és etnikai feszültségeket okozna.

Ma senki nem beszél körzetesítésről, mégis számos jele volt ennek az elmúlt néhány évben, és van ma is. Gyakran ugyanazokat a „modernizátor” érveket lehet hallani, mint a hetvenes években. Ide sorolható a kis településeken működő posták bezárásának ötlete, amelytől 600 millió forint megtakarítást vártak. Általában ki szokott derülni, hogy az a pénz nem is annyi, hanem sokkal kevesebb, de még az is lehet, hogy a Magyar Postának ez megtakarítás, az államnak azonban nem az, mert az elbocsátott embereknek munkanélküli-segélyt kell fizetni, és a felgyorsuló elvándorlás terhei is jelentős részben a költségvetésre hárulnak. A helybélieknek pedig a postabezárás terve azt üzeni, hogy a falujuknak még mindig nincs jövője. Ezért is szerveztek tüntetéseket.

Időről-időre felröppen a hír, hogy a MÁV megszünteti a ráfizetéssel üzemeltetett szárnyvonalak egy részét, illetve átadja azokat az önkormányzatoknak. Öszintén kíváncsi vagyok arra, hogyan tudnak majd a szegény települések vasúti szárnyvonalakat működtetni. Az iskolabezárási hullám ugyanúgy elérte a falvakat, mint a városokat, a különbség csak az, hogy a városi népesség jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkezik, erőteljesebben hallatja a hangját. Új keletű jelenség, hogy öt-hat település iskolatársulást hoz létre, és - nyilván a korszerűség, valamint az európai integráció jegyében - két intézményt tart fenn: a cigányokat az egyik, a nem cigányokat egy másik falu iskolájába buszoztatják. Szórványos információim alapján, az önhibájukon kívül forráshiányos önkormányzatok ma még kevesebb költségvetési támogatást kapnak, mint korábban.

A „lopakodó körzetesítés” - hiszen ma ez nem hivatalosan meghirdetett program, de a kistelepülések helyzetének ellehetetlenülése nélkül is folyik - mögöttes ideológiája az, hogy a jelenlegi településszerkezet finanszírozhatatlan. Ezzel szemben én nem a településrendszerben látom a bajok gyökerét, és óva intek attól, hogy elkövessük azt a súlyos hibát, amit a hetvenes években egyszer már elkövettünk. Alapvetően ugyanis nem településszerkezeti, hanem társadalmi problémával van dolgunk. Mint korábban már említettem, kialakult egy olyan alacsony iskolázottságú réteg Magyarországon, amely nem pusztán munkanélküli, hanem hosszú távon munkanélküli, amely nem pusztán szegény, hanem hosszú távon szegény, és amely generációkon át örökíti tovább a hátrányait. Ennek a népességnek egy része valóban aprófalvakban él, és akár a jelenlegi, harmadik világbeli szinten való eltartása is valóban nagyon sok állami pénzbe kerül. Szerintem azonban magát a szociális problémát kellene kezelni, és semmiképpen sem szabadna azt nagy népességmozgási folyamatok elindításával súlyosbítni.

A körzetesítési törekvéseknek egyébként ma még annál is kevesebb létjogosultságuk van, mint amekkora az 1970-es évek legelején volt. Abban az időszakban ugyanis a nagyipari fejlődés a gazdaság erős térbeni koncentrációjával járt, és ez a munkaerő bizonyos fokú területi koncentrációját követelte meg. A posztindusztriális gazdaságfejlődés körülményei között azonban a gazdaság térbeni dekoncentrációjának folyamata játszódik le, a személygépkocsi elterjedése, a közlekedési feltételek javulása és az informatikai forradalom pedig megfordítja a népesség térbeni koncentrációjának tendenciáját. Olyan kicsiny országban, mint Magyarország, ahol a legeldugottabb kistelepülés is legfeljebb csak 25 km-re van a legközelebbi várostól, 50 km-re a megyeszékhelytől, és 250 km-re a fővárostól, a térbeni távolságok nem okozhatnak jelentős társadalmi problémát. Ha tehát - mint ezt ma már egyértelműen tudjuk - a településhálózat körzetesítése elhibázott koncepció volt az 1970-es évek elején, napjaink „lopakodó körzetesítése” annál is sokkal inkább elhibázott kormányzati politikának minősíthető. Nem is beszélve arról, hogy ma már senki sem hivatkozhat arra, hogy nem láthatóak előre a „szisztematizálás” kedvezőtlen társadalmi konzekvenciái.

A Cserehát-program megalapozását célzó kutatás során először elkészítettük a térség településeinek tipológiáját, majd a különböző típusokba sorolt települések közül választottuk ki azokat, amelyeket különböző szakterületekkel foglalkozó munkatársakból álló teamünk felkeresett. Csereháti lakosokkal, önkormányzati tisztségviselőkkel, kisebbségi önkormányzati vezetőkkel, orvosokkal, védőnőkkel, pedagógusokkal folytattunk beszélgetéseket. Célunk az volt, hogy megértsük, hogyan látják saját helyzetüket a cserehátiak, és hogy segítsük őket abban, hogy megtalálják problémáikra a saját megoldásaikat. Alapelvünk: nem saját ötleteinket törekszünk megvalósítani, nem tervezőként viszonyulunk a csereháti társadalomhoz, inkább egyfajta „közösségfejlesztő”, a cserehátiak tétova elképzeléseinek, törekvéseinek valamivel határozottabb formát adó, „esélyteremtő” szerepet igyekeztünk betölteni. „Esélyteremtőt” abban az értelemben, hogy

közben tudjuk, hogy a leszakadó csoportok társadalomba való visszaillesztése nem egyszerűen az „egyenlő társadalmi esélyek” absztrakt értelemben vett megteremtését jelenti, hanem azt is, hogy létre kell hozni azokat az intézményeket és előteremteni a működésükhöz szükséges forrásokat, melyek lehetővé tehetik, hogy a leszakadók élni is tudjanak az elvileg rendelkezésre álló esélyekkel. Ehhez elsősorban olyan területeken - a humántőke, az infrastruktúra, a közlekedés, a hírközlés, az informatika és a környezetvédelem terén - kell állami beruházásokat eszközölni, mely területeken ezt a piaci mechanizmusok, különösen ennyire elmaradott térségben, nem képesek automatikusan biztosítani. Az említett területek fejlesztésére azonban szükség van egyfelől a tőke beáramlásához és „fenntartható növekedéséhez” szükséges működési feltételek megteremtése, másfelől az ebben a térségben kivételesen magas arányban jelen levő időlegesen és tartósan munkaképtelenek ellátása, és - főleg - a társadalomtól tartósan leszakadt társadalmi csoportok reintegrálása érdekében. A változó jellegű és változó intenzitású „esélyteremtő szerepvállalás” elképzeléseink szerint tehát még a leghátrányosabb helyzetű térségekben is lényegesen különbözik az állandó és egyre több mindenre kiterjedő „állami gondoskodástól”: az „esélyteremtő állam” aktivitása csak akkor és csak azokon a területeken erősödik fel, amikor és ahol a piaci szereplők nem tudják szerepüket megfelelően betölteni, és visszahúzódik, amikor a piac normális működési rendje megteremtődik, illetve helyreáll.

A Csereháton a legsúlyosabb területi, szociális és etnikai típusú hátrányok halmozott formában jelennek meg, és igen nagy, homogén, gettósodó térségre terjednek ki. A térség leszakadása az utóbbi évtizedekben gyorsuló ütemben növekszik. Ilyen mértékű és jellegű hátrányokkal küzdő térség hanyatlásának megállítása nem képzelhető el az országban általánosan érvényes szabályok szerint, hiszen éppen az országban általánosan érvényesülő mechanizmusok eredményezték a térség gyorsuló ütemű leszakadását. Ezért javaslom a Cserehát „különleges reintegrációs körzetté” való nyilvánítását, és a törvényi feltételek megteremtését ahhoz, hogy az általánostól a szükséges mértékben eltérő szabályozók és rendelkezések tegyék lehetővé a térség felzárkóztatását szolgáló munkát. Mindehhez a jelenlegi intézményi feltételek sem megfelelőek. Ezért célszerű lenne a reintegrációs projektet függetleníteni a régió-megye-kistérség-rendszertől, és - mondjuk kormánybiztos irányítása mellett - létrehozni egy közvetlenül a kormány alá rendelt lebonyolítási szervezetet.

Az újrakörzetesítés társadalmi ára

Ladányi, János

Szelényi, Iván

2005

Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában számottevően fokozódott a legszegényebb, legiskolázatlanabb és legkiszolgáltatottabb népesség térbeni koncentrációja. Fokozódott és új formákkal bővült az etnikai szegregáció is. Mára már nemcsak „gettósodó” városrészekről és „elcigányosodó” falvakról, hanem - az ország történetében először - egész „gettósodó térségeket” kialakulásáról beszélhetünk.

A területi különbségek ilyen mértékű felerősödése persze mindenekelőtt a szociális és etnikai jellegű egyenlőtlenségek jelentős növekedésével magyarázható, mintegy a több részre szakadt magyar társadalom térbeni tükrének tekinthető. A területi egyenlőtlenségek mértéke azonban településpolitikai eszközökkel számottevően befolyásolható. Ezért talán nem indokolatlan az utóbbi évtizedek hazai területigazgatási, területgazdálkodási gyakorlatának néhány tapasztalatát röviden áttekinteni.

Körzetesítés az 1970-es évek elején

1971-ben emelkedett törvényerőre az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió. Ez a terv tükrözte és tovább mélyítette az erőltetett szocialista iparfejlesztés és kollektivizálás társadalmi konfliktusait, mindenekelőtt gyorsította az aprófalvak hanyatlását és a legszegényebb rétegek és különösen a szegény cigányok ezen településekben való megrekedését.

Az államszocializmus korai szakaszában a kistelepüléseken társadalmilag sok szempontból kedvezőnek ítéltető folyamatok zajlottak le. Az 1951-es tanács törvény minden településen önálló tanácsot hozott létre, az államszocializmus első éveiben befejeződött a magyar falvak villamosítása, egyes kistelepülésekben iskolák épültek, és a földreform következtében egy ideig a kistelepülésekben még a gazdasági fellendülés jelei is tapasztalhatók voltak.

Mindez fokozatosan megváltozott az erőltetett iparosítás megindulása és a mezőgazdaság kollektivizálása, és különösen, az 1960-61-es térszerkezeti kampány után. Az 1960-as évek elejétől megkezdődött a népesség eláramlása a falvakból, mely hamarosan, elsősorban a kistelepülések esetében, meneküléssé gyorsult. Aki csak tehette, aki városi álláshoz, városi lakáshoz tudott jutni, elköltözött a jövőt már nem ígérő aprófalvakból, melyeknek a népessége rohamosan csökkenni kezdett. Az eláramlást csak tovább gyorsította a termelőszövetkezetek összevonásának folyamata.

A regionális tervezők a demográfiai trendeket elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy az ezer főnél kevesebb lakosú települések sorsa kétséges, és a települések nagy része valószínűleg teljesen el fog néptelenedni. Ezért úgy vélték, hogy a szűkös mennyiségben rendelkezésre álló fejlesztési források elvesztegetése lenne, ha azokból bármennyi ezekbe a „haldokló” településekbe jutna.

Megkezdődött a településrendszer körzetesítése, vagy a korabeli terminológiával élve: koncentrált decentralizációja. A kistelepülések tanácsait a tervezők által fejlesztési központoknak kijelölt nagyobb települések tanácsaival vonták össze, és ezt követte, ha meg nem előzte, az egyes intézmények, elsősorban az iskolák, az orvosi rendelők, az üzlethálózat stb. koncentrációja. A fejlesztési tervekben „életképtelennek” ítélt települések jó részében még építési tilalmat is elrendeltek. Az 1971-es településhálózat-fejlesztési terv lényegében ezeket a folyamatokat szentesítette, illetve gyorsította fel.

A fejlesztési források koncentrációja abban az időben egyáltalán nem tűnt ésszerűtlen megoldási törekvésnek. A nagyipari fejlődés ugyanis a gazdaság erős területi centralizációjával járt, ami a munkaerő bizonyos fokú koncentrációját követelte meg. A körzetesítés azonban előre nem látott és nem szándékolt következményekkel is járt. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a regionális tervezők nem figyeltek fel arra, hogy az aprófalvak népessége csökken ugyan, de ezen települések túlnyomó többsége mégsem néptelenedik el teljesen. Az elvándorlást sok esetben új jellegű népesség bevándorlása

követi. A dinamikusabb, jobban képzett, fiatalabb, több pénzzel rendelkező népesség elköltözését a legelesettebbek, a legszegényebbek - gyakran a legszegényebb cigányok - ezen településekre történő beáramlása követte, s így az 1980-as évek közepére-végére cigány és nem cigány szegények kistalusi gettói jöttek létre. A fejlődésképtelennek ítélt települések népessége nem fogyott el, hanem kicserélődött, s mire a folyamat befejeződött, jó néhány gettóvá süllyedt kistalu népessége már növekedésnek is indult.

Az iparosodás következtében Észak-Amerikában és bizonyos mértékig Nyugat-Európában is bekövetkezett a legszegényebbek területi koncentrációja, de ez ott főleg a városi szegénynegyedek, úgynevezett „slum”-ok kialakulását eredményezte. Az államszocialista fejlődés sajátossága az volt, hogy a chicagói, vagy manchesteri slumok funkcionális ekvivalensét Kelet-Európában gettósodó aprófalvak képezték. Bár a falusi szegénység nem ismeretlen a nyugati kapitalista társadalomban sem, és városi szegénynegyedek a kelet-európai szocialista rendszerekben is léteztek, a hangsúlyok a két rendszerben máshol voltak; a szegénység periferikus kistalvakba történő koncentrációja államszocialista sajátosság volt. Általánosabban fogalmazva: a településnagyság és a településen élő népesség státusa közötti rendkívül erős kapcsolat a kelet-európai államszocialista fejlődés késői szakaszában kialakuló sajátosság volt.

Szegények és hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek erőteljes térbeni koncentrációja eredményeként mindenhol a világon csonka helyi társadalmak jönnek létre. A szegények városi lakóhelyi szegregációja is definíciószerűen együtt jár a társadalom „csonkulásával”. A hatalmas amerikai szegregált szegényövezetekben alig-alig élnek értelmiségiek, még a kisüzletek tulajdonosai, illetve az iskolákban tanító tanárok is más negyedekben laknak, és a szegénynegyedbe csak „üzletet csinálni”, illetve tanítani járnak.

A kelet-európai szocialista kistalusi gettósodás esetében azonban ez a csonkulás még teljesebb volt, s társadalmi következményei is súlyosabbak voltak. A gettósodó kistalvak jelentős része nehezen megközelíthető, sok közöttük az „útvégi falu”, olyan település, ahonnan már sehova sem vezet út tovább, gyatra a buszközlekedésük, és mivel a népesség szegény, kevés családnak van saját autója. Ilyen körülmények között a kistalusi szegények izolációja még teljesebb, mint a városi szegénynegyedek lakóié. A „főfalv” elérése - ahova az iskolát bekörzetesítették, ahol az alapellátás egyéb intézményei, mint a postahivatal, az orvosi rendelő vagy húsbolt található - még ha az csak néhány kilométerre van is, a ritka buszjáratok miatt akár egész napos program lehet. Így az aprófalvakban rekedt cigány és nem cigány szegények alig-alig érintkeznek a külvilággal, nincs a faluban tanító vagy lelkész, aki segíthetne nekik egy kérvényt megírni, vagy az ügyükben, érdekükben a hatóságoknál eljárni. Az elnyomorodó kistalvak népessége társadalmi csapdába került: annak, aki egyszer már ide szorult, alig-alig nyílik lehetősége a kitörésre, de még a gyerekeik is jórészt ebben a társadalom alatti létben rekednek.

A rendszerváltás hatása

A rendszerváltás első éveiben a hazai területgazdálkodás terén is jelentős fordulat következett be. Az 1990-ben megszületett önkormányzati törvény visszaadta az önkormányzati jogot szinte minden településnek, mely azt az előző évtizedekben elveszítette. Ezzel párhuzamosan, részben ennek következményeként, a helyi intézményrendszerben is számottevő változások következtek be. A korábban „bekörzetesített” iskolák egy része - nagy ünneplések közepette - visszakért a kistalvakba. Az aprófalvakban is számottevő infrastrukturális fejlődés történt: vízművek épültek, javult az útellátás, bővült az üzlethálózat, akadtak olyan falvak, ahol új óvodák nyíltak, néha még épültek is. Bár 1989 és 1993 között a magyar gazdaság, s különösképpen a magyar vidék gazdasága az 1929-1933-as „Nagy Válságnál” is mélyebb válságát élte át, ezt valamelyest ellensúlyozta vidéken, még az aprófalvakban is - az önkormányzatok jogainak helyreállítása és a helyi infrastruktúra fejlődése.

Az 1990-es önkormányzati törvény nem volt hibátlan. Bizonyos vonatkozásokban (például Budapesten a fővárosi és a kerületi önkormányzatok viszonyában) esetenként a döntésképtelenségig decentralizálta a helyi hatalmat. Az állam egy sor olyan - például szociális - feladatot helyezett az önkormányzatok szintjére, amelyeknek nem teremtette meg a finanszírozási feltételeit. Ennek ellenére az új törvény, ha kijavítani nem is tudta az 1960-1990 között lezajlott romboló társadalmi folyamatokat, de valamelyest korlátozta azokat. Erőforrások, politikai akarat és szociális érzékenység hiányában nem tudta kezelni az 1970-es és az 1980-as években kialakult kistalusi gettók nyomorúságát: nem tudta ezeket a gettókat felszámolni, ugyanakkor arra sem volt képes, hogy az ott élő népesség számára munkalehetőséget teremtsen, életszínvonalát az európai minimumhoz közelítse. Mégis, az 1990-es évek önkormányzati rendszere nemcsak demokratikusabb volt, mint a korábbi

tanácsrendszer, de valamivel elviselhetőbbé is tette az átalakulási válságtól leginkább sújtott népességnek azt, hogy a válság fájalmát elviselje.

A településhálózati rendszer reformja az EU-tagság hajnalán

Csaknem másfél évtized tapasztalatai után nem indokolatlan újragondolni a rendszerváltás után megteremtett önkormányzati és területgazdálkodási rendszert, s mindenképpen érdemes azon elgondolkodni, hogy ez a rendszer miként tehető alkalmassá a kisfalvakban rekedt, növekvő lélekszámú népesség gazdasági helyzetének a javítására.

2004-ben az országgyűlés elfogadta a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról szóló törvényjavaslatot, amely a magyar településhálózat és területgazdálkodás messzemenő reformját fogalmazza meg, és deklarált célja a településrendszer modernizációja volt. Kormányrendelettel kistérségeket jelöltek ki az országban, s ezeken belül a legkülönbözőbb funkciókra - az oktatástól egészen az egészségügyig - társulásokat kívánnak létrehozni. A törvényalkotók szándéka szerint az év végén életbe lépő törvény így például arra ösztönözné a kistérségeket, hogy oktatási kistérségi társulásokat hozzanak létre, és e társulások szorgalmazzák azt, hogy a kistérségen belüli falvak önkormányzatai egymással megállapodjanak abban, hogy a költségek csökkentése és az oktatás minőségének emelése érdekében vonják össze iskoláikat. Mindennek eredményeként a „túlságosan kis méretű” iskolák megszűnnének és a kistérségeken belül kialakuló mikrokörzetekbe koncentrálódnának. Az iskolarendszer ilyen reformját támogatók azt tartanák kívánatosnak, ha idővel minden iskola nyolc évfolyamos, legalább két párhuzamos osztállyal működő iskolává alakulna át. Hasonló szellemben kívánják megreformálni az egészségügyet és a szociális ellátást is.

Eredetileg ezt a reformot kötelező jelleggel írták volna elő, de a törvénynek a társulások kötelező voltára vonatkozó részeit az Alkotmánybíróság az alkotmánynyal ellentétesnek minősítette. Ezért a jóváhagyott törvényjavaslat csak önkéntes társulásokról szól. Az önkéntes társulások létrehozását viszont a kormányzat ösztönözni kívánta, s erre a célra 9 milliárd forintot különített el az idei költségvetésből. Úgy hírlik, hogy jövőre a Belügyminisztérium újabb fejlesztési célú pályázatokat fog kiírni, ami újabb milliárdokba fog kerülni. Erre az alapra azok a kistérségek pályázhatnak, melyek többcélú egyesüléseket kívánnak létrehozni, és ezért ebből a pénzből főként azokat a költségeket finanszírozzák, melyeket az ehhez szükséges fejlesztésekre fordítanak. Így például ilyen forrásokból lehet fedezni a mikrokörzetek központjában levő iskolák bővítésének a költségeit, ami lehetővé teszi azt, hogy az optimális gyermekszámot el nem érő kisfalusi iskolákat bezárhassák, s a gyermekeket onnan a mikrokörzet központjába buszoztassák. A társulások létrehozatala egyszeri kiadás, de hosszabb távú költségvetési következményei is vannak. Így például a társulásba belépő kisközségeknek az általános iskolás gyermekeikért járó fejkvótáját a tervek szerint megemelnék, és ennek az összege így magasabb lenne annál, amit ma az aprófalvak azért kapnak, mert a kistelepüléseken való oktatás egy gyermekre jutó költségei magasabbak, mint a nagyobb településeken.

A tervezett társulások önkéntessége tehát viszonylagos. Bár a törvény formálisan nem kötelez egyetlen önkormányzatot sem arra, hogy mással társuljon, de ha ezt nem teszi meg, kimarad jelentős költségvetési támogatásokból. Az is figyelemre méltó, hogy az elmúlt évtizedben az önkormányzatok központi költségvetésből kapott támogatása nem nőtt az inflációval arányosan, így a települési önkormányzatok számára törvényben előírt helyi szolgáltatások ellátása egyre nagyobb anyagi megterhelést jelent. Ma tehát reálértékben a korábbinál kevesebb pénz jut arra, hogy az önkormányzatok iskoláikat üzemeltessék, ezért - bár jogi kényszer nincs a társulásokra - a pénzügyi kényszerítő erők ebbe az irányba hatnak.

A javasolt területi reform az 1971-es országos településhálózat-fejlesztési terv által kialakított rendszer restaurációjának tekinthető. Ha figyelmesen tanulmányozzuk a kialakulóban levő mikrokörzetekbe „önként” társuló települések jegyzékét, feltűnik, hogy az majdnem azonos az 1970-es, 1980-as években működött „közös tanácsi körzetekkel”, az utóbbi időben az ország néhány térségében ugyan némileg módosuló számú és területű kistérségek pedig jól közelítik az egykori járásokat. Az államigazgatás egyre bonyolódó - és csodálkoznánk, ha nem egyre nagyobb költségekkel működő - rendszerét látjuk kialakulni: a települési önkormányzatok fölé kerülnek a mikrokörzetek (az egykori közös tanácsok), ezek felett helyezkednek el a kistérségi társulások (az egykori járások), továbbra is megmaradnak persze a megyék, de azért azok fölé is kerül egy újabb igazgatási szint: a néhány megye összevonásából létrejövő (kvázi)regió.

A körzetesítéssel, a kései államszocializmus területi igazgatási, gazdálkodási rendszerének a legalábbis részleges restaurációjával kapcsolatban a következő megjegyzéseink vannak:

„Lopakodó” körzetesítés

Nagyon nehéz dolga van annak, aki manapság Magyarországon a „településhálózati rendszer korszerűsítésével”, az „önkormányzati reformmal” kapcsolatos tervekkel és intézkedésekkel akar vitatkozni. Könnyen előfordulhat ugyanis - majdnem biztosak vagyunk benne, hogy velünk is elő fog fordulni -, hogy az „illetékesek” fölényesen előkapnak egy olyan rendeletet vagy reformtervezetet, amely a bírálat időszerűtlenségét vagy megalapozatlanságát lenne hivatott bizonyítani. Ez véleményünk szerint legalább két okkal magyarázható:

1. Napjainkban senki sem beszél nyíltan körzetesítésről. Annak ellenére, hogy ma gyakran ugyanazokat a „modernizátor” érveket lehet hallani, mint a hetvenes évek elején, hogy ismét felmerült például az aprófalvakban lévő posták bezárásának, vasúti szárnyvonalak megszüntetésének, iskolák körzetesítésének, szociális intézmények, sőt önkormányzatok összevonásának az ötlete, és az ötletet egyre gyakrabban már tett is követi, nincsen olyan kormányprogram vagy kormányzati szerv, amelyik egyértelműen felvállalná a körzetesítés ódiomát. Ettől még akadálytalanul folyik a lopakodó körzetesítés: a „forráshiányos települések” ma a korábbinál is alacsonyabb költségvetési támogatást kapnak, és így - a központi intenciókat követve - különböző „önkéntes” társulásokba kényszerülnek tömörülni.
2. Ugyanebbe az irányba hat az is, hogy a jelenlegi kormányzati struktúrában egy sor kormányhivatalban (Belügyminisztérium, Pénzügyminisztérium, Esélyegyenlőségi Minisztérium, Miniszterelnöki Hivatal és ki tudja, még hol) hoznak a közigazgatási reformmal kapcsolatos döntéseket, melyek - a deklarációk szerint - egyszerre szolgálják a központi költségvetés hiányának csökkentését és az ország vélt vagy valóságos Európai Unió követelményeinek való megfeleltetését. A prioritások és hatáskörök tisztázatlansága azután rendkívül kaotikus helyzeteket eredményez. Így például gyakran megesik az, hogy ugyanaz a miniszter egyszerre beszél az aprófalvak szociális intézményeinek összevonásáról (gyakorlatilag tömegközlekedéssel alig elérhető kistérségi központba való bekörzetesítéséről) és az aprófalvakban élő népesség szociális helyzetének javításáról. De még az is előfordult, hogy miközben (a korábbi) miniszterelnök az aprófalvak iskoláinak bezárásáról beszélt, amit - az egyébként a bárhová legkönnyebben eljuttatható és a szinte minden településen már most is hozzáférhető - a korszerű internetcsatlakozás biztosításával tartott a legcélszerűbbnek indokolni, és a szakminiszter is az iskolakörzetesítések és a gyerekek buszoztatása mellett érvelt, ugyanaz a minisztérium pályázatot írt ki a megszüntetéssel fenyegetett iskolák, sőt óvodák férőhelyeinek bővítésére. Az ellentétes irányú törekvések persze kölcsönösen kioltják egymást, de mindez legalább nagyon sokba kerül, nagy káoszt eredményez - miközben az aprófalvak önkormányzatainak fiskális eszközökkel kikényszerített lopakodó körzetesítése, mint kés a vajban, halad előre.

Az aprófalvakban rekedt szegények nyomorúsága

A tervezett körzetesítéshez hasonló folyamatok lezajlottak a nyugat-európai országokban, így például Ausztriában vagy Németországban is. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció a maga idejében ebből a szempontból korszerűnek volt minősíthető; a hazai regionális tervezők hasonló szellemben jártak el, mint nyugati kollégáik. A reformerek a 2004-es közigazgatási reform esetében is a fejlettebb országok mintájára, a modernizáció szükségességére és az EU-normákra hivatkoznak.

Mára azonban gyökeresen megváltoztak azok a feltételek, amelyek között a településrendszer bizonyos fokú koncentrálódása annak idején Nyugat-Európában végbement. Napjainkban, a posztindusztriális gazdasági fejlődés következtében a gazdaság térbeni dekoncentrációja figyelhető meg. A közlekedési feltételek javulása, a személyautó elterjedése, a telekommunikációs forradalom pedig megfordítja a népességkoncentráció évszázados trendjét. Ha a körzetesítés elhibázott politika volt az 1970-es évek elején, az ipari munkahelyek száma erőteljes bővülésének, a teljes foglalkoztatás és a munkaerő-tartalékok kimerülésének időszakában, akkor ma sokszorosan hibás elképzelés ezt a politikát feleleveníteni.

Ráadásul a körzetesítés mellett érvelők nem hajlandók figyelembe venni az ország településrendszerének sajátos torzulásait, mindenekelőtt a kisfalusi szegény- és cigánygettó problémáját. A mellékelt térképek és táblázatok egyértel-

műen bizonyítják, hogy a kirekesztettséggel sújtott népesség túlnyomórészt az ország északkeleti, keleti és délnyugati peremterületein található aprófalvakban koncentrálódik. Ezért az aprófalvakban rekedt népesség problémája alapvetően nem a településhálózat meggondolatlan reformjával kezelhető közigazgatási probléma, hanem az ország előtt álló egyik legsúlyosabb szociális kihívás. A magyarországi kisközségek egy része ugyanis szegények és cigányok gettójává alakult az elmúlt évszázad utolsó három évtizedében. Az ezeken a településeken élő népesség helyzete azóta se javul, és az itt élő lakosok száma inkább növekszik, mintsem csökken. E települések mintegy tucatnyi kistérségben koncentrálódnak. Ezeken a területeken a többcélú kistérségi társulásokat ösztönző rendszer által elősegített körzetesítés éppen azoktól a kistelepülésektől von el fejlesztési forrásokat s életlehetőségeket, melyeknek azokra a legnagyobb szükségük lenne.

Ennyire jelentős hátrányokkal rendelkező térségek felzárkóztatása, de hanyatlásuk megállítása sem képzelhető el az országban általánosan érvényesülő mechanizmusokon keresztül, hiszen éppen ezek eredményezték a térségek egyre gyorsuló ütemű lemaradását. Az a feudális viszonyrendszer, amelybe a fent említett gettósodó községek beágyazódnak, a legkörültekintőbb „pályázati rendszer”, a legkorszerűbb „kistérségi együttműködés”, a leggondosabb „monitoring”, a legjobban szervezett „helpdesk” és más EU-lelemény mellett sem fogja a gettósodó térségek felzárkóztatását eredményezni.

A területi rendszer reformjának meglehetősen homályos koncepciója több sebből is vérzik. Azért, mert az Európai Unióban vannak régiók, egyáltalán nem biztos, hogy Magyarországon is létre kell ezeket hozni. Egyrészt azért, mert a méretek nem akkorák, másrészt azért, mert ennek nálunk nincsenek igazán hagyományai. Magyarországon a regionalizmus soha nem működött, még akkor sem, amikor még lett volna miért régiókat csinálni, mert sokkal nagyobb volt az ország. Most kicsi az ország, körülbelül akkora, mint egy nyugat-európai régió. Álrégió az, amikor három-négy megye összeáll, de úgy, hogy maradjon meg azért a megyei hatalom is, mert az nagyon fontos a helyi potentátoknak. Az önkormányzati rendszer racionalizálása ma valahogy úgy néz ki, hogy egyfelől azzal érvelnek, hogy milyen sokba kerül fenntartani a kicsi önkormányzatokat, már ugrásra készen állnak a mikrokörzeti, a kistérségi és a régiós apparátusok, másfelől azért a megyei apparátusok is megmaradnak. Jelenleg az egész közigazgatási reform leginkább arról szól, hogy miközben egyre több szinten, egyre drágább szervezeteket hoznak létre, kiválasztják a leggyengébb érdekérvényesítésre képes kistelepülési önkormányzatokat, és azokon akarják megtakarítani a rendkívül drága és rendkívül kevésbé hatékony magyar közigazgatás működési költségeinek egy kis töredékét.

Az államszocialista településgazdálkodási rendszer restaurációjának politikai ára

Nem meggyőző tehát, hogy az új körzetesítési politika valóban a költségek megtakarításával jár majd. A kormányzó pártoknak azonban azzal is számot kellene vetniük, hogy e politika folytatásáért a szociálliberalis koalíciónak várhatóan nagy politikai árat kell majd fizetnie. Nehéz tagadni, hogy a „többcélú kistérségi társulások” eszméje a kései államszocialista területgazdálkodási rendszer EU-köntösbe bújtatott restaurációja, s hogy ennek a tervnek a kimunkálásában ugyanaz a kései kádári reformtechnokrata mentalitás érhető tetten, mint amelyik az 1970- es évek körzetesítési politikáját is mozgatta.

Ezért azt gondoljuk - feltéve, de meg nem engedve, hogy az újrakörzetesítésnek nincsen alternatívája, és hogy ez a reform valóban jelentős költségmegtakarítást eredményezhet -, hogy a településrendszer újrakörzetesítése olyan politikai irányvonal, amelyet egy baloldali kormánynak igen veszélyes követni.

1. táblázat - Magyarország lakónépessége és a kirekesztettséggel sújtott népesség által legmagasabb arányban (10. tized) lakott települések lakónépességének megoszlása a település nagyságkategóriája szerint (%)

Településnagyság-kategória	Lakónépesség	Cigány ^a	Alacsony iskolai végzettségű ^b	Munkanélküli ^c
- 199	0,3	1,8	10,1	1,9
200 - 499	2,3	10,7	29,9	12,4
500 - 999	4,8	18,3	27,5	15,1

Településnagyság-kategória	Lakónépesség	Cigány ^a	Alacsony iskolai végzettségű ^b	Munkanélküli ^c
1000 - 1499	4,5	16,1	16,5	13,4
1500 - 1999	4,6	15,0	7,0	13,3
2000 - 2999	7,0	17,0	9,0	16,2
3000 - 4999	6,5	11,1	-	13,4
5000 -	70,0	10,0	-	14,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	(10 198 315)	(303 148)	(125 969)	(299 295)

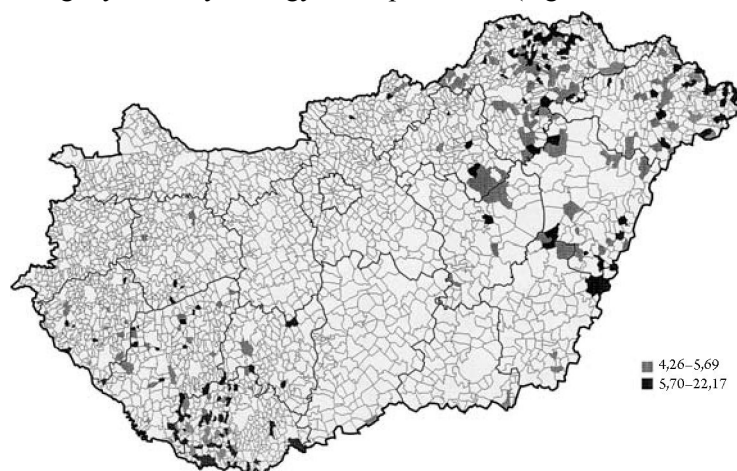
^a „Cigány háztartásnak” tekintettük azt a háztartást, amelyben a 2001-es népszámlálás során legalább egy olyan személy volt, aki a nemzetiségre, a nemzetiségi kulturális értékekre és hagyományokra, az anyanyelvre vagy a családi, baráti körben beszélt nyelvre vonatkozó kérdések legalább egyikére a „cigány”, „roma”, „romani” vagy „beás” választ adta.

^b „Alacsony iskolázottságának” tekintettük azt a háztartást, amelynek egyetlen 60 évesnél fiatalabb tagja sem rendelkezett 8 osztállynál magasabb iskolai végzettséggel.

^c „Munkanélkülieknek” azokat a háztartásokat tekintettük, amelynek 2 vagy több olyan 14 évesnél idősebb tagja volt, aki se nem tanult, se nem dolgozott és nyugdíjas sem volt.

A cigányok aránya az egyes településeken (legfelső decilis)

A munkanélküliek aránya az egyes településeken (legfelső decilis)

A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában

Ladányi, János

Virág, Tünde

2009/július-augusztus.

A rendszerváltást követő években Magyarország békebeli történetének legsúlyosabb gazdasági válságán ment át. 1989-1992 között megszűnt a munkahelyek egyharmada, és akármilyen mutatót nézünk, jelentősebb gazdasági visszaesést látunk, mint az 1929-1933-as Nagy Válság idején (Kornai,[12] 1993). A mélypont 1993-ban volt, azután egy-két év stagnálás következett, amit 2001-2002-ig gyors, majd lassuló ütemű gazdasági növekedés követett.

A kilencvenes évek második felében a népesség nagyobb részének az életszínvonala javulni kezdett. Alig esik azonban szó arról, hogy a magyar lakosság mintegy 7-8 százalékának a helyzete, több mint egy évtizedes gazdasági növekedés ellenére, továbbra is stagnált vagy romlott. Vannak tehát olyan társadalmi csoportok és vannak olyan országrészek Magyarországon, amelyeket a gazdasági növekedés még jóformán meg sem érintett, amelyek esetében a leszakadás tartóssá válása a legsúlyosabb probléma (Ladányi-Szelényi,[16] 2004). Különösen súlyos probléma ez a mai, ismét romló gazdasági helyzetben.

A társadalmi szerkezetben végbement változások igen jelentős térszerkezeti következményekkel jártak. Adataink szerint, amelyek a magyarországi népszámlálások településsoros adataiból származnak, 1990 után - Magyarország békebeli történetében először - csökkent a városi és növekedett a falusi népesség száma. A csökkenés Budapest esetében volt a leggyorsabb, és fontos azt is megemlíteni, hogy a fővárosban a visszaesés már a rendszerváltást megelőzően, az 1980-as évek közepén megkezdődött. A részletesebb adatok azt mutatják, hogy a népességszökkenés Budapesten az 1990-es évek közepén erőteljesen felgyorsult és még az ezredforduló után is igen számottevő mértékű volt.

1. táblázat - 1. táblázat. A lakónépesség változása településtípusok szerint, 1970-2001 (%)

	Települések száma	1970-1980	1980-1990	1990-2001	Lakónépesség 2001
Budapest	1	2,9	-2,1	-11,8	1 777 921
Megyei jogú városok	22	19,6	2,2	-1,9	2033919
Egyéb városok	195	10,4	-1,1	0,1	2 628 336
Községek	2917	-5,5	-7,8	2,7	3758139
Összesen	3135	4,0	-3,1	-1,7	10 198 315

Az 1. számú táblázatunkból az is látszik, hogy az 1990-ben nemcsak a fővárosban, hanem a megyei jogú városokban is csökkent, a kisebb városokban pedig stagnált a népességszám. Azóta már tudjuk azt is, hogy a nagyobb, megyei jogú városok népességszökkenése tartós tendenciának bizonyult, míg a kisebb városok esetében - ahol az 1990 utáni visszaesés eleve a legalacsonyabb volt - 1995 után megállt, majd 2000 után újra megindult a népesség csökkenése.

A korábbi trendekhez képest a leggyökeresebb változást a községekben élő népesség számának emelkedése jelenti. Ez a migrációs fordulat korántsem tekinthető a posztkommunista válság rövid távú következményének: 1995 után ugyan mérséklődött a magyarországi községek népességnövekedése, 2000 után azonban ismét emelkedő tendenciát mutat ez az ütem.

2. táblázat - 2. táblázat. A lakónépesség változása az agglomerációs térségekben és az azokon kívül eső városi és falusi településeken, 1970-2001 %

	Települések száma	1970-1980	1980-1990	1990-2001	Lakónépesség 2001
Agglomerációs térségekben található városok és egyéb központok	78	11,0	0,4	-4,9	4.637.987
Agglomerációs térségek egyéb települései	480	3,1	-2,5	11,2	1.040.029
Agglomerációs térségekben található összes település	558	9,6	-0,1	-2,3	5.678.016
Agglomerációs térségeken kívül eső városok	140	9,0	-2,4	-1,9	1.802.189
Agglomerációs térségeken kívül eső községek	2437	-8,0	-9,4	-0,2	2.718.110
Agglomeráción kívül összesen	2577	-2,1	-6,7	-0,9	4.520.299

A 2. sz. táblázat már némi támpontot ad a különböző típusú települések felé irányuló migráció intenzitásáról is. Látható, hogy miközben mind az agglomerációs térségek települései, mind pedig az agglomeráción kívüli települések népességszáma mindhárom vizsgált időszakban csökkent, igen jelentős különbségek mutatkoznak, ha a változást településtípusonként is megvizsgáljuk.

Egyfelől mindhárom időszakban csökkent az agglomerációs térségek városainak és egyéb központjainak népessége, másfelől az agglomerációs területeken belüli kisebb községek lakóinak száma 1990 után számottevően emelkedett. Az agglomeráción kívüli térségek esetében viszont a városok 1990-2001 közötti csekély mértékű népességcsökkenésével szemben a községek népességének stagnálása áll. Később még látni fogjuk, hogy mindez két egymással ellentétes, igen markáns tendencia - a cigányok által egyáltalán nem, vagy csak nagyon alacsony arányban lakott, továbbra is fogyó népességű, *előregedő falvak*, és a fiatal, sokgyerekes, magas arányban cigány népesség által benépesült, növekvő lakosságú, *gettósodó falvak* - eredőjeként alakult ki.

A posztkommunizmus első éveinek tehát az egyik legváratlanabb következménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország békebeli történetében először fordult elő, hogy csökkent a magyar városok népessége, ezzel szemben a községekbe való bevándorlás jelentősen meghaladta a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek a kisebb része a szuburbanizációnak, a városból kimenekülő közép- és felsőközéposztály migrációjának tulajdonítható. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népességnek az agglomerációs térségen kívüli falvakba történő menekülésével magyarázható (Ladányi-Szelényi,[19] 1997).

Szuburbanizáció

Az elvándorlás egyik meghatározó tényezője tehát a szuburbanizáció felgyorsulása volt. A Magyarországon a második világháború után dominánssá váló államszocialista centralizált redisztribúciós modell ugyanis talán az infrastruktúra terén eredményezte a térség legnagyobb mérvű lemaradását. Ez különösen a településfejlesztés olyan területein volt érezhető, amelyeket nemcsak ezen ágazat általános diszpreferálása, hanem a helyben megtermelt jóvedelmek szisztematikus elszivattyúzása, sőt még a mindezek ellenére kibontakozó fejlődés megakadályozásának időről-időre ismétlődő kísérletei is sújtottak (Konrád-Szelényi,[11] 1971). Mindezek miatt érthető, hogy a centralizált redisztribúció rendszerének összeomlása után - a gazdaság legtöbb ágazatának visszaesése vagy stagnálása közepette is - igen dinamikus fejlődés bontakozott ki az említett területeken. Jelentősen javult a magyar települések vezetékes ivóvízzel, csatornával, vezetékes gázzal való ellátottsága, ugrásszerűen javult az ország katasztrofális, csak a harmadik világhoz hasonlítható telefonhelyzete.

Talán ennél is fontosabb változás, hogy megkezdődött az átállás a szuburbanizáció sajátos, államszocialista modelljéről a posztindusztriális társadalmakban általánosnak tekinthető rendszerre. A szuburbanizáció általunk államszocialistának nevezett modelljét a vidék erőforrásainak elszivattyúzása, a különböző támogatásoknak és hiteleknek településtípushoz, építési formához és az építető státusához való adminisztratív kötése hívta életre. Ennek következtében az államszocialista korszak „szuburbjai” a nagyvárosok határain belül alakultak ki, igen erősen szegregált, homogén, magas státusú, sok rejtett és kevésbé rejtett állami szubvencióval épült társasházi és villanegyedek formájában. A nagyvárosokhoz közeli településeken tipikusan nem a magas státusúak laktak, hanem mezőgazdasági és ipari tevékenységeket találékonyan kombináló „utóparasztok” (Márkus,[22] 1973), vagy ipari munkát vállaló, de az állami lakáselosztás adományaiban hiába reménykedő, így a városból kiszoruló, ingázásra kényszerülő „előmunkások” (Kemény,[9] 1972). A mesterséges tilalmak lebomlásával párhuzamosan sok nagyvárosból erőteljesen felgyorsult a magas státusúak kiáramlása a környező településekre. Ezt a folyamatot segítette, hogy az „államszocialista szuburbanizáció” egy másik sajátosságaként - az ország gazdasági fejlettségéhez és különösen lakásállományának állapotához viszonyítva - rendkívül magas volt a hétfélig házak, nyaralók aránya, és ezek tekintélyes része a nagyvárosok közelében épült fel. E nyaralós területek egy része szintén elindult a szuburbba válás útján.

A szegények kiszorulása a városokból

Az elvándorlás azonban jóval erősebb volt ennél, mert - a városokból való elköltözés második meghatározó tényezőjeként - a fokozódó megélhetési nehézségek, magas lakbérek és közüzemi díjak miatt sok városi szegény is város környéki településre költözött. A szegények egy további része viszont már az 1990-es évek legelején a városoktól messzebb eső településekre szorult ki. Az utóbbi típusba sorolható településeken ugyanis igen alacsonyak az ingatlanárak, és itt jobb eséllyel tudtak a többnyire munkanélküli szegények akkora földhöz jutni, ahol a család megtermelheti legalább egy részét annak, ami megélhetéséhez a legszükségesebb. A városi munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták.

A legkorábban - még jóval az államszocialista rendszer összeomlása előtt, már az 1980-as évek második felében - ez a folyamat Budapesten indult el, és ez az a város, ahol a szegények kiszorítása a leglátványosabb városszerkezeti átalakulásokat eredményezte.

Budapesten már a rendszerváltást megelőző egy-két évtizedben olyan folyamatok indultak be, amelyek gyökeresen megváltoztatták város történelmileg kialakult társadalmi szerkezetét. Egyfelől a város budai, hegyvidéki részén korábban sohasem látott nagyságú és homogenitású társasházak övezet alakult ki, ahol a magas státusú társadalmi csoportok a világ legtöbb nagyvárosához képest szokatlanul erős mértékben koncentráálódtak. Másfelől a belső-pesti, leromlott bérházak területeken kialakulóban volt egy mind nagyobb kiterjedésű, egyre inkább homogén és a cigány népességet egyre inkább tömörítő gettósodó rész.

Ezek a folyamatok - mint korábban kimutattuk (Ladányi,[14] 1989) - már sok évvel az államszocialista rendszer bukása előtt megkezdődtek, azonban a posztkommunista átmenet körülményei között számottevően felerősödtek. Az 1990-es évek elejétől-közepétől azután a gettósodási folyamat újabb szakasza indult be Budapesten. A sikeresen középosztályosodó családok addig ugyanis általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül változtatták lakóhelyüket. Számos jel mutatott azonban már akkor arra, hogy ez a helyzet megváltozott. Hasonlóan az amerikai gettókat elhagyó fekete középosztályhoz, a középosztályosodó roma családok egyre gyakrabban költöztek a belső-pesti slumból, és nagy családi házakat építettek Budapest külső kerületeiben vagy valamelyik szuburbanizálódó városkörnyéki településen. Mivel pedig már nagyon magas volt a cigány családok aránya a gettósodó területen, és nagyon rossz állapotok voltak ott, nem akadt olyan, többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az így támadt űrt betölthette volna. Fokozódott a legelesettebb cigány családok koncentrációja a legleromlottabb területeken, és a gettósodás tendenciája egyre gyorsuló ütemben és egyre növekvő területen folytatódott tovább (Ladányi,[15] 1992).

Mindezek alapján az 1990-es évek legvégén a belső-pesti kerületek gettósodásának felgyorsulására lehetett számítani. Úgy gondoltuk akkor, hogy ez csak a belső-pesti slum valóságos értelemben vett társadalmi rehabilitációjának és e területek meglehetősen rossz környezeti állapotának megváltoztatására irányuló programok, továbbá a leszakadó vidéki térségek népességmegtartó erejét növelő komplex térségfejlesztési projektek együttes megvalósulása esetén lenne elkerül-

hető (Ladányi-Szelényi,[19] 1997). Ennek azonban akkor csak igen kevés jelét láttuk. Az azóta eltelt időszak fejleményei is egészen más irányba mutatnak.

A rendszerváltást követő gazdasági válság igen súlyos társadalmi következményeinek jelentős része elkerülhetetlen volt. Témánk szempontjából itt az érdemmel elsősorban említést, hogy nem gondoljuk azt, hogy az államilag erősen szubvencionált és hagyományos piacait hirtelen elvesztő szocialista állami nagyipar összeomlása után elkerülhető lett volna az az igen fájdalmas folyamat, amelynek keretében alacsonyan képzett nagyipari munkások tömegei váltak munkanélkülivé, és ezek egy része - különösen az ingázó és a városokban gyökeret verni még nem képes munkások és családjaik - kiszorult a városokból. Amit állítunk az mindössze az, hogy valamivel óvatosabb gazdasági stratégiával, aktívabb munkaerő-politikával és mindenekelőtt korszerűbb, a megváltozott körülményekhez jobban alkalmazkodó szociálpolitikával valamelyest mérsékelni lehetett volna - és lehetne ma is - az elkerülhetetlen megrázkódtatások hatását.

Ez nem utolsósorban éppen a települési önkormányzatok feladata lett volna. Az önkormányzatok nagyon sokat tehetek volna a tartósan leszakadók, a lakhatásuk biztonságában megingottak problémájának kezelése érdekében. Azok azonban nem egyszerűen nem voltak felkészülve erre, hanem működésük a tartósan leszakadók kirekesztésének felerősítése irányába hatott. A budapesti önkormányzatok által levezényelt rehabilitációs projektek története is meglehetősen egyértelműen bizonyítja ezt. Mivel a rendszerváltás utáni fővárosi rehabilitációs projekteket levezénylő kerületi önkormányzatok igazán se a piac fogyatékosait korrigáló szociális intézményeknek, sem pedig valóságos piaci aktoroknak nem tekinthetők, nem ritka és esetleges anomáliáknak, hanem a kvázitulajdonossá tett önkormányzatok érdekeiből szükségszerűen adódó magatartásuk következményének tulajdonítható az, hogy az általuk végzett úgynevezett rehabilitációk során, az önkormányzatok kvázi-szociálpolitikai tevékenységet folytatnak, a „rehabilitált” területeken pedig magas státuszú, kvázi-modern városrészek jönnek létre (Ladányi, 2005).

A budapesti kerületi önkormányzatok tehát igen hathatósan közreműködtek abban, hogy a belső-pesti etnikai gettó kiterjedése és homogenitása nagymértékben csökkent. Ezt azonban nem valóságos értelemben vett társadalmi rehabilitációs projektekként, hanem nagymértékű bontásokkal és a szóban forgó területeken élő szegények és cigányok jelentős részének kiszorításával érték el. Így az etnikai gettóban lakók száma nem csökkent számottevően a fővárosban, de mindenképpen megváltozott a gettóképződés mintája: a pesti városközpont körül elhelyezkedő, nagy kiterjedésű etnikai gettó széttöredezett, ugyanakkor tovább fokozódott a legszegényebb cigány és nem cigány családok koncentrációja a város szélén elhelyezkedő szegénytelepeken, valamint a fokozatosan szegény- és cigányteleppé váló korábbi „tisztos” környékeken. Ez tovább erősítette a társadalmi és etnikai csoportok közötti, korábban is meglehetősen erős elkülönülést a fővárosban.

Megállapítható tehát, hogy Budapesten az ezredfordulót követő években, mintegy három évtizednyi koncentrációs tendencia után, alapvetően megváltozott az etnikai gettósodás mintája. A szakirodalomban leírt tendenciához képest meglepő módon, a belső-pesti slumban kialakult etnikai gettó széttöredezett, és - az egyre mélyülő etnikai szakadék ellenére - a fővárosra ma inkább a nagyobb számú, de jóval kisebb területű, a korábbinál azonban homogénebb társadalmi összetételű etnikai gettók váltak, illetve válnak jellemzővé.

Ebből azonban helytelen lenne azt a következtetést levonnunk, hogy alapvetően revideálnunk kellene a legalacsonyabb státusú szociális és etnikai csoportok szegregációjának karakterisztikusan eltérő mintáival kapcsolatban általunk korábban kifejtett tételt. Sokkal inkább arról van szó, hogy az etnikai gettók képződésének, a térbeni, a társadalmi és az etnikai hátrányok összefonódásának és nagyléptékű megjelenésének új, a korábbiaknál is erősebb kirekesztést lehetővé tevő formájával van dolgunk, ami már nem értelmezhető csak nagyvároson belüli összefüggésben, hanem csak az egész magyarországi településrendszeren belüli strukturális hátrányok kontextusában (Ladányi,[17] 2008).

Az agglomeráción kívül eső települések polarizálódása

Az előző részben már láttuk, hogy 1990 után lényegében megállt az agglomerációs térségeken kívül eső falvak évtizedek óta tartó erőteljes népességcsökkenése. A továbbiakban bemutatjuk azt, hogy e településkategória erősen csökkenő mértékű

népességfogyása mögött témánk szempontjából két fontos, egymással ellentétes tendencia figyelhető meg: a cigányok által nem lakott falvak egy részének elöregedése és népességének további csökkenése, valamint a fiatal, alacsony képzettségű, magas arányban cigány népesség által benépesülő, gettósodó falvak népességének gyors expanziója. Az elöregedő és a gettósodó települések döntően aprófalvak, ezért először fontosnak tartjuk a kistelepülések életében az elmúlt évtizedekben bekövetkezett fontosabb társadalmi változások vázlatos bemutatását.

Az ország északkeleti, délnyugati peremvidékén elhelyezkedő aprófalvak lehetőségeit a hatvanas évektől alapvetően a centralizált redisztribúció településpolitikai célkitűzései határozták meg. A mezőgazdaság kollektivizálása, s különösen az 1959-60-as, második téesz-szervezési kampány után megkezdődött a népesség eláramlása a falvakból, amely az aprófalvak esetében egy idő után meneküléssé gyorsult fel. Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció mintegy „szentesítette”, és ezzel fel is erősítette, a hatvanas években elindult folyamatokat. A tervezés legfontosabb eszközévé az egyes települések szigorú hierarchikus kategóriába sorolása vált. A „szerepkör nélküli települések” kategóriájába került falvak esetében (ide soroltatott az aprófalvak legtöbbje) a koncepció szelleme és gyakorlati megvalósulása felerősítette a korábban elindult eróziós tendenciákat. A köznyelvben *körzetesítés*ként számon tartott folyamat eredményeként felgyorsult az intézmények összevonása, egyre nagyobb téeszek, tanácsi körzetek alakultak ki, szaporodtak az iskola összevonások. Az intézmény- és forráselvonásra a lakosság további erőteljes elvándorlása volt a válasz (Szelényi,[23] 1981; Vági,[24] 1191).

Fogyó népességű, elöregedő falvak

Az elvándorlás mértéke a legkisebb falvakban volt a legmagasabb. 1970 és 1980 között a legkisebb, 100 fő alatti falvak népességük csaknem felét, 47,5%-át veszítették el. Településnagyság szerint felfelé haladva a népességszám csökkenésének mértéke egyre alacsonyabb lesz, de még az 1000 fő alatti települések átlagos népességszámcsökkenése is meghaladta a 13%-ot (Beluszky,[1] 2002). A hetvenes évek végén úgy tűnt, hogy ezt a folyamatot már nem lehet megállítani, a megyei tervező intézetek „kihalási listákat” állítottak össze, amelyek az elnéptelenedésre ítéltett falvakat vették számba.

3. táblázat - 3. táblázat. A lakónépesség változása az agglomerációs térségeken kívül eső települések 60 évesnél idősebbek aránya szerint képzett legfelső decilisében, 1970-2001 (%)

	települések száma 2001	1970-1980	1980-1990	1990-2001	Lakónépesség 2001
-199	132	-26,8	-29,0	-21,5	13 915
200-499	93	-18,6	-21,1	-13,9	29 271
500-999	28	-13,6	-15,5	-9,2	19 712
1000-1999	4	-13,2	-14,8	-8,6	6 364
Legfelső decilis összesen	257	-19,2	-21,1	-13,9	69 262
Agglomeráción kívül eső települések összesen	2577	-2,1	-6,7	-0,9	4 520 299

Mint ahogy az a fenti táblázatból látható, miközben a rendszerváltás után gyakorlatilag megállt az agglomerációs térségeken kívüli falvak népességének csökkenése, e falvak egy markáns csoportjára továbbra is az igen erőteljes népességfogyás a jellemző. Az ebbe a kategóriába sorolt települések felének lakossága nem éri el a 200 főt sem, és a települések döntő többsége 500 fő alatti lakosságszámú aprófal, ahol jellemzően idősek élnek; minden harmadik lakos 60 év feletti.

4. táblázat - 4. táblázat. Az agglomerációs térségeken kívül eső települések 60 évesnél idősebbek aránya szerint képzett legfelső decilisébe tartozó települések néhány társadalmi jellemzője településnagyság szerint, 2001 (%)

	Települések száma 2001	0-14 évesek aránya	60 év felettiek aránya	Cigányok aránya	Foglalkoztatottak aránya a 18-59 évesek körében	Általános iskolai végzettségük a 15-x népesség körében	Felsőfokú végzettségük a 25-x népesség körében
-199	132	12,1	40,1	1,3	49,8	74,0	2,7
200-499	93	13,2	36,6	1,5	53,8	75,4	2,5
500-999	28	13,3	35,5	2,1	51,5	75,8	4,0
1000-1999	4	14,0	32,8	1,8	49,8	74,8	3,6
Legfelső decilis összesen	257	13,1	36,6	1,6	52,0	75,2	3,1
Agglomeráción kívül eső települések összesen	2577	18,1	21,0	3,2	56,0	84,4	6,6

Az előregedő települések egy része, - különösen Nyugat-Magyarországon, a Balaton tágabb környezetében vagy az osztrák határ közelében - jó feltételeket kínál a falusi turizmus kialakulásának, külföldiek ingatlanvásárlásának, akár letelepedésének is. Így e településkategória egy részében az ingatlanok értéke emelkedett, az előregedő település mind nagyobb mértékben üdülőfaluvá alakult át.

E települések másik része azonban, különösen azok, amelyek a következő részben tárgyalásra kerülő gettósodó térségekben illetve azok peremvidékén találhatók - a kirekesztett népesség által dominált települések vagy településrészek közelsége miatt - nem tud üdülőfaluvá válni. Ezért elnéptelenedésük vagy tovább folytatódik, vagy pedig - a legalacsonyabb státuszú népesség tömeges beköltözése miatt - egy idő után nagy valószínűséggel ezek a kistelepülések is gettósodó falvakká válnak.

Növekvő népességű, gettósodó falvak

Már a hetvenes években nyilvánvalóvá vált, hogy az addig népességük jelentős részét elvesztő aprófalvak egy része nem fog elnéptelenedni, hanem társadalmi szerkezetük alakul át: az elköltöző képzetebbek, tehetősebbek elvándorlását általában az alacsonyabb státuszú népesség bevándorlása követte. A népességük jelentős részét elvesztő, szerepkör nélküli településeken az ingatlanárak jelentős mértékben csökkentek, és a megüresedő házak jóformán eladhatatlanná váltak. Az alacsony áron megszerezhető házak vonzóvá váltak azon szegények számára, akik a nagyobb településeken, különösen a városokban nem tudtak tanácsi bérlakáshoz jutni vagy piaci áron lakást vásárolni.

Ezzel párhuzamosan az egykori cigánytelepek lakói közül is sokan költöztek aprófalvakba. Kemény István 1971-ben végzett országos vizsgálatából tudjuk, hogy a községekben élő cigány népesség többsége, 68,3%-a akkor még telepen élt (Kemény,[10] 1976). A hetvenes évek közepétől az állam jelentős kedvezményekkel támogatta az üresen álló lakások megvásárlásához nyújtható kölcsönöket. Az ilyen kölcsönök azokon a településeken voltak a leggyakoribbak, ahol az infrastrukturális beruházások elmaradása, a munkalehetőségek hiánya - és mindennek következtében a lakosság elköltözése - miatt az ingatlanárak alacsonyak voltak. Így vált lehetővé - és államilag támogatottá -, hogy a település ellehetetlenülése miatt elköltöző családoktól állami kölcsönrel vásároljanak házat a telepről beköltöző cigány családok. Ezzel nemcsak a cigányok jártak jól, hiszen jóval kedvezőbb körülmények közé költözhettek, de mindez az elköltöző nem cigányok számára is hasznos volt, hiszen eladhatatlan ingatlanukat viszonylag kedvező áron tudták így értékesíteni. A cigánytelepek felszámolását, a cigány családok faluba való költözését egyértelműen a nem cigányok elköltözése, és az azt

követő lakáspolitikai intézkedés tette lehetővé (Berey,[2] 1990; Havas,[7] 1999; Fleck-Virág,[5] 1999; Ladányi-Szelényi, [20] 2004). A telepi cigány családoknak a faluba való beköltözése tovább erősítette a faluból való elköltözési hullámot.

A cigányok beköltözése a legtöbb településen éles konfliktusokkal járt. Mivel a központi döntések helyi kivitelezői nem az egyes települések, hanem a tanácsi és pártbizottsági központok voltak, a kedvezményes lakásvásárlásokról, a cigányok számára készülő, csökkentett értékű és komfortfokozatú lakások építéséről - és természetesen ezek helyéről - mindig a körzetközpontokban döntöttek. Ezzel pedig egyértelműen meghatározhatták azt is, hogy mely falvakba koncentrálják a cigányokat. A települések közötti szegregáció ez által tovább erősödött: a helyi hatalom „feladott” egyes településeket, míg másokat igyekezett megóvni a „cigány inváziótól”.

Az aprófalvakat érintő, jelentős mértékű szelektív migráció és a cigánytelepek felszámolásának következményeként, a hetvenes évek közepére, a nyolcvanas évek elejére a szegregáció új formája alakult ki: a *gettósodó aprófal*. Ezekben a falvakban „csonka társadalmak” jöttek létre, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság, a több generációs munkanélküliség, általában a tartós kirekesztettség. Ezen új típusú etnikai gettók minőségileg új életfeltételeket teremtettek a cigányok számára: már nemcsak a településen belül éltek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté. Az ott lakók térben és társadalmilag oly messze kerültek más települések lakóitól, hogy a gettóból való elmozdulás mind fizikai, mind szimbolikus értelemben szinte lehetetlenné vált (Fleck-Virág,[4] 1998,[5] 1999; Havas,[7] 1999; Durst,[3] 2000; Ladányi-Szelényi,[20] 2004).

Az új településtípusban új típusú kirekesztett réteg tömörül: a *falusi underclass*. Ez azért is figyelemre méltó jelenség, mert underclassosodásról eddig csak a slumosodó, általában munkanélküliek és etnikai kisebbségek által magas arányban lakott, *városi gettók* lakói esetében történt említés a nyugati szakirodalomban. Mint ismeretes, az underclass kifejezés nem egyszerűen munkanélküli, szegény vagy nagyon szegény népességet jelöl, hanem valami minőségileg teljesen újat. A szegényeknek ugyanis mindig van valami, általában persze meglehetősen periférikus és alárendelt szerepük a társadalmi-gazdasági munkamegosztás adott rendszerében. Az underclasst azonban olyanok alkotják, akik bizonyos társadalmi-gazdasági változások következtében egyszerűen „feleslegessé” válnak a munkamegosztás kialakuló új rendszerében (Wilson,[26] 1987,[27] 1997). Kelet-Európában ez a nagy változás az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerőszükségletének megszűnése volt, aminek a hatását súlyosbította az, hogy eddig igen kevés történt ezen munkaerő átképzése vagy legalább valamilyen foglalkoztatása érdekében. A kelet-európai underclass a rendszerváltás nagy vesztese. Ők a tartósan perifériára szorulók, azok - és azoknak a gyerekei, sőt unokái -, akiknek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén valószínűleg már egész életükben nem lesz tisztességes megélhetést lehetővé tevő munkájuk, társadalombiztosításuk, nyugdíjuk (Ladányi-Szelényi,[20] 2004).

Kelet-Európában, így Magyarországon is az undeclass-képződés tehát nem kizárólag városi, hanem legalább ilyen mértékig falusi jelenség. Sajátosan keleteurópai jelenség az is, hogy az iparosodás viszonylag új keletű volta, erőltetett jellege és mindenekelőtt, a „késleltetett urbanizáció” (Konrád-Szelényi,[11] 1971) - a városiasodás rovására szisztematikusan előnyben részesített iparosítás, ami egyebek mellett abban nyilvánult meg, hogy a városokban épített lakóhelyek száma rendre elmaradt az újonnan létesülő városi munkahelyek számától - hatására, a városi szegénység mind ez idáig elsősorban faluról kapja utánpótlását és megőrizte a legszegényebb falusi térségekhez fűződő igen erőteljes kapcsolódását (Kemény, [9] 1972; Ladányi,[13] 1977; Ladányi-Szelényi,[19] 1997).

A rendszerváltás óta a gettósodó falvak népességének jelentős része a városokból, mindenekelőtt Budapestről, és a sikeresen szuburbanizálódó falvakból szorult ki - és szorul ki még ma is. Vizsgáljuk most meg részletesebben azt a településtípust, ahová legszegényebb népesség jelentős része ma költözni kényszerül!

Ehhez arra lenne szükség, hogy a legszegényebb, legkirekesztettebb magyarországi népesség térbeni elhelyezkedéséről legalább településsoros adatokkal rendelkezünk, vagy legalább, hogy a népszámlálási adatok között találjunk olyat, vagy olyanokat, amelyek legalábbis a szegénység és kirekesztettség jó indikátorainak tekinthetők. Tekintsük át ezért először azt a problémát, hogy a 2001-es népszámlálás cigányokra vonatkozó adatai mennyire használhatóak fel elemzésünk céljára!

Abból kell kiindulnunk, hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban két karakterisztikusan különböző álláspont ismeretes. Az egyik szerint az a tény, hogy igen sokan vannak olyanok, akiket társadalmi környezetük romának minősít, de ők a népszámlálás során semelyik kérdésre sem válaszolták azt, hogy ők romák lennének, azt jelenti, hogy a népszámlálás ezen

adatai „tévesek”. A másik - a nemzetközi szakirodalomban meglehetősen általánosan elfogadottnak tekinthető - álláspont szerint, az etnikai, faji csoportok nem objektív létezők, hanem társadalmi konstrukció eredményeinek tekinthetők. Mivel ez a konstrukciós folyamat az azt végző klasszifikátorok érdekeitől legkevésbé sem független, a különböző típusú besorolások következtében lehatárolt népességcsoportok nagysága, összetétele számottevően eltérhet egymástól. A klasszifikációs folyamat tudományosan leírható és elemezhető, annak eldöntése azonban, hogy melyik a „helyes” és melyik a „téves” besorolás tudományosan végigvihetetlen feladat.

Magunk egyértelműen a fent másodikként bemutatott álláspontot valljuk magunkénak. Mint korábban érveltünk (Ladányi-Szelényi,[16] 2004) az a kétségtelen tény, hogy a magukat magyarországi cigánynak, németnek, romániai vagy szlovákiai magyarnak, stb. vallók száma - feltehetőleg nem utolsósorban annak a függvényében, hogy a megkérdezettek mennyire tartottak a megkérdezés pillanatában cigány, német, magyar stb. ellenes előítéletektől - egyik népszámlálásról a másikra számottevően változik, nem egyszerűen „hibának”, hanem fontos társadalmi ténynek tekinthető. Ezzel szemben, nem értünk egyet azzal, ha valaki - bármilyen gondos definíciót is alkalmazzon - egyetlen „tudományosan helyes” számmal próbálja megadni egy-egy ország, régió, település cigány, vagy bármilyen más etnikumba sorolható népességének a számát.

A 2001-es magyarországi népszámlálás romákra vonatkozó adatainak elemzéséből kitűnik, hogy amennyiben azokat tekintjük cigánynak, akik a nemzetiségre vonatkozó kérdésre cigány, roma, romani vagy beás választ adtak 2001-ben 219 ezer cigány élt Magyarországon. Ez a szám körülbelül megegyezik azzal, amit saját, 2000- ben végzett kutatásunk alapján az önmagukat romának minősítők számára becsültünk (Ladányi-Szelényi,[20] 2004). Az adatok további elemzéséből az is kitűnik, hogy a népszámlálás alkalmából magát cigánynak valló népesség összetétele igen hasonlatos a saját kutatásunk során cigány öndefinícióval élő népességével, és hogy ez minden lényeges szempont szerint jóval szegényebb, kirekesztettebb csoportnak tekinthető a különféle szakértők illetve kérdezőbiztosok által romának tekintett népességnél.

Később látni fogjuk azt is, hogy a 2001-es népszámlálás során magát romának valló népesség térbeni eloszlása, e népesség térbeni koncentrációja - természetesen annak figyelembe vételével, hogy a roma öndefinícióval élő népesség lényegesen alacsonyabb státuszú, mint azok, akiket a társadalmi környezet, illetve a szakértők romának tekintenek - gyakorlatilag egybeesik azzal a tendenciával, amit a magyarországi romák térbeni elhelyezkedéséről mindenekelőtt Kemény István és munkatársai kutatásainak köszönhetően tudunk (Kemény,[10] 1976; 1997, Jankó-Kemény,[8] 2004). A településenkénti és településrészenkénti eloszlások összevetése természetesen helyenként jelentős eltéréseket mutat attól, amit különböző kutatások, esettanulmányok alapján ismerünk. Ezen azonban nincs mit csodálkoznunk, hiszen az önmagukat cigánynak vallók cigánynak tekintett népesség belüli aránya nyilván erősen függ az etnikai alcsoporthoz való tartozástól, a népszámlálást végzők vélt vagy valóságos érdekeitől, a cigányellenes előítéletek pillanatnyi állásától és még számos más tényezőtől is.

A lényeg azonban az, hogy a 2001-es népszámlálás cigány etnicitásra vonatkozó, önbevalláson alapuló adatait fontos társadalmi tényként kell kezelnünk, olyan adatokként, amelyeknél „helyesebbek”, vagy „jobbak” hivatalos használatra semmiképpen sem állnak rendelkezésre, sőt az etnikai hovatartozásra vonatkozó egyetlen olyan adatként, amelyet az államigazgatás jogosult felhasználni. Mivel pedig a roma etnicitásra vonatkozó, önbesoroláson alapuló adatok meglehetősen jól reprezentálják a tartós szegénységben és kirekesztettségben élő romákat, viszont jelentősen alulreprezentálják a többé-kevésbé integrált körülmények között élő, de a társadalmi környezet által mégis cigánynak tartott népességet, ezek az adatok igen jól használhatóak a szociálpolitikai támogatásra szoruló népesség körének és térbeni eloszlásának meghatározására irányuló munkák során.

Mi azonban a tartós kirekesztettségben élő népességnek nemcsak az önmagát romának valló részére vagyunk kíváncsiak. Ezért miután korábban már megvizsgáltuk az agglomerációs térségeken kívüli, fogyó népességű, előregedő településeket, most rátérünk a növekvő és fiatalodó népességű, szintén nem szuburbán települések adatainak elemzésére.

5. táblázat - 5. táblázat. A lakónépesség változása az agglomerációs térségeken kívül eső települések önmagukat cigánynak vallók és a 14 évesnél fiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisében 1970-2001 (96)

	Települések száma 2001			Lakónépesség változása									Lakónépesség 2001		
				1970-1980			1980-1990			1990-2001					
	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány
-199	13	22	19	-20,6	-31	-26,4	-18,3	-25,2	-26	0,1	-1,1	-14,4	1,999	2,749	2,219
200-499	32	48	40	-20,3	-16,6	-16,4	-18,8	-15,9	-18,4	6,6	4,9	-6,8	10,516	16,321	13,336
500-999	25	28	37	-13,4	-10,5	-9	-13,4	-12,5	-13	3,6	5,8	-1,6	16,763	20,221	27,407
1000-1999	26	22	29	-4,5	-6,7	-6,8	-5,5	-8,2	-9,6	8,2	5,3	0,8	35,819	31,039	42,83
2000-	24	17	12	-1,6	-5,1	106	-4,4	-6,3	-1,1	5,3	2,7	0	64,629	50,645	51,856
Összesen	120	137	137	-6,6	-9,2	-5,5	-7,5	-9,7	-8,8	5,9	4,1	-1,1	129,726	20,975	37,648
Agglomeráción kívül eső települések összesen	2577			-2,1			-6,7			-0,9			4.520.299		

Mint az a táblázatunkból látható, a rendszerváltást megelőző két évtizedben mindhárom településtípusban és - egyetlen kivételtől eltekintve - településnagyság és településtípus szerint mindegyik népességekategóriában jelentős népességfogyás ment végbe. A népesség csökkenése azonban 1990 után, mindhárom településkategóriában átfordult, vagy átfordulóban van. Ebben a vonatkozásban azonban már jelentős eltérések mutatkoznak a különböző településtípusok között.

Úgy tűnik, hogy a trend legelőször azon települések csoportjában fordult meg, amelyek mind az önmagukat cigánynak vallók, mind pedig a legfiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisbe beleesnek (A csoport). Ebben a településtípusban, ahol a visszaesés már 1980-1990 között is mérsékeltebb volt, mint a másik két csoportban, 1990 után mindegyik nagyságkategóriában emelkedett a népesség száma. A legkisebb falvaktól eltekintve mindegyik nagyságkategóriában nőtt a lakónépesség 1990 után a csak a 14 évesnél fiatalabb népesség aránya szerint képzett legfelső decilisbe eső települések (B csoport) esetében is, sőt ez a növekedés a 200-1999 lakónépességű falvak kategóriájában jelentős mértékű volt. Ezzel szemben, úgy tűnik, hogy a csak a cigány arány szerint a legfelső decilisbe került települések körében (C csoport) a tendencia csak a legutóbbi időkben van átfordulóban: lelassult az ezer főnél alacsonyabb lélekszámú falvak népességcsökkenése, és az ennél népesebb települések kategóriájában már szerény mértékű népességnövekedést figyelhetünk meg.

Vizsgáljuk meg most részletesebben ezeket a meglepő népességtrendeket mutató településtípusokat!

6. táblázat - 6. táblázat. Az agglomerációs térségeken kívül eső települések közül az önmagukat cigánynak vallók és a 14 évesnél fiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisbe tartozó települések néhány társadalmi jellemzője településnagyság és településtípus szerint 2001 (96)

	0-14 évesek aránya			60-x évesek aránya			Cigányok aránya			Foglalkoztatottak aránya a 18-59 évesek körében			Általános iskolai végzettségük a 15-x népesség körében			Felsőfokú végzettségük a 25-x népesség körében		
	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány	cigány és fiatal	csak fiatal	csak cigány
-199	27	26,1	19,1	17,5	21,4	26,5	26,7	3,5	18,8	26,2	38,4	29,9	69,7	77,4	69	1,8	2,1	1,4
200-499	30	26,4	19,7	16,7	17,8	24	30,6	3,3	18,8	25	38,4	39,1	69,2	77,9	73,9	1,7	2	1,9
500-999	27,6	25,5	20,9	17,7	18,5	21,7	34,3	4	18,3	28,9	39,8	39,8	70,9	77,8	76	3,2	3,1	3,2
1000-1999	26,8	25,3	20,8	16,5	17,4	21,3	26,4	6,1	16,7	36,1	37,6	41,1	74,9	75,9	76,1	3,6	3,2	3,6
2000-	26,2	24,3	21,5	16,6	17	17,9	21,4	5,2	13,6	37,5	41,8	46,4	77,2	80,4	80,9	4,3	4,5	6,8
Összesen	26,9	25,1	21	16,7	17,6	20,4	25,3	4,9	16,1	34,9	39,9	42,5	75	78,4	77,5	3,7	3,6	4,4
Agglomeráción kívül eső települések összesen	18,1			21			3,2			56			84,4			6,6		

Mint ez a lakónépesség változását bemutató táblánk adatai alapján is valószínűsíthető volt, minden rendelkezésünkre álló adat szerint a legkedvezőtlenebb helyzetű települések a cigányok és a legfiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisbe került települések (A csoport) kategóriájában találhatóak. Itt a legmagasabb a legfiatalabbak és legalacsonyabb a legidősebbek aránya, tehát itt a legkiegyenlítetlenebb a népesség korösszetétele, egyértelműen itt a legmagasabb a cigányok aránya, itt a legalacsonyabb a foglalkoztatottság, a megfelelő korúak körében itt fejezték be legkevesebben az általános iskola nyolc osztályát és itt rendelkeznek a legkevesebben felsőfokú végzettséggel. Egyértelmű tehát, hogy az etnikai alapú gettósodás ebben a településcsoportban haladt leginkább előre.

Már a lakónépesség változását bemutató táblánkból is látható volt, hogy a legfiatalabb decilisbe eső falvak (B csoport) lakónépessége a rendszerváltást megelőző két évtizedben még a másik két csoportba sorolt településeknél is nagyobb mértékben csökkent. 1990 után ez a tendencia azonban megfordult, és 1990-2001 között - a 200-nál alacsonyabb lakónépességű aprófalvak kategóriájának kivételével - már e településtípus falvai is a cigányok és fiatalok legmagasabb arányával jellemezhető falvakhoz (A csoport) hasonló mértékű népességnövekedést mutattak. Az e települések demográfiai-társadalmi összetételére vonatkozó adatok is az A csoportnál leírthoz hasonlóan kiegyenlített helyzetűre utalnak. Az egyetlen jelentős eltérés az, hogy az ebbe a településtípusba tartozó falvak lakossága jóval alacsonyabb arányban vallotta magát cigánynak, mint ez a másik két településtípus esetében történt. Ahhoz, hogy ezt az adatot értelmezni tudjuk, látnunk kell, hogy az arány még így is meglehetősen magas: két és félszerese az országos átlagnak. Tudnunk kell továbbá azt is, hogy a két mutató között igen erős az összefüggés: az agglomerációs térségeken kívüli települések körében a 14 évesnél fiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisbe sorolt településeknek csaknem fele (46,7%) a cigányok aránya szerint képzett legfelső decilisbe, csaknem a kétharmada (61,9%) a legfelső két, és csaknem háromnegyede (74,3%) a legfelső három decilisbe esik. Minden bizonnyal arról van itt szó, hogy az ebbe a településcsoportba tartozó falvak népességének körében sokkal többen vannak olyanok, akik a népszámlálás alkalmából nem vallották magukat cigánynak, de akiket a társadalmi környezet (iskola, különböző hatóságok, munkahelyek stb.) általában cigánynak minősít, mint ez a másik két településcsoport esetében megfigyelhető. Erre utal az is, hogy a rendelkezésünkre álló szakértői becslések szerint az ebbe a településcsoportba tartozó falvak körében a legalacsonyabb a beás és az oláh cigányok által viszonylag magas arányban lakott falvak száma. Bár e jelenség okainak megnyugtató tisztázása településsoros adatok alapján nem lehetséges, annyi mégis elég nagy biztonsággal elmondható, hogy e településtípusban - az önmagukat cigánynak vallók

erősen felülreprezentált jelenléte mellett - valószínűleg az átlagost erősen meghaladó arányban laknak olyanok, akik bár valamilyen okból önmagukat a 2001-es népszámlálás alkalmából nem tartották cigánynak, de a társadalmi környezet általában cigánynak tartja őket, továbbá olyanok is, akiket bár környezetük általában nem minősít cigánynak, mégis azt tartja, hogy „úgy élnek, mint a cigányok”. Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy körülbelül olyan magas arányban élnek szegregált lakóhelyi körülmények között, olyan sok gyerekük van, olyan kevesen érik meg a 60 éves életkort, olyan iskolázatlanok és olyan magas arányban munkanélküliek „mintha cigányok lennének”. Elmondható tehát, hogy jelentős mértékben előrehaladt gettósodással van dolgunk ezen, többnyire kétezer alacsonyabb népességszámú falvak esetében is. Bár azt nem tudjuk megmondani, hogy e falvak népességének pontosan hány százaléka cigány, és hogy e falvak pontosan mekkora arányban szociális illetve etnikai gettók, de azt gondoljuk, hogy a társadalomtudományok eszközeivel ezekre a kérdésre nem is lehet pontosan válaszolni, már csak azért sem, mert az ilyen településen a szokásosnál is intenzívebb a cigánynak és nem cigánynak tartott sokgyerekes népesség közötti keveredés.

Azt, hogy a tartós kirekesztettségben élő népesség koncentrációs helyeinek meghatározására a 14 évesnél fiatalabbak aránya jó indikátornak tekinthető közvetetten bizonyítja az az első pillantásra meglepőnek látszó tény is, hogy a csak a cigányok aránya szerint a legfelső decilisbe került települések (C csoport) kategóriája minden szempontból másként viselkedik, mint a korábban vizsgált két csoport. Míg az A csoportba tartozó települések közül soknak a népességszáma már 1990 előtt növekedni kezdett, a B csoportban ez többnyire csak 1990 után következett be. Ezzel szemben a C csoportba sorolt települések esetében a trend átfordulása többnyire csak napjainkban megy végbe. Melegpőnek tűnhet az is, hogy ebben a cigányok által magas arányban lakott településtípusban minden indikátorunk kedvezőbb értéket mutat, mint a csak a fiatalok aránya szerint a legfelső decilisbe került B csoportban. A valamivel kedvezőbb arányok azonban nem jobb szociális helyzetre, hanem erős településen belüli szegregációra utalnak. Ezek az isten háta mögötti települések, döntően aprófalvak, többnyire azért kerültek csak a cigányok szerinti legfelső decilisbe, mert ezekről a településekről még nem költözött teljes mértékben el, vagy még nem halt teljesen ki a „tősgyökeres” népesség. Erre utal az is, hogy e települések korstruktúrája valamivel kiegyenlítettebb, mint az a másik két településtípus esetében megfigyelhető volt: alacsonyabb a legfiatalabbak és magasabb a legidősebbek aránya. A valamivel kedvezőbb iskolai végzettségi és foglalkoztatottsági adatok elsősorban ezen falvak jobb közlekedési helyzetének, és az ezeken a településeken nagyobb számban megtalálható szociális és oktatási intézmények munka - elsősorban közmunka - igényének tulajdoníthatóak.

Ezek a településeken, amelyek közül sok a gettósodó térségek periferiáján helyezkedik el, ma a Magyarországon lassan megszokottá válnál is gyakoribbak az éles etnikai konfliktusok. Gyakori a „mi cigányainknak” mondott „tősgyökeres”, „rendes” cigány családok szembeállítása a „gyüttment cigányokkal”. A lényeg azonban az, hogy - némi időeltolódással - mindhárom településtípusban igen hasonló folyamatok játszódnak le, és amennyiben nem következik be gyökeres településigazgatási és szociálpolitikai fordulat, rövid időn belül semmi sem fogja tudni meggátolni azt, hogy a - fiatalabb és ambiciózusabb családoknak a B csoportba sorolt településekről való elköltözése, illetve a C típusú településeken ma még ott lakó idős nem cigány népesség kihalása és a sikeresebb roma családok elvándorlása után - ezek a települések is falusi underclasst legnagyobb arányban tömörítő, általunk az A csoportba sorolt etnikai gettókká váljanak.

A fentiek összegzéseként, vizsgáljuk most meg a legfiatalabbak és az önmagát cigánynak valló népesség aránya szerint a legfelső decilisbe eső települések összesített adatait!

7. táblázat - 7. táblázat. A lakónépesség változása az agglomerációs térségeken kívül eső települések önmagukat cigánynak vallók és a 14 évesnél fiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisben településnagyság szerint összesen 1970-2001 (%)

	Települések száma	1970-1980	1980-1990	1990-2001	Lakónépesség 2001
-199	54	-26,9	-23,7	5,5	6 967
200-499	120	-17,5	-17,5	1,1	40 173
500-999	90	-10,6	-13,0	2,0	64 391
1000-1999	77	-6,0	-7,9	4,4	109 688
2000-4999	53	-0,9	-4,0	2,8	167 130

	Települések száma	1970-1980	1980-1990	1990-2001	Lakónépesség 2001
Összesen	394	-7,0	-8,7	2,8	388 349
Agglomeráción kívüli települések összesen	2577	-2,1	-6,7	-0,9	4 520 299

Mint a fenti táblázatból is jól látható, az összességében stagnáló illetve csekély mértékben még mindig csökkenő lakónépességű agglomerációs térségeken kívüli települések kategóriáján belül markánsan jelenik meg a fiatalodó és az egyre magasabb cigány aránnyal jellemezhető települések csoportja. Ezen településtípusban a lakónépesség már 1990 után - minden nagyságkategóriában, még a kétszáz főnél alacsonyabb népességszámú aprófalvak csoportjában is, sőt itt különösen erőteljesen - növekedésnek indult. E települések többsége, csaknem kétharmada olyan ezer lakos alatti aprófalva, amelyek népességszáma ellentétesen mozog az országosan tapasztalható demográfiai trendekkel: amikor az ország és a városok lakónépessége növekedett, e falvaké az országos átlagot meghaladó mértékben csökkent, napjainkban pedig, amikor az ország népessége folyamatosan csökken, ezen falvak lakosságszáma növekszik.

A 1990 és 2001 között a magyarországi településeknek csak két csoportjára, - a szuburbanizálódó és az agglomerációs térségeken kívül eső falvak egy részére - volt jellemző a lakónépesség növekedése. Igen lényeges különbség azonban, hogy míg a szuburbán településekre többségében magas státuszú családok költöztek, az agglomerációs térségeken kívül eső, fiatalok magas arányával jellemezhető településeken többségében alacsonyan iskolázott, munkanélküli, többszörösen kirekesztett, magas arányban cigány népesség él.

8. táblázat - 8. táblázat. Az agglomerációs térségeken kívül eső települések közül az önmagukat cigánynak vallók és a 14 évesnél fiatalabbak aránya szerint képzett legfelső decilisbe tartozó települések néhány társadalmi jellemzője településnagyság szerint összesen, 2001(%)

	Települések száma 2001	0-14 évesek aránya	60 év felettiek aránya	Cigányok aránya	Foglalkoztatottak aránya a 18-59 évesek körében	Általános iskolai végzettségűek a 15-x népesség körében	Felsőfokú végzettségűek a 25-x népesség körében
-199	54	24,1	21,9	15,1	32,1	72,4	1,8
200-499	120	25,1	19,6	15,6	35,3	74,4	1,9
500-999	90	24,1	19,7	18,0	37,0	75,3	3,2
1000-1999	77	24,0	18,6	16,9	38,5	75,7	3,5
2000-4999	53	24,2	17,1	14,1	41,7	79,4	5,1
Összesen	394	24,2	18,3	15,7	39,2	77,0	3,9
Agglomeráción kívüli települések összesen	2577	18,1	21,0	3,2	56,0	84,4	6,6

Mint ez a fenti táblázatból látható, a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések mindegyike nagyon alacsony szintű foglalkoztatottsággal jellemezhető. Bár a települések lakónépességének növekedésével párhuzamosan a foglalkoztatottság mértéke is enyhén emelkedik - nem utolsósorban azért, mert a nagyobb lélekszámú településeken több állami intézmény működik -, a foglalkoztatottság szintje az ebbe a kategóriába tartozó legjobb helyzetű települések esetében is az országos átlag, sőt az agglomerációs térségeken kívüli községek átlagának csak mintegy a kétharmadát éri el. Ezek azok a települések, ahonnan szinte teljes mértékben eltűntek a munkahelyek. Az egyre szigorodó feltételek közepette az itt élők számára a támogatási, ellátási jogosultság megszerzése jószerivel kizárólag a „szociális munkaerőpiacon”, a különböző nevekkkel illetett közmunkaprogramok „kvázi foglalkoztatottjaként” lehetséges. Ezzel a leghátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok hosszú időre bezáródnak látszanak a tartós munkanélküliség és a szociális segélyezés csapdájába, és a magyarországi települési hierarchia legalján elhelyezkedő kistelepülési etnikai gettókba. Félő, hogy a „segélyért munkát”

szlogennel indult kormányzati és önkormányzati hecckampány és az ezzel együtt járó erőszakhullám a tartósan kirekesztett munkanélküliek újabb csoportjait fogja kiszorítani az ilyen településekre (Ladányi,[18] 2008).

Ezek a településeken a családok többségének bevételei a különböző szociális segélyekre és alkalmi munkákra korlátozódnak. A többé-kevésbé tartósan foglalkoztatottak zömét a falu működését szolgáló intézmények személyzete teszi ki: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán dolgozók, amihez a valamivel szerencsésebb helyzetű falvakban még a boltban, kocsmában tevékenykedők is társulnak. Gyakorlatilag ők az a személyzet, akik „üzemeltetik” az adott települést, ők rendelkeznek minden forrás felett, e források adományozásával jutalmazza a hűséget és megbízhatóságot, illetve büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás - ami többnyire a segélyekre, közhasznú munkaalkalmakra, gyakran uzsorakamatra adott kölcsönökre vonatkozik - az ily módon sújtott család életfeltételeinek a teljes ellehetetlenülését jelentheti. A források elosztásának szabályozása igen gyakran - és napjainkban egyre gyakrabban - figyelmen kívül hagyja a formális jogi viszonyokat, és patrónus-kliens viszonyokat alakít ki ezekben a premodern viszonyok között megrekedt, illetve oda visszasüllyedt térségekben.

A helyzet súlyosságát fokozza, hogy ezeken a településeken nagyon magas az alacsony iskolai végzettségűek aránya. Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy a felnőttek többségének legfeljebb csak általános iskolai végzettsége van, akik közül soknak az írás-olvasás is nehézséget okoz, így bármilyen piacképes, modern technológiára épülő szakma megszerzése szinte lehetetlen számukra. Képzetlen munkaerőre Magyarországon napjainkban is szükség van, hiszen vannak olyan fejlődő térségek, ahol a legnehezebb, legrosszabbul fizető munkákat a helybeliek már nem vállalják el. Ezeknek a térségeknek azonban szinte csak „importálható” munkaerőre van szükségük: olyanokra, akik embertelen körülmények között élve akár heteket is távol töltenek otthonuktól, akik az éhbérért illegálisan végzett munkát és a ki nem fizetett bér kockázatát is vállalják.

Az ingatlanárak növekvő különbségei miatt a leghátrányosabb helyzetű, periférikus térségekből a fejlődési centrumok irányába történő költözés szinte lehetetlen. Így a munkavállalóval együtt járó szociális problémák, a család lakhatása, a gyerekek iskoláztatása nem a fejlődő térséget, hanem az „illetékes” önkormányzatot terhelik. Napjainkban az e falvakból kifelé irányuló munkavállalás kevesebb pénzt, bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb helyzetet eredményez, mint az elmúlt évtizedekben valaha, és nem teszi lehetővé az „új ingázó” városban való megkapaszkodását sem.

Az elmúlt évek oktatáspolitikai intézkedéseinek hatására a magyar iskolarendszeren belül felerősödtek a szegregációs folyamatok. A hátrányos helyzetű, szociális és etnikai feszültségekkel terhelt, az aprófalvas településszerkezetből adódóan az önkormányzatok együttműködését megkövetelő térségekben a jelenlegi, végletesen szegregált és megosztó oktatási rendszer a legtöbb esetben a helyi társadalom csak kicsiny részének érdekeit szolgálja, és a többség számára csak szegénységet és marginalitást, generációkon is átöröklődő munkanélküliséget kínál. Ez az oktatási rendszer az aprófalvakban élő, alacsony társadalmi státuszú családok gyermekeinek szinte semmilyen mobilitási lehetőséget nem tesz lehetővé, ezért útjuk igen gyakran az iskolapadból közvetlenül a munkanélküliek táborába vezet.

Mi sem bizonyítja jobban a magyar társadalom két részre szakadását, a szegények és a nagyon szegények közötti mély és szinte átjárhatatlan szakadék kialakulását, mint az, hogy a tartós munkanélküliség és társadalmi kirekesztettség hatására a munkanélküliek, különösen a falusi munkanélküliek etnikai gettóiban, történelmileg igen rövid idő alatt gyökeresen megváltoztak a termékenység szabályozásával kapcsolatos szokások (Durst,[3] 2000; Ladányi-Szelényi,[20] 2004). Miközben a születések száma Magyarországon két évtizede folyamatosan csökken, a települési lejtő legalján elhelyezkedő településeken a születések száma jelentősen megnőtt. Az, hogy ezeken a településen megfordult az évtizedek óta jellemző demográfiai trend, a lakónépesség növekszik és már minden negyedik lakos kiskorú, három fő tényezővel, a születések magas számával, a máshonnan kiszorult szegények beköltözésével és azzal magyarázható, hogy az ilyen településekről ma már a fiatalabb, ambiciózusabb családok sem tudnak elköltözni.

Térbeli, szociális és etnikai hátrányoknak olyan erős kombinációja jött tehát létre, ami a jelenlegi viszonyok között csaknem lehetetlenné tesz mindenfajta kitörést: nemcsak a helyben való boldogulás lehetetlenült el, de az ingatlanárak hatalmas különbsége miatt szinte lehetetlenné vált az is, hogy a gettósodó településeken rekedt családok elköltözéssel javítsanak helyzetükön. Ráadásul a térbeli hátrányok különösen súlyos változata van kialakulófélben, amely már nemcsak az aprófalvakat, hanem - elsősorban az ország keleti, északkeleti és délnyugati peremén - a hetvenes évek körzetesítéséből korábban profitáló, nagyobb falvakat, sőt egyes kisebb városokat is hátrányosan érint. Ily módon az itt található gettósodó települések többsége egyre inkább összefüggő területet, *gettósodó térséget* alkot (Ladányi,[16] 2004; Virág,[25] 2006), ahol

az országosan jellemzővel ellentétes demográfiai és szociális folyamatok játszódnak le. Ezek a folyamatok tehát a következők:

- a. a gettósodó területhez tartozó települések összességében növekedik a lakónépesség;
- b. a 14 év alattiak lakónépességen belüli aránya jóval magasabb, mint az országos átlag;
- c. erősödik az etnikai koncentráció;
- d. az aktív korúak foglalkoztatottsága jelentősen elmarad az országos átlagtól.

Mindezen jelenségek együtt járása és nagyobb összefüggő területre való kiterjedése esetén beszélhetünk gettósodó térségről, olyan területről, ahol növekvő lélekszámú, cigányok által felülreprezentált, zömében munkaképes korú népesség a munka világából szinte teljesen kirekesztve él, és ahol ezek a hátrányok a szélsőségesen szegregált helyi iskolarendszeren keresztül generációk között is átöröklődnek (Virág,[25] 2006).

Összegzés

Mivel Magyarországon a rendszerváltást követő gazdasági válság igen súlyos társadalmi és területi polarizációt eredményezett, és mivel mind ez idáig nem került sor a leginkább leszakadó térségek és népességcsoportok felzárkóztatására, vagy legalább hátrányaik fokozódásának mérséklésére alkalmas programok megvalósítására, gyorsan emelkedett a gettósodó falvak és különösen az ilyen falvakban élő népesség száma. Ezen, korábban fogyó népességű falvak népességnövekedése csak részben magyarázható az itt élő családok átlagost igen számottevően meghaladó gyermekszámával. A népesség növekedésének legfontosabb oka az, hogy az ilyen falvakból szinte lehetetlen tartósan kitörni, ugyanakkor igen jelentős számban vándorolnak ide olyan családok, amelyek minden más településtípusból kiszorultak. Nemcsak a fővárosból kényszerült ugyanis sok nincstelenné váló cigány és nem cigány munkanélküli elköltözni. Hasonló, bár általában gyengébb intenzitású folyamat játszódtott le a legtöbb, a posztindusztriális gazdaság térszerkezetébe többé-kevésbé sikeresen integrálódó magyarországi város esetében is.

Sőt a tartósan munkanélkülivé váló, tartósan kirekesztettek egyre nagyobb része, köztük sokan olyanok, akik néhány évvel azelőtt városból költöztek ide, egy idő után a városkörnyéki agglomerációk falvaiból is elköltözni kényszerülnek. Mára már élesen rajzolódik ki az a tendencia, hogy a *posztindusztriális gazdaság- és társadalomszerkezet* számára „felesleges” népesség beszorul az *indusztriális térszerkezet* átalakulásra máig képtelen *maradványaiba*, és az erőltetett és szervesetlen államszocialista iparosításból kimaradt, vagy jószerivel csak az indusztrializáció negatív hatásai által érintett *preindusztriális zárványokba*.

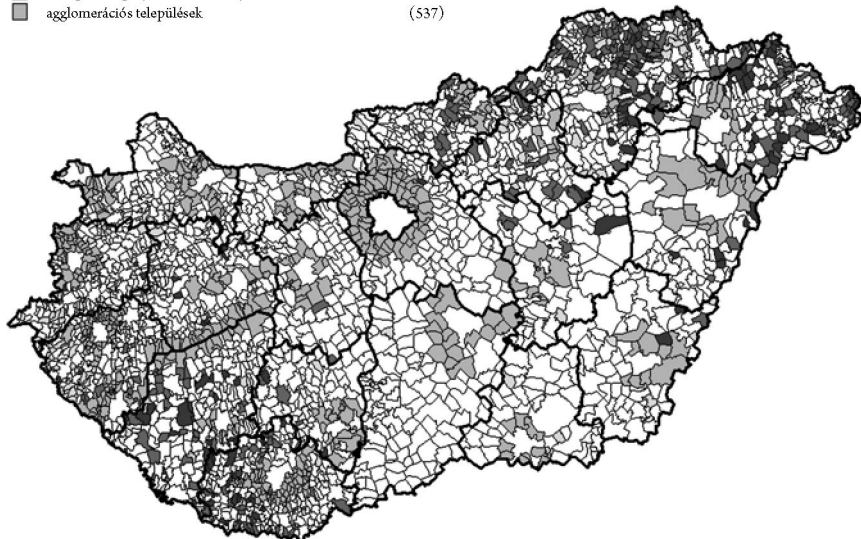
A cigány népesség Budapesten és az ipari városokon belüli szegregációja egy korábbi, átmeneti időszakban - az 1960-as évek téjeszesítési és iparosítási hullámának időszakában - szintén a kisebb területeken való, erőteljesebb koncentráció, a cigánytelepek képződésének a formáját öltötte. Ezeknek a cigánytelepeknek a megszűnése akkor is csak tartós és gyors gazdasági növekedés hatására és a késő kádárizmus szociális viszonyainak konszolidálódása következményeként történt meg. A nagy kiterjedésű városi etnikai gettók széttörődése, és kisebb, egymással össze nem függő területeken elhelyezkedő, de a korábbinál jóval magasabb arányban szegény cigányok által lakott etnikai gettók kialakulása valószínűleg szintén egy átmeneti időszak, a piacgazdasági átmenet térszerkezeti következményének tekinthető. Az új gazdaság- és társadalomszervezési modell kialakulása és megszilárdulása után - amennyiben számottevő javulás nem következik be a magyarországi roma népesség munkaerő-piaci és szociális helyzetének terén - igen valószínű, hogy újra fel fog erősödni a szegény és a kvalifikálatlan cigány népesség városokba való feláramlása a vidéki etnikai gettókból, és a városi etnikai gettók térbeni koncentrációja ismét erősödni fog.

Mindent összevetve: megállapítható, hogy Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában - mintegy a társadalomban lezajlott átrétegződési és polarizálódási folyamatok térbeni leképeződéseként - nagymértékben átrétegződött és polarizálódott az ország településrendszere is. Egyfelől, erőteljes szuburbanizációs tendencia bontakozott ki, amelynek következtében ma nemcsak Budapest és számos vidéki középváros körüli agglomerációs körzetben szuburbán jellegű települések illetve településrészek helyezkednek el. Másfelől, jelentős mértékű gettósodás ment végbe, amelynek

következtében Budapesten és a legtöbb vidéki városban - különösen a sikeres posztindusztriális átalakulásra eddig kevésbé képes városokban -, továbbá a társadalmi-gazdasági átalakulás fősodrától elmaradó falusi térségekben gettósodó településrészek, egész települések, sőt gettósodó térségek alakultak ki.

Mindez komoly problémát jelent az ország fenntartható gazdasági növekedésének szempontjából. Megállapítható ugyanis, hogy Magyarországon a piacgazdasági átmenet során a leghátrányosabb helyzetű népesség nem a számottevő munkaerő-kínálatot felmutató, sőt helyenként már munkaerő-hiánnyal küzdő települések felé, hanem - részben az egyre gyorsuló lakáspiaci szegmentáció, részben a „spontán folyamatokat” felerősítő kirekesztési taktikák következtében - azzal éppen ellentétes irányba mozgott és mozog még ma is. A magyar jóléti állam - mindenekelőtt a szociális segélyezésnek és szociális lakástámogatásnak szorosan a lakóhelyhez való kötése és a munkavállalás céljából történő áttelepülés támogatásának hiánya, a leghátrányosabb helyzetű települések és településrészek katasztrofálisan alacsony színvonalú és Európában szokatlan mértékben szegregált iskolái, és az utóbbi időben újra felerősödött körzetesítési kampány miatt - mintegy röghöz köti a legszegényebbeket. Mivel pedig az alacsonyan kvalifikált munkaerő keresetei igen alacsonyak a városokban, szükségszerű, hogy csak igen ritkák és általában kudarcra valószínűleg a leghátrányosabb helyzetű rétegek kitörési kísérletei.

■ a 60-x évesek aránya szerint a legfelső decilisbe esik	(247)
■ a 0-14 évesek aránya és az önmagukat cigánynak vallók aránya szerint egyaránt a legfelső decilisbe esik	(120)
■ a 0-14 évesek aránya szerint a legfelső decilisbe esik	(137)
■ a magukat cigánynak vallók aránya szerint	(137)
■ agglomerációs települések	(537)

Az agglomerációs térségeken kívüli települések demográfiai összetételük aszimmetriájának típusa szerint

Irodalom

- [1] Beluszky, P.. 2002. *Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek)*. In: *Végkiárusítás II.* . 71-159. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- [2] Berey, K.. 1990. *A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása*. In: *Berey Katalin-Horváth Ágota (szerk.): Esély nélkül.* . 5-72. Vita Kiadó. Budapest.
- [3] Durst, J.. 2000. „Nekem az élet a gyerekek”. *Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. Századvég, 1..*
- [4] Fleck, G. és Virág, T.. 1998. *Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül belül*. *Szociológiai Szemle 1..* 67-92.
- [5] Fleck, G. és Virág, T.. 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. *Munkafüzetek 52.* . MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. Budapest.
- [6] Havas, G.. 1986. *Vadkelet. Kultúra és Közösség 1..* 3-18.

- [7] Havas , G.. 1999. *A kistelepülések és a romák. In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. .* MTA. Budapest.
- [8] Janky , B. és Kemény , I.. 2004. *A magyarországi cigányság 1971-2003. .* Gondolat. Budapest.
- [9] Kemény , I.. 1972. *A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1..*
- [10] Kemény , I.. 1976. *A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István (szerk): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. .* MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest.
- [11] Konrád, Gy. és Szelényi , I.. 1971. *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12..* 19-35.
- [12] Kornai , J.. 1993. *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, .* 569-599.
- [13] Ladányi , J.. 1977. *Községekben élő munkások. Szociológia, 1..*
- [14] Ladányi , J.. 1989. *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. Valóság, 8..* 79-89.
- [15] Ladányi , J.. 1992. *Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom, 3-4..* 75-88.
- [16] Ladányi , J.. 2004. *Körzetesítés helyett esélyteremtés. Népszabadság, augusztus 14. .*
- [17] Ladányi , J.. 2008. *Lakóhelyi szegregáció Budapesten. . Új Mandátum. Budapest.*
- [18] Ladányi , J.. 2008. *Heckkampány és erőszakhullám. Kritika, 10..*
- [19] Ladányi , J. és Szelényi , I.. 1997. *Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika, 7..* 4-12.
- [20] Ladányi , J. és Szelényi , I.. 2004. *A kirekesztettség változó formái. . Napvilág. Budapest.*
- [21] Ladányi , J. és Szelényi , I.. 2005. *Az újrakörzetesítés társadalmi ára. Kritika, 1..*
- [22] Márkus , I.. 1972. *Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia, 2..* 56-67.
- [23] Szelényi , I.. 1981. *Urban Development and Regional Managment in Eastern Europe. Theory and Society, 2..* 169-205.
- [24] Vági , G.. 1991. *„A reformideológia szelleme” és az aprófalvak. In: Vági Gábor: Magunk, uraim: válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról. .* 63-203. Gondolat. Budapest.
- [25] Virág , T.. 2006. *A gettósodó térség. Szociológiai Szemle, 1..*
- [26] Wilson, W. J.. 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inver City, the Underclass and Public Policy. .* University of Chicago Press. Chicago.
- [27] Wilson, W. J.. 1997. *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor. .* Vintage Books. New York.

IV. rész - FÜGGELÉK - POLGÁRJOGI ÍRÁSOK

Tartalom

Szelekció a fővárosi iskolákban	202
Mondd meg hol tanulsz, megmondom, ki vagy	202
Átíratások	202
Nivelláló felsőoktatás	203
A miskolci gettóügy	204
A lakásprivatizáció dilemmái	212
A kettészakadt társadalmaktól idegen a demokrácia	214
Gazdagodás gyenge lábakon	214
Összeomolhat az árnyékgazdaság	215
Válságkezelés, munkahelyteremtés	215
A székesfehérvári gettóügy üzenetei	217
Pontos szabályok híján	223
A cigánysággal szembeni rendőri előítéletesség	227
A kisebbségpolitika hamis realizmusa	230
Baloldali hátrányok és előnyök	233
Hogyan alakulnak a szegény és a roma népesség pártszimpátiái?	233
Választói hajlandóság	233
Pártpreferenciák	234
Deficit és érdek	234
A romák választási tényezővé válásáról	236
Roma választói aktivitás	236
Jobboldali fölény	237
Magyarázatok	238
Politikai tematizáció	239
Kevesebb atrocitás	239
Romaügyek pedig nincsenek!	241
Társadalmi kirekesztettség	241
A diszkrimináció önkormányzatosítása	244
A diszkrimináció európaizálása	246
Esélyegyenlőségi blabla	248
A csörögi állatorvosi ló	250
Merre száz?	252
Kiút a Dzsumbujból!	254
Párizs üzenete	256
Buldózeres városrehabilitáció	258
Előkép	259

Szelekció a fővárosi iskolákban

Ladányi, János

1990

Mondd meg hol tanulsz, megmondom, ki vagy

Nincs könnyű helyzetben az, aki a magyar posztsztálinista rendszer utolsó éveire jellemző és minimális változtatásokkal még ma is fennálló általános iskolai rendszer rétegződéséről akar írni. Az alsófokú oktatás elvileg egységes rendszert alkotott, azaz az iskolák államosítása óta magániskolák egyáltalán nem, egyházi iskolák is csak elhanyagolható mértékben léteztek Magyarországon. Budapesten gyakorlatilag nem voltak bevándorlók, és az etnikai különbségek is kevésbé élesek, mint Nyugat-Európa és főleg Észak-Amerika legtöbb nagyvárosában. A strukturális különbségek iskolai megjelenése a magyar fővárosban burkoltabb, különböző leplező ideológiákkal elfedettebb volt, mint az előbb említett helyeken. Az iskolai hierarchia léte és az iskolai szelekciós mechanizmus működése és mindezek térbeni megjelenése azonban mégis igazolható, derült ki ez irányú kutatásainkból.

A főváros egész területén nyomon követhetők az azonos csoportba tartozó tanulók iskolák közötti, sőt egy iskolán belüli kiválasztásának mechanizmusai - ez vizsgálódásaink legfőbb tanulsága. Ami az iskolák közötti szelekciót illeti, az iskolakörzeteket úgy alakították ki - az iskolanagyságból és a beiskolázandó gyerekek számából adódó korlátokon belül -, hogy azok meglehetősen jó „városszociológusi érzékre” utalóan majdnem lefedték a kutatásunkban városszerkezeti egységként leírt területeket. Ezekre az egységekre az jellemző, hogy zömében hasonló társadalmi helyzetű és jövedelmű családok lakják. Az ily módon kialakított viszonylag homogén iskolakörzetek homogenitását tovább növelte a körzetátlépések rendszere. A lakóhely és a szülő státusának feltűnően nagy különbsége esetén viszonylag gyakori volt a „státushelyreállító” jellegű körzetátlépés. Ehhez járult a tagozatos osztályokkal is rendelkező vagy valamilyen más ok miatt „elit” iskolák rendszere. Ezek legtöbbször viszonylag magas státusú városszerkezeti egységben vagy ahhoz közel létesültek. Az ilyen iskolák beiskolázási körzete általában az egész kerületre vagy akár az egész fővárosra kiterjedt, így nemcsak „státusfokozó”, de „státus-helyreállító” funkciója is volt.

Átíratások

Az egyes iskolákon belüli hierarchiát is összefüggésbe lehetett hozni városszerkezeti egységeinkkel. Az a törekvés, hogy a tanulókat a párhuzamos osztályok között úgy osszák el, hogy minél inkább homogén társadalmi összetételű osztályok jöjjenek létre, éppen a viszonylag magas státusú, de heterogén összetételű városszerkezeti egységből vagy egységekből álló iskolakörzetek esetén volt a legerősebb. Ezzel szemben a viszonylag alacsony státusú és homogén városszerkezeti iskolákban rendszerint meglehetősen alacsony volt az iskolán belüli szelekció. Itt „hatékonyság” miatti szelekcióra sincs szükség, és a szülők elvárásai és a pedagógusok ambíciói sem irányulnak a versenyképesség fokozására.

Az 1987-től érvényes szabályozás, amely - az iskolákra fordított kiadások reálértékének csökkenése közepette - immár deklarálja a „szabad iskolaválasztást”, feltehetőleg tovább erősíti az iskolák közötti szelekciót, feleslegessé téve az azonos iskolán belüli elkülönítések legalábbis egy részét.

Vizsgálódásainknál egyik legfontosabb feladatunknak tekintettük, hogy legalább az elemzés szintjén szét tudjuk választani azokat a mechanizmusokat, amelyekkel az iskolarendszer mintegy megjeleníti a társadalom egyenlőtlenségi viszonyait azoktól, amelyekkel felerősíti azokat. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az általunk a lakóhelyi és iskolai szegregáció összefüggésével kapcsolatban bemutatott mechanizmusok lényegüket tekintve az utóbbi kategóriába tartoznak. Tézisünket erősen leegyszerűsítve: nagyfokú naivitás lenne azt állítani, hogy a magyar társadalom egyenlőtlenségei pusztán az általános iskolai rendszer egyenlőtlenségeinek következményei, de hiba lenne nem látni, hogy a deklaráltan egységes képzést, sőt bizonyos mértékig az induló hátrányok kiegyenlítését célzó általános iskolai rendszer bővítetten újratermelte az iskolákba belépő gyerekek közötti társadalmi egyenlőtlenséget.

Ennek egyik oka véleményünk szerint abban rejlik, hogy az iskola és az iskolai tudás szerepe Magyarországon - előbb a magántulajdon megszüntetésével, majd a politikai megbízhatóság szinte kizárólagos fontosságának csökkenésével - a társadalmi előnyöket és hátrányokat legitimáló elvek között mérhetetlenül felértékelődött. Minden lényeges mobilitási csatorna valamilyen módon az iskolarendszeren keresztül vezetett, azonban anyagi eszközök híján egyszerűen képtelen volt megfelelni megnövekedett feladatainak. Ezért tehát az iskola fontosságával tisztában levő, többnyire magasabb státusú szülők, érthetően, az iskolára nyomást gyakorolva kívánták elérni, hogy gyerkeik a maximumot, illetve az átlagosnál többet, valamilyen speciális, később kedvezően értékesíthető többletet kapjanak. Részben az iskolarendszer szűkös anyagi lehetőségeivel volt magyarázható az is, hogy a tanügyi irányítás csak az ideológia szintjén törődött a hátrányos helyzettel. Ez nem volt több politikai jellegű szövegek ismételgetésénél, amelyek csupán egyes formális mutatók (például „a fizikai dolgozók gyerkeinek aránya”) gyakran szintén formális betartására, illetve a súlyos hiányosságok (mint például a bukások magas aránya) felszínre kerülésének megakadályozására ösztönöztek.

Nivelláló felsőoktatás

Mindezek következtében a magyar iskolarendszerre mindmáig igen korai szelekció jellemző. Az erősen versenyjellegű és (kvázi) teljesítményorientált alsófokú oktatás végén többnyire eldől, hogy kik jutnak be a középiskola felsőfokú továbbtanulást is lehetővé tevő csatornáiba, és kik kerülnek mellékvágányra. Az elit jellegű felsőoktatásba a megfelelő korosztálynak már csak kevesebb mint 10 százaléka kerül be, amivel Magyarország a felsőoktatás hallgatóinak arányát tekintve az európai országok között az egyik legutolsó helyet foglalja el. A felsőoktatásba bekerülők viszont a nemzetközi összehasonlításban szinte példátlanul alacsony lemorzsolódási arányok következtében csaknem bizonyosan diplomához jutnak. A magyar iskolarendszerre tehát az igen szelektív alsófokú oktatással szemben meglepően kevésbé szelektív, sőt - döntően ideologikus okok miatt - időnként kismértékben nivelláló felsőoktatás volt jellemző. Mondanunk sem kell, hogy a túl korai szelekció valójában nem a teljesítmények szerinti differenciálást, hanem az előnyös, illetve hátrányos helyzetek továbbörökítését szolgálta, és nagymértékben volt felelős a felsőoktatás teljesítményorientáltságának hiányaiért is.

Az itt elmondottakat a gyakorlat nyelvére lefordítva - jelenlegi kedvezőtlen gazdasági helyzetünk közepette is, sőt annak felszámolása érdekében -, feltétlenül szükségesnek látszik a rendkívül alacsony oktatási kiadások növelése. Ezenkívül szükséges azonban az oktatásügy stratégiájának gyökeres átalakítása is. Az alapfokú képzést ismét azzá kellene tenni, amire való, és ami deklarált célkitűzésének is megfelel: egységes kiindulási bázist, valamiféle állampolgári minimumot nyújtó, ugyanakkor a gyerekeket „játszani is engedő” oktatási intézménnyé.

A miskolci gettóügy

Ladányi, János

1991

A nemzeti, faji, etnikai és vallási konfliktusok megjelenését a legtöbb társadalomtudós nem látta előre Kelet-Európában. Így tehát eléggé meglepő, hogy a szovjet típusú rendszerektől való megszabadulás folyamata efféle konfliktusokkal jár együtt a térség szinte minden országában. Az ortodox marxista elmélet szerint a társadalmi egyenlőtlenségek kizárólag osztálykülönbségeken alapulnak, amin - ezen teória szerint - a termelőeszközök tulajdonlásában fennálló különbségek értendők. A hatvanas évek végén kidolgozott revizionista marxista elméletek a munkamegosztásban elfoglalt helyen alapuló „társadalmi-gazdasági csoportok” jelentőségét hangsúlyozták, és az ortodox marxista teóriánál sokkal realitásabban írták le a társadalmi konfliktusokat. A többi dimenzióról, mint a nemzetiségről, az etnikumról, a fajról és a vallásról azonban továbbra is azt tartották, hogy azoknak elenyésző szerepük van a szovjet típusú társadalmak rétegződésében. Ha egyáltalán van valamilyen szerepük, akkor ez csupán a korábbi rendszerek nemkívánatos túlélésének tulajdonítható. Néhány félreállított ellenzéki társadalomtudós viszont már az 1970-es évek elején megkísérelte felhívni a figyelmet a fenti típusú konfliktusokra, egyebek mellett a cigány kisebbség helyzetére Magyarországon és Csehszlovákiában, az egyre erősödő nemzetiségi ellentétekre Jugoszláviában és a Szovjetunióban, az antiszemitizmus veszélyeire stb. Ezek a figyelmeztetések az esetek többségében nem jelenhettek meg nyilvánosan, és a hatalom rendszerellenes megnyilvánulásokként bélyegezte meg őket. Azokat az aktivistákat pedig, akik a fenti problémákkal próbáltak foglalkozni, a diszkriminált népcsoportok mellett igyekeztek kiállni, rasszistának vagy nacionalistának bélyegezték, és ilyen irányú tevékenységüket megakadályozták.

Ez a tanulmány a magyarországi cigány kisebbség első nagyobb és sikeres akciójával foglalkozik. Ezen kisebbség aránya Magyarországon körülbelül 4%. A szegényeknek mintegy egyharmada cigány származású, de minden társadalomtudományi adatfelvétel és tanulmány szerint a szegények között is ők a legszegényebbek. Legnagyobb részüknek csak a legrosszabbul fizetett, alkalmi és szakképzetlen munka jut. Rendkívül alacsony egy főre jutó jövedelmük részben annak a ténynek tulajdonítható, hogy az átlagnál sokkal több gyermekük van, és hogy sokkal gyakrabban és sokkal korábban válnak leszázalékolttá, nyomorékká, mint a magyar átlagnépesség. Az 1950-es és 1960-as évek erőltetett asszimilációs politikája nevében kísérletek történtek arra, hogy elfogadható oktatást és lakást, valamint rendszeres munkaalkalmat biztosítsanak számukra. Ez azonban újfajta egyenlőtlenségeket eredményezett. A cigány gyerekeket ugyanis sokszor hátrányos megkülönböztetés érte és éri az iskolában. Gyakori, hogy kisegítő iskolába vagy cigány osztályokba különítik el őket. A cigány családok számára kezdeményezett lakásakciók a falvak és a városok legrosszabb részein lévő, alacsony színvonalú házakba és lakásokba tömörítették őket. A cigányok által is elérhető munkaalkalmak nemcsak alacsony színvonalúak és rosszul fizetettek voltak, de legtöbbjük veszteséges vállalatoknál volt. Az 1980-as évek közepén, amikor már a magyar lakosság széles rétege érezte a válság jeleit, a cigányok jelentős része falvakban élt, mégpedig gyakran azokban a csökkenő népességű falvakban, amelyekben még az olyan minimális létfeltételek, mint a tömegközlekedés, az alapvető élelmiszerekkel való rendszeres ellátás stb. sem voltak biztosítva, s ahol már hosszú ideje igen nehéz volt munkához jutni. A gazdaságtalan vállalatok alacsony munkabéru dolgozói, akik gyakran a fenti falvakból ingáztak, az elsők között veszítették el munkahelyüket, s közöttük is leghamarabb a cigányok. A munkanélküliség egyre gyakoribb a nagyvárosi nyomortelepeken élő cigányok körében is, elsősorban azért, mert a munkanélküli cigányok egyre gyakrabban és egyre növekvő számban vándorolnak el a hanyatló falusi területekről a városokba.

Tanulmányunk színhelye Miskolc, Magyarország második legnagyobb városa, melynek lakossága 220 ezer körül volt az 1980-as évek végén. Miskolc az első világháború után, amikor Magyarország számos ipari központját elvesztette, vált az ország egyik legfontosabb ipari központjává. Az erőltetett iparosítás különböző hullámainak eredményeként a provinciális Miskolc különböző nehézipari telephelyek és alacsony színvonalú munkáskolóniák konglomerátumává vált. Ez a folyamat új lendületet vett az 1950-es években, amikor a város a „vas és acél országának” egyik jelképe volt. Az ország második legnagyobb városaként, „a munkásosztály egyik fellegetváraként”, Miskolc a kommunista rendszer fennállásának legutolsó pillanatáig a párt- és állami bürokraták egyik legfontosabb „ugródeszkája” és „temetője” volt. Ezért az extenzív iparosítás és az államilag támogatott várospolitikai gigantomániás helyi elképzelései mindig megtalálták a maguk támogatóját az állami pénzek központi forrásainál. Ennek talán legjellegzetesebb példaként említhetjük meg azt a tényt, hogy az országban az egyik legmagasabb egy főre jutó állami lakásépítési támogatás és a rendkívül súlyos lakáshiány több évtizeden át egyszerre jellemezték Miskolcot. Ez az ellentmondás elsősorban azzal az állami lakáspolitikával magyarázható, mely jóformán

kizárólag államilag támogatott, új lakótelepi lakások építésére koncentrált, és szinte teljesen elhanyagolta a meglévő lakásállományt. Mindez Miskolcon a többi városban tapasztalhatónál is jelentősebb mértékű bontásokkal, a hagyományos városszerkezet szinte teljes megszűnésével járt együtt.

Az 1980-as évek végén mintegy 12 ezerre volt tehető a cigány lakosok száma Miskolcon. Többnyire alacsony színvonalú, hagyományos munkáskolóniákon és szegénytelepeken, valamint a városközpont leromlott bérházaiban laktak. A történelmi városközpont teljesen lepusztult, mivel a helyi polgárság eltűnésével elvesztette korábbi funkcióját és tulajdonosait, s mert a beruházások - mint mondtuk - az új lakótelepekre koncentráálódtak.

Az 1980-as évek közepén a helyi tanács döntést hozott a történelmi városmag teljes felújításáról. Ez volt Grósz Károly Budapestről való száműzetésének időszaka. A városfelújítás ambiciózus tervében sétálóutca és nagyvárosias bevásárlóközpont létrehozása is szerepelt. Ezeket lényegében a budapesti belváros provinciális változataiként kell elképzelnünk. A terv célul tűzte ki még azt is, hogy a régi bérházakban teljesen modernizált, nagyméretű, polgári lakásokat hoz létre, gyaníthatóan elsősorban a helyi káderek számára.

A cigányok, akiket a helyi tanács azért költöztetett a tönkrement belvárosba, mert senki más nem akart ott élni, nem illettek bele ebbe a nagyszabású tervbe. A helyi tanács először kísérletet tett arra, hogy a város más részein biztosítson lakást vagy építési területet nekik. A leendő szomszédok azonban tiltakoztak. Említésre méltó, hogy a demokratikus átalakulás beindulása után Miskolcon - de máshol is - a helyi hatóságok, amelyek korábban sohasem gondoltak arra, hogy megkérdézzék az embereket a környezetükkel kapcsolatos változtatási tervekről, a közösség akaratára való hivatkozással utasították el, hogy cigányoknak jobb környékeken adjanak lakásokat. A legtöbb esetben nem volt világos, hogy a hivatkozási alapként használt közakarat valójában mennyire volt a közé, illetve mennyire volt manipulált. Azt sem lehetett tudni, hogy az érintetteket mennyire megfelelően informálták a tervekről. Mindenesetre a fenti eset jó példáját adja egy újfajta konfliktus megjelenésének. A korábbi rendszer nem volt túl demokratikus, de nem volt nyíltan fajgyűlölő sem. Időről időre előfordultak ugyan cigányellenes atrocitások, azonban ezek ellen a központi hatalom mégis egyfajta védeltséget nyújtott. Ezzel szemben az egyre erősödő helyi demokráciák - megfelelő alkotmányos garanciák és erős kisebbségi szerveződések, kisebbségvédelmi szervezetek hiányában - a számtalan kedvező változás mellett bizonyos rasszista nézetek előtt is utat nyitottak. A konfliktus Miskolcon különösen súlyossá vált, mivel a „helyi demokráciát” a sztálinista bürokraták manipulálták, akik időnként azt akarták bebizonyítani, hogy az emberek „még nem elég érettek” arra, hogy demokratikus társadalomban éljenek, időnként pedig - mint például a cigányellenes intézkedések esetében - rendkívül szívesen hivatkoztak a „közakaratra”, mivel ők maguk is egyetértettek a „közvélemény” cigányellenes megnyilvánulásaival.

Mivel senki sem kívánt a cigányok közelében élni, a helyi tanács úgy döntött, hogy olyan távoli helyre telepíti őket, ahol eléggé el vannak különítve s nincsenek szomszédaik. Végül sikerült találniuk egy helyet a város legszélén, a Sajó partján, a repülőtér mellett, 1,5 kilométerre a legközelebbi buszmegállótól, ahol több kilométeres körzetben sem óvoda, sem iskola, sem üzletek nem voltak. A helyi tanács először egy budapesti tervezőintézetet kért fel az új cigány település tervének elkészítésére. Az építészek, akik a jelekből megítélhetően még nem sokat találkozhattak cigányokkal, olyan kisebb lakótelep tervével álltak elő, amelyik megfelelt a „cigány életmódnak” - legalábbis egyes budapesti értelmiségiek elképzelése szerint. Így például a település közepére közös tűzrakó helyet terveztek, s úgy képzelték, hogy a cigányok majd ott éneklék tradicionális énekeiket és táncolják hagyományos táncaikat. Azonban még ekkora empatikus készség mellett sem volt a tervezőknek elég idejük észlelni azt a körülményt, hogy a közeli folyó miatt a talajvíz szintje igen magas, a területet fel kellene tölteni. A házak viszont egész elfogadhatóak és viszonylag nagyok voltak még ebben a tervvariánsban.

A helyi tanácsi hivatalnokok meglehetősen elégedettek voltak a tervezett cigánytelep teljes elszigeteltségével, ugyanakkor azonban úgy vélték, hogy a 41-80 m²-es lakások túl nagyok és túl drágák a cigányoknak. Ezért a terv módosítása mellett döntöttek. A módosítások számos fokozata után egy olyan földszintes sorháztelep terve született meg, amely 29 m²-es, fürdőszoba, WC, sőt folyóvíz nélküli lakásokból állt. Ezen a ponton talán érdemes azt is megemlítenünk, hogy a cigány családokban az átlagosnál sokkal több gyerek van, s igen gyakori több generáció vagy oldalági családok együttélése is. A terv szerint az első lépésben 94 ilyen lakást építettek volna, majd az elkövetkezendő néhány évben még mintegy további kétszázat. Sohasem volt teljesen világos, hogy pontosan mely családokat szándékoztak kiköltöztetni erre a telepre. A legelső dokumentumokban ezt az akciót úgy említik, mint a Miskolcon élő cigány családok életkörülményei javításának egyik fontos eszközét. Valamivel később már azt állították, hogy azért van szükség erre a telepre, hogy bővüljön a lakásállomány, s hogy elhelyezhessék azokat a családokat, akiket ilyen vagy olyan okból (lakbérhátralék, önkényes lakásfoglalás stb.) kiköltöztetnek a felújítás alatt álló városközpontból, illetve egyéb történelmi városrészekből. Még ennél is valamivel később

már úgy magyarázták ezt az akciót, mint a város különböző részein élő, „antiszociális” elemektől való megszabadulás egyik módját. Azt sem lehetett soha megtudni teljesen pontosan, hogy az „antiszociális” terminológia valójában mit takart, de például egy, a városi tv által akkoriban közvetített beszélgetésben helyi „cigányszakértők” nyíltan kimondták, hogy az „antiszociális cigányokat”, a „bűnözőket” s „azokat a családokat, amelyek nem fizetik ki a lakbérüket” el kell különíteni a város „egészséges szervezetétől”. A fenti megoldás melletti érvelést az is megkönnyítette, hogy meghamisítottak és hamisan értelmeztek bűnügyi statisztikákat, s ezáltal cigányellenes hisztériát és szükségállapot-hangulatot gerjesztettek Miskolcon. Amennyire ezt utólag rekonstruálni lehet, ez idő tájt hangzott el először a „gettó” szó a Sajó-parti teleppel kapcsolatban. Röviddel ezután pedig már az is előfordult, hogy például helyi lakosok azzal fenyegettek cigányokat az utcán, hogy „a tanács majd úgyis gettóba küld benneteket”.

Ekkor, vagyis 1988 novemberében egy fiatal cigány tanító elhatározta, hogy Budapestre utazik, s megkísérli felhívni a közvélemény figyelmét a fenyegető helyzetre. Horváth Aladárnak hívták, és mindössze 24 éves volt ekkor. Egy úgynevezett „cigány osztályt” tanított. A gyerekek kizárólag Miskolc egyik legszegényebb cigánytelepéről kerültek ebbe az osztályba. Horváth Aladár korábbról már ismerte a cigány értelmiségiek azon kis csoportját, amelyik a cigányságnak emberi jogokat, kollektív kisebbségi garanciákat követelt. A cigányság önszerveződéséről, demokratikus érdekképviselői létrehozásáról álmodtak. Tapasztalataik szerint ugyanis a korábban alapított cigány szervezetek lényegében a Hazafias Népfront fedőszervei voltak, és többet ártottak, mint használtak a magyarországi cigányságnak. Horváth Aladár olyan összejöveletekre is eljutott, ahol a hazai cigányság problémáin túl kisebbségi és emberi jogi kérdések iránt érdeklődő emberekkel találkozott, s drámai képet festett a miskolci helyzetről. Először többnyire nem akartak hinni neki, de legalábbis azt gondolták, hogy túloz. Később néhány szociológus, köztük Havas Gábor, a hazai cigányság helyzetének egyik legjobb ismerője, aki éppen kutatásokat is végzett ebben a régióban, úgy döntött, hogy elmegy Miskolcra, és saját maga győződik meg az ottani helyzetről. Néhány interjú után arra a következtetésre jutottak, hogy a Horváth által leírt szituáció teljesen reális. 1989 januárjában Horváth Aladár ismét Budapestre utazott, és beszámolt az egyre fenyegetőbbé váló helyzetről. Ekkor budapesti értelmiségiek egy kis csoportja úgy döntött, hogy megpróbál valamit tenni. Az utóbbi években ezek az emberek számtalan publikálatlan, illetve csak a legszűkebb tudományos körökben olvasott kiadványokban megjelent cikkeket és kutatási jelentéseket írtak hasonló témákról. Ezen a ponton választaniuk kellett aközött, hogy újabb unalmas tanulmányt írnak a gettó felépítése után, vagy pedig a kibontakozóban lévő magyar demokrácia akkor még meglehetősen csekély és bizonytalan lehetőségeit kihasználva, részt vesznek az első magyar polgárjogi mozgalom megszervezésében.

Az utóbbi utat választották.

Mindez olyan időszakban zajlott, amikor már sok új politikai párt és érdekvédelmi szervezet jött létre Magyarországon. Ezek egyike, a Raoul Wallenberg Egyesület, olyan, pártoktól független szervezet volt, mely a különböző kisebbségek jogainak védelmét tűzte ki céljául. Olyan diákok és értelmiségiek alapították, akik mélységesen hittek abban, hogy a nemzetiségi, faji, etnikai, vallási, politikai, kulturális stb. kisebbségek jogainak problémája különösen fontos kérdés az új magyar demokrácia létrehozásának időszakában. Nem elég a kommunista pártelit kis csoportjának diktatúráját a bármilyen kérdés mentén kialakult többség dominanciájával helyettesíteni, hanem igazi demokráciában lehetőséget kell adni valamennyi kisebbség érdekeinek képviselőire, illetve biztosítani kell a kisebbségi jogok alkotmányos garanciáit. Az egyesület tehát nem egyik vagy másik kisebbség jogainak védelmét választotta, hanem a kisebbségeket általában. S nem azért választották Raoul Wallenberg nevét, mert az antiszemitizmus elleni küzdelemre akartak koncentrálni, hanem mert úgy vélték, hogy Wallenberg a megkülönböztetés és az embertelenség elleni küzdelem szimbóluma a világon. Nem véletlen, hogy az egyesület első fontos akciója a cigányság ügyéhez kapcsolódott. A cigányok a legdiszkrimináltabb kisebbséget alkotják ma Magyarországon.

Mivel a Raoul Wallenberg Egyesületet csak történetünk előtt néhány hónappal alapították, a tagok idejük java részét addig az önmeghatározásról folytatott - szükséges, de pusztán elméleti - vitákkal töltötték. Az a kis csoport viszont, amelyik elhatározta, hogy megkísérel valamit tenni a miskolci cigányok ügyében, direkt akciót javasolt. „Tényfeltáró bizottságot” hoztak létre, nem utolsósorban annak a szándéknak a demonstrálására, hogy attól a naptól kezdve a kisebbségi jogokat nem lehet minden különösebb következmény nélkül megsérteni Magyarországon. A tényfeltáró bizottság három szociológusból (akik közül eredeti szakmáját tekintve az egyik közgazdász, a másik várostervező), két cigány aktivistából (akik egyike népművelő, a másik költő és író), valamint az egyesület egyik fiatal alapítójából állt.

1989 februárjának elején, az ügy szempontjából igen drámai napon érkeztek Miskolcra. Miután a városi hivatalnokok híret vették a kibontakozóban lévő tiltakozásnak, felgyorsították az eseményeket. Az a városi bürokrácia, amelynek általában több hónapra volt szüksége a legegyszerűbb dokumentum aláírásához is, ezúttal néhány nap alatt elkészítette a

„Sajtó-parti telep” (ahogy a gettót némi eufemizmussal nevezték) eredeti tervén a változtatásokat, befejezték annak pénzügyi dokumentációját, és még kivitelezőt is találtak. Az egész tervet ugyanazon a napon fogadtatták el a helyi tanácsi apparátussal, amikor a cigányok első, nagyszabású gyűlésüket megszervezték, s amikor a tényfeltáró bizottság is megérkezett a városba.

A gyűlésre szokatlanul sokan jöttek el. Java részük helybeli cigány volt, de sok ellenzéki szimpatizáns is megjelent, továbbá ott voltak a tömegkommunikáció képviselői is. A találkozó cigány népzenevel és táncokkal kezdődött, amelyeket Horváth Aladár tanítványai mutattak be. Ezután kezdődött meg a gettóval kapcsolatos beszélgetés. „A tanács szép, egészséges lakásokat akar nektek építeni a régi, rossz lakások helyett. Mi hát akkor a baj, cigányok?” - tette fel a kérdést Daróczy Ágnes budapesti népművelő, hogy a feszült hallgatás után elindítsa a beszélgetést. Igen meglepő volt, hogy a potenciálisan fenyegetett családok milyen világosan látták és értették a helyzetet. Érvelésükben a lakások kis mérete és alacsony komfortfokozata csak másodlagos szerepet játszott, s kivétel nélkül a teljes elszigeteltség és diszkrimináció veszélyeire hivatkoztak. „Azokkal kezdték, akiknek a belvárosban lévő lakását rendbe kellene hozni, azokkal folytatták, akik szerintük antiszociálisok, de végül mindenkit gettóba zárnak majd, ha nem tudjuk magunkat megvédeni” - mondta például az egyik többgyerekes családfő. A helyzet drámaiságát csak fokozta, hogy a cigányok 1944-es deportálásával és elpusztításával való analógiák is gyakran felmerültek az akció által fenyegetett cigányok érvelésében.

Rövid idő után a megbeszélésnek otthont adó kultúrház vezetője, aki valószínűleg főnökeitől kapott utasítást erre, bejelentette, hogy be kell fejezni a találkozót, mert csak dalaik és táncaik előadására volt engedélyük a cigányoknak, nem pedig ilyen „ellenzéki témák” megvitatására. Jó időbe tellett, míg a helyiséget ki lehetett üríteni. A Magyar Rádió egyik riportere megpróbált interjút készíteni Horváth Aladárral, de ezt nem sikerült befejezniük, mert nekik is el kellett hagyniuk a helyiséget.

Az összejövetel Horváth Aladár lakásán folytatódott, egészen másnap hajnalig. Addigra a budapesti meghívottak java része elment. Az érintetteken kívül főleg a vendégek maradtak, nem pedig a vita résztvevői. Ez azért volt így, mertők előzetesen úgy döntöttek, hogy mindent megtesznek a helyi akció támogatására, hogy tanácsokkal segítik a miskolci cigányokat, de nem szervezik meg őket, és nem is hoznak döntéseket helyettük. Csak egyetlen olyan pont volt, ahol úgy érezték, hogy szükség van egyértelmű álláspontjuk kifejtésére: az akciónak ebben a szakaszában ellenezték mindenfajta utcai demonstrációt. Megítélésük szerint ugyanis a miskolciak tekintélyes része osztotta a helyi tanács cigányellenes érzelmeit. Ezért féltek a provokációktól. Helyzetelemzésük szerint még egy esetleges pogrom és etnikai zavargások kirobbanásának veszélyétől is tartani kellett.

Hosszas vita után a jelenlévők megegyeztek a követendő stratégiában. Ez a helyi tiltakozás megszervezését, a gettóterv alternatíváinak kidolgozását, valamint az országos közvélemény figyelmének felkeltését egyaránt magában foglalta. Ezután rövid kiáltványt írtak, amelyben tömören ismertették célkitűzéseiket, és bejelentették a Gettóellenes Bizottság megalakulását. A mozgalom névválasztásának szimbolikus jelentősége is volt. Eleinte történt ugyan néhány kísérlet arra, hogy valami semmitmondó, de hivatalosan hangzó elnevezést találjanak, de egyikkel sem voltak elégedettek. Egy idő után egyikük a többiekhez fordult, és így szólt: „A gettó ellen akarunk megmozdulást szervezni, ugye? Miért akarunk akkor valami udvarias, semmitmondó nevet találni, ahogyan ők szokták? Miért nem nevezzük magunkat végre annak, amire szervezkedünk? Hívjuk magunkat ezentúl Gettóellenes Bizottságnak!” A jég megtört. A dolgokat elkezdték a nevükön nevezni. Pár nappal később a kiáltványt számos országos napilap közölte. Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a helyi lapokban csak jelentős késéssel és meglehetősen fanyalgó hangon jött le a kiáltvány. A többször félbeszakított interjú a rádió egyik legnépszerűbb műsorában, a 168 órában hangzott el először, majd különböző műsorokban többször megismételték. A programban a tényfeltáró bizottság tagjai rendkívül szakszerű és rendkívül unalmas érveket hangoztattak, míg Horváth Aladár okos és szellemes volt. Eközben az egész ország hallhatta a kultúrház alkalmazottjának kiabálását, miszerint azonnal abba kell hagyni az interjút, mert „nem adtak engedélyt arra, hogy a rádió is jelen legyen”, s különben is „nekünk mindenről előre tudnunk kell”. A „Sajó-parti telep” miskolci „belügyből” országos ügyé vált. Magyarország, s legjobb tudomásunk szerint Kelet-Európa történetében is először fordult elő, hogy bajban lévő cigányok nem kérték a „jó király”, a „jóságos kormány” vagy a „felvilágosult pártbürokraták” segítségét, hanem a bajban sikerült megszervezniük saját magukat.

A tényfeltáró bizottság megkísérelte felkeresni a gettóterv által fenyegetett családok java részét. Igen fontos megemlítenünk, hogy egyetlen olyan családot sem találtak, aki hajlandó lett volna kiköltözni a Sajó partjára. Még olyan családok sem voltak hajlandók erre, akik a lehető legrosszabb lakáskörülmények között éltek. Véleményük szerint a helyi hatóságok diszkriminálni akarták őket, s a lakáskörülmények javítására való hivatkozás csak megtévesztés volt. Ugyanakkor a legtöbb-

jüknek határozott terve volt arra, hogyan javíthatna lakáshelyzetén. sokan felújítani vagy bővíteni akarták lakásukat vagy házukat. Mások, többgyermekes családok által elméletileg igénybe vehető hitelek és szociálpolitikai kedvezmények segítségével szerény családi házat akartak vásárolni. Néhány családnak elvileg igen jó esélye volt arra, hogy a közeljövőben tanácsi bérlakáshoz jusson, miután már sok éve a várakozók listáján volt, és kevesen laktak náluk rosszabb szociális körülmények között a városban. Ezek a tervek azonban a helyi hatóság diszkriminatív politikája miatt ilyen vagy olyan módon az ideig rendre kudarcot vallottak. A szegény és iskolázatlan cigány családok ugyanis - az iskolázatlan és szegény családok többségéhez hasonlóan - elveszték a jogi szabályok dzsungelében. Ráadásul a helyi hivatalnokok, akik gyakran nyíltan is hangoztatták, hogy a cigányok „alaptermészetüknél fogva” utálnak dolgozni (ekkor a munkanélküliség már erősen nőtt Miskolcon, s a munkanélküliek között városi arányuknál jóval több cigány volt), s visszaélnék a szociális juttatásokkal. Ilyen ideológiai alapállásból kiindulva, a tanácsi adminisztráció a cigányokkal szemben olyan stratégiát alkalmazott, ami még a legszántabb és legtörekvőbb cigány családok terveit is megghiúsította. Minden helyzetben meg tudták találni ezt a jogszabályt, amellyel meg lehetett akadályozni a kérdéses erőfeszítést, s közben még csak nem is lehetett felelőssé tenni őket. Viszont mindenkor szívesen hangoztatták, hogy „ezeken még a legnagyobb jóindulattal sem lehet segíteni”. Miközben a tényfeltáró bizottság tagjai kikérdezték a családokat lakáskörülményeik javításának lehetőségéről, jó pár olyan esetet is összegyűjtöttek, amelyek a fenti bánásmódot demonstrálták.

Amint már említettük, a gettó terve a miskolciak tekintélyes része számára meglehetősen szimpatikus volt. A várost akkoriban már fenyegette, illetve már el is érte a súlyos gazdasági válság első hulláma, az azt kísérő negatív társadalmi konzekvenciákkal együtt. A fiatalok számára egyre nehezebb, mondhatni, lehetetlen volt lakáshoz jutni. Az utcák egyre kevésbé biztonságossá, a zsebtolvajlás, a betörések mind gyakoribbá váltak. Ilyen helyzetben szinte törvényszerű, hogy az emberek bűnbakot keresnek, és az etnikai kisebbségek általában alkalmasak is ennek a szerepnek a betöltésére. Ez gyakran a helyi hatalmi elitnek sem volt ellenére. A hanyatló kelet-európai kommunizmus körülményei között a rendszer hivatalnokai, akik korábban állandóan nemzetek feletti, etnikumok feletti és vallásellenes nézeteket hangoztattak, azáltal remélték a helyzet túlélését, ha - mint Kelet-Európában máshol is - a „nemzettel való összeforrottságukat” bebizonyítják, ha demonstrálni tudják, hogy ők legalább annyira jó „népi-nemzeti gerincű” magyarok, mint a „nemzetet alkotó” többség.

Ilyen helyzetben a tényfeltáró bizottság tagjainak nem volt elegendő humanista értékekre hivatkozni, hanem be kellett bizonyítaniuk a gettóterv irracionalitását is. Egyik legfontosabb érvük az volt, hogy amúgy is súlyos szociális és viselkedési problémákkal küzdő emberek térbeni koncentrálása szükségszerűen felerősíti ezeket a problémákat. Nagyon fontos lépés volt az is, amikor sikerült bebizonyítanunk, hogy a „Sajó-parti telep” felépítésének költségei rendkívül magasak.

A költségek már kezdettől fogva magasak voltak, de - mint már említettük - a tiltakozás első hullámai után a helyi hatóságok szükségesnek látták az elfogadott terv részleges megváltoztatását, ami tovább növelte a költségeket. A tervezett változtatások között szerepelt a terület feltöltése két méterrel, a lakásoknak vécével és folyóvízzel való ellátása. Fürdőszobás lakások építése azonban még ezután sem szerepelt a tervekben. A lakásnagyság viszont 29 m²-ről 32 m²-re emelkedett. Elmondhatjuk, hogy ily módon sikerült az alacsony komfortfokozat és a magas költségek példás kombinációját megvalósítani. Első hallásra szinte hihetetlen volt, hogy 1 m²-nyi lakás építési költsége 30 000 Ft lett volna, közel azonos a Budapest legjobb részein épített luxuslakások akkori építési költségével.

A tényfeltáró bizottság tehát rámutatott a gettóterv irracionalitására, és úgy érvelt, hogy a városnak a cigány és a nem cigány lakossága egyaránt ugyanannak a neosztálinista politikának az áldozata, amely hatalmas erőforrásokat pazarolt el, és kívánt még akkor is elpazarolni. A helyi vezetők állításával ellentétben a nem cigány lakosság problémái nem a cigányok túlzott támogatásából erednek, hanem a cigányok és általában a szegények a legnagyobb vesztesei ennek a szomorú játszmának.

E szakaszban a tömegkommunikáció rendkívül fontos szerepet játszott. 1989 elején hihetetlenül gyors politikai változások zajlottak le Magyarországon, s ezek nem kerültek el a tömegtájékoztatást sem. Mi több, maga a tömegtájékoztatás volt az átalakulás egyik motorja. Egyszer majd talán részletes elemzéssel be lehet bizonyítani, hogy ezek a változások hogyan és milyen időbeni eltolódásokkal hatottak az egyes tömegtájékoztatási médiákra. A miskolci gettóügy jó illusztrálása lehet majd ennek a folyamatnak. Bizonyos újságok, amelyek akkor már szinte nyíltan támogatták a politikai ellenzékot, adták az első híradásokat a Gettóellenes Bizottság erőfeszítéseiről, persze csak abban az esetben, ha nem álltak szélsőséges populisták befolyása alatt. Általánosságban el lehet mondani, hogy az országos rádió sokkal pozitívabb hozzáállású volt, mint a televízió. Voltak bizonyos személyiségek és bizonyos programok, amelyek a már viszonylag korai szakaszban is készek voltak arra, hogy objektív információt nyújtsanak, míg mások szívesen támogatták a miskolci pártbürokraták érdekeit egészen az utolsó pillanatig. A helyi újságok, amelyek a rendszerváltásig a helyi pártapparátus kezében voltak, az utolsók

között nyújtottak objektív információt erről a helyi konfliktusról. Mindez újabb oldalról bizonyítja azt a tényt, hogy már jóval az ún. rendszerváltás előtt megindult a tömegkommunikációban egy spontán és gyökeres átrendeződési folyamat. Nem felelnek meg a valóságnak tehát azok az állítások, amelyek a tömegkommunikáció dolgozóinak összességét a pártállam kiszolgálóiként igyekeznek beállítani. A médiára irányított kormánypárti osztály nem siettet, hanem lassítja és zsákutcába tereli a tömegtájékoztatás feltétlenül kívánatos megújulását.

A tömegtájékoztatás egyre erősödő támadása hatására, s azért, mert a helyi hatalom ekkor már nagyon félt a botránytól, a miskolci pártelit úgy döntött, hogy pesti elvtársaik segítségét kéri. Miskolcon széles körben elterjedt szóbeszédnek szerint először azokhoz a KB-tagokhoz fordultak, akik miskolci származásúak, vagy korábban néhány „szép évet” töltöttek ott. A régi, megszokott mechanizmusok azonban már nem működtek. Egyik helyről a másikra küldözgették őket, s végül magukra maradtak.

1989 márciusának legelején a végrehajtó bizottság el akarta fogadtatni az építkezés pénzügyi tervét a tanácsulással. A Gettóellenes Bizottság tagjai, akik kétségbeesett és kiszolgáltatott cigányokból taktikus helyi politikusokká kezdtek válni, s akiket a helyi nem cigányok egy része is egyre növekvő mértékben támogatott, úgy döntöttek, hogy a tanácsulás előtt néhány nappal a kérdéssel kapcsolatos megbeszélésre invitálják a tanácsstagokat. Meghívták a tényfeltáró bizottság tagjait is Budapestről. A vita hosszú és cigányellenes megnyilvánulásokkal teli volt. A cigány aktivisták és támogatóik megpróbálták észérveket bevetni, de a legtöbb esetben minden eredmény nélkül. Mindez senkinek sem okozott különösebb meglepetést, hiszen a tanácsstagok kiválasztásának évtizedeken át működő kontraszelekciós mechanizmusát jól ismerték. Már mindenki meglehetősen fáradt volt, amikor „hírnök jött, s pihegve szólt”. Az MSZMP miskolci bizottsága drámai döntést hozott. Az a testület, amelyik az egész gettótervet kezdeményezte, most úgy döntött, hogy „azt tanácsolja a kommunista helyi tanácsstagoknak, hogy a terv ellen szavazzanak”. Mivel a helyi tanács legtöbb tagja természetesen MSZMP-tag is volt, az első menet eldőlt.

Az országban zajló demokratikus változások s az erőteljes polgárjogi tiltakozások közepette a helyi kommunisták nem támogathatták nyíltan az eredeti tervet, hanem taktikát kellett változtatniuk. A párthatározatot, amely helyenként szinte szó szerint átvette a polgárjogi tiltakozók érvelését, már másnap közölte a helyi újság. Annak érdekében azonban, hogy „ajánlásuk” világos megértése biztosítva legyen, a kommunista vezetők a tanácsulás előtt némi „fejtágításra” még összehívták a kommunista tanácsstagokat. Itt ugyan elkeseredett cigányellenes kirohanásokra is sor került, de a lényegen ez már nem változtatott.

Ez a beavatkozás alapvetően különbözött a korábbi években megszokottaktól. Az ugyanis korábban sem volt ritka, hogy befolyásos értelmiségiek hatására, akik gyakran közgazdászok vagy szociológusok voltak, néhány „felvilágosult” magas rangú kommunista hivatalnok megváltoztatott ilyen vagy olyan döntést. A „felvilágosult hatalom” és a „reformértelmiség” közötti efféle együttműködés eléggé jellemző volt az 1956 utáni Magyarországra, s talán ez is egy olyan fontos tényező, melynek hatására hazánk a „nagy szocialista tábor legvidámabb barakkjává” válhatott. A kisebbségi jogokat védő miskolci akció nyomán hozott döntés azonban jelentősen különbözött a fent említett „kamarilla-politizálástól”. Ez az akció ugyanis teljesen nyilvános volt, a leghátrányosabb helyzetben lévő emberek kezdeményezésére jött létre, s a hatalmi elit döntése sem „nagyvonalú engedmény”, hanem polgárjogi mozgalom előli visszavonulás volt. A Gettóellenes Bizottság aktivistái és a Raoul Wallenberg Egyesület által kiküldött tényfeltáró bizottság tagjai a gettóterv felfüggesztése előtt még csak nem is találkoztak a helyi párt- és tanácsi vezetőkkel.

Mindezen előzmények ellenére az 1989. március 2-i tanácsulás, amelyre pontosan egy hónappal a gettóterv elfogadása után került sor, rendkívül viharosnak bizonyult. Az országos és a helyi tömegkommunikáció rendkívül nagy erőket vontatott fel. A „kommunista tanácsstagoknak” megmondták ugyan, hogy hogyan kell szavazniuk, de a cigányokkal s mindenfajta mássággal szembeni előítéleteik és agresszivitásuk természetesen változatlanul megmaradt. Nevetséges s ugyanakkor félelmetes is volt, amikor azok a tanácsstagok, akik korábban egyhangúlag megszavazták a gettótervet, ezúttal a terv ellen szavaztak, mégpedig ismét egyhangúlag, miközben minden megnyilvánulásuk azt bizonyította, hogy továbbra is a korábbi diszkriminatív megoldásban hisznek. A helyi tanács úgy képzelte, hogy a felfüggesztéssel időt nyer addig, amíg a közvélemény figyelme új botrányok felé fordul, a helyi cigányok tanácsadóinak is csak akad valami más dolguk, a tanács pedig elvégeztet néhány jelentéktelen változtatást a terven. Sok tanácstag érvelésében jellemző módon igen fontos helyet foglalt el, hogy a többé-kevésbé változatlan gettótervet a Sajó partjánál „sokkal egészségesebb környezetben”, „sokkal szebben” meg lehetne valósítani, s a telep különben is sokkal jobban nézne ki, ha például muskátlik kerülnének az ablakokba. A polgárjogi mozgalom aktivistáit továbbra is azzal vádolták, hogy „a rossz hangzású gettó kifejezést használják” a tanács

azon „áldozatkész erőfeszítéseivel” kapcsolatban, hogy jobb lakáskörülményeket biztosítanak azoknak a cigányoknak, akik nem akarnak dolgozni. Amikor az ilyen megnyilvánulások már kezdtek túlságosan kellemetlenekké válni a kamerák és a mikrofonok jelenlétében, a helyi tanács elnöke előbb megpróbálta „helyretenni” az ilyen felszólalásokat, majd lezárta a vitát. Minden tanácstag gyorsan a felfüggesztés mellett szavazott, továbbá megszavazták két szakértői bizottság létrehozását azzal a feladattal, hogy alternatívákat dolgozzanak ki a miskolci cigányok lakáskörülményeinek javítására.

A helyi hatóságok utóvédharca hosszú és elkeseredett volt, de az első menet eredménye meghatározónak bizonyult. A tanácsi hivatalnokok nem adták túl sok szakértelem és invenció tanúbizonyságát, amikor a gettóterv továbbfejlesztett változatával előhozakodtak, s a cigány aktivisták és tanácsadók lassan teret nyertek a szakértői bizottságokban. Mindez persze nemcsak meggyőző érveiknek volt köszönhető, hanem legalább annyira a Magyarországon végbemenő demokratizálódási folyamatnak is. Hiszen eleinte a helyi tanács vezetője még azzal is megpróbálkozott, hogy saját határozatuk ellenére sem hívja meg a cigányokat és azok tanácsadóit a szakértői bizottságok első üléseire. Mindezt csak annak felismerése után tette, hogy nincs más választása. Végül a cigány aktivisták és tanácsadók javaslata, amely a helyi cigányok és a szegények lakáskörülményeinek párhuzamos javítását szorgalmazta, lényeges változás nélkül került elfogadásra. A szakértői bizottság állásfoglalása kiemelte, hogy nemcsak a gettóterv eredeti koncepciója volt teljesen elhibázott, hanem a 20. század végén súlyos hiba lenne bármilyen formában alacsony komfortfokozatú lakásokat építeni. Ezzel nemcsak a gettóterv valamilyen felélesztését tudták akkor megakadályozni, de egyben sikerült elkerülni rossz minőségű új lakások térbeni koncentrációjának létrejöttét is. Ezzel szemben többlepcsős lakáscserék rendszerének bevezetésére tettek javaslatot. Mivel Miskolcon túl sok lakótelepi lakás van, és mivel e lakótelepeken túlságosan magas a kisméretű lakások aránya, a szakértői bizottságok azt javasolták, hogy azokat a családokat, akik készek kiköltözni ezekből a zömében állami tulajdonban lévő és magas állami lakbértámogatást élvező lakásokból, s készek saját házat építeni, e törekvésükben anyagilag támogatni kell. Így komfortos lakások szabadulnának fel, és ezáltal az alacsony komfortfokozatú lakásokban élő családok, valamint azok, akik már régóta a várakozók listáján vannak, egy lépést tehetnének előre. Az így megüresedő lakásokat viszont azok kaphatnák, akik a legrosszabb körülmények között élnek. Ez a szakértői bizottságban elfogadott vélemény szerint nemcsak a leghumánusabb, de egyben a leggazdaságosabb módja lenne annak, hogy a cigányok és szegények lakáskörülményeit javítsák. A javaslat szerint mindezt nem felülről kellene végrehajtani, hanem az érintett családok és a helyi érdekvédelmi szervezetek bevonásával.

A tanács utóvédharcai azonban sikeresnek bizonyultak olyan értelemben, hogy a többségében rendkívül rossz színvonalú, leromlott házakban lévő első 42 lakás csak a következő év tavaszán került szétosztásra a legszegényebbek között. E sorok írásakor még teljesen bizonytalan, hogy az elosztás következő fázisa mikor lesz. Sok izgalmat okozott, hogy a helyi hatóságok nem adták fel azonnal a „buldózeres városrendezés” politikáját, melynek során egészen jó minőségű házakat is leromboltak, s ezáltal a bennük élő családokat igen gyakran rettenetes helyzetbe hozták.

A tiltakozás és önvédelem gépezete azonban már működött, s meg tudta akadályozni az egyre erőtlenebbé váló tanácsi ellenakciók java részét. A cigány aktivisták, zömében a korábbi Gettóellenes Bizottság tagjai, részt vettek az új és a megüresedett régi tanácsi bérlakások elosztásában. Ők választották ki a várakozók listájáról a legjobban rászoruló családokat. A SZETA - a Szegényeket Támogató Alap, melyet a demokratikus ellenzék néhány tagja hozott létre még az 1970-es évek végén - pénzügyi támogatással segített a 40 legszegényebb családnak azon minimális összeg lefizetésében, amely a lakásra várakozók listájára való felkerüléshez kell. A Gettóellenes Bizottság - gesztus gyanánt - kifogásolt nevének megváltoztatása mellett döntött. De - a rájuk oly jellemző humorérzéssel - a névváltoztatás bejelentésekor azt is hozzátették, „remélik, nem kényszerülnek arra, hogy eredeti nevüket ismét használják”. 1989-ben megalakult az első független cigányszervezet, a Phralipe (cigányul: testvériesség), amelynek egyre több tagja és egyre növekvő politikai befolyása van. Aktivistái közül kerül ki a magyar történelem első két cigány származású parlamenti képviselője. Egyiküket Horváth Aladárnak hívják. Meg kell azonban azt is említenünk, hogy a gettóügyben részt vállaló aktivisták zavartalan és önzetlen együttműködésének ideje sajnos elmúlt. Egyre gyakoribbak az egyéni rivalizálások. Reménykedünk azonban abban, hogy a csökkenő lelkesedés helyét előbb vagy utóbb átveszi a professzionalizmus.

A kelet-európai nemzetek „új tavasza” a számtalan kedvező jelenségen kívül igen sok fenyegető folyamatot is magában rejt. Úgy tűnik, hogy a hosszú ideig elfelejtettnek hitt szélsőséges konzervatív értékek és ideológiák, amelyeket a nyugati típusú pluralista demokráciákban csak kis, marginális csoportok tesznek magukévá, a kommunizmus jeges évtizedei alatt nem merültek feledésbe, csak „hibernálódtak”. Az egyre növekvő káosz és bizonytalanság, amellyel a kommunista birodalmak szétesése jár együtt, jó alapot biztosít ezen tendenciák további erősödéséhez. Úgy véljük, hogy a pluralista parlamenti demokrácián alapuló politikai berendezkedés önmagában nem elég garancia ezekkel szemben. Csak a helyi demokratikus

szervezetek hálózata és a kisebbségi csoportok jogainak védelmére kialakított garanciák rendszere tehetik lehetővé ezen régió országai számára, hogy valóban Európa részévé váljanak.

A lakásprivatizáció dilemmái

Ladányi, János

1992. január 18.

„Látják, kérem, nem is olyan fölösleges huncutság a demokrácia!” - mondaná egykori egyetemi szemináriumvezetőm a terézvárosi polgármester történetének hallatán. A történet pedig úgy szól, hogy a polgármester urat egy kisebbfajta tüntetés és az érintett lakókkal való beszélgetések hatására - az „önkormányzati tulajdonnal” kapcsolatos SZDSZ-misztika, az „önkormányzati lakásvagyonnal való vállalkozásra” vonatkozó ideologikus közgazdászszövegek és persze az „önkormányzatok hatalmas vagyont kaptak, gazdálkodjanak csak vele, és ne ácsingózzanak folyton költségvetési támogatásért” kezdetű, nagyon is hétköznapi kormányzati gyakorlat ellenére - hirtelen megvilágosodás érte. Rájött arra, amire a nagy teoretikusok még mindig nem, hogy ha a lakók egy része olyan nagyon meg szeretné vásárolni azt a bérlakást, amelyben lakik, akkor a „gondoskodó önkormányzatnak” talán mégsem kellene mindenáron megakadályoznia őket ebben.

Persze, ez a történet is sokkal régebben, a lakások jelentős részének államosításával és a negyvenes évek végére megszilárdult lakásgazdálkodási rendszerrel kezdődik. Mint ismeretes, a hatósági lakáselosztás és a központilag jelentősen dotált lakbérek nem a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportoknak kedveztek, hanem a magasabb státusúak javára eredményeztek rejtett jövedelemátcsoportosítást. Az ilyen módon évtizedeken át jelentős kedvezményeket élvező rétegek újabb előnyhöz jutottak az állami bérlakások privatizációjának megindulása után. Köztudott, hogy először a néhány lakásos épületekben lévő, többnyire „jobb környékeken” található, igen értékes lakásokat adta el az állam, és ismeretes az a trend is, hogy - némi leegyszerűsítéssel élve - minél magasabb státusú népesség által lakott egy környék, annál nagyobb esély volt mindmáig arra, hogy az ott található bérlakásokat lakóik megvásárolhassák. Köztudott az is, hogy az egykori állami bérlakásállomány legértékesebb részének kiürülése a lakások lakói számára igen kedvező feltételek mellett történt, és hogy a privatizált lakások piaci ára mintegy kétszerese az egyébként hasonló adottságú tanácsi önkormányzati lakásokénak.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a lakások megvásárlásából eddig kimaradt, de arra a korábbihoz legalábbis hasonlóan kedvező feltételek mellett képes lakók, akiket ráadásul még radikális lakbéremelési hírekkel is riogatnak, és akik már-már szinte egyáltalán nem számíthatnak az ingatlankezelő vállalatok ingyenes vagy kedvezményes szolgáltatásaira, nehezményezik azt, hogy meg akarják őket fosztani a lakásprivatizációval járó „nemzeti ajándék” rájuk eső - a korábbi kedvezményezetteknel egyébként jóval kisebb - részétől. Véleményem szerint a terézvárosihoz hasonló demonstrációk várhatók máshol is, és minél jobban közeledünk a következő választási kampányhoz, annál kevésbé számíthatunk arra, hogy lesz olyan politikai tényező, amelyik megengedhetné magának azt, hogy a lakáseladások felfüggesztésével, tilalmi listákkal avagy a vételárak drasztikus emelésével gátat szabjon a lakáseladások folytatódásának. Nem az a kérdés tehát, hogy a bérlakások privatizációjának folytatódnia kell-e vagy sem, hanem az, hogy hogyan lehetne ezt a folyamatot a korábbinál ésszerűbb mederbe terelni!

Teljesen egyetértek a polgármester úrral abban is, hogy az önkormányzati lakásvagyon, illetőleg e vagyon egy része megtartásának vagy eladásának kérdése nem válaszolható meg annak tisztázása nélkül, hogy milyen önkormányzati modellben érdemes gondolkodni: „Ha a vállalkozó-gondoskodó-atyáskodó önkormányzat modelljét választjuk - írja -, akkor mind nagyobb önkormányzati tulajdonra van szükség, ehhez pedig hozzátartozik a széles körű tilalmi lista is, hiszen az önkormányzat csak a tulajdonában maradó ingatlanvagyonnal tud vállalkozni... A vagyon hasznosításához önkormányzati vállalatokra, gazdasági társaságokra is szükség van, hiszen a tulajdonos önkormányzat közvetlenül képtelen részt venni a gazdasági életben.” - Miért gondoljuk azt, hogy az önkormányzatok vagy az azok tulajdonát képező gazdasági szervezetek igazi tulajdonosként fognak viselkedni? És miért is kellene az önkormányzatoknak piaci módon viselkedniük? Nem arra való az önkormányzatok, hogy olyan feladatokat végezzenek el, amelyek ellátására a területükön lakók érdekei miatt feltétlenül szükség van, de amelyek ellátására a piac nem nagyon mutat hajlandóságot? Miért kellene az önkormányzatoknak egy terület lakossága többségének lakásproblémái felett gyámkodniuk, ahelyett, hogy megkísérelnék azok szociális problémáit enyhíteni, akik a piaci viszonyoktól kevés jóra számíthatnak? Még sokkal jobban egyet tudnék érteni a polgármester úrral akkor, ha legalább kitért volna erre a problémára is, ha cikkében legalább jelzésszerűen megjelentek volna egy szociális lakáspolitikai körvonalai.

Még egy megjegyzés kívánczik ide. Véleményem szerint az önkormányzatok koncepciója, amely a „helyi közügyekben érvényesülő széles körű nyilvánosságon”, „a választópolgárok közvetlen ellenőrzésén és beleszólásán” alapul, a fentiekhez hasonló megszorításokkal racionális a falvak és a vidéki városok, sőt bizonyos kérdésekben még Budapest egészének vonatkozásában is, a fővárosi kerületek esetében azonban teljesen értelmetlen. E kerületek zöme ugyanis városszociológiai-városigazgatási szempontból teljesen használhatatlan területi egység. Racionálisan finanszírozható közigazgatási egységként általában túlságosan kicsinyek a kerületek, a helyi demokráciák érvényesülése szempontjából viszont túlságosan nagyok. Lakóik gyakran cserélődnek, a főváros lakóit különböző tevékenységeik gyakran különböző kerületekhez kötik. A budapestiek többségének még arról sincsen fogalma, hogy hol húzódnak saját kerületük határai. Ugyan mitől lennének egy terézvárosi polgárnak egy erzsébetvárositól eltérő „helyi közügyei” attól, hogy, mondjuk, nem a Király utca páros, hanem páratlan oldalán lakik?

A még el nem adott önkormányzati lakásvagyon zöme alacsony státusú lakótelepeken és a belső pesti bérházas slumban található. Mindkét területen komoly anyagi gondokkal küzdő, alacsony státusú népesség lakik, akiknek többsége jelenleg még kedvezményes áron sem képes lakásának megvásárlására. Ezért nem kell félni az önkormányzati lakásvagyon teljes kiárusításától. Félő azonban, hogy a lakáseladások felfüggesztésének, az egész folyamat körüli huzavonának olyan hatása lesz, illetve már van is, hogy felgyorsul a viszonylag magas státusú családok eláramlása ezekről a területekről. Ez a területek további leértékelődését eredményezné, ami az önkormányzati vagyon szempontjából is igen kedvezőtlen lenne. A lakáseladások késleltetése miatt az önkormányzatok jelenleg számottevő, azonnali bevételtől esnek el, amit nem mindig a legszakoszerűbben végiggondolt üzleti vállalkozásokkal igyekeznek ellensúlyozni. Városrészek jellege változik meg a szemünk előtt csak azért, mert a „városrehabilitálók” fantáziája leggyakrabban csak épületek lebontásáig és irodaházak vagy szállodák építéséig terjed. Sex shopok s peep show-k árasztanak el egy-egy jobb sorsra érdemes - és meglehetősen értékes - környéket, miközben az ebből származó bevételek a töredékét sem teszik ki a környék leértékelődése miatti veszteségnek. Ideje lenne végre átgondolni és a lehetőségekhez képest jogi eszközökkel is konzekvensen szabályozni, hogy mire terjedjen ki, meddig menjen el az „önkormányzati vállalkozások” köre, és milyen szerepe legyen ebben az önkormányzati lakásvagyonnal és egyéb ingatlanokkal történő vállalkozásnak.

A soklakásos épületek lakásainak a bérlők számára igen kedvező feltételek mellett történő értékesítését igen problematikus akciónak tartom, és a folyamat beindulásának idején határozottan elleneztem is. Úgy gondolom azonban, hogy mára ez a folyamat - függetlenül attól, hogy mit gondolunk róla - gyakorlatilag megállíthatatlanná vált. Legfeljebb a készpénzes rész valamelyes növelésére és - sokkal inkább - a kamatláb emelésére van szükség. Más kérdés, hogy az eddigi eladások gyakorlata számos ponton megkérdőjelezhető. A vevők gyakran nem rendelkeztek megfelelő információkkal a megvásárolt épületek állapotáról, a szükséges nagyobb felújítások várható idejéről és költségeiről. Teljesen átláthatatlan, hogy hogyan fogják ezeket az esetleg váratlanul jelentkező nagyobb kiadásokat a lakók finanszírozni, és hogy mi történik akkor, ha erre egyik-másik lakó nem lesz képes. Eddig még nem jöttek létre kellő számban azok a vállalkozások, amelyek a teljesen vagy (ráadásul!) részben magántulajdonú lakásokból álló épületekben folyamatosan szükséges fenntartási és felújítási munkálatok elvégzésére szerveződtek volna meg. Nem lehet tudni, mi történik akkor, ha, mondjuk, a régi, elhasználódott vezetékhálózat miatt beázik valakinek a lakása, de a felette lakó nem tudja kifizetni a felújítási munkálatok kiadásait, és a példákat még hosszan lehetne sorolni.

Ezek valóban nagyon súlyos problémák. Úgy gondolom azonban, hogy inkább a megfelelő információkról, jogi garanciákról, ingatlankezelő, felújító és karbantartó vállalatok létrejöttét elősegítő feltételekről, lakásbiztosítási rendszerekről, a privatizáció - bérlőknek történő eladás melletti - különböző formáiról s - végre! - önkormányzati szociális lakáspolitikáról lenne érdemes vitatkozni, mint a „vállalkozásból gondoskodó önkormányzatok” illúzióját kergetve (már megint vagy még mindig?) saját akarataik ellenére védeni a lakók érdekeit, miközben a város leromlásának folyamata - emiatt is! - tovább folytatódik.

A kettészakadt társadalmaktól idegen a demokrácia

Ladányi, János

1992. március 10.

A magyar társadalom tekintélyes része a hatvanas-hetvenes években lépett ki a szegénységből. Ez a kilépés több szempontból is nagyon *gyenge lábakon* állt. Az egyik ok, amire most nem akarok kitérni, hogy gazdaságpolitikailag ez nem volt megalapozott. Gyenge lábakon állt olyan értelemben is, hogy teljes foglalkoztatottságot biztosítottak, de ez azt jelentette, hogy nagyon alacsony bérért, erőltetett módszerekkel létrehozott ipari centrumokban, nagyon kevés képzett volt a munkaerő. Amikor a válság elkezdett begyűrűzni, ők voltak azok, akik először elveszítették az állásukat. Az építőiparban már a nyolcvanas évek közepére leépítettek több tízezer embert. Ez ugyan még nem jelentkezett munkanélküliségben, mert más ágazatok föl tudták őket szívni. Már akkor is mindenekelőtt a második gazdaság.

Gazdagodás gyenge lábakon

Az elszegényedési folyamat még nem zárult le, sőt attól félek, hogy még a tetőpontját sem érte el. Ami nemcsak azt jelenti, hogy a munkanélküliek száma erősen növekedni fog. A családok leszakadása, elszegényedése mostantól fog igazából kibontakozni. A hatvanas évek gazdagodása azért is állt gyenge lábakon, mert a családok keveset tudtak félretenni, s ennek most lesz meg a következménye: a tartalékokat felélték, vagy most kezdik teljesen felélni. Most jutunk el oda, hogy letelik a munkanélküli-segély másfél éve, és csak a pár ezer forint megélhetési segély marad. Ma még átláthatatlan az a probléma is, ami a téeszkek széthullásából fog keletkezni. Ez is éppen azokat a szegénységből éppen kilábalt családokat érinti a legjobban, akik nem tudtak elindulni a vállalkozóvá válás útján.

Nyomban egy sajátos regionális probléma is adódik abból, hogy az erőltetett iparosítás az ingázók nagyon magas aránya mellett jött létre. Azzal is együtt járt, hogy szisztematikusan tönkretettek bizonyos régiókat. A hetvenes évek elején, amikor kidolgozták az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót, amelynek lényege az volt, hogy rangsorolták a településeket, és bizonyos településeket visszafejlesztésre ítélték, a téeszkezőzpontosítással elvitték a téeszkeket a kislefálvákól, leromlott a tömegközlekedés. Fokozatosan leépült az orvosi hálózat, körzetesítették az iskolákat. Ezekről a településekről mindenki elment, aki csak tehette. A fiatalok, az értelmiség. Töbnyire csak a teljesen szegény, kitorésre képtelen családok maradtak. Az ingatlanárak leestek, elkezdtek mindenféle szegény bevándorlók megvásárolni a házakat. Sok faluban nagyon megnőtt a cigány lakosság aránya. Ez a folyamat tovább erősödik azáltal, hogy az ingázókat bocsátják el leghamarabb a növekvő utazási költségek miatt.

Különösen veszélyes, hogy a szociális hátrányok területi hátrányokkal kapcsolódnak össze. S mindeerre még ráarakódik egy etnikai jellegű feszültség is, ami aztán igazán nehezen kezelhetővé teszi az egész emblémát.

Nemcsak a kislefálvákrol van szó. A falvákól elvándorlók sokan a nagyipari központokba mentek. Közülük a legszerencsésebbek új lakótelepi lakásokhoz jutottak. Nekik most sajátos gondokkal kell szembenézniük. A lakótelepi lakások fenntartása már a hetvenes-nyolcvanas években sem volt olcsó, de akkor még nagyon erősen dotálták a távfűtést, a lakbért, a kommunális díjakat. A támogatások erősen lecsökkentek, megugrott a lakások fenntartási költsége. A szegény ember régen úgy spórolt, hogy a konyhában zajlott az élet, és a szobát szinte soha nem fűtötték. A radiátort viszont nem lehet kikapcsolni a lakótelepi lakásokban. Azoknak a stratégiáknak a nagy része, amelyekkel minimalizálni lehet a háztartás kiadásait, ma nem alkalmazható a lakótelepen. Cserélni sem tudnak, mert a lakótelepi otthonok leértékelődtek a lakáspiacon. Részben területi probléma ez is, mert mindez területileg koncentrálódik. Beköltöztek az ipari városokba, s mint tudjuk, a szocialista nagyiparnak e „fellegváraiban” a legerősebb most a munkanélküliség.

Összeomolhat az árnyékgazdaság

Nem tudjuk, hogy a tényleges munkanélküliség mennyivel nagyobb annál, mint amit az adatok mutatnak, jóllehet a hivatalos adatok is elég ijesztőek. Éppen most vagyunk a vége felé egy felmérésnek, amelyet Budapesten készítettünk. Az a tapasztalatunk, hogy a hivatalos fővárosi 3 százalékos munkanélküliséggel szemben bizonyos területeken az állástalanok száma jóval 10 százalék fölött van. Az eltérés oka az is, hogy az árnyékgazdaságban dolgozik egy részük. Ez sejteti, hogy az igazi gondok csak ezután jönnek, mert az árnyékgazdaságot, véleményem szerint, a részleges összeomlás veszélye fenyegeti. Nálunk eddig azért virágzott, mert be tudta tölteni azt az űrt, amelyet az államilag szervezett gazdaság meghagyott. Ahogy a piacgazdaság elkezd kiépülni, ezek az űrök egyre szűkülnek. Be fognak szűkülni tehát azok a lehetőségek, amelyekkel a leszakadók hátrányaikat csökkenteni tudják.

Nem az az igazi probléma, hogy munkahelyek szűnnek meg, hanem az, hogy új munkahelyek nem jönnek létre. Más országban hasonló helyzetben minden politikus azt próbálna bizonygatni, hogy milyen erőfeszítéseket tesz új munkahelyek teremtéséért. Nálunk ez nem is téma egyelőre. Ráadásul nem egyszerűen munkanélküliekről van szó, hanem tartósan munkanélküliekről, ami egészen más kategória. A közgazdászok közül igen sokan azt mondják, hogy majd ha jön a fellendülés, akkor ez a probléma is automatikusan meg fog oldódni. Én ezzel szemben komoly esélyt látok arra, hogy hosszú ideig tartó dekonjunkturális időszakra kell berendezkednünk annak tulajdoníthatóan, hogy a világgazdaságban is nagyon nagy bajok vannak. Féltő, hogy valami olyan elhúzódó válságra kell felkészülnünk, mint amilyen a két világháború között is volt.

Amennyiben mégis hamar jönne fellendülés, a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy önmagában az sem oldja meg a tartósan leszakadók gondját. Ezek a csoportok olyan kevésbé konvertálható szaktudással rendelkeznek, hogy a foglalkoztatásuk még egy erős fellendülés esetén sem oldódik meg automatikusan. Jelenleg nemhogy új munkahelyek nem jönnek létre, de még elképzelés sincs arról, hogy hogyan lehetne új munkahelyeket teremteni. Bár a felelősség elsősorban a mindenkori kormányt terheli, de ebben a vonatkozásban nincsen olyan nagy különbség a kormánypártok és az ellenzék gazdasági elképzelései között. Amennyiben hét-nyolcszázezer munkanélküli lesz, ez két-hárommillió embert fog közvetlenül érinteni.

Magyarországnak az a kicsiny előnye, amely a dél-amerikai országokkal, a harmadik világgal szemben megvolt, az az, hogy itt viszonylag kvalifikált a munkaerő, mert viszonylag jó volt az iskolarendszer. Ez most megszűnőben van. Ha ezt az előnyünket elveszítjük, kérdéses, hogy milyen módon tudunk bekapcsolódni a világgazdasági folyamatokba. Vannak már olyan fiatalok - 20-25 évesek -, akiknek soha hivatalos munkahelyük nem volt még. Honnan is lenne munkakultúrájuk?

A világnak ezen a táján, ahol az emberek hozzászoktak valamiféle, még ha gyenge lábakon is álló létbiztonsághoz, teljes foglalkoztatáshoz, s valamiféle egyenlőség eszméjéhez is, nem fogják elfogadni, hogy délkelet-ázsiai létbizonytalanság mellett kelljen élniük. Ez elképzelhetetlen.

Válságkezelés, munkahelyteremtés

Akkor mi lesz? Azt gondolom, hogy a leépítéseknek nincsen racionális alternatívája. De a mostani neoliberális gazdaságpolitikát kombinálni kellene valamilyen New Deales gazdaságpolitikával, ami egyrészt a leszakadó régiók segítségét célozná meg; infrastrukturális beruházásokkal, közmunkával, munkahelyteremtő programokkal. A szisztematikusan tönkretett települések ugyanis nem tudnak helyzetbe kerülni, ha most kezdjük el versenyeztetni őket a prosperáló dunántúli régiókkal. Az indító lökést először valahogy meg kellene kapniuk. Miből? Először is sokkal olcsóbb bizonyos munkahelyteremtő programokat létrehozni, adómentességet nyújtani, infrastrukturális beruházásokat támogatni, mint kezelni a nagyszámú reménytelenül leszakadó problémáját és egy esetleg ezzel járó társadalmi krízist.

A közgazdászok persze azt mondják, hogy nagyon el vagyunk adósodva, és erre nem fog nekünk senki sem pénz adni. A nemzetközi pénzügyi szervezetekre ez részben igaz is. De még ezek is többet foglalkoznak ezzel, mint itthon a kormány, vagy akár az ellenzék gazdaságpolitikusi. A világ különböző tájain egyre több jele van annak, hogy ilyen akciókra adogatnak pénzt, bár nem nagy összeget. Itthon is, legalább gondolat kíséretként, meg kellene fogalmazni valamilyen

válságkezelő programot, és meg kellene próbálni ehhez külföldi pénzt szerezni. Korántsem biztos, hogy sikerülni fog. De ha meg sem próbáljuk, akkor esélyünk sem lehet rá.

A magyar társadalom egyre inkább két részre szakad. Ennek hagyománya van a háború előttről. Ha ez megtörténik, akkor demokratikus módszerekkel vezetni nem lehet. Ezt jól érzi a kormány is, valószínűleg a taxisblokádtól. Jóllehet, minimális a szociális érzékenysége, de iszonyatosan fél a szegényektől. Kezd felkészülni: rendőrséggel, katonasággal, nemzeti gárdával, papokkal meg rossz iskolarendszerrel, konzervatív nacionalista ideológiákkal.

(Vita az újszegénységről. A hozzászólás egy interjú rövidített, szerkesztett változata. Lejegyezte N. A.)

A székesfehérvári gettóügy üzenetei

Ladányi, János

Szerkesztette Kurtán, Sándor, Sándor, Péter, és Vass, László

1998

1997-ben már megint gettóügy lehetett Magyarországon. Ez az ügy - amit sokan Magyarország második világháború utáni történelme legsúlyosabb etnikai konfliktusának tartanak, olyan konfliktusnak, amelynek során többször is igen közel kerültünk etnikai jellegű helyi összeütközésekhez - a maga extrémításában igen egyértelműen hívja fel a figyelmet azokra a szociális és etnikai feszültségekre, amelyek az országban mára kialakultak.

Talán van, aki még emlékszik rá, hogy az első gettóügy még a rendszerváltás előtt, 1988-89 telén, Miskolcon volt. Ennek a mostani konfliktusnak a megértése szempontjából is tanulságos lehet, ha röviden összefoglaljuk, hogy miben látjuk a két gettóügy kísértetiesen hasonló vonásait és jellegzetes eltéréseit.

1988-ban Grósz Károly helyi elvbarátai akarták Miskolc teljesen lepusztult belvárosát felújítani. A cigányok, akiket korábban éppen azért költöztetett a tanács az erősen leromlott belvárosba, mert már senki más nem akart oda költözni, akkor a lakásprivatizációs tervek szempontjából voltak feleslegesek. A felújított, nagyméretű polgári lakásokat ugyanis gyaníthatóan helyi káderek számára szándékoztak privatizálni. Ebbe a tervbe az itt lakó cigányok sehogy sem illettek bele. Ezért őket valahová máshová akarták költöztetni. Mindegy hová, csak a belvárosból el.

Mindegyik kijelölt területen tiltakoztak a szomszédok az ellen, hogy oda nagy számú, szegény cigány családot költöztessenek. Márpedig a tanácsi potentátók döntése értelmében költözni kellett, mert a „közrendet megzavaró”, „antiszociális elemeket”, azokat, akik „önkéntesen foglalnak el lakásokat” és „lakbérüket és közüzemi tartozásaikat sem fizetik ki” mindenképpen el kellett valahogy különíteni a város „egészséges szervezetétől”. Ebből a logikából következett azután, hogy mivel senki sem akart a kiköltöztetett és megbélyegzett cigányok közelében élni, a város olyan részébe akarták telepíteni őket, ahol teljesen el vannak különítve, ahol senki más nem lakik. Ilyen körülmények között született meg a miskolci cigány gettó nagy eszméje, ami a tervek szerint a város legszélén, másfél kilométerre a legközelebbi busz-megállótól, a Sajó partján épült volna fel, távol óvodától, üzletektől, erősen szennyezett, talajvizes területen. 94, teljesen komfort nélküli, a víz- és csatornahálózatba sem bekötött, 29 négyzetméteres lakást szándékoztak a többnyire sokgyermekes, cigány családoknak felépíteni. Méghozzá az alacsony komfortfokozat és a magas költségek igen sikeres kombinálása következtében 30 ezer forintos négyzetméteráron, ami abban az időben a főváros drágább részeiben épülő társasházi lakások költségének felelt meg. Ezt a tervet sikerült azután az érintett cigány családok tiltakozását vezető Horváth Aladárnak és az akkor szerveződő Gettóellenes Bizottságnak megakadályoznia. Az akció a magyarországi cigány kisebbség első nagyobb és sikeres megmozdulásának és a hazai polgárjogi mozgalom kezdetének tekinthető.

Az újabb gettóügy, számos hasonló vonása mellett, számos eltérést is mutatott az elsőhöz képest. A hasonlóság nemcsak abban állt, hogy Székesfehérváron is az időközben önkormányzattá avanzsált városi tanács akart cigányokat valamilyen, zömében nem cigányok által lakott környékről kitelepíteni, hogy a kiszemelt terület most is a város legszélén, lakatlan helyen volt. Hasonlóság volt az is, hogy a cigány családok lakásproblémáinak enyhítése elől addig mindig pénzhiánnyal való hivatkozással elzárkózó hatóság egyszerre rendkívül bőkezűnek kezdett mutatkozni. (Fehérváron az ügy kezdetén 52 millió forintot szándékoztak költeni arra, hogy a Takarodó úti gettóban 43 családot juttassanak 23 négyzetméteres, komfort nélküli lakáshoz, később pedig, amikor már csak az a 13 család élt a telepen, amelyik az önkormányzat szerint kivétel nélkül mind önkényes lakásfoglaló volt, már 24 millió forintot akartak költeni a lakókonténerek bérlésére és 30 millió forintot az ezen családoknak szánt komfort nélküli lakások építésére!) De mindezekon túlmenően, kísértetiesen hasonló volt az is, ahogy a helyi hatóságok mindkét esetben kizárólag a súlyosan hátrányos helyzetű családokat tették felelőssé a válsághelyzet kialakulásáért, ahogy a „Pestről jött kisebbségvédőket” hibáztatták azért, amiért „helyi ügyekbe” szóltak bele, ahogy megpróbálták velük szemben a mindenkori hatalom kiszolgáltatására felhasznált cigány szervezetet kijátszani, ahogy az eredeti gettóterv megghiúsulása után már a Gettóellenes Bizottságot tették felelőssé az érintett családok katasztrofális helyzetéért, ahogy a helyi hatóságok megkísérelték a tanulatlan és nekik teljesen kiszolgáltatott érintetteket egymással szembeállítani, és a sort még sokáig folytathatnánk.

Számunkra azonban sokkal érdekesebbek ezeknél azok az eltérések, amelyek a két ügyben mutatkoznak. Mindenekelőtt: a miskolci gettóügyet a felbomlófélben lévő, puha diktatúra balos ellenzéke kreálta, megzavarodott sztálinista bürokraták, akik hol azt akarták bebizonyítani, hogy „az emberek még nem elég érettek a demokráciára”, hol pedig azt, hogy ők, a „népi-nemzeti kötődésüket” hirtelen felfedező aparátcsikok „egyek a néppel”, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy egyetértenek az általuk is erősen manipulált „közvélemény” cigányellenes megnyilvánulásaival. Székesfehérváron viszont a demokratikusan megválasztott önkormányzat hozta össze a gettóügyet, nem is beszélve arról, hogy itt a szálak egy fideszes polgármester kezében futottak össze, aki a közgyűlés jobboldali részére támaszkodhatott (bár, legalábbis ami ezt a kérdést illeti, láthatóan egészen jól megértették egymást a Lakásügyi Bizottság munkaspárti elnökével is). Fontos különbség azután az is, hogy míg Miskolcon az érintett családok és a jogvédők egyaránt ellenezték azt, hogy a cigányokat kiköltöztessék a belvárosból, Székesfehérváron mindenki egyetértett abban, hogy a Rádió úti telepet meg kell szüntetni. Sőt a Gettóellenes Bizottság szerint ezt már régen meg kellett volna tenni. Érvelésük szerint eleve rossz és szakszerűtlen lépés volt, hogy egy konszolidált lakótelep közepén, hajdani katonai épületből, így-úgy szükséglakásokat alakítottak ki. Az ilyen lakásokban bizony szegények élnek. Közöttük általában sok a cigány. Az életmódbeli és kulturális különbségek a kezdetektől fogva magukban hordozták a feszültségek lehetőségét. Mégis az igazi gondok akkor kezdődtek, amikor az épületet átmeneti szállásként kezdte használni az önkormányzat. A lakók gyorsan változtak, ilyen helyzetben pedig megszűnik a közösség stabilitása, és mindinkább gengnorkák érvényesülnek. További hiba volt, hogy a környező lakosság tiltakozása nyomán az önkormányzat bejelentette, hogy felszámolja a Rádió utca 11-et. Rosszabbat nem is tehettek volna. Ha ugyanis egy épületről köztudott, hogy lebontják, akkor az emberek még annyira sem vigyáznak rá, mint addig. Olaj volt a tűzre a polgármesteri hivatalnak az a javaslata, hogy az érintett családok számára lakott területen kívül, teljesen szegregált körülmények között épít lakásokat. Persze, ha egyáltalán lakásoknak lehet nevezni a 22 négyzetméteres, alacsony komfortfokozatú hajlékokat. A tervezett telepet először nem a jogvédők, hanem a romák nevezték gettónak. Felháborította őket az ötlet. Tiltakozásuk jeleként a Rádió utca 11-ben mindennapossá vált a szándékos rombolás.

Ami Székesfehérváron történt, az persze egyáltalán nem egyedi eset. Ugyanez lejátszódik New Yorkban, Liverpoolban és szerte a világon, és sajnos nálunk is hasonló folyamatok kezdenek beindulni egyik-másik hetvenes-nyolcvanas években épült „új lakótelepen” is. A szakirodalom már ezerszer leírta, hogy az erős társadalmi egyenlőtlenségek káros folyamatokat indítanak el, és hogy a rossz döntések hogyan erősítik ezeket fel, de úgy látszik, a helyi hatalmak újra és újra elkövetik ugyanazokat a hibákat.

A Gettóellenes Bizottság megalakulásától kezdve azt szerette volna elérni, hogy a székesfehérvári vezetés végrehajtsa lakáskonceptiót fogadjon el, és a Rádió utcai cigányok problémáját ennek részeként kezelje. A roma családoknak régi szükséglakásokat kellett volna keresni a város különböző pontjain, s nem magas költségen gettót építeni számukra. A legalapvetőbb közgazdasági racionalitás is azt diktálja, hogy nagyon alacsony színvonalú lakásokhoz nem ilyen lakások építésével, hanem úgy gazdaságos jutni, hogy valamivel jobb lakásokat építenek, majd a lépcsőzetes lakáscserék következtében mindenki egy fokkal feljebb lép. Székesfehérváron azonban nem a megbélyegzésmentes és kirekesztésmentes megoldás elérése volt a cél. Úgy tűnik, hogy semmi sem volt drága annak érdekében, hogy megszabaduljanak a feleslegesnek nyilvánított romáktól. A konténeres ötletről pedig már szinte beszélni sem érdemes, az már a paródiája volt minden lakásgazdálkodási szabálynak. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy mindvégig a Gettóellenes Bizottság hadakozott azért, hogy a megnyugtató megoldás a lehető legkevesebb pénzbe kerüljön a városnak. Úgy gondolom, hogy a legelemibb kisebbségi és emberi jogi szempontokra való hivatkozás nélkül is pontosan érthető a fehérvári konténergettóügy teljes irracionálisága.

A két gettóügy leglényegesebb különbsége azonban az, hogy míg az első akkoriban volt, amikor az államszocialista rendszer összeomlásával járó válság első hullámai éppen elérték Miskolcot, és a válság társadalmi konzekvenciái éppen- hogy érezhetővé kezdtek válni, valamint hogy az az ügy éppen Miskolcon, a szocialista nagyipar „fellegvárában” történt, egy olyan városban, ahol nagy tömegeket fenyegetett a munkanélküliség és az elszegényedés, és ahol a cigány lakosság aránya is meglehetősen magas. Ezzel szemben ez a mostani gettóügy akkor robbant be, amikor a posztkommunista gazdasági válság már túljutott a mélyponton, amikor az országban már a gazdasági fellendülés bizonyos jelei is mutatkoznak, ráadásul éppen azon a Székesfehérváron, amely az ország talán legsikeresebb városa, ahol a fellendülés már korábban megkezdődött, és ahol a miskolcinál sokkal alacsonyabb a cigány lakosság aránya.

Mindez arra utal, hogy a posztkommunista átmenettel együtt járó tömeges lecsúszás problémája, ami a legdrasztikusabban a cigány népességet érinti, korántsem tekinthető átmeneti, a gazdasági fellendülés bekövetkeztével automatikusan megoldódó problémának. Ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy a gettóba telepítéssel fenyegetett emberek átmeneti

munkanélküliek és időlegesen szegények. Sokkal inkább arról, hogy a munkamegosztás kialakulófélben lévő, új rendszerében a legtanulatlanabb, nehezen átképezhető vagy átképezhetetlen rétegeknek jószerivel nincs helyük. Az a gazdaság, ami kialakulóban van, csak megbízható és képzett munkaerőre tart igényt, és aki nem ilyen, arra csak nagyon periférikusan vagy egyáltalán nem lesz szükség. Itt nem a hagyományos értelemben vett szegénység problémájával állunk tehát szemben, hiszen a városi vagy falusi szegényeknek általában volt valamilyen funkciójuk a munkamegosztás adott rendszerében, ha ez a funkció többnyire nagyon esetleges, alárendelt és rosszul fizetett volt is. A zömében romákból álló kelet-európai „underclass”-t, „társadalom alatti osztályt” ezzel szemben nem egyszerűen szegények, vagy etnikai diszkrimináció által is sújtott szegények alkotják, hanem olyan, az átalakulás fővonalából kiszorult, a harmadik világ szintjén élő „páriák”, akiknek az eddigi tendenciák folytatódása esetén nincs „normális” funkciójuk a társadalomban, és akik ezért teljesen „feleslegesnek”, mi több „károsnak” tűnhetnek a „normális” integrációra képesek szemében.

Ezért jelentett, véleményem szerint, határvonalat a székesfehérvári gettóügy, és ezért nem véletlen, hogy az utóbbi időben egyre több és egyre reménytelenebb hasonló ügy jelent meg. Mert az már igazán csak a polgármester vagy a képviselő-testület következetességének vagy szókimondásának a kérdése, hogy a feleslegesnek nyilvánított romák számára „korszerű” konténergettyőt akarnak létesíteni, mint Székesfehérváron, ki akarják tiltani őket a városból, mint Sátorajújhelyen, gyerekeik számára külön ballagást rendeznek, mint Tiszavasváriban, vagy felgyújtják, szétrombolják házaikat, mint Kétegyháza. A lényeg az, hogy valahogy meg akarnak tőlük szabadulni, és ennek érdekében már a legembertelenebb módszerektől is egyre kevésbé riadnak vissza.

A probléma azonban nemcsak emberiség, emberi jogi okok miatt nem kezelhető ily módon. Ugyan hová menjenek azok, akiktől mindenki meg akar szabadulni? Másik település nem fogadja be őket. Mint látjuk, Kanadába vagy Angliában se tudnak tömegesen kivándorolni. Legfeljebb az történik, hogy ezek az országok vízumkényszerszerűen vezetnek be azon államok polgáraival szemben, amelyek nem tudják vagy nem akarják ezt a problémát valahogy helyben kezelni. A gettóba zártság sem oldja meg, inkább csak felerősíti az amúgy is súlyos szociális és viselkedési problémákat. A hepatitis- vagy a tébécéjárványok sem állnak meg a gettó határánál, és ez a „megélhetési bűnözés” esetében is elég kevésbé valószínű. Határvonalhoz értünk: a nemcsak a munkamegosztásból, hanem egyre inkább a mindenfajta szociális, egészségügyi, oktatási rendszerből tartósan kihullók tömeges jelenlétének problémája mára már egyre nyilvánvalóbban sérti a polgárok alapvető érdekeit és biztonságát, és rövidesen az ország európai integrációjának legfőbb akadályává válik. Némi leegyszerűsítéssel élve, valami hasonló helyzethez jutottunk el, mint amikor annak idején a szabadversenyes kapitalizmus önmaga korlátozására kényszerült, mert működési anomáliái már a szisztéma fennmaradását kezdték veszélyeztetni.

Úgy gondolom tehát, hogy a fenntartható gazdasági növekedés elérése terén mutatkozó kezdeti eredmények stabilizálása mellett, a kormánynak haladéktalanul hozzá kellene látnia a leszakadó társadalmi csoportok visszaintegrálását lehetővé tevő programok kidolgozásához és pénzügyi feltételeinek megteremtéséhez. Ez a korábbinál sokkal átgondoltabb és határozottabb munkahelyteremtő programokon, szociális földprogramon túl valamiféle állampolgári jogon járó, minimális szociális ellátás garantálását is kellene hogy jelentse. Nem kérdéses, hogy az, hogy hol lehet meghúzni ennek a minimális állami felelősségvállalásnak a határait, erősen függ az állam mindenkori teherbíró képességétől, de talán az sem lehet kérdés, hogy olyan tételek, mint a járványügy vagy a legminimálisabb létfeltételek biztosítása, mindenképpen ebbe a körbe tartoznak. Talán az is belátható, hogy ha az ország elsődleges célja valóban az Európai Unióhoz való felzárkózás, akkor ez a cél nem érhető el úgy, ha jelentős társadalmi csoportok nemhogy nem képesek ezekkel a változásokkal lépést tartani, hanem életkörülményeik egyre távolodnak az európai átlagtól. Tarthatatlan az a gyakorlat is, hogy alapvető állampolgári és kisebbségi jogok biztosítása önkormányzati mérlegelés kérdése lehet. Nagyon egyértelmű és nagyon erős állami garanciák nélkül az erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező helyi csoportoknak mindig jó esélyük lesz arra, hogy a legelesettebbeket hátrányos helyzetbe hozzák, szélsőséges esetben különböző eszközökkel lakóhelyük elhagyására kényszerítsék őket.

1997. november 25-én - a napot azért kell megemlíteni, mert nyilván újabb fejezetet nyit a hazai polgárjogi mozgalmak történetében - éjszakába nyúló tárgyalások után a Rádió utca 11. lakóinak, továbbá a városi cigány önkormányzat és a Gettóellenes Bizottság képviselőinek végre sikerült megállapodnia Székesfehérvár vezetésével. Nem volt kilakoltatás, nem került sor karhatalom bevetésére, nem telepítettek sokgyermekes családokat 20 négyzetméteres, kifűthetetlen konténerekbe, a város végre megszabadult attól a járványveszélytől, amit a víz- és csatornahálózatból kikapcsolt, túlszűfolt telep jelentett. A Rádió utcai szükséglakásokban lakó 13 család ideiglenesen beköltözhetett egy üresen álló önkormányzati tulajdonú épületbe, és a város 30 millió forint erejéig kötelezettséget vállalt a családok lakásproblémájának 1997. december 20-ig történő megoldására.

A legnagyobb veszélyt, az etnikai jellegű összeütközést ebben a menetben tehát sikerült elkerülnünk. Ez elsősorban a székesfehérvári romák és a székesfehérvári polgárok túlnyomó többsége türelmének tulajdonítható, annak a józanságnak, ahogyan polgármesterük konténervásárlási akciójára, pazarló lakáspolitikai elképzeléseire, felelőtlen megnyilvánulásaira reagáltak. Döntő szerepe volt a parlamenti pártok politikusainak, kormánypártiaknak és ellenzékieknek egyaránt, akik - ha csak a legutolsó pillanatban is, és mint látni fogjuk, csak időlegesen - felül tudtak emelkedni pártpolitikai érdekeiken ebben a csak pártok közötti együttműködéssel kezelhető kérdésben.

Az azonban már a megállapodás megkötését követő napon nyilvánvalóvá vált, hogy a székesfehérvári gettóügy ezzel még nem zárult le. Az a mód, ahogyan az önkormányzat által kikényszerített döntés következtében, előre bejelentett időpontban, a kamerák ösztüzében, néhány lakos rasszista, provokatív megjegyzéseitől kísérve, sokgyerekes családok kényszerköltöztetése másnap reggel, kiüzetésszerűen zajlott, az hogy 13 család lakásproblémájának megoldása az önkormányzat határozata értelmében a városnak további 30 millió forintjába került, miután már közel 25 millió forintot elherdáltak konténerek vásárlására, az ahogyan rituális körülmények között, sietve a földdel tettek egyenlővé egy, a bontási költségnél nem sokkal több pénzért felújítható és mondjuk valamilyen lakótelepi közösségi funkcióra jól használható épületet, az ahogyan a polgármester továbbra is kitartóan önkényes beköltözőnek nevezett olyan családokat, amelyeknek túlnyomó többsége ideiglenes lakás kiutalásra szóló szabályos tanácsai vagy önkormányzati határozattal került a Rádió utcába, ahol már sok éve lakott, az ahogyan ezt a csúsztatást, tehát azt, amikor zömében olyan többgyermekes, szegény és munkanélküli családokat, akik nem tudták fizetni a lakbért és a közüzemi díjakat, önkényes lakásfoglalóként bélyegezett meg az újságírók egy része is, az ahogyan ezt a szegénység kriminalizálására alkalmas érvet azután igen sokan, még több parlamenti párt frakcióvezetője, sőt a miniszterelnök is átvette, nemcsak tájékoztatlanság, illetve rövid távú politikai érdekeket szolgáló hangulatkeltés volt, de etnikai konfliktusok kiéleződésének veszélyét is magában rejtette és rejti. Nemcsak Székesfehérváron, hanem az egész országban, ahol sajnos nagyon sokan vannak, akik a Rádió utcai lakosokhoz hasonlóan képtelenek lakbért, közüzemi díjakat fizetni.

A jogvédő szervezetek mindvégig arra törekedtek, hogy az önkormányzaténál jóval olcsóbb megoldással, a város különböző pontjain, szükséglakásokban találjanak elhelyezést a Rádió utcai családoknak. Végig nem értettek egyet azzal, ahogyan a polgármester felelőtlenül dobálózott az adófizetők pénzével. Horváth Aladár, a Gettóellenes Bizottság elnöke ezért nem is írta alá a megszületett megállapodást. Igaz, nem is lépett fel nyilvánosan ellene, hiszen úgy érezte, hogy ezzel késlelteti a huszonnegyedik órában megszületett megegyezést, és így újabb indulatokat szabadítana fel. Mindezek ellenére a Gettóellenes Bizottság mindvégig tiszteletben tartotta a megszületett döntést, és mindent megtett annak gyors és zökkenőmentes megvalósulásáért.

Decemberben ismét igen veszélyes fordulatot vett a székesfehérvári gettóügy. A város vezetése úgy értelmezte a megkötött megállapodást, hogy a Rádió utcai családok kötelesek beköltözni a számukra vásárolt lakásokba, függetlenül attól, hogy ez a lakás Székesfehérváron vagy valamelyik olyan faluban van, ahol még soha életükben nem jártak, ahol senkit sem ismernek, és ahol nagy valószínűséggel még alkalmi munkára sem számíthatnak. Kétségtelen, hogy ezt a döntést anyagi okok is indokolták: most derült ki, hogy a 13 család lakásproblémájának megoldására szánt 30 millió forintos összeg nem is olyan sok pénz, ha nem átgondolt lakáskonceptió keretében kívánják felhasználni. Ennyi pénzért hanyatló falusi településeken még házat is lehet venni, Fehérváron azonban csak igen kicsiny vagy alacsony komfortfokozatú lakást lehetséges vásárolni. A Rádió utcai családok többsége azonban ilyen lakással is beérte volna, sőt a helyi cigány önkormányzat több ilyen eladó lakást is talált számukra. A városvezetés azonban nyilvánvalóvá tette, hogy csak Székesfehérváron kívül hajlandó a családokat elhelyezni, és sorra vásárolta a házakat a Fejér megyei falvakban.

A helyzet igen feszültté vált. A felheccelt polgárok ezekben a falvakban őrtüzek mellett álltak őriséget, hogy megakadályozzák a Rádió utcai családok beköltözését. Egyik-másik polgármester kijelentette, hogy „nem tudja garantálni az odaköltöző cigányok testi épségét”. A helyzet veszélyességére mi sem volt jellemzőbb, minthogy Polgárdiban, ahová négy családot kívántak költöztetni és ahol a polgármester a lehangosabban fenyegetőzött, december 21-én éjszaka a diszkóban úgy megverték egy ott lakó embert, akinek semmi más köze nem volt a Rádió utcaiakhoz azon kívül, hogy történetesen ő is cigány volt, hogy koponyaalapú töréssel és más súlyos sérülésekkel kórházba került. December 23-án Pátkán kövel bezúrták a fenyegetések ellenére odaköltöztetett egyik család házának ablakát, majd a lakásba benzinespalackokat dobtak, amik szerencsére nem robbantak fel. Egy másik Rádió utcai családot egy két éves kislánnyal és egy karon ülő csecsemővel, Belsőbárándon a polgármesterük által vezetett falusiak egy csoportja, a decemberi hidegben órákon át várakoztatva megakadályozott abban, hogy bejussanak az önkormányzat által nekik vásárolt házba. Mindezek ellenére a Gettóellenes Bizottság végig kitartott azon követelése mellett, hogy a Rádió utcaiak zömének Székesfehérváron kell

maradnia. Mindenekelőtt azért, mert a családok ezt akarták. De azért is, mert arra az álláspontra helyezkedett, hogy a falvak nem egyszerűen a szabad költözést akadályozták, hanem azt, hogy Fehérvár ezekbe a falvakba telepítsen ki családokat. Ez pedig igen veszélyes folyamatokat indíthat el országszerte, mert bátorítást adhat ahhoz, hogy a gazdagabb települések, melyek az önkormányzati törvény fogyatékoságai miatt már ma is abban érdekeltek, hogy a területükön élő szegényeket kiszorítsák, mindent megtegyenek azért, hogy a szegény, fogyó népességű, elcigányosodó települések alacsony árú ingatlanjaiba költöztessék ki a számukra terhekké vált állampolgárokat. Könnyen belátható, hogy mindez nagymértékben felgyorsíthatja a gettósodó térségek kialakulását, ami - hiszen ezekről a településekről már a teljes foglalkoztatás időszakában is elsősorban azért költöztek el az emberek, mert nem volt munka - egy idő után törvényszerűen a szociális migráció irányának újbóli megfordulását, a nincstelen páriák nagyvárosba vándorlását eredményezheti. A Rádió utcaiak túlnyomó többsége ugyan nem volt önkényes lakásfoglaló, de könnyű belátni, hogy éppen az ilyen jellegű konfliktusok rossz feloldása az, ami az önkényes lakásfoglalók számának megugrásához vezethet. Ugyanakkor a Gettóellenes Bizottságnak az volt az álláspontja, hogy a hatóságoknak egyértelmű jelzéseket kellene tenniük, hogy a szabad költözést akadályozó, diszkriminatív megnyilvánulásokat a jövőben minden törvényes eszközzel szigorúan megtorolják, és ezt azokban az esetekben, ahol a gyűlöletkeltő kijelentésekkel összefüggésbe hozható súlyos atrocitások is történtek, haladéktalanul meg is kellene tenni. Különben igen veszélyes folyamatok indulhatnak el az országban!

A székesfehérvári gettóügy legfontosabb következménye véleményem szerint az, hogy megtört az a Kétegyháza, Sátoraljaújhely, Tiszavasvári állomásokkal jellemezhető folyamat, amelynek során észrevétlenül sodródott az ország egy olyan szituáció felé, amelyben a legkirívóbb diszkrimináció is természetesnek tűnik és megtorlatlanul marad. Megszakadt a szegénységgel és az etnikai konfliktusokkal kapcsolatos „közmegegyezéssel hallgatás”, és talán megszűnik ezeknek a problémáknak a folyamatos szőnyeg alá való söprése is.

Ebből a rendkívül kínos ügyből még nyertesként is ki tud kerülni az ország akkor, ha nyilvános vita bontakozik ki a széles néprétegek tartós leszakadásának meggátolását lehetővé tevő gazdaságpolitika alternatíváiról, a romák gazdasági integrációjával kapcsolatos halaszthatatlan teendőkről, a tartós leszakadás szociálpolitikai kezelésének módjairól, az állami és önkormányzati feladatok megosztásáról és más, hasonlóan fontos kérdésekről. A politikának választ kell adnia olyan kérdésekre, mint amilyenek a díjhátralékosok, az OTP-lakáshitelkamatok emelése miatti adósokat fenyegető ingatlanárverések, a szociális lakásra várók, a hajléktalanok, az önkényes lakásfoglalók problémái. Székesfehérvár azt a tanulságot is hordozza, hogy szociális kérdések etnicizálása, a rasszista kirekesztés - ugyanúgy, mint a paternalista „előnyös” megkülönböztetés - járhatatlan út, súlyos, a társadalom békéjét veszélyeztető válságokhoz vezető zsákutca.

Magyarországon ma olyan helyzetben van a cigányság, hogy sehol sem lehet kizárni az etnikai konfliktus veszélyét. A legfontosabb azonban véleményem szerint mégiscsak az, hogy néhány helyi és országos politikus kivételével mindenki, a Rádió utcai romák, a székesfehérvári polgárok zöme és a politikai elit túlnyomó többsége is felelősségteljesen cselekedett. Az esetet egyik parlamenti párt sem használta fel cigányellenes hangulatkeltésre. A végszükségben valamennyi mértékadó politikai erő a békés megoldásra igyekezett rávenni a székesfehérvári polgármestert.

Ebből a nehezen elért konszenzusból rekeszti ki magát az, aki a megállapodás vitatható elemeire hivatkozva cigányellenes, populistá megnyilvánulásokat tesz. Mert a miskolci és a székesfehérvári gettóügy leglényegesebb közös vonása véleményem szerint azért mégiscsak az, hogy ez az ország egy kicsit más lett attól, hogy a rendszerváltás kezdetén nem lehetett a miskolci romákat városszéli gettóba kényszeríteni. És ugyan sok minden következett ezután, ami jobb lett volna, ha nem történik meg, és ugyan rengeteg konfliktus áll még előttünk, de - és ezt talán nem csak javíthatatlan naivitásom miatt gondolom így - ez az ország ma talán mégsem egészen ugyanaz az ország, mint ami akkor lett volna, ha „Európához csatlakozásunk” kezdetét a székesfehérvári romák konténergettóba való telepítése kísérte volna.

Végül, adós vagyok még a történet legfontosabb szereplőinek felsorolásával. A miskolci gettóügy főszereplője minden kétséget kizáróan Horváth Aladár, akkor 25 éves helyi tanító volt, aki helyi polgárjogi aktivisták és az akkor éppen megszületőfélben levő kisebbségi és emberjogi egyesületek részvételével megszervezte az első Gettóellenes Bizottságot. Ő és az általa ismét megszervezett Gettóellenes Bizottság jelentős szerepet játszott abban, hogy a székesfehérvári gettóügy békésen és viszonylag kedvező módon oldódott meg. Fontos megemlíteni, hogy az egykori miskolci tanítót előbb az első szabadon választott országgyűlés egyik legfiatalabb képviselőjének választották, ma pedig a Roma Polgárjogi Alapítvány elnökeként tevékenykedik. A székesfehérvári gettóügy kulcsfigurája azonban Krasznai József, a helyi Cigány Kisebbségi Önkormányzat igen tehetséges és a konfliktus békés kezelésében múlhatatlan érdemeket szerzett elnöke volt. A történet igazi hősei azonban a Rádió utcaiak voltak, hiszen az ilyen jellegű harcokat csak akkor lehet a siker legcélszerűbb esélyével

is megvívni, ha az érintettek képesek megszervezni magukat. Az érintett családokat Kolompár György képviselte. Megható volt látni, hogy ezek az emberi méltóságukban súlyosan megsértett emberek a legnehezebb helyzetekben is milyen derekasan álltak helyt, és hogy minden vonatkozásban mennyit fejlődtek az események hatására. Jegyezzük végül le ide a Rádió utca 11-ben lakó utolsó 13 családfő nevét:

Oláh László, id. Varga József, ifj. Varga József, Terencsán András, Németh János, Németh Zoltán, Varga László, Varga Tamás, Kis Istvánné, Kolompár István, Kalányos Károly, Lakatos Zoltán, Varga Attila.

Pontos szabályok híján

A kisebbségi és szociális jogok és a települési önkormányzatok¹

Ladányi, János
Szerkesztette Halmai, Sándor

1998

A települési önkormányzatok és az antidiszkriminációs törvény viszonyával foglalkozó előadásomat rövid történeti áttekintéssel kell kezdenem.

Az önkormányzatiság elve akkor kezdett újra és egyre erőteljesebben felmerülni, amikor az államszocializmus intézménye már megingott, de még senki sem gondolt arra, hogy ez az építmény belátható időn belül össze is omolhat. Érthető, hogy a centralizált redistribúció rendszerének reformerei mindenekelőtt a túlközpontosított szisztéma lebontására, „decentralizációra” törekedtek. Mivel azonban mindezt akkor még a szovjet csapatok jelenlétével nyomatékosított államszocializmus keretei között képzelték el, és mivel javaslataikat valahogy úgy akarták elfogadtatni a politikusokkal, hogy azok „azt higgyék, hogy az egészet ők találták ki”, abban az időben nagy keletje volt a különböző „harmadikutas” elképzeléseknek. A munkaerő, meg a kultúra, ami a szocializmusban egy kicsit áru is meg nem is, a „tervezett piacgazdaság” és más hasonló dialektikus lelemények a dolgok előrehaladtával kiegészültek a „többpártrendszer nélküli politikai pluralizmus” nagy ideájával. Ekkortájt merül fel a feledésből az önkormányzatiság elve is, és ebben a korábban említetteken túl a magyar reformértelmiségnek a jugoszláv öngazgatási modellel kapcsolatos illúziói és az 1956-os munkástanácsok iránt érzett nosztalgiai egyaránt szerepet játszottak. Az önkormányzatiság - gondolták - úgy lehet az államszocializmus túlzott gazdasági és hatalmi koncentrációjának alternatívája, hogy közben azért mégsem eredményezi a „kapitalista termelési viszonyok restaurációját”, mi több az „elburokratizálódott” tanácsrendszerrel szemben az „igazi szocialista” regionális és helyi igazgatási formát jelentheti.

Amikor tehát újfajta gondolkodás kezdődött meg a helyi tanácsok funkcióiról, Magyarország még nagyon erősen fővároscentrikus ország volt, és a meghatározó döntések többsége központi döntés volt. Ebben a helyzetben nem lehet csodálkozni azon, hogy a reformelképzelések abból indultak ki, hogy minden, ami oldja ezt a túlzott koncentrációt, minden decentralizáció csak hasznos lehet. A reformelképzelések másrészt abból indultak ki, hogy valahogy úgy kellene növelni a helyi önkormányzatok önállóságát, hogy az azért összeegyeztethető legyen azzal a szisztémával, amelyről akkor még mindenki azt gondolta, hogy az - legalábbis belátható időn belül - nem fog lényegesen megváltozni. Véleményem szerint az önkormányzatiság intézménye egyike azoknak a megoldásoknak, amiket a később történelmi okok miatt zsákutcának bizonyult reformkommunista fejlődés hozott létre, amik olyan kompromisszumoknak az eredményei, amikre a jelenlegi feltételek mellett, eredeti formájukban már nincsen szükség.

A mindenki számára váratlanul gyorsan bekövetkezett rendszerváltás után eleinte még „gondoskodó önkormányzatokat!” volt a politikai jelszó, és az 1990-es önkormányzati választások előtt éppen a neokonzervatív gazdaságpolitikai választási programmal induló SZDSZ fogalmazta meg leghatározottabban ezt az elvet. A „gondoskodó önkormányzatok” jelszavát azonban hamarosan felváltotta a „vállalkozó önkormányzatok” koncepciója. Ezzel kapcsolatban sosem vált teljesen világossá, hogy az önkormányzatoknak voltaképpen miért és mire is kellene vállalkozniuk. Talán átmeneti okok miatt, mert a posztkommunista átmenet súlyos gazdasági válsága közepette az önkormányzatok is nehéz pénzügyi helyzetbe kerülnek? Vagy talán tartós feladata lenne az önkormányzatoknak, hogy a „tulajdonba kapott” vagyonnal gazdálkodjanak? Nonprofit szervezetek módjára kellene gazdálkodniuk, vagy inkább igazi, profitérdekelt vállalkozásként kellene működniük?

Egyfelől nyilvánvaló, hogy az önkormányzatoknak és általában minden, a kapitalista vállalkozás valamilyen alternatíváját jelentő szervezetnek csak ott és akkor van értelme, ahol és amikor a piac nem képes fontos társadalmi szükségleteket kielégíteni. Az önkormányzatok jelentősége éppen abban áll, hogy regionális és helyi szinten is létezik egy sor olyan szociális, kulturális, környezetvédelmi, várostervezési jellegű feladat, amelyet a piac - különösen annak a neokonzervatív

¹A tanulmány alapját képező előadás 1998. március 22-én hangzott el az Emberi Jogi Információs Dokumentációs Központ és a Friedrich Ebert Alapítvány által az antidiszkriminációs törvény szükségességéről rendezett konferencián.

közgazdászok által preferált, „minél kevésbé korlátozott” formája - nem képes hatékonyan ellátni. Másfelől az is érthető, hogy az olyan, a piaci szervezetektől minden elemében eltérő módon felépített, egy sor nem piaci funkcióval is bíró intézmények, mint amilyenek az önkormányzatok, soha nem fognak piaci módon viselkedni, és nem is várható el tőlük, hogy így viselkedjenek. Az önkormányzati képviselők, akik különböző politikai pártok delegáltjai, csak igen kivételes esetben rendelkeznek azzal a képzettséggel, azokkal a készségekkel, tapasztalatokkal és motivációkkal, amik egy piacorientált cég tulajdonosaitól vagy alkalmazottaitól elvárhatóak. Egy képviselőtestület döntései politikai kompromisszumok eredményei, és elvileg sem helyes, ha a közösség rájuk bízott vagyonával kapcsolatban nem a kockázatok minimalizálására törekednek - ami korántsem biztos, hogy a legsikeresebb vállalkozói magatartás. Az ingatlanspekulációs üzletekről dönteni kényszerülő, jóindulatú magyartanárnők mint önkormányzati képviselők, a közösség tulajdonával üzletelő, fröccsöntő kisiparosból hirtelen önkormányzati gazdasági bizottsági elnökké avanzsált önkormányzati tisztségviselők szükségszerűen csak dilettáns és igen gyakran korrupt döntéseket hozhatnak.

A következő probléma már közvetlenebbül kapcsolódik szűkebb témánkhoz. Arról van ugyanis szó, hogy nem állítható, hogy minden tekintetben az a hatékony és az a demokratikus megoldás, ha minden szociális juttatás és minden társadalmi réteg esetében az önkormányzatok döntenek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a helyi önkormányzatokban az erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező csoportoknak sokkal jobb esélyük van arra, hogy az érdekérvényesítésre nem, vagy alig képes csoportokat kiszorítsák a különböző juttatásokból, és így pontosan azokat hozzák hátrányos helyzetbe, akikről „gondoskodniuk” kellene. Ez az iskolaügyre ugyanúgy érvényes, mint a segélyezésre vagy az időskorúak ellátására. Tipikusan olyan ügy ez, ahol nagyon szigorú, nagyon erősen normatív állami garanciáknak kell érvényesülniük ahhoz, hogy a minimális ellátás mindenki számára biztosítható legyen. Az utóbbi években rengeteg olyan helyi konfliktus volt Magyarországon, amikor kisebbségeket lakás, iskola, szociális segélyezés vagy más téren hátrányos helyzetbe hoztak. Ez az önkormányzatok jelenlegi pénzügyi szabályozása mellett szinte törvényszerű. Ha az önkormányzatok szabadon dönthetnének arról, hogy mondjuk a helyi hátrányos helyzetű cigány lakosság szociális segélyezésére, vagy valamilyen, a magasabb státusúaknak fontos kommunális célra fordítsanak több pénzt, nem lehet kétséges, hogy kinek az érdekében fognak dönteni. Jelenleg az ország legtöbb önkormányzata arra törekszik, hogy valahogy megszabaduljon a területén lakó szegényektől, mert azok egyáltalán nem fizetnek helyi adót, vagy csak nagyon kevés helyi adót fizetnek, viszont „állandóan segélyezni kell őket”, és különben is „nagyon sok baj van velük”. Ennek - különösen ha nincsenek a szegényekre és hátrányos helyzetű etnikai kisebbségekre vonatkozó erős, normatív állami garanciák, és nem érvényesül ténylegesen a szegény településeket támogató állami redisztribúció - egyre inkább az a hatása, hogy növekednek a területi egyenlőtlenségek, és erősödnek a térbeni, társadalmi és etnikai jellegű hátrányok összekapcsolódásának esélyei.

Mindezt már az önkormányzati, majd a szociális törvények megalkotása körüli viták idején többé-kevésbé pontosan látni lehetett, és annak idején - meglehetősen kevés sikerrel - minden elképzelhető helyen kifejtettem, hogy milyen veszélyeket rejt az magában, ha önkormányzati mérlegelés kérdése az, hogy egyik vagy másik kisebbséget az önkormányzat „befogadjon”, vagy inkább azt tartsa célravezetőnek, hogy különféle eszközökkel megszabaduljon, mondjuk, a helyi cigányoktól. Nagyon veszélyes dolgok adódhatnak abból, hogy ha a települési önkormányzatok megnövekedett önállósága nem jár együtt nagyon szigorú és nagyon egyértelmű törvényekben szabályozott biztosítékokkal, amelyek állampolgári jogon védik a kisebbségek alapvető jogait. Ha az ilyen alapvető jogok érvényesítése is önkormányzati mérlegelés függvénye lesz, akkor ez nagyon súlyos kisebbségi konfliktusokat fog eredményezni, és a szegényekkel kapcsolatban is nagyon súlyos helyi konfliktusok várhatók.

A „gondoskodóból” rövid idő alatt „vállalkozóvá” előléptetett önkormányzatok azonban hamarosan újabb funkciót kényszerültek betölteni. Nyilvánvalóvá vált ugyanis az, hogy a növekvő szegénység, a növekvő munkanélküliség, a tömeges lecsúszás problémáit, illetve ezen problémák kezelését az állam nem nagyon akarja fölvállalni. Ehelyett állandóan lefele mutogat az önkormányzatokra, hogy oldják meg valahogy ők ezeket a bajokat, és az önkormányzatok - részben mert ők sem nagyon akarják felvállalni ezeket a problémákat, részben pedig azért, mert ténylegesen nincsenek meg az erőforrásaik ehhez - meg állandóan felfelé mutogatnak az állam felé, hogy ők nem képesek helyi szinten kezelni ezeket a kérdéseket. Mára az a helyzet alakult ki Magyarországon, hogy ha egy helyi önkormányzatban a képviselőtestület vagy a polgármester a helyben lakó emberek többségének az érdekeit akarja képviselni, szükségszerűen szembekerül az ott lakó szegényekkel és különösen az ott lakó szegény cigányokkal. Nagyon kevés helyen tudták ezt az ellentmondást szerencsés módon feloldani, hiszen ez a konfliktus bele van építve a jelenlegi önkormányzati törvénybe, és ez egészen addig így lesz, amíg különböző jogszabályok, esetleg, de nem feltétlenül az alkotmány, valamiféle szociális minimumot nem biztosít állampolgári jogon,

és nem mondja ki nagyon pontosan, hogy mi az a szociális minimum, amit minden önkormányzatnak kutya kötelessége a helyben lakók számára biztosítani.

Az ilyen jellegű konfliktusok nem 1998-ban, nem a székesfehérvári gettóüggyel kezdődtek, csak akkor váltak országosan is ismertté. Pontosan tíz évvel korábban, már a miskolci gettóügy is sok szempontból nagyon hasonló volt. A kilencvenes évek legelején már nagyon sok ilyen helyi konfliktus volt, amiknek csak egy része vált ismertté. A legnagyobb baj az, hogy ma már százával vannak olyan ügyek, amiket nem is ismerünk, mert egy kicsit ügyesebben éri el egyik vagy másik önkormányzat, hogy ilyen-olyan eszközzel elköltöztésre kényszerítse a romákat. Ez azért is nagyon veszélyes folyamat, mert a szociális migráció egyik, igen szélsőséges típusát indította el az országban. Mint ismeretes, 1990-ben, pontosan a rendszerváltás évében fordult először elő Magyarországon, hogy nem növekedett a magyarországi városi népessége, hanem csökkenni kezdett, és a községek népessége növekedett. A városokból való elvándorlás egy része persze szuburbanizáció, tehát a magas státusúak elvándorlása a városokból, de pontosan el lehet ettől különíteni azt, amikor hanyatló falvakba, mondjuk teljesen ellehetetlenülő helyzetű, régóta fogyó népességű aprófalvakba költöznek ki a városi szegények. Ez nagyon veszélyes folyamat, hiszen ezeknek a falvaknak a népessége azért fogyott, mert ott már akkor sem lehetett munkát találni, amikor az országban még teljes foglalkoztatás volt. Az emberek zsákutcába kerülnek ezekben a falvakban, ami csak növeli a problémákat. Nagyon valószínű, hogy egy idő után az életkörülményeik teljes ellehetetlenülésével megindul a visszaáramlási folyamat a városokba, ami ezt a problémát csak nagyon nehezen, még nehezebben kezelhetővé teszi.

A diszkriminációs konfliktusok tehát a sokkal általánosabban érvényesülő szociális problémák, illetve azok állami és önkormányzati kezelési módjának „szerves részeként” alakulnak ki. A jelenlegi szabályozás mellett egyenesen törvényszerű, és nem egyik vagy másik polgármester diszkriminációs beállítottságának a kérdése, hogy a települési önkormányzatok súlyosan hátrányos helyzetbe hozzák a kedvezőtlen szociális helyzetű, gyakran még etnikai előítéletek által is sújtott csoportokat. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az önkormányzatok e téren teljesen zárt pályán mozognának, és nem lennének képesek a feljuk érkező „diszkriminációs nyomást” felerősíteni vagy tompítani, és természetesen azt sem, hogy a leplezett vagy kevésbé leplezett diszkriminációs törekvések ellen nem kellene minden törvényes eszközzel fellépni. Azt azonban mindenképpen jelenti, hogy anélkül hogy pontosan tisztázott lenne az állam és a területi önkormányzatok közötti feladatmegosztás és az, hogy milyen erőforrásokat biztosít az állam a legsúlyosabb helyi szociális problémák kezelésére, a felelőségek oda-vissza háritgatása olyan mechanizmusokat hív életre, amelyek folytonossá és szükségszerűvé teszik a szegények és cigányok elleni diszkriminációt.

A fehérvári gettóügynek talán az volt a legnagyobb hozadéka, hogy egy sor addig szőnyeg alá söpört kérdés került felszínre, és többé vagy kevésbé értelmes beszélgetés és vita indulhat meg olyan kérdésekről, amelyek addig - mondjuk azért, mert a politikusok és a szakértők e kérdések megoldását az adott gazdasági körülmények között eleve kilátástalannak tartották, vagy mert azt gondolták, hogy az ilyen problémák a gazdasági helyzet javulásával automatikusan megoldódnak - a „közmegegyezékes hallgatás” tárgyát képezték. Csak egyetlen vonulatot emelnék most ki ebből a vitából, nevezetesen azt, ami azt a kérdést feszegette, hogy mennyire kellene a „roma kérdést” polgárjogi, illetve szociális kérdésként kezelni. Én azt gondolom, hogy az a megközelítés, amelyik a magyarországi romák problémáját elsősorban polgárjogi kérdésnek tartja, és ezt szembeállítja a probléma szociális kérdésként való kezelésével, nagyon veszélyes. Mint ismeretes, ilyenkor általában az amerikai fekete polgárjogi mozgalomra szokás hivatkozni. Az én véleményem ezzel szemben az, hogy nagyon óvatossá kell lenni ezekkel a párhuzamokkal, mert az amerikai feketéknek az ügye nagyon más jellegű kérdés, ugyanakkor azonban nagyon sok mindent lehet tanulni az amerikai fekete polgárjogi mozgalom példájából, abból, hogy milyen következményei vannak annak, ha ezt a kérdést döntően polgárjogi problémaként kezelik. Az is nagyon fontos továbbá, hogy azok a polgárjogi sérelmek, amelyek Magyarországon a romákkal szemben történtek, nem függetlenek attól, hogy a posztkommunista gazdasági válság legsúlyosabban a romákat érintette, nem függetlenek attól, hogy a romák körében a legmagasabb a munkanélküliek aránya, röviden nem függetlenek attól a teljes ellehetetlenüléstől, ami azt jelenti, hogy a romák legnagyobb része többé-kevésbé feleslegessé vált a gazdasági munkamegosztás kialakulófélben levő új rendszerében. Ez olyan helyzet, ami, véleményem szerint, törvényszerűvé teszi azokat a kisebbségi és emberi jogi konfliktusokat, amik mára kialakultak. Ha mindezt alapvetően polgárjogi kérdésként kezeljük, annak az a következménye lehet, hogy miközben kiéleződnek, sokkal élesebbé válnak a konfliktusok, a jelenleginél is könnyebben kijátszhatók lesznek egymással szemben a romák és a nem roma szegények. A polgárjogi megközelítés túlhajtásának olyan hatása is van - és ezt jól tudjuk az amerikai feketék példájából -, hogy mivel a pozitív diszkrimináció mindig az érintett kisebbség legjobb helyzetű tagjait részesíti előnyben, úgy alakulhat ki egy kisebbségi középosztály, hogy közben a kisebbség többségének a helyzete még romolhat is.

Mindezek miatt én azt gondolom tehát, hogy a polgárjogi megközelítést és a szociális megközelítést helytelen szembeállítani egymással, ennek a két megközelítésnek együttesen kell érvényesülnie. Az összes, általam ismert roma konfliktus története azt bizonyítja, hogy csak azért sikerült valahogy jól és békés módon kikerülni ezekből a konfliktusokból, mert a szociális és a polgárjogi megközelítést együtt alkalmazták. A fehérvári ügy is ilyen volt. A Roma Polgárjogi Alapítvány végig amellet érvelt, hogy ne tessék ebből az ügyből „cigánykérdést” csinálni. A fehérvári önkormányzatnak volt az az érdeke, hogy ebből a szociális kérdésből „cigánykérdést” kreáljon, a polgárjogi aktivisták pedig - paradox módon - végig amellet érveltek, hogy az egész problémát egy végre kidolgozandó fehérvári lakáskonceptió részeként kell kezelni, végig amellet érveltek, hogy a rendelkezésre álló pénzből sokkal jobb, sokkal több embert érintő és nem csak cigányokat segítő megoldások lehetségesek. Meggyőződésem, hogy ha a polgárjogi mozgalmak nem így érveltek volna, akkor semmi esély sem lett volna ebből a konfliktusból békésen és viszonylag kedvezően kikerülni. Végül, amikor a Fehérvár környéki falvak önkormányzatai szembekerültek a fehérvári önkormányzattal, amikor azokat a romákat, akiknek lakásokat vásárolt a környező falvakban a fehérvári önkormányzat és a felheccelt falusiak a polgármesterük vezetésével, élőlánccal akadályozták meg, hogy a Rádió utcaiak beköltözzenek a nekik vásárolt lakásokba - ilyenkor jön el az ideje egy ortodox polgárjogi harcosnak -, felvetődött egy olyan megoldás is, hogy karhatalommal kellene beköltöztetni a romákat a számukra vásárolt házakba. Akkor némi töprengés után Horváth Aladárral együtt arra a következtetésre jutottunk, hogy ez nemcsak azért nem jó ötlet, mert ezeknek a romáknak eszük ágában sincs azokba a falvakba költözni, és nemcsak azért, mert még az életükben nem jártak azokban a falvakban, és nyilván még alkalmi munkát sem találhatnak ott, hanem azért sem, mert így szembekerülnének még ezekkel a falvakkal is. Ennek eredménye pedig könnyen az lehetett volna, hogy nem sikerül békésen megoldani ezt a konfliktust, és nem sikerül elérnünk azt, amit el szerettünk volna érni. Azért érdemes éppen ezt az esetet megemlíteni, mert ez tipikus példája annak, hogy ha a polgárjogi szempontok nem a szociális szempontokkal összhangban érvényesülnek, akkor abból nagyon furcsa dolgok keletkezhetnek. Abban a pillanatban, hogy azt mondtuk, ami egyébként a konfliktus lényege is volt, hogy itt nem egyszerűen a szabad költözés jogát korlátozzák, hanem a fehérvári önkormányzat kísérli meg a saját szociális problémáit más, sokkal szegényebb településekre áthárítani, méghozzá úgy, hogy akarata ellenére költöztet el neki kiszolgáltatott állampolgárokat Székesfehérvárról, abban a pillanatban egészen más megvilágításba került a dolog, és békés és sokkal kedvezőbb megoldása lett ennek a konfliktusnak.

Az persze már más kérdés, hogy akkor mi nem utolsósorban taktikai okok miatt gondoltuk úgy, hogy nem fogunk élesen konfrontálódni ezen falvak önkormányzataival (hiszen elszabadulhat a pokol, ha az ember ezt teszi, mondjuk, a televízióban, egyenes adásban). Úgy gondoltuk, hogy megvárjuk, amíg a konfliktus lezárul, ráér azután beperelni a legélesebben diszkriminatív önkormányzatokat, illetve személyeket. És azóta kértünk minden jogászt, akik a cigányok jogi képviselésével foglalkoznak - akiből egyébként annyi már van Magyarországon, hogy Dunát lehetne velük rekeszteni -, hogy indítsák már végre meg ezeket a pereket. Hiszen olyan falu is volt, ahol nem egyszerűen megakadályozták a romákat, hogy beköltözzenek oda, hanem ahol a polgármester még azt is kijelentette, hogy „nem tud felelősséget vállalni az oda költöző cigányok testi épségéért”, és mit tesz isten, az egyik ebben a faluban lakó cigányt ezekben a napokban úgy megverték, hogy koponyaalapú törést szenvedett. De sajnos eddig senki sem perelt ebben az ügyben, amit én nagyon sajnálok, mert ennek talán lenne visszatartó ereje.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, nagyon fontosnak tartanám, hogy az antidiszkriminációs törvény végre megszülessen, nagyon fontosnak tartanám, hogy ez a törvény a települési önkormányzatoknak pontosan előírja, hogy melyek azok a minimális állampolgári jogok, amelyeket minden települési önkormányzatnak biztosítani kell az ott lakók számára, nagyon fontosnak tartanám, hogy ez a törvény az állami szerepvállalás mértékét és formáit is pontosan rögzítse, de ugyanakkor azt is gondolom, hogy a szociális és etnikai diszkrimináció problémái pusztán jogi úton nem kezelhetők.

A cigánysággal szembeni rendőri előítéletesség

Ladányi, János
Szerkesztette Valcsicsák, Imre

2000

Mielőtt az ún. „cigánykérdésről” - a cigánysággal szembeni előítéletes viselkedés következtében kialakuló társadalmi problémákról - beszélénk, talán nem szükségtelen azon a társadalmi közeg bemutatása, amelyben ezek a folyamatok érvényesülnek.

A rendszerváltás körüli években Magyarország békebeli történelmének legsúlyosabb válságán ment keresztül. Ha 1989-et, az utolsó rendszerváltás előtti évet vetjük össze a rendszerváltást követő évekkel, akkor azt látjuk, 1989-1992 között megszűnt a magyarországi munkahelyek egyharmada. Ugyanezen három év alatt az ipar teljesítménye 80%-ra esett vissza, a mezőgazdaság teljesítménye 1992-ben kevesebb mint kétharmada volt az 1989-es évinek. Ezek az adatok azt mutatják, hogy ez a válság súlyosabb és elhúzódóbb is volt, mint az 1929-33-as úgynevezett nagy gazdasági válság. Körülbelül 1993-94-ben érte el a magyar gazdaság a mélypontot, majd 1996 volt az első év, amikortól kezdve már érzékelhető gazdasági emelkedést könyvelhetünk el.

Ez a gazdasági növekedés azonban nem minden társadalmi csoport és nem minden régió számára volt érzékelhető. Először inkább csak az ország nyugati fele indult fejlődésnek, és a gazdasági fellendülést azok a társadalmi csoportok érezték meg, akiknek jól értékesíthető, magas szakképzettségük volt. Az átalakulás kedvező hatásaiból azonban kimaradt a társadalom egy jelentős része. Ismeretes, hogy körülbelül a magyar népesség 30%-a él ma is a létminimum alatt, s ezen bizony eddig nagyon keveset változtatott a gazdasági fellendülés. Tévedtek a közgazdászok, amikor azt gondolták, hogy a posztkommunista válság elmúltával automatikusan emelkedni fog minden társadalmi csoport jövedelme. De még abban is tévedtek, amikor azt gondolták, hogy a munkanélküliség nagyon jelentősen csökkenni fog, vagy megszűnik, ha beindul a gazdasági fejlődés.

Mint mondtam, 1996 óta érzékelhető gazdasági fejlődés megy végbe az országban, mégis tény, hogy 1989-92 között elveszett több mint 30%-nyi munkahely, ami azóta sem pótlódott. A munkahelyek száma 1992-höz viszonyítva nem emelkedett érezhetően, ami azt jelenti, hogy a munkanélküliség sokkal jelentősebb annál, mint ahogy azt a hivatalos statisztikák mutatják. A hivatalos adatok szerint ugyanis csak azok számítanak munkanélkülinek, akik rövid idő óta vannak kívül a munkaerőpiacon, és visszatörekednek oda, azaz állandó erőfeszítéseket tesznek, hogy munkát találjanak. (Még vannak a pontos szabályai, hogy mikor kell munkaerő-közvetítőbe jelentkezni, és milyen további követelményeknek kell eleget tenni.)

Van a népességnek egy jelentős része, amelyik úgy került ki a munkaerőpiacról, hogy már e folyamat kezdetekor sem számított munkanélkülinek. Másokat leszázalékoltak, ismét mások rokkantnyugdíjba kényszerültek, s nagyon sokan vannak, akik már nem is kísérelnek meg munkát szerezni, mert úgyis tudják, hogy erre semmilyen esélyük sincs. Az újonnan létesülő munkahelyek ugyanis elsősorban a magasán kvalifikált munkaerő számára létesülnek, vagy legalábbis olyan rendszeres életet élő munkaerő számára, amelynek nem okoz gondot az, hogy betanuljon valamilyen munkát valamely idetelepült üzemben, és rendszeresen munkába járva, pontosan végezze el azt. De ez a legszegényebb és legalacsonyabban iskolázott népesség esetében nincs így, és ezzel magyarázható az az ellentmondás, hogy az, hogy Magyarország nyugati felén már munkaerőhiányról is beszélhetünk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy mondjuk, a Székesfehérvár környéki falvakban élő cigányok emiatt könnyebben kapnának munkát.

Itt tehát minőségileg új, s nem a hagyományos értelemben vett „szegényproblémáról” van szó. Azt szoktuk hagyományos értelemben szegénynek tekinteni, akinek alacsonyabb a jövedelme, mint a társadalom többségének, akinek alacsonyabb az iskolázottsága, általában könnyebben válik munkanélkülivé, általában rosszabb a lakása, és így tovább. Ám ezek az ún. egyenlőtlenségi problémák mindig minden társadalomban léteznek valamilyen mértékben.

Amiről itt szó van, az inkább egy funkcionális értelemben vett új jelenség. Ebben az új világban, és így Magyarországon is, új rendje alakul ki a munkamegosztásnak, amit az jellemez, hogy tartósan sokkal alacsonyabb a munkahelyek száma, mint

amekkora a munkaképes népesség. Ez azt jelenti, hogy nem átmeneti munkanélküliségről és nem átmeneti szegénységről kell beszélni, hanem egy úgynevezett underclassról, társadalom alatti osztályról. Ez az osztály pedig - egyre inkább úgy tűnik - felesleges abban a világban, ami manapság van kialakulófélben.

Ismét összevetném ezt az ún. tradicionális szegények helyzetével. A tradicionális szegényeknek mindig megvolt a funkciójuk a munkamegosztás országos vagy helyi rendjében. Például agrárproletárnak nem volt nagyon jó lenni a századforduló Magyarországon, mert az nagyon esetleges munkákat jelentett, nagyon nehéz körülmények között, és nagyon rossz fizetést és minimális biztonságot. De mégis szükség volt rájuk, hiszen a magyarországi folyószabályozások, vasútépítések, útépítések elképzelhetetlenek lettek volna ilyen nagy számú, jól mozgósítható és olcsó munkaerő nélkül. Ugyanez igaz a két világháború közötti mezőgazdasági nagybirtokra is. Vagy, hogy a helyi munkamegosztásból mondjak egy példát: cigánytelepen lakó cigánynak lenni sem lehetett nagy öröm, mondjuk, a két világháború közötti Magyarországon. De voltak olyan mezőgazdasági idénymunkák, amelyekbe a cigányok nagyon jól betagozódtak; gondoljunk csak a vályogtéglából épült falusi házak túlnyomó többségére, amelyeket nagyon nehezen lehetett volna felépíteni azok nélkül a cigányok nélkül, akik a vályogtéglákat vetették.

Ezzel szemben a munkamegosztásnak abban a rendjében, ami ma Magyarországon kialakulóban van, ennek a nagyon alacsonyan kvalifikált népességnek semmilyen helye sincs. Azt lehetne mondani, hogy ha a cigánytelepek lakói valami folytán egyik napról a másikra nyomtalanul eltűnnének, semmi lényeges fennakadás nem történne a gazdaságban. És ezzel nem ezeket a cigányokat akarom minősíteni (hiszen említhetném itt a Dél-Chicagóban lakó munkanélküli feketéket is!). Ez arról az új gazdasági rendszerről árul el elég sokat, amelynek a körülményei között mi is élünk. Tehát ez a válság nem egyszerűen átmeneti, ami majd automatikusan megoldódik, hanem valami olyasmi, amivel - úgy néz ki - tartósan együtt kell élnünk.

Ezt bizonyítja az is, hogy a cigánysággal kapcsolatos konfliktusok semmivel sem kevésbé élesek az ország fejlett részein (gondolok itt elsősorban Nyugat- és Északnyugat-Magyarországra, ahol nagyon jelentős gazdasági fellendülés tapasztalható), mint az ország keleti, északkeleti régióiban, amelyeket a gazdasági fellendülés talán meg se nagyon érintett még. Ezzel magyarázható az, hogy mondjuk, Csehországban - amely minden életszínvonal-mutató szempontjából kimagaslik az egykori kommunista országok közül - a cigánysággal kapcsolatos konfliktusok semmivel sem kevésbé élesek, mint, mondjuk, Romániában vagy Bulgáriában.

Ilyen körülmények között, amikor tehát a gazdasági átalakulásnak nagyon sok tartós vesztese van, törvényszerűen lépnek fel olyan jelenségek, hogy a szegénységet, a munkanélküliséget - ezeket az alapvetően szociális problémákat - megpróbálják etnikai problémának beállítani. Ez az, amit a szegénység etnicizálásának szoktak nevezni, s Magyarországon is jól ismertek ezek a törekvések. Ez az a jelenség, amikor az ún. önhibájukból és az önhibájukon kívüli szegények között megpróbálnak etnikai határvonalat húzni. A szegénységgel, munkanélküliséggel, kirekesztettséggel egy sor olyan probléma jár szinte törvényszerűen együtt, mint bizonyos deviáns magatartásformák, a bűnözés nagyobb valószínűsége, s leginkább azoké a bűntényeké, amelyeket a társadalom olyan bűnöknek tart, amelyeket lehetséges és szükséges felderíteni. Tehát nem azt állítom, hogy a szegények gyakrabban bűnöznek, csupán azt, hogy másfajta bűnöket követnek el, mint a magas státusúak, s ezeket a bűncselekményeket nagyobb valószínűséggel szokták felderíteni és szankcionálni, mint a befolyásosabb társadalmi csoportok által elkövetetteket. Ugyanez igaz arra is, hogy a társadalom mit minősít devianciának. Ezért is van az, hogy az önhibájából és önhibáján kívüli szegény megkülönböztetésének nincs sok objektív alapja. Értéktartalmú ítélettel van ezekben az esetekben dolgunk, és persze a legegyszerűbb az ilyen, a valóságban összemosódó kategóriák között úgy különbséget tenni, ha etnikai választóvonalat vonunk. Ehhez csak találni kell egy olyan társadalmi csoportot, amely - a többség szerint - rasszjegyei által is megkülönböztethető, s akikre azt lehet mondani, hogy ők azok, akik tehetnek arról, hogy munkanélküliek, hogy hajléktalanok stb., nem pedig a társadalom a felelős azért, hogy ők ilyen helyzetbe jutottak.

Tulajdonképpen tehát ez nem más, mint az „érdemes” és „érdemtelen” szegények közötti évszázados megkülönböztetés, ami etnikai tartalmat kap. Ehhez kapcsolódik az, amit a szegénység kriminalizálásának szoktak nevezni, tehát amikor „bűnöző szegényekről” - ha pedig a szegény etnikai csoporthoz tartozik, „cigány bűnözésről” - beszélnek. Ráadásul a különböző országokban a kirekesztés indokai és érvrendszere nagyon hasonló. Arra, ahogyan és amilyen érvekkel az Egyesült Államokban a feketéket kirekesztik, nagyon emlékeztet az, ami Magyarországon a cigányokkal kapcsolatban történik. Pedig nyilvánvaló, hogy e két kisebbség helyzete csak szociális értelemben hasonlatos egymáshoz. A minden tudományos alapot nélkülöző, rasszista álláspont szerint a cigányoknak velük született, génjeikben tovább öröklött tulajdonságuk, hogy másképp viszonyulnak a tulajdonhoz, mint a magyar társadalom többsége. Beszélnek speciális cigány bűnelkövető

módszerekről, aminek külön szakértői is voltak a rendőrségnél. Én magam még soha, sehol megnyugtatóan nem láttam bizonyítani azt a feltételezést, hogy bizonyos cigány bűnelkövetési módszerek kifejezetten etnikai sajátosságokkal bírnának. Soha nem láttam olyan összehasonlító statisztikákat, kimutatásokat, amelyek azt bizonyítanák, hogy a cigányok bűnözési gyakorisága magasabb, ha azt a hasonlóan alacsony iskolázottságú, hasonló arányban munkanélküli, hasonló település- és lakásviszonyok között élő nem cigány népességgel, s nem a magyar társadalom egészének átlagával vetik össze.

Az természetesen igaz, hogy ha egy börtönbe bemegyek, akkor ott többnyire cigányokat látok, de ez azért van, mert minél alacsonyabb iskolázottságú, alacsonyabb státusú valaki, annál inkább nő a felderített és szankcionált bűnelkövetések gyakorisága.

A politika részéről időről időre megfogalmazódik valami olyasféle elvárás, hogy ezt az alapvetően szociális problémát rendőri módszerekkel kellene megoldani. Azaz most már valóban határozottan fel kellene lépnie a rendőrségnek a cigánysággal szemben, hogy közöttük rendet teremtsen, mert mégiscsak hallatlan, hogy hová fajult a helyzet. Ugyanezek az „igények” fogalmazódnak meg országos politikusok részéről is - nem mindig ugyanolyan intenzitással, de szinte folyamatosan és mindig más és más érvekkel. A helyi politika részéről is jelentkezik az igény, hiszen ha egy társadalmi csoport körében kétharmad körüli a munkanélküliség, nincs mit csodálkozni azon, hogy nagyon súlyos konfliktusok keletkeznek. Olyan kisebbség, amely az ún. harmadik világbeli országok népességének átlagos szintje alatt él, és olyan többség között, amely kisebb-nagyobb eséllyel a nyugat-európai szinthez próbálja közelíteni magát, szükségszerűen helyi feszültségek, konfliktusok adódnak, amelyek kezelésében az utóbbi időkben bizony elég gyakran a rendőrök sem álltak a helyzet magaslatán.

Közismertté vált a hajdúhadházi eset, amelyről az országos lapok is beszámoltak. Vagy ott volt az angyalföldi büntetőexpedíció, amikor a rendőrök egy udvarban végigverték tizenéves cigány gyerekeket, és így tovább. Azt gondolom, hogy egyáltalán nem lenne szükségszerű, hogy a rendőrség ilyen tisztázatlan vagy nagyon nehezen tisztázható ügyekbe belekeveredjen. Ezeknek az eseteknek a gyakorisága változó, 1991-92 táján ilyen konfliktusok nagyon gyakran fordultak elő, aztán megritkultak, s mostanában mintha megint gyakoribbak lennének. Ilyen helyzetek mindig akkor szoktak előállni, amikor „rendteremtő” politikai elvárások fogalmazódnak meg a rendőrséggel szemben, felvetődik a „férfias rendőr” iránti igény, amikor - vezető politikusokhoz közel álló tanácsadók - nosztalgiával emlegetik a „csendőrvirtust”. Ennél is veszélyesebbnek tartom azokat a konfliktusokat, amelyekben a rendőrök nem vettek közvetlenül részt, de egyéb félkatonai szervezetek igen. Ilyen szervezet már számos van Magyarországon is: a polgárőrségektől kezdve a különböző őrző-védő cégekig. Úgy látszik, Magyarországon divattá vált, hogy az olyan ügyekben, amikor a rendőrség - amelyet a különböző törvények mégiscsak kötnek - nem tud rendet tenni, akkor őrző-védők „foganatosítsák a népakaratot”. (Durva példája ennek, amikor 20-30, vascsövekkel és baseballütőkkel felfegyverkezett, őrzővédőnek öltözött szkinhed, akiket felbérelnek a különböző szórakoztatóhelyek tulajdonosai, végigver egy cigánytelepet vagy egy családot, vagy csak egyszerűen megmondják, hogy a diszkóba cigány nem teheti be a lábát, s ezt tartatják be a „kapuőrök”).

Ilyen és hasonló ügy nagyon sok volt az elmúlt évek során, s közülük nagyon keveset vizsgáltak ki. Ezt a jelenséget nagyon veszélyesnek tartom. Ugyanúgy, mint ahogy nagyon veszélyes dolog, hogy ha különböző gazdasági ügyekbe keverednek rendőrök vagy rendőrséghez közeli szervezetek. Szintén veszélyes, ha olyan félkatonai szervezetek akcióit, amelyekben rendőrök is részt vesznek mellékállásban - vagy nem vesznek részt, de valamilyen módon mégiscsak közük van a rendőrséghez -, a rendőrség elnézi, pedig nyilvánvalóan törvénytelenül, ún. „rendteremtő akciókban” vesznek részt.

Az elmondottakból is világos, hogy a helyzet rendkívül veszélyes, és a probléma elől a társadalom nem térhet ki. Tartósan számolni kell vele és felkészülni a kezelésére, a lehetséges megoldásokra. Magam tulajdonképpen nem is azt tartom igazán veszélyesnek, hogy bizonyos rendőrök előítéletesek - mert miért lennének kevésbé előítéletesek a rendőrök, mint a nem rendőr magyar állampolgárok? -, hanem azt, amikor a rendőr felöltvén uniformisát, azt gondolja, hogy a ráruházott hatalommal visszaélhet, és nem mindenkor a törvények szigorú betartásával kell cselekednie, illetve ha nem büntetik meg azt, aki nem így jár el.

A kisebbségpolitika hamis realizmusa

Csepeli, György

Ladányi, János

2001. március 29.

Újsághír NOL - 2001. március 14.: „Nem tisztem megmagyarázni a miniszterelnök mondatait” - közölte Borókai Gábor kormányzóvivő a NOL-lal. Orbán Viktor ugyanis szokásos szerda reggeli rádiónyilatkozatában közölte: nem kíván találgatásokba bocsátkozni, hogy mi motiválja a zámolyi romák kiutazását Franciaországba, s a Jane's orosz titkosszolgálatok szerepét vélelmező írását említő riporter kérdésére annyit mondott: „Értjük mi mindannyian, hogy miről van szó.”

Bibó István a torzult magyar lelki alkat tüneteit összefoglalóan „hamis realizmusnak” nevezi, melynek összetevői: a vágyelvű gondolkodás, a narcisszizmus és a felelősségvállalástól való vonakodás.

A vágyelvű gondolkodás lényege a valószínűségek felcserélése. Ami valószínű, az valószínűtlennek tűnik, s ami valószínűtlen, az valószínűnek. A valószínűséget átszínezi a vágy, ami miatt a pozitív eshetőségek mértéktelenül felértékelődnek, a negatívak pedig a lehetetlen birodalmába kerülnek.

A narcisszizmus a saját álláspont egyedülvalóságát ismeri el csupán, ebből szervesen következik az empátia hiánya, ami lehetetlenné teszi a másik, az ellenérdekű fél álláspontjának felmérését.

A hamis realista nem képes belátni, hogy mi a saját felelőssége abban, hogy bekövetkezett a katasztrófa. Magyarzatok után kapkod, a csődhelyzet bekövetkezését külső okokban keresi, és igyekszik ily módon a felelősséget áthárítani.

Külső ok lehet a végzet, a rosszakarató véletlen, a balsors, vagyis olyan tényezők, melyek felett a hamis realistának nincs hatalma. Külső ok az összeesküvő, a rontó erő, vagy valamely „Gonoszként” beállított külső hatalom.

Bibó szerint a hamis realizmus súlyos következményekhez vezet, mert a nem kívánatos események gyakran mégis bekövetkeznek. Ilyenkor a hamis realista válasza: pánik, rögtönzés, bénultság, ami csak növeli a kárt. Bibó pontos diagnózisát adja a magyar nacionalizmus társadalomlélektanának, mely a 19. század végén a kisebbségi kérdés valódi természetét fel nem ismerve, az első világháborúba és a trianoni békébe sodorta az országot. A két világháború közötti korszakban se a magyar társadalom, se a magyar elit nem szembesült korábbi sovinizmusának valóságos természetével, s a maga előidézte katasztrófából a második világháborúba „menekült”. Ezeknek az országmentő tiszáknak és horthymiklósoknak, illetve az őket vakon követő tömegeknek a mentalitását nevezte Bibó István „hamis realizmusnak”.

A hamis realizmusnak persze semmi köze nem volt a „magyar nemzeti alkathoz”. A hamis realizmusnak a nemzeti karakterhez való kapcsolása Bibó tévedése. Bocsánatos tévedés egy olyan korban, amikor sokan hitték még, hogy létezik olyasmi, hogy „nemzeti alkat”. A hamis realizmus éppoly pontosan diagnosztizálja a nagyszerb államról álmódó posztkommunista Milosevics-hívőket, mint a Horvátországot a szerb kisebbségtől megtisztítani szándékozó tudjmanizmust, vagy manapság a Nagy-Albánia után sóvárgó, s Koszovót a szerbektől megtisztítani kívánó koszovói „szabadságharcosokat”. Még ennél is tágabban értelmezhetjük Bibó elméletét: ez a hármas mechanizmus működik azokban a nacionalista kisebbségpolitikákban, melyek alávetett kisebbségek erőszakos asszimilációjával vagy „kiiktatásuk” lehetőségével áltatják magukat. Különösen olyan helyzetben, amikor az ország érdeke és a politikai elit deklarált célja nem a nemzetközi elszigetelődés, hanem az európai nemzetek azon köréhez való felzárkózás, ahol az ilyesmi megengedhetetlennek számít, s ahol az államilag eltűrt s olykor támogatott rasszizmust a csatlakozni kívánó országok esetében kizáró oknak tekintik. Milosevics, Tudjman és társaik mentségére legyen mondva, hogy ők legalább nem áltatták azzal népeiket, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás a céljuk.

Bibó István több mint fél évszázaddal ezelőtt leírt gondolatai a hamis realizmusról igencsak időszerűnek a közép- és délkelet-európai régió romapolitikájában. Csehországtól Szlovákiáig, Magyarországtól Romániáig és Bulgáriáig romlik a roma

kisebbség helyzete, a romákkal szembeni előítéletek mélyek, hevesek, s a társadalom széles rétegeiből váltanak ki nemtelen indulatokat. Politikai elitek - helyiek és országos szintűek - józan, kompromisszumos megoldások keresése helyett gyakran inkább saját céljaikra igyekeznek felhasználni vagy akár még fel is korbácsolni ezeket az indulatokat. A szemünk előtt bontakozik ki egy új katasztrófa, amely még megelőzhető lenne, ha a politikai elitek és az általuk (félrevezetett társadalmak nem a hamis realizmus optikáján keresztül fürkésznék a jövőt.

Csak a vágyelvűség, a politikai narcisszizmus s a felelősségelhárítás történelmi beidegződése okozhatja, ha a magyar politikusok, a korábban legyintéssel vagy cinikus mellébeszéléssel elintézettnek vélt számos nemzetközi tiltakozáshoz hasonlóan, figyelmen kívül hagyják Magyarország új szövetségese, az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának 2001 februárjában kiadott országjelentését is, mely tárgyilagos és pontos leírását adja annak, hogy Magyarország mit tett és mit nem tett az emberi jogi helyzet javításáért. E jelentés 9. oldalán olvashatók a következők:

„A roma közösség életfeltételei a teljes lakosság életfeltételeihez viszonyítva jelentősen rosszabbak. A roma kisebbség hátrányos megkülönböztetés és rasszista támadások áldozata. A kisebbség iskolázottsága a többséghez képest jóval alacsonyabb, jövedelme az átlagéhoz képest jóval kisebb, várható élettartama jóval rövidebb.” A jelentés ebben a szellemben tárgyalja tovább a magyarországi roma kisebbséget sújtó politikai, gazdasági, szociális és kulturális hátrányokat.

A hamis realizmus valódi tesztje, ha valaki képtelen előre látni, hogy miféle negatív következményekkel jár majd az egész magyar lakosság számára, ha a roma kisebbség helyzete nem javul gyorsan és számottevően. Állandósulnak a helyi konfliktusok a roma kisebbség és a nem roma többség között, radikalizálódnak mindkét oldalon az álláspontok, ami súlyosbítóan hat majd vissza a viselkedésre, s az elmérgesedett helyzetben a józan emberi hangok még kevésbé fognak hallatszani, mint ma. Mindez súlyos feszültségekkel teli légkört eredményez az országon belül, a NATO és az EU látószögéből tolerálhatatlan kisebbségellenességeként jelenik meg, ami hátráltatni fogja az ország nyugati integrációjának előrehaladását.

A zámolyi romák exodusával minőségileg új helyzet jött létre Magyarországon. Nincs az a nemzeti imázsközpont, mely ki tudná köszörülni a köztársaság presztízsén esett csorbát. Jeszenszky Géza a 19. század végi magyarországi kisebbségpolitika nagy-britanniai fogadtatásáról írott könyvében az „elvesztett presztízsről”, az 1848-49-es forradalom és szabadságharc nyomán a magyar népről Angliában kialakult pozitív kép elvesztéséről ír. Az elvesztett presztízsré való hivatkozás ma sajnos megint kezd időszerűvé válni, hiszen az 1956-tól folyamatosan kialakult pozitív „országimázs” veszélybe került. Ugyanúgy, mint akkor, a baj ma sem kívülről jön, hanem belül van. S aki ezt nem látja, annak mi sem egyszerűbb, mint külföldi összeesküvőket keresni és találni, akikre azután rá lehet hárítani a felelősséget.

Zámollyal új fejezet kezdődött a magyarországi „cigánykérdés” történetében. Mindeddig a hazai roma mozgalom sajátossága az volt, hogy a roma érdekeket hitelesen képviselő szervezetek sem foglaltak el radikális álláspontot, hanem a legsúlyosabb konfliktusok esetén is józanságot mutatva, tudatosan az etnikai feszültségek csillapítására és mindkét fél számára elfogadható kompromisszumra törekedtek.

Várható volt, hogy a cigány népesség helyzetének további romlásával, az etnikai feszültségek további fokozódásával a hazai cigány mozgalomban meg fog jelenni a korábbinál radikálisabb vonulat, amelyik már nem a konfliktusok feltétlenül kompromisszumos megoldásában lesz érdekelt. Ez mindenütt a világon így történt, hiszen ahol a józan megegyezés, sőt az emberi méltóság megőrzésének lehetőségei kimerülnek, ott törvényszerű, hogy a reményüket vesztett kiteszítottak radikalizálódnak.

Magyarországon talán még nincs késő ahhoz, hogy megtörjön az erőszakot szülő erőszak bűvös köre. A jelenlegi kormányzat azonban mintha másként viszonyulna ezekhez az ügyekhez: a korábbi kormányoknak mindig rossz volt a lelkiismeretük ezzel a kérdéssel kapcsolatban, mintha inkább resteltek volna a cigányság helyzete miatt. Ma viszont a kormányzati körök gyakran mintha büszkének lennének arra, hogy rendőri „megoldásokkal” válaszolnak a cigányság problémáira, kivéve ezzel a szélsőjobb politikai támogatását és elismerését.

Az okok persze nem kizárólag politikai természetűek. Ahogy egyre távolabb kerülünk az előző rendszer összeomlásától, egyre nyilvánvalóbb, hogy kik a piaccgazdaságba való átmenet nyertesei, kik azok, akik többé-kevésbé jó eséllyel reménykedhetnek abban, hogy még nyertesek lehetnek, kik a vesztesek, és az utóbbiak körén belül hol húzódnak annak a csoportnak a határai, amely „felesleges terhet” jelent a kialakulófélben lévő új rend számára. Nemcsak az Egyesült Álla-

mok külügyminisztériumának a jelentése állapítja meg, hanem évek óta tudható a hazai romakutatások eredményeiből is, hogy a hazai romák jelentős része iszonyatos szegénységben, a harmadik világ szegényeinek színvonalán él. Míg a magyar társadalom felső harmadának-felének a helyzete javulóban van, a cigányság stagnál vagy romlik, s ilyen körülmények között szinte szükségszerű, hogy időről időre súlyos, nehezen feloldható konfliktusok alakuljanak ki.

Ha valaki abban reménykedik (s úgy tűnik, ilyenek még felelős politikusaink körében is akadnak), hogy erre a problémára a magyarországi cigányság kivándorlása hoz majd megoldást, az téved. A cigányok tömeges kivándorlására józanul számítani nem lehet, és általában nem azok döntenek a kivándorlás mellett, akikkel a többségnek „baja van”. Hiszen a kivándorlók többnyire sehol sem a legelesettebbek, a leginkább kiszolgáltatottak köréből kerülnek ki, hanem éppen ellenkezőleg, a legképzettebbek, a legmozgékonyabbak szánják el magukat erre a lépésre. A „Ha nem tetszik itthon, menjenek el!” mentalitás azért is veszélyes, mert ezzel az itthon maradó többség s kisebbség helyzete még nehezebbé meg reménytelenebbé válik.

Félő, hogy a hivatalos „cigánypolitika” irányváltozása azt eredményezi, hogy a „cigány etnikum” egységesülése valahol a legnyomorultabban élők szintjén fog megteremtődni, mert sorra ellehetetlenülnek a korábban sikeres felemelkedési stratégiák, és a szegénységből korábban úgy-ahogy sikeresen kitörni képes cigányok lesüllyednek, illetve lenyomják őket a legszegényebbek és leginkább kiszolgáltatottak szintjére, mint ahogyan ez már oly sokszor megtörtént a cigányok és más kitaszított népek történetében.

Méltánytalan és ostoba politika, ha titkosszolgálati mesékkel egy közösséget idegen hatalmak ügynökének, az ország legfontosabb érdekei elárulójának igyekeznek beállítani, ha a „csóvás emberrel” egyre jobban azonosulva, helyi etnikai összetűzések kialakulásának politikai és társadalom-lélektani feltételeit teremtik meg. A zámolyi romák tragikus ügyének titkosszolgálati metamorfózisával egybeeső három hét alatt történt három „pogromszerű esemény” ugyanis erre figyelmeztet. Nádasladány, Gérce, Bag. Melyik helység lesz a következő?

A politikai realizmus felülkereskedéséhez nincs szükség arra, hogy a hatalom „szeresse” a cigányokat. Mindössze arra lenne szükség, hogy saját érdekeit és a „közjót” józanul mérlegelve belássa, hogy a romák helyzetének további ellehetetlenülése és a kivándorlási hullám jelenlegi módon való kezelése rövid távon helyi etnikai összecsapásokhoz és az ország politikai elszigetelődéséhez vezet, hosszabb távon pedig olyan kettészakadó társadalmat eredményez, melynek legalján egy rendőri eszközökkel kordában tartott, gúzsba kötött kaszt alakul ki.

A mindennapi élet nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy még a polgárok következő generációi is olyan országban nőnek majd föl, ahol csak félve lehet az utcára kimenni, és a vagyonnal, munkával rendelkező szerencsések adójuk számottevő részét a kirekesztettek segélyezésére, rendőri megfélekezésére, börtönben tartására költik majd.

Baloldali hátrányok és előnyök

Ladányi, János

2001. október 8.

Hogyan alakulnak a szegény és a roma népesség pártszimpátiái?

Több mint fél évvel a 2002-ben esedékes választások előtt az erőviszonyok még mindig meglehetősen kiegyenlítettek. A választásoknak csak egyetlen olyan részlete van, amit nagy valószínűséggel előre lehet jelezni: ez pedig az, hogy 2002-ben is azok fogják alkotni a „legnagyobb pártot”, akik már az első fordulóban sem mennek el szavazni. A Szonda Ipsos legújabb, 2001. szeptemberi adatai szerint azoknak az aránya, akik választási részvételüket illetően bizonytalanok, vagy biztosak abban, hogy nem mennének el szavazni, ha a hét végén lennének a választások (42%), alig alacsonyabb, mint azoknak az együttes aránya, akik a két legnagyobb pártra, az MSZP-re és a Fidesz-MPP-re szavaznának (48%). Mindez nehezen értékelhető másként, mint a jelenlegi parlamenti pártokból és a polgári demokrácia intézményeinek jelenlegi működéséből való erőteljes kiábrándulás jeleként.

A parlamenti pluralizmus leértékelődésének okait kutatva cikkünkben ennek az általános bizalomvesztésnek csak egyetlen összetevőjét fogjuk megvizsgálni, arra vagyunk kíváncsiak, hogy a választói részvétel és a pártpreferenciák hogyan alakulnak a magyarországi szegény és cigány népesség körében.

Adataink a Szonda Ipsos által 1999. május-2000. júniusi időszakban végzett ún. omnibusz survey-ek (N=19000) és a Ford Alapítvány támogatásával 1999-2000-ben „Szegénység és etnicitás Közép-Kelet-Európában” című kutatás keretében lebonyolított kérdőíves vizsgálat egyes változóinak összekapcsolásából származnak. Az adatok a 18 éves és annál idősebb népességre reprezentatívak. Itt most csak a leglényegesebb tendenciák bemutatására szorítkozunk.

Választói hajlandóság

1. Széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy „a cigányok úgysem mennek el szavazni”, ezért politikai tényezőként legfeljebb negatív értelemben érdemes velük számolni. Adataink ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a cigány népesség választói hajlandósága csak kismértékben alacsonyabb, mint a nem cigány népességé. A nem romák körében a választási részvételüket biztosnak mondók aránya 60% volt a vizsgált időszakban, de ugyanez az arány a romák körében is csaknem elérte az 54%-ot.

Az előzetes hipotézissel ellentétben a választásokon való részvételre irányuló hajlandóság a csak a kérdezőbiztos által romának tartott, „beilleszkedettebb” roma népesség körében alacsonyabb, mint az önmagukat a többségi társadalmat képviselő kérdezőbiztos előtt cigánynak minősítő népesség körében. (Utóbbiak a meglehetősen alacsony számú, viszonylag magas státusú és származásukat büszkén vállaló öntudatos roma értelmiségi mellett többnyire a szegényebb, anyanyelvük, lakóhelyük vagy életmódjuk külső jegyei miatt etnikai hovatartozásuk eltitkolására csekély eséllyel képes, „integrálatlan” cigányok.) A „biztos szavazók” aránya e népesség körében (57%) csekély mértékben marad el az átlagnépesség körében mért aránytól. A fenti tendenciát látszik megerősíteni az is, hogy az alacsonyabb státusú, iskolázatlanabb, szegregált lakóhelyi feltételek között élő (tehát a különböző cigány-, szegény-, leromlott munkás-, stb. telepeken, „elcigányosodó” falvakban és városrészekben lakó) roma népesség körében a választói hajlandóság az előzetesen feltételezettel szemben nem alacsonyabb, hanem valamivel még magasabb is, mint a magasabb státusú, nem szegregált lakóhelyen élő roma népesség körében (56, illetve 53%).

2. A lényegesen szegényebb, iskolázatlanabb stb. roma népesség adatait azonban nem az átlagnépesség adataival, hanem a hasonlóan szegény, iskolázatlan stb. népesség adataival indokolt összehasonlítani. Itt most csak a különböző módon definiált szegény népesség vonatkozásában elvégzett összehasonlításokat mutatjuk be. „Abszolút” vagy „mélyszegénységben” élő népességen itt azokat értjük, akik a legalapvetőbb javakból is hiányt szenvednek (pl.: éheznek,

és/vagy nincs télikabátjuk, második pár cipőjük, lakásuk romos, életveszélyes vagy egészséget súlyosan veszélyeztető állapotban van stb.). A 18 éven felüli népesség több mint 4%-a, a 18 éven felüli cigány népesség valamivel több mint a fele került ebbe a kategóriába. „Relatív szegényen” itt az egy főre jutó jövedelem alapján számított alsó jövedelmi tizedbe tartozókat (illetve az ezek közül a kérdésre választ adókat) tekintettük. Figyelemre méltó, hogy míg a kérdezőbiztosok a 18 éves, vagy annál idősebb népesség mintegy 6%-át minősítették romának, az ilyen módon értelmezett roma népesség az alsó jövedelmi decilishez tartozók valamivel több mint felét teszi ki. Adataink azt mutatják, hogy a mélyszegénységben élők valamivel alacsonyabb választói hajlandóságot mutatnak, mint a legalsó jövedelmi decilisbe tartozók. Az adatok azonban azt is mutatják, hogy a kétféleképpen értelmezett szegény népesség esetében egyaránt az a tendencia rajzolódik ki, hogy a romák választási hajlandósága azonos vagy csekély mértékben magasabb, mint a hasonlóan szegény nem roma népességé.

Pártpreferenciák

1. Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a szegény népesség körében az MSZP egyedül és az SZDSZ-szel együtt is igen jelentős hátrányban van a Fidesz- MPP-vel, illetve a „polgári koalíciónak” MIÉP-nélkül, vagy azzal együtt vett formációjával szemben. Ez mind az „abszolút”, mind a „relatív” módon értelmezett szegény népességre (annak legalsó és alsó két tizedére is) egyaránt igaz. Terjedelmi okok és az alacsony esetszámok miatt itt nem közöljük a kisebb jobboldali pártok adatait, de a bal- és jobboldali „blokk” adatainak összevetéséből az alapvető tendencia jól kirajzolódik. Az adatfelvételünk óta a jobboldalon végbement nagymértékű koncentráció következtében gyakorlatilag lezajlott a blokkosodás, valószínűleg anélkül, hogy megváltoztak volna a különböző népességcsoportok körében adataink alapján kimutatható tendenciák.
2. A baloldali hátrány a kérdezőbiztosok által romának minősített népesség esetében is teljesen egyértelmű (ami beilleszkedik abba az általános tendenciába, hogy a baloldal a szegény népesség körében hátrányban van), de valamivel kevésbé jelentős, mint a nem roma népesség körében. Említést érdemel viszont, hogy az önmagát romának valló népesség az egyetlen általunk itt elemzett, alacsony státusú, szegény népességcsoport, amelynek körében valamelyes MSZP-főlény mutatkozik.

Deficit és érdek

Mindent összevetve: a baloldal egyértelmű és elég jelentős hátránya rajzolódik ki az általában hagyományos baloldali szavazóbázist jelentő szegények és hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek körében, miközben némi baloldali főlény mutatkozik a más országokban rendszerint a jobboldalra szavazó, többségi társadalomhoz tartozó, magasabb jövedelmű népességnél. Az eltérések a helyenként túlságosan alacsony esetszámok miatt olykor a reprezentativitás határát súrolják, a tendenciák azonban annyira megegyező irányba mutatnak, hogy az alapvető trendek tekintetében meglehetősen nagy biztonsággal fogalmazhatunk.

A szavazóbázisokat összevetve tehát úgy tűnik, mintha a jobboldal „baloldali”, a baloldal pedig „jobbaldali” érdekeket képviselne. Valójában inkább arról van szó, hogy jelentős „baloldali deficit” halmozódott fel az idők során, amit a jobboldal és a szélsőjobboldal, gyakran populizmusba hajló ígéretekkel, jól ki tud használni a választási küzdelmek során.

1. táblázat - „Ha most vasárnap lennének a választások, szavazna-e?” (A kérdésre adott válaszok megoszlása egyes népességcsoportokban, %)

	Össznépesség	Nem roma	Roma*	Roma**	Roma		„Abszolút szegény”		„Relatív szegény”	
					szegregált	nem szegregált	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma*
						lakóhelyű				
Biztos nem	20,8	20,5	25,9	28,7	25,7	21,3	27,4	25,6	21,3	23,7

	Össznépesség	Nem roma	Roma*	Roma**	Roma		„Abszolút szegény”		„Relatív szegény”	
					szegregált	nem szegregált	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma*
Valószínűleg nem	6,4	6,5	4,8	3,4	3,1	8,7	8,6	5,5	7,6	4,6
Valószínűleg igen	13	12,8	15,7	10,5	15,2	17,3	14,3	18,7	14,3	13,2
Igen	59,8	60,2	53,6	57,4	56	52,7	49,7	50,2	56,8	58,5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	16 633	15 603	1 012	237	521	650	650	508	817	431

* a kérdezőbiztos megítélése szerint ** a megkérdezett minősítése alapján

2. táblázat - „Melyikpártra szavazna, ha most vasárnap lennének a választások?” (A pártot megnevező, biztos szavazók körében, 96)

	Össznépesség	Nem roma	Roma*	Roma**	Roma		„Abszolút szegény”		„Relatív szegény”			
					szegregált	nem szegregált	Nem roma	Roma*	legalsó tized		alsó két tized	
					lakóhelyű				Nem roma	Roma*	Nem roma	Roma*
MSZP	43,5	43,9	37,1	48,3	35,3	41,2	35,7	37,3	30,7	35,8	34	39
Fidesz-MPP	34,2	33,8	40	31,9	41,9	32,8	32,1	36,4	37,6	39,3	39,9	38,7
„Baloldali blokk”	48,3	48,8	41,3	49,2	39,5	44,3	40,5	40,1	35,7	37,8	37,3	40,8
„Jobboldali blokk”	47,5	47,1	53,2	46,5	55,4	48,8	52,4	54,3	58,8	56,2	57,2	53,7
N =	7911	7456	455	116	258	131	166	217	362	201	1045	287

* a kérdezőbiztos megítélése szerint

A romák választási tényezővé válásáról

Ladányi, János

2002

2001. december 3-án Pokorni Zoltán, a Fidesz-MPP elnöke azt a közvélemény számára meglepő bejelentést tette, hogy pártja választási szövetségre készül lépni a Farkas Flórián által vezetett Lungo Drommal, és hogy a tervezett paktum keretében tíz cigány származású közös listás jelöltet kívánnak indítani a 2002-es országgyűlési választásokon. A bejelentést két héttel később hivatalos megállapodás követte. Addigra már az is kiderült, hogy a sokat hangoztatott tíz közös cigány jelölt közül Farkas Flóriánnak, az OCÖ-Lungo Drom elnökének, Lukács Mihálynak, a Lungo Drom választmányi elnökének és a fideszes Varga Józsefnek van jó esélye arra, hogy a paktum jóvoltából bekerüljön a törvényhozásba.

Január végére aztán az MSZP is kialakította választási stratégiáját. Ők nem „egyetlen cigány szervezettel, hanem a magyarországi cigány társadalommal” szándékoztak szövetséget kötni, összesen hat cigány származású jelöltet indítanak a különböző választási listákon, akik közül az OCÖ-alelnök Teleki Lászlónak van egyedül esélye arra, hogy bekerüljön a parlamentbe. Az SZDSZ egyéni jelöltként csak Kozma Blankát indítja, és a dolgok jelenlegi állása szerint nem valószínű, hogy országos vagy megyei listán cigány jelöltet indítana bekerülésre esélyes helyen.

A Fidesz-Lungo Drom választási szövetséggel, az egyes pártok jelöltállítási stratégiájával és a jelöltek személyével sokan és sokat foglalkoztak, a legkülönbözőbb helyeken. Ebben a tanulmányban csak egyetlen aspektusát fogom megvizsgálni annak az új helyzetnek, ami azzal állt elő, hogy *egymással rivális* és különböző politikai alternatívákat megjelenítő politikai pártok indítanak roma származású jelölteket (a rendszerváltás utáni első parlamenti ciklusban az azóta elhunyt Péli

Tamás csak a választások után, az egyik szocialista képviselő megüresedett helyére került be a parlamentbe, a különböző roma pártoknak és választási szövetségeknek pedig esélyük sem volt arra, hogy akár egyetlen jelöltjük bejusson a törvényhozásba). Azt fogom elemezni, hogyan hatott a romákkal szembeni atrocitások intenzitására és gyakoriságára az, hogy a romák a választások kimenetelét befolyásoló tényezővé váltak.

Roma választói aktivitás

A 2002-es parlamenti választásokhoz közeledve két fontos körülmény vált egyre nyilvánvalóbbá: az, hogy az erőviszonyok meglehetősen kiegyenlítettek, továbbá az, hogy a választás kimenetelét a bizonytalan szavazók fogják eldönteni. A romák sokáig nem számítottak választási tényezőnek, ugyanis széles körben elterjedt volt az a vélekedés, hogy „a cigányok úgysem mennek el szavazni”, ezért politikai tényezőként inkább negatív értelemben érdemes velük számolni, hiszen az átlagszavazó „megbünteti azokat, akik a cigányokat túlságosan pártolják”. Adataink - melyek a Szonda Ipsos által 1999. május - 2000. júniusi időszakban végzett úgynevezett omnibusz survey-ek (N=19000) és a Ford Alapítvány támogatásával 1999-2000-ben a „Szegénység és etnicitás Közép-Kelet-Európában” című kutatás keretében lebonyolított kérdőíves vizsgálat egyes változóinak összekapcsolásából származnak, és a 18 éves és annál idősebb magyarországi népességre reprezentatívak - egyértelműen ellentmondanak ennek a korábban soha, senki által nem ellenőrzött, leginkább csak a politikai elit önmegnyugtató szolgálatát vélekedésnek. Adataink azt bizonyítják, hogy a cigány népesség választói hajlandósága csak kismértékben alacsonyabb, mint a nem cigány népességé. A nem romák körében a választási részvételüket biztosnak mondók aránya 60% volt a vizsgált időszakban, de ugyanez az arány a romák körében is csaknem elérte az 54 százalékot.

Az előzetes hipotézissel ellentétben a választásokon való részvételre irányuló hajlandóság csak a kérdezőbiztos által romának tartott, „beilleszkedettebb” romák körében alacsonyabb, mint az önmagukat a többségi társadalmat képviselő kérdezőbiztos előtt cigánynak minősítő (a meglehetősen alacsony számú, viszonylag magas státusú és származását öntudatosan vállaló roma mellett többnyire a legalacsonyabb státusú, anyanyelvük, lakóhelyük vagy életmódjuk külső jegyei miatt etnikai hovatartozásuk eltitkolására csekély eséllyel képes, „integrálatlan” cigány) népesség körében. A „biztos szavazók” aránya az önmagukat romáknak vallók körében (57 százalék) csak csekély mértékben marad el az átlagnépesség körében mért aránytól. A fenti tendenciát látszik megerősíteni az is, hogy az alacsonyabb státusú iskolázatlanabb, szegregált

lakóhelyi feltételek között élő (tehát a különböző cigány-, szegény-, leromlott munkás- stb. telepeken, „elcigányosodó” falvakban és városrészekben lakó) romák körében a választói hajlandóság az előzetesen feltételezettal szemben nem alacsonyabb, hanem valamivel magasabb is, mint a magasabb státusú, nem szegregált lakóhelyen élő roma népesség körében (56, illetve 53 százalék).

A lényegesen szegényebb, iskolázatlanabb stb. romák adatait azonban nem az átlagnépesség adataival, hanem a hasonlóan szegények, iskolázatlanok stb. adataival indokolt összehasonlítani. Itt most csak a különböző módon definiált szegény népesség vonatkozásában elvégzett összehasonlításokat mutatjuk be. „Abszolút” vagy „mélyszegénységben” élő népességen itt azokat értjük, akik a legalapvetőbb javakból is hiányt szenvednek (például éheznek, és/vagy nincs télikabátjuk, második pár cipőjük, lakásuk romos, életveszélyes vagy egészséget súlyosan veszélyeztető állapotban van stb.). A 18 éven felüli magyarországi népesség több mint 4 százaléka, a 18 éven felüli cigányok valamivel több mint a fele került ebbe a kategóriába. „Relatív szegényen” itt az egy főre jutó jövedelem alapján számított alsó jövedelmi tizedbe tartozókat (illetve az ezek közül a kérdésre választ adókat) tekintettük. Figyelemre méltó, hogy míg a kérdezőbiztosok a 18 évesek vagy annál idősebbek mintegy 6 százalékát minősítették romának, az ilyen módon értelmezett roma népesség az alsó jövedelmi decilishez tartozók kevéssel több mint felét teszi ki. Adataink azt mutatják, hogy a mélyszegénységben élők valamivel alacsonyabb választói hajlandóságot mutatnak, mint a legalsó jövedelmi decilisbe tartozók. Az adatok azonban azt is mutatják, hogy a kétféleképpen értelmezett szegény népesség esetében egyaránt az a tendencia rajzolódik ki, hogy a romák választási hajlandósága azonos, vagy csekély mértékben magasabb, mint a hasonlóan szegény nem romáké.

Jobboldali fölény

Meglepő eredményeket kapunk akkor is, ha a romák választási preferenciáit vizsgáljuk. A széles körben elterjedt vélekedés szerint „a cigányok ugyan nem nagyon mennek el szavazni, azonban akik mégis elmennek, általában balra szavaznak”. Az adatok ezzel szemben egyértelműen azt mutatják, hogy a cigánynak tartott népesség ebben a vonatkozásban is a hasonlóan szegény és iskolázatlan nem cigányokhoz hasonlóan viselkedik. A vizsgált időszakban a szegény népesség körében az MSZP egyedül és az SZDSZ-szel együtt is igen jelentős hátrányban volt a

Fidesz-MPP-vel, illetve a „polgári koalíciónak” MIÉP nélkül, vagy azzal együtt vett formációjával szemben. Ez mind az „abszolút”, mind a „relatív” módon értelmezett szegényekre (annak legalsó és alsó két tizedére is) egyaránt igaz volt. Vizsgálódásunk idején a baloldali hátrány a kérdezőbiztosok által romának minősítettek esetében is teljesen egyértelmű volt (ami beilleszkedik abba az általános tendenciába, hogy a baloldal a szegény népesség körében hátrányban volt), de valamivel kevésbé volt jelentős, mint a nem romák körében. Említést érdemel viszont, hogy az önmagát romának valló népesség az egyetlen általunk itt elemzett, alacsony státusú, szegény népességcsoport, amelynek körében valamelyes MSZP-főlény mutatkozott a vizsgált időszakban.

Mindent összevetve, a választásokon felvonuló erők kiegyenlítettségének felismerése és a lehetséges választási szövetségek megkötése után a nagy politikai pártok a megszerezhető voksok reményében a roma szavazók felé fordultak, és - e pártok politikai kultúráját egyébként igen jól jellemző módszerekkel - roma szervezeteket, illetve politikusokat emeltek be választási szövetségeikbe. Hasonlóan ahhoz, mint amikor a hetvenes években, a munkaerő-tartalékok kimerülése után hirtelen fontos lett a cigányok munkaerő-piaci integrálása, a választásokra mozgósítható tartalékok kimerülése következtében a politikai elit most, szinte egyik pillanatról a másikra, rádöbbsent a romák, pontosabban a roma szavazók politikai integrálásának szükségességére. És miként annak idején a munkaerőpiaci integráció csak felülről vezényelve, részlegesen és számos későbbi problémát előrevetítő módon ment végbe, nem történt ez nagyon másként a romáknak a mai politikai rendszerbe való integrálása esetében sem. Ez a választási szövetségre kiválasztott roma szervezetnek, a jelöltállítás módszerének, a listákra végül is felkerülő - és az azokról kimaradó - roma politikusok személyének ismerete alapján elég nyilvánvaló.

Mindezek ellenére néhány igen lényeges változás figyelhető meg azóta, hogy a romák, ha képmutató és felemás módon is, választási tényezővé váltak. Egyik napról a másikra számottevően megváltozott a média, mindenekelőtt az állami rádió és televízió által közvetített romakép, ami általában - és az általunk vizsgáltat közvetlenül megelőző időszakban különösen - gyakran gyűlöletkeltésre alkalmas, démonizáló vagy lesajnáló jellegű volt. Sokkal meglepőbb ennél, hogy érezhetően csökkent a romákkal szembeni atrocitások száma, és az ilyen atrocitások súlyossága is. Ez azért érdekes, mert szemben,

mondjuk, az államilag kontrollált médiával, amelynek az esetében a központi irányítás ma eléggé nyilvánvaló, az ország legkülönbözőbb pontjain fellángoló etnikai konfliktusok, cigányellenes atrocitások egy központból történő, közvetlen befolyásolására alig van mód.

Magyarázatok

Az etnikai konfliktusok gyakoriságának és intenzitásának magyarázatára alapvetően két különböző típusú érvrendszer ismeretes:

1. A gazdasági jellegű érvelés szerint az etnikai konfliktusok kiéleződése a gazdasági helyzet romlásával, a megélhetési költségek emelkedésével, nagy tömegek hirtelen elszegényedésével, a munkanélküliség emelkedésével stb. magyarázható. E magyarázat szerint a társadalmi egyenlőtlenségek és az etnikai jellegű konfliktusok kiéleződését a gazdasági helyzet romlása eredményezi.
 - 1.aA fenti hipotézis jobban specifikált variánsa szerint az etnikai jellegű konfliktusok elmélyülésének különösen kedveznek az államszocializmus összeomlásához hasonló történelmi szituációk. Nagy politikai átrendeződésekkor, technológiai forradalmak, átfogó gazdasági szerkezetváltások idején, a munkaerőpiac egyensúlyát megingató demográfiai történések esetén, illetve olyan korszakokban, amikor ezen destabilizáló folyamatok közül, egymást felerősítve egyszerre több is érvényesül, alapjaiban rendül meg az eddig fennálló status quo. Világbirodalmak omlanak össze, amire térségünk történetében több példa is volt. Korábban jövedelmező szakmák értéktelenednek el, eddig prosperáló régiók indulnak egyszerre hanyatlásnak, a hirtelen technológiaváltás miatt a bérszínvonal gyorsan csökken, a munkanélküliek száma rohamosan emelkedik. Felborul a társadalom korábbi osztályszerkezete, a hatalmas és gyakran kényszerű népességmozgás következtében meglazulnak a helyi társadalmi beágyazottságok. Mindezek miatt a talaját veszített egyén egyre kevésbé képes identitását korábbi közösségeinek viszonylatában meghatározni, osztály- és lokális kötöttségeinek terminusaiban kifejezni, ezért a „nagy”, „változatlan” és „örök” vagy legalábbis annak tűnő értékek felé fordul, és azonosságát egyre inkább nemzeti, vallási vagy etnikai csoporthoz való tartozásával határozza meg. Mindez - e hipotézis szerint - szükségszerűen együtt jár az ilyen jellegű konfliktusok kiéleződésével.
2. A szociálpszichológiai jellegű érvelés szerint az etnikai konfliktusok és azok kiéleződése is a népesség előítéletes beállítottságával magyarázható. Azokban az időszakokban és azokban a térségekben gyakoribbak az ilyen típusú konfliktusok, ahol és amikor erősebb az egyes etnikai csoportokkal szembeni elutasítás.
 - 2.a2a) Az előző hipotézis specifikáltabb változata szerint nem az etnikai előítéletek általában, csak azok speciális, konzisztens rendszert alkotó összekapcsolódása vezet etnikai konfliktusokhoz. Az ilyen típusú etnikai tematizáció pedig általában csak a társadalom viszonylag szűk rétegére, többnyire deklasszálódó vagy a deklasszálódástól rettegő értelmiségi csoportokra jellemző.
3. Véleményem szerint a posztkommunista átmenet etnikai konfliktusai gyakoriságának és intenzitásának magyarázatára önmagában egyik fenti hipotézis sem alkalmas. Hajlok továbbá annak feltételezésére, hogy a fenti hipotézisek specifikáltabb változatainak (az 1a és a 2a) kombinálásával is inkább csak e konfliktusok szükséges, de nem elégséges feltételeit tudjuk megragadni. Ha ugyanis önmagában a gazdasági helyzet romlásával vagy a társadalmi status quo megingásával lenne magyarázható az ilyen konfliktusok elszaporodása, illetve elmélyülése, akkor a gazdasági helyzet romlásával párhuzamosan, vagy legalábbis azt valamekkora késéssel követve, egyre intenzívebbé kellene válniuk a konfliktusoknak, majd a gazdasági fellendülés hatására, legalábbis egy idő után, mérséklődni kellene a konfliktusok gyakoriságának és élességének. Előzetes vizsgálódásaink alapján úgy tűnik, hogy mindezt az adatok a legkevésbé sem igazolják, mint ahogyan azt sem, hogy - ami szintén ebből a hipotézisből következne - az etnikai konfliktusok gyakorisága és erőssége a szegényebb, azaz a válság által inkább sújtott térségekben lenne gyakoribb. Míg az 1. és az 1a) hipotéziseknek megfelelően az előfordulási és intenzitási trendeknek előbb határozottan felfelé ívelő, majd egyértelműen hanyatló tendenciát kellene mutatniuk, a 2. akkor lehetne igazolható, ha a gyakoriságok és intenzitások közel konstansok lennének, hiszen az ilyen típusú előítéletes beállítottságok meglehetősen szilárdak, és csak nagyon lassan változnak. A 2a) igaz voltának esetében a trend ugyan eltérhet a gazdasági helyzet visszaesésének majd javulásának egész társadalomra számított tendenciájától, a gyakoriságoknak és intenzitásoknak azonban mindenképpen valami határozott, felfelé ívelő, majd hanyatló trendet kellene mutatniuk ahhoz, hogy e hipotézist igazoltnak tudjuk tekinteni.

Úgy tűnik azonban, hogy az etnikai konfliktusok gyakoriságát ábrázoló görbe sem viszonylag hosszú ideig emelkedő, majd csökkenő, sem viszonylag állandó szinten mozgó formát nem mutat, inkább szabálytalan időközökben, szabálytalan intenzitású megugrások, majd ugyanilyen hirtelen visszaesések tendenciája rajzolódik ki.

Lényegében ugyanez a tendencia mutatkozik akkor is, ha megkísérjük az elmúlt évek legjelentősebb cigányellenes atrocitásainak történetét nyomon követni. Az első, mindenképpen említést érdemlő jellegzetesség az, hogy ezek a nagyon különböző helyen és időben, különböző ügyek körül kibontakozott konfliktusok egymáshoz meglehetősen hasonlatos forgatókönyvet követnek. A konfliktus csaknem mindig arra a hatalmas és egyre mélyülő szakadékra vezethető vissza, ami „az Európához való csatlakozásra” jó eséllyel pályázó, vagy abban több-kevesebb joggal reménykedő többség és az egyre inkább a harmadik világ szegényeinek színvonalára süllyedő helyi cigány kisebbség helyzete között húzódik. Ha ennyire eltérő helyzetű és lehetőségű csoportok élnek egymás közvetlen közelében, az életmódok és viselkedések hatalmas különbsége szinte szükségszerűvé teszi az elkülönülésre és elkülönítésre irányuló törekvéseket. Ez az „objektív helyzet” azonban inkább csak az előítéletek megmerevedését, sajnálkozással vegyes lenézést, ízetlen cigányvicceket és elszólásokat, a tér- és társadalomszerkezeti választóvonalak élesedését eredményezi.

Politikai tematizáció

Ahhoz, hogy az előítéletes gondolkodásból agresszív előítéletes cselekedet legyen, általában az kell, hogy a helyi politikai elit vagy annak valamelyik befolyásos csoportja, általában valamiféle országos szintű támogatást is élvezve, politikai programként tudja megfogalmazni a valóban katasztrofális gazdasági helyzetből és a valóban jelen lévő előítéletes szociálpszichológiai környezetből „egyedül következő megoldást”. Ezen általában valamilyen, a „cigányoknak”, vagy legalább a meglehetősen önkényesen definiált „rossz cigányoknak” a település periferiájára való kiszorítására, vagy - újabban egyre gyakrabban - a településről való elűzésére irányuló terv értendő. Ezek után általában egyre inkább fokozódik a konfliktus intenzitása. Tovább élezi a helyzetet a helyi és országos média megjelenése, jó szándékú, de ilyen jellegű konfliktusokról való tudósításban túlnyomórészt teljesen tájékozatlan hozzáállása, gyakran szenzációhajhász, az „átlagközönség” feltételezett rasszista beállítottságát kiszolgálni akaró törekvése, hogy a nyíltan rasszista média szerepéről ne is beszéljünk. A konfliktus eszkalálódásának további szakaszát jelenti a jogvédő szervezetek megjelenése, mert szinte teljesen függetlenül azok szándékától és taktikájától, a helyi elit azonnal hevesen támadni kezdi őket, arra hivatkozva, hogy ez miskolci, székesfehérvári, tiszavasvári stb. „belügy”, amibe a „Pestről jött” jogvédőknek nem lehet beleszólásuk. A helyi többségi elitet ebben általában támogatják az Országos Cigány Önkormányzat helyi emberei is, akik a maguk részéről alázatosan megköszönik, hogy polgármesterük milyen szép gettót, konténertelepet vagy cigányiskolát akar építeni a helyi cigányok számára, és elítélik azokat, akik ezt meg kívánják akadályozni.

Az egyre élesedő konfliktus eljut egészen a katasztrófa küszöbéig, vagy azt át is lépve, „pogromszerű” eseményekre is sor kerül. Abban az esetben azonban, amikor a jogvédők tevékenysége nyomán és a média józanabb részének hatására, gyakran országos szintű politikai beavatkozást követően a konfliktust kiváltó helyi politikai elit meghátrálásra kényszerül, az atrocitások egyik pillanatról a másikra véget érnek, és a helyi cigányok úgy élnek tovább településükön, mintha semmi sem történt volna. Ezen az értendő, hogy rossz gazdasági helyzetük és az őket körülvevő előítéletes környezet, ha egyáltalán, nyilván csak viszonylag hosszú idő alatt változik meg, de többség és kisebbség újra viszonylagos etnikai békében él egymás mellett.

Az imént felvázolt hipotézisek teszteléséhez az etnikai konfliktusok gyakoriságát, intenzitását bemutató idősorok és a konfliktusok kirobbanási helyeinek, földrajzi megoszlásának részletes elemzésére van szükség. Ezt a munkát jelenleg Csepeli Györggyel közösen végezzük. Szükség van továbbá a különböző típusokba sorolható konfliktusok történetét és a konfliktus lecsengése óta eltelt időszak fejleményeit bemutató esettanulmányokra is. Ez a munka jelenleg Szuhaý Péter vezetésével folyik. A Roma Sajtóközpontban Bernáth Gábor vezetésével folyamatban van egy, az etnikai konfliktusoknak a magyarországi médiában való megjelenését vizsgáló kutatás is.

Kevesebb atrocitás

A fenti hipotézisek tesztelésére azonban remek lehetőséget kínál az is, ha megvizsgáljuk, hogyan befolyásolta a romákkal szembeni atrocitások intenzitását és gyakoriságát az, hogy a romák szinte egyik pillanatról a másikra a közelgő választások

kimenetelét befolyásoló tényezőkké váltak. Megvizsgáltuk a 2001. szeptember 1. és 2002. február 15. között a nemzeti és kisebbségi jogok országgyűlési biztosának hivatalába, a Roma Polgárjogi Alapítványhoz, a Roma Sajtóközponthoz, illetve a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Irodához beérkezett bejelentések számának és jellegének alakulását.

A munkában Lakatos Izabella főiskolai hallgató, a Romaversitas Láthatatlan Kollégium hallgatója volt segítségemre. Az adatok előzetes feldolgozása alapján megállapítható, hogy 2001 decemberének legeleje, a Fidesz-Lungo Drom szövetség lehetőségének meglegebegtetése után hirtelen visszaesett a romákkal szembeni rendőri, önkormányzati, lakossági atrocitások száma, sőt ezen időpont óta komolyabb, országos jelentőségűvé váló konfliktus nem is vált ismeretessé. Annak ellenére, hogy máskor kampányidőszakban az etnikai atrocitások is gyakoribbak és súlyosabbak szoktak lenni, most még olyan, teljesen reménytelennek tűnő ügyekben is lélegzetvételnyi szünet állt be, mint amilyen a tömeges munkanélküliség által sújtott Ózdon a romák évek óta tartó, szisztematikusan történő kilakoltatása és lakásaik ezt követő lerombolása. Sőt a teljesen elmérgesedett zámolyi ügyben is lehet már néha józanabb hangokat is hallani. Legújabb fejleményként még a halmajugrai iskola igazgatónőjének ügye is - akit a szülők és a kisebbségi önkormányzat alkalmatlannak tartott roma gyerekek nevelésére - megnyugtató fordulatot vett.

Nyilvánvaló persze, hogy az ismertté váló atrocitások csak a jéghegy csúcsát jelentik a mindennapi kirekesztések, üldözések és megalázások tengerében. Nincs okunk azonban azt feltételezni, hogy a sérelmek ismertté válásának aránya a vizsgált időszakban nagyon másként alakult volna, mint korábban. Különösen azért nem, mert a vizsgálatba bevont hivatalok és civil szervezetek munkatársai komoly helyismerettel és helyi kapcsolatokkal rendelkező szakértők, akik az atrocitásokról gyakran már azok hivatalos bejelentése vagy médiaeseménnyé válása előtt értesülnek.

Az ismertté váló atrocitások számának hirtelen visszaesése tehát valóságos tendenciát jelez: mindenekelőtt azt, hogy az elmélyülő társadalmi egyenlőtlenségek és az előítéletes társadalmi környezet az etnikai jellegű konfliktusok kialakulásának csak szükséges előfeltételeit jelentik. A konfliktusok kirobbanásában, illetve feloldásában hatalmas felelősség terheli a helyi és országos politikai eliteket, amelyek pillanatnyi érdekeiknek megfelelően adnak olyan jelzéseket, amelyekkel élezhettek vagy tompíthatják az etnikai konfrontáció élességét. Úgy tűnik, hogy a romák politikai tényezővé válásával kapcsolatos legújabb fejlemények jelenleg inkább az ilyen jellegű konfliktusok minimalizálásában teszik érdekeltté az egymással szemben álló politikai eliteket.

Ma még nem tudjuk, hogy mennyire lesz tartós ez a helyzet. Annyi azonban bizonyos, hogy a romák csak akkor tudnak számukra kedvező változásokat elérni, ha minél többen elmennek szavazni, és szavazatukkal azokat a politikusokat támogatják, akiktől a leginkább várható az, hogy kikényszeríthetik a gyűlöletbeszéd ellehetetlenítését, a kódolt rasszista megnyilvánulások visszaszorítását és a romák társadalmi reintegrációja érdekében legszükségesebb intézkedések megvalósulását.

Romaügyek pedig nincsenek!

Ladányi, János

2003

Ebben az írásban három kérdéssel foglalkozom. Először azt vizsgálom, hogy hogyan változtatta meg a rendszerváltást követő gazdasági válság a magyarországi szegénység kiterjedését és jellegét, és hogy milyen konzekvenciái lehetnek annak, ha ezt a súlyos társadalmi problémát a kormányzatok „romaspecifikus” intézményekkel kezelik. Ezután a romák számára kialakított nemzeti csúcsintézmény, az Országos Cigány Önkormányzat megreformálásának esélyeit latolgatom. Végül az Európai Tanács mellett felállítani tervezett, Európai Roma Fórum kezdeményezését meghatározó érdekeket igyekszem megvilágítani. A három, első pillantásra meglehetősen különböző témájú fejtegetésből lényegében ugyanaz a végkövetkeztetés adódik: a többség által, felülről, adminisztratív módon, kizárólag romák számára kialakított szervezetek egy idő után szükségszerűen diszkriminatív funkciót töltenek be, és - létrehozóik szándékával szöges ellentétben - nem a szociális és etnikai konfliktusok mérséklése, hanem azok kiéleződésének irányába mutatnak.

Társadalmi kirekesztettség

A világgazdaságban a harmadik ipari forradalom következtében lezajlott gyökeres technológiaváltást az államszocializmus csak késleltetni tudta, de annak megakadályozására természetesen nem volt képes. E késleltetés óriási anyagi áldozatokkal járt: erre az időszakra tehető a térség államai technológiai lemaradásának elmélyülése, a lakosság életszínvonalát érintő megszorító intézkedések és/vagy az érintett országok eladósodásának megjelenése. A nyolcvanas évek közepére a régió minden országában megtörik az a meglehetősen határozott trend, ami az államszocializmus egész addigi időszakát jellemezte, és ami a tradicionális szegénység visszaszorulásával jellemezhető. Az egykori államszocialista országokban tehát két típusú válság jelentkezik egy időben: a gazdaság posztindusztriális átalakulása a piacgazdaságba való átmenet körülményei között megy végbe.

Az alábbiakban kísérletet teszek annak az igen jelentős változásnak az empirikus módszerekkel történő megragadására, amely a szegénység természetének, szociális és etnikai hátrányok összekapcsolódási módjának átalakulása terén ment és megy végbe a piacgazdaságba való átmenet időszakában. Ennek az igen jelentős változásnak a lényege abban összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada esetében nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezek a szociális hátrányok a korábbinál sokkal erősebb térbeni elkülönüléssel fokozódnak fel, továbbá, hogy ezek az alapvetően szociális jellegű problémák „etnicizálódnak”, etnikai jelentést kapnak, ami még nehezebbé teszi a többségi társadalom és e leszakadó csoportok között húzódó szakadék átlépését (Ladányi-Szelényi,[6] 2001/a).

A leszakadás, a tartós kirekesztődés mérését megnehezíti, hogy meglehetősen rövid az az idő, amely a szegénység jellegében bekövetkezett gyökeres változás óta végbement. Véleményünk szerint ennek ellenére lehetőség van a tartósan leszakadó, a gazdasági-társadalmi átalakulások fő vonalából kirekesztett társadalmi csoportok empirikus módszerekkel való körvonalazására.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a szegénység és a kirekesztés nem egyéni, hanem családi, pontosabban háztartási bázison megragadható jelenségek. Az alacsony jövedelem, a normális életvitelt megnehezítő lakáskörülmények, a nem megfelelő táplálkozás, a kedvezőtlen szociokulturális háttér stb., illetve ezek generációk közötti továbböröklődése igazán csak családi, illetve háztartási alapon értelmezhetők. A tartós leszakadókkal foglalkozó irodalomban (Apronte,[1] 1990; Wilson,[9] 1987) általában e csoport következő jellegzetességeit szokták kiemelni:

- szegregált lakóhely;
- tartós munkanélküliség és szegénység, ami jelentős mértékben az alacsony iskolázottság következménye;
- a leszakadó társadalmi helyzet generációk közötti továbböröklődése.

Mindent összevetve: lakóhelyi, munkaerő-piaci és iskolai kirekesztés szélsőséges, tartós, csak igen ritkán áttörhető, nagy valószínűséggel generációk között is továbböröklődő összekapcsolódását, illetve ezen összekapcsolódás különböző típusait akarjuk megragadni.

1. táblázat - A különböző típusú kirekesztések előfordulásának gyakorisága a 18 éves és annál idősebb népesség körében Magyarországon (%)

	Lakóhelyi (1)	Iskolai (2)	Munkaerő-piaci (3)	N =
	kirekesztődés			
Átlagnépesség	22,7	11,4	3,8	931
Romák	60,3	30,6	31,1	438

(1.) Szegregált lakóhelyen élők.

(2.) A háztartás egyetlen tagja sem rendelkezik 8 osztályosnál magasabb iskolai végzettséggel.

(3.) A háztartás legalább két 18 évesnél idősebb nem tanuló tagjának se munkahelye, se nyugdíja nincs.

Említettük már azt a nehézséget, amely abból adódik, hogy miközben hosszú távú szegénységre, tartós munkanélküliségre vonatkozó adatokra lenne szükségünk, viszonylag rövid az az időszak, amelyet vizsgálni tudunk. Ezért olyan indikátorokat igyekeztünk kiválasztani, amelyek nagy valószínűséggel hosszú távra is meghatározzák egy-egy család vagy személy strukturális helyzetét. Ha egy családban több felnőtt esetében is elmondható, hogy nincsen munkahelye, sőt a ledolgozott évek után járó nyugdíja sem, az azt jelzi, hogy az átlagosnál jóval alacsonyabb annak a valószínűsége, hogy abból a családból valaki valaha állandó munkát fog találni. Ha egy családban a gyerekek úgy nőnek fel, hogy szüleiktől, idősebb testvéreiktől nem láthatják azt, hogy minden reggel munkába kell menni, akkor nagyon erősen csökkennek ezeknek a gyerekeknek az esélyei arra, hogy általában amúgy is nagyon hátrányos szociális, lakóhelyi stb. körülményeik mellett képesek legyenek rendszeres munkába járás követelményeit támasztó munkahelyen megfelelni. Ha ma valaki az általános iskola nyolc osztálya után nem tanul tovább, vagy még azt sem végzi el, akkor nincs sok esélye arra, hogy munkát találjon, különösen akkor, ha olyan családból kerül ki, melyben senkinek sincs alapfokúnál magasabb iskolai végzettsége. A lakóhelyi, az iskolai és a munkaerő-piaci kirekesztődés ilyen szélsőséges megjelenése, illetve ezek kombinálódása esetén úgy gondoljuk, hogy a vizsgálódás tárgyává tett viszonylag rövid időtartam ellenére joggal beszélhetünk a leszakadás, a szegénység, a kirekesztődés generációk közötti továbböröklődéséről, vagy legalábbis annak igen nagy valószínűségéről.

A táblázatból kitűnik, hogy - amennyiben a fent ismertetett definíciókat követjük - a kirekesztettségek közül a lakóhelyi szegregáció sújtja a legmagasabb arányban mind a cigánynak tekintett, mind pedig az átlagos magyarországi népességet. Az átlagnépességnek csak négyötöde, a romáknak viszont csak kétötöde él szegregálatlan körülmények között. A részletesebb adatokból azt is tudjuk, hogy minden tizedik roma háztartás hagyományos cigánytelepen él, minden ötödik olyan környéken lakik, ahol többnyire roma szegények, minden negyedik pedig olyan környéken, ahol többnyire nem roma szegények élnek.

A fenti táblázatból az is látható, hogy míg a roma és nem roma lakosság közötti egyenlőtlenség csaknem háromszoros a lakóhelyi és az iskolai kirekesztettség esetében, a munkaerő-piaci kirekesztettség terén az egyenlőtlenség még ennél is sokkal erőteljesebb, valamivel több mint nyolcszoros. Ez azt jelenti, hogy a hivatalos munkanélküliségről beszámoló „megnyugtató” statisztikai adatok ellenére a roma háztartások csaknem egyharmadában kettő, vagy annál is több olyan felnőtt személy él, akinek se állandó munkahelye, se nyugdíja nincsen, amit a munkaerőpiacról való kirekesztettség igen súlyos, és a következő generáció életére is minden bizonnyal konzekvenciákkal bíró következményének tekinthetünk.

Más kelet-európai országokból származó adataink alapján azt is tudjuk, hogy bár a munkanélküliség Magyarországon jóval kevésbé gyakori, mint a legtöbb volt államszocialista országban, az átlagnépesség és a romák közötti arány eltérése Magyarországon sokkal erőteljesebb, mint az említett országokban. Az igen nagy roma népességgel rendelkező Romániában és Bulgáriában például ugyanez az eltérés „csak” mintegy három és félszeres. Mindez az igen erős magyarországi munkaerő-piaci etnikai diszkriminációval magyarázható, továbbá azzal, hogy ez a probléma a gazdasági növekedés beindulása következtében nem oldódik meg automatikusan. A munkaerő-piaci kirekesztődést mérő mutató mentén kirajzoló erőteljesebb etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek azt a hipotézist látszanak alátámasztani, hogy a piaci átmenet

igen jelentős mértékű munkanélküliséggel jár együtt, és hogy a tartós munkaerő-piaci kirekesztődés problémája, amely néhány év alatt alakult ki a régió országaiban, olyan probléma, amely több évtizedig, generációkon keresztül a térség egyik legsúlyosabb feszültségét fogja okozni.

2. táblázat - A kirekesztődések összekapcsolódása (%)

	(1.)+(2.) és/vagy (3.)	(1.) vagy (2.) és/vagy (3.)	Egyik sem	Összesen
Atlagnépesség	6,2	24,8	69,0	100,0 (N = 931)
Romák	37,2	35,9	26,9	100,0 (N = 438)

Kirekesztett népességnek itt azon háztartásokban élőket fogjuk tekinteni, akik szegregált körülmények között laknak, továbbá iskolai és/vagy munkaerő-piaci kirekesztődésnek is ki vannak téve. Magyarországon ezen háztartások aránya 6,2 százalék, ami igen hasonló a Ferge Zsuzsa által mélyszegénységben élőknek minősítettek arányával (Ferge,[2] 1995). A más mintán, más elvek és módszerek alapján leginkább depriválnak minősülők arányának ez az erős hasonlósága nyilván a társadalom legalján felgyülemelő hátrányok nagyon erős összekapcsolódásával magyarázható.

A többszörös kirekesztéssel sújtott romák aránya 37,2 százalék, ami pontosan hatszoros felülreprezentáltságot jelent. Igen figyelemreméltó viszont a semmilyen kirekesztéssel nem sújtott romák egynegyedes aránya, és az, hogy ebben a vonatkozásban a romák alulreprezentáltsága „csak” két és félszeres. Mindez véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy Magyarországon az erőltetett ütemű iparosítással együtt járó proletarizáció mellett, legalábbis az utóbbi két-három évtizedben, fokozatosan beindult a meglehetősen lassú és gyenge lábakon álló, de a rendszerváltás után erőteljesebb lendületet nyerő roma középosztályosodási folyamat. A középosztályosodó romák zöme azután többnyire elköltözik a cigánytelepről vagy a szegregált városi vagy falusi lakóhelyről, és kapcsolataik is egyre lazábbá válnak kitörésre képtelen társaikkal. A közhiedelemmel ellentétben az a kétségtelen tény, hogy a magyarországi romák egy része viszonylag sikeres, nem jelenti feltétlenül azt, hogy a romák helyzete általában javul, sőt - hasonlóan ahhoz, ahogyan ez az amerikai fekete gettók esetében történt - attól, hogy az etnikai gettókból a sikeresebbek fokozatosan kiköltöznek, az ottrekedtek helyzete még reménytelenebbé válik.

Mindent összevetve, míg a cigánynak tartott népesség aránya a 18 éven felüliek körében mintegy 5 százalék, a kirekesztéssel sújtott romák kirekesztett népességen belüli aránya számításaink szerint 24,7 százalék. A romák felülreprezentáltsága tehát igen jelentős, csaknem ötszörös, de ezzel együtt a kirekesztett felnőtt népességnek csak mintegy egynegyede roma. Mindebből véleményem szerint legalább az alábbi következtetések adódnak:

- Romaügyek pedig nincsenek! A romák jelentős része se nem szegény, se nem kirekesztett, és a szegények és kirekesztettek jelentős része nem roma. Ezért mind a „szegénykérdés” etnicizálása, mind a „romaügy” pusztán szociális ügyként való kezelése helytelen, sőt kifejezetten káros.
- Adataink újabb oldalról világítják meg azt a tényt, hogy Magyarországon ma 600-800 ezer közé tehető a tartósan leszakadott, mélyszegénységben élő, kirekesztődött népesség száma, akiknek egynegyede-egyharmada roma. Ez ma Magyarország legsúlyosabb társadalmi problémája! Olyan probléma, amelynek megoldása nem várható automatikusan a gazdasági növekedéstől, sőt olyan probléma, amelynek súlyossága az utóbbi években beindult gazdasági növekedéssel párhuzamosan inkább fokozódott. Ezt a kérdést a jóléti rendszerváltás kormánya nem fogja tudni „cigányügyi tanáccsal”, a kérdéssel eddig soha nem foglalkozott miniszterelnöki hivatali államtitkárokkal, ellenérdekelt minisztériumi apparátusokkal hatékonyan kezelni. Ezért komoly érvek szólnak ezen intézmények szükséges mértékű leépítése és olyan minisztérium vagy kormányhivatal létrehozása mellett, amelynek feladata a tartósan leszakadó népesség társadalomba való visszaintegrálását szolgáló programok és intézkedések kidolgozása és lebonyolítása lenne. Az állam ne működtessen „romaszpecifikus intézményeket”, mert azok egy idő után, akarva-akaratlanul az intézményes etnikai diszkrimináció eszközeivé válnak. A tartósan leszakadt népesség társadalomba való visszaintegrálása viszont olyan átfogó programokat igényel, amelyek össztársadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben segítik a romákat.
- Romaügy tehát nincs, van viszont etnikai diszkrimináció. Ezért komoly érvek szólnak amellett, hogy - lehetőleg az Igazságügyi Minisztériumon belül - jöjjön létre egy olyan szervezeti egység, amelynek feladata a hatályos

törvények, rendeletek stb. ilyen szempontból való felülvizsgálata, antidiszkriminációs törvény kidolgozása, továbbá a diszkriminációs esetek feltárása, nyomon követése és az elkövetők felelősségre vonásának kezdeményezése lenne. Mivel a közeljövőben az etnikai konfliktusok gyakoriságának növekedése várható, és mivel az ilyen konfliktusok kezelésével foglalkozó civil szervezetek már nem lehetnek egyedül képesek ezeket hatékonyan kezelni, javaslom, hogy ezen szervezeti egység feladatát képezze a kialakult etnikai konfliktusok kezelése is.

- Romaügy tehát nincs, van viszont roma önszerveződés. Véleményem szerint ezzel kapcsolatban a kormányoknak mindenekelőtt az a dolguk, hogy ebbe semmilyen módon ne avatkozzanak bele. Fontos feladat viszont annak minden eszközzel való támogatása, hogy a „romaügy” és minél több roma származású politikus integrálódjon a helyi és az országos politikába, továbbá, hogy a romák által létrehozott különböző érdekképviselői, kulturális stb. szervezetek más hasonló szerveződésekkel azonos feltételek mellett jussanak költségvetési támogatáshoz.

A diszkrimináció önkormányzatosítása

A cigány kisebbségi önkormányzatokat megalkotóik sokak szerint éppen a „fejletlen” és „kaotikus jegyeket mutató” roma önszerveződés meggyorsítása és megszervezése érdekében hozták létre. Mások viszont azzal érvelnek, hogy a cigány kisebbségi önkormányzatok és annak csúcsszerve, az OCÖ valójában a rendszerváltással felgyorsult roma önszerveződés „gleichschaltolását” eredményezte. Vizsgáljuk most meg, hogy milyen funkciókat töltöttek be a cigány önkormányzatok!

Az utóbbi időben egyre több kritikus cikk jelent meg a kisebbségi önkormányzatok rendszerével kapcsolatban. Ezek többnyire a jelöltállítás módjával és a kisebbségi önkormányzati választások lebonyolításának rendjével foglalkoznak. Ezért ebben az írásban nem foglalkozom részletesen ezekkel a kérdésekkel. Annál is inkább, mert meggyőződésem, hogy nem a kisebbségi önkormányzati rendszer egyik vagy másik eleme hibás, hanem - ahogyan a teljesen elrontott dolgokkal kapcsolatban mondani szokás - úgy rossz az egész, ahogyan van.

Tekintsük át először röviden a kisebbségi önkormányzatok létrejöttének körülményeit! A Trianon utáni magyarországi kisebbségpolitika mindig a határon túli magyarság problémáinak volt alárendelve. Ez történt a kisebbségi önkormányzatok koncepciójának kidolgozásakor is. Akkor „ügyes” ötletnek tűnt kiterjedt jogokat biztosítani az alacsony számú, erősen integrált, sokfelé osztódó és szétszórta élő - mindezért politikai problémát nem jelentő - magyarországi kisebbségeknek, és kölcsönösségi alapon hasonló jogokat követelni az „utódállamokban” élő magyarok számára.

A problémák akkor kezdődtek, amikor kiderült, hogy a „nemzeti” és „etnikai” kisebbségi népesség több mint felét adó és legsúlyosabb szociális problémát jelentő hazai kisebbséget, a magyarországi romákat is politikai tényezőként kell számba venni. Erre az időre tehető a „roma kérdés” nemzetbiztonsági problémaként való kezelésének, a különböző roma szervezetek és a cigány önkormányzati választások hatalmi eszközökkel történő, durva manipulálásának kezdetei.

A mindenkori hatalomnak a cigány önkormányzatokkal kapcsolatos aggodalmai persze részben indokoltak. Nemcsak arról van szó, hogy az etnikai alapon történő politizálás, különösen a világnak ezen a részén, nagyon veszélyes dolog, hanem arról is, hogy a romák esetében - a szükségszerűen az érintett kisebbség homogenizálásának irányába ható önkormányzati képviselő koncepciója - rendkívül veszélyes játék. Magyarországon a társadalmi környezet által romának tekintett népességnek csak mintegy egyharmada vallja romának magát a különböző statisztikai, szociológiai felmérések során. Míg tehát a hazai szlovákok, németek stb. esetében többé-kevésbé önkéntes vállalás kérdése, hogy valaki magyar identitása mellett-előtt-helyett valamelyik kisebbséghez (is) tartozónak vallja magát, a romák esetében nem ez a helyzet. A cigány önkormányzatok - mivel a romák esetében előítéletekkel és súlyos szociális problémákkal sújtott kisebbségről van szó - a kétségtelen többletjogokon és lehetőségeken túl, az intézményes diszkrimináció egészen szélsőséges formáját valósítják meg. A jelenlegi szabályozás szerint gyakorlatilag lehetetlen, hogy helyi szinten valakit a települési önkormányzat támogatása nélkül válasszanak meg kisebbségi önkormányzati képviselőnek, mint ahogyan az sem lehet pusztán a véletlen műve, hogy a fővárosi és az országos cigány önkormányzati választásokat eddig csaknem minden esetben egészen durva manipulációk és csalások kísérték.

Az ilyen módon választott önkormányzatok, amelyek pénzügyileg teljesen kiszolgáltatottak a helyi és a kormányzati hatalomnak, azután általában azt a funkciót töltik be, hogy rájuk hárul minden cigányokkal kapcsolatos ügy, amivel a helyi és az országos politika nem tud, vagy nem akar foglalkozni. Ha például a vihar összedönti valamelyik cigány házat, és az problémájával a települési önkormányzathoz fordul, közlik vele, hogy rossz helyen jár, szíveskedjék a gyakran

másik épületben található cigány önkormányzathoz menni. De sokszor a cigány önkormányzatokat használja fel a helyi hatalom a magyarországi általános iskolás korú roma gyerekek többségét érintő, különböző formákban megvalósuló iskolai szegregáció legitimálásához is.

A kisebbségi önkormányzati rendszer megreformálására különféle javaslatok ismeretesek. Ezekről azonban lényeges változás nem várható, mert nem a rendszer egyik vagy másik eleme, hanem maga az alapkoncepció rossz. A homogénként kezelt kisebbség egyetlen intézmény által történő képviselete, különösen a romák esetében, akkora potenciális politikai erőt jelent, szerveződésének módja annyira különbözik a többpárti parlamenti pluralizmus logikájától, hogy szinte szükségszerű annak különböző hatalmi módszerekkel történő manipulálása. Így azután a különböző cigány önkormányzatokba többnyire könnyen korrumpálható figurák kerülnek, ezzel is erősítve a cigány bűnözéssel kapcsolatos előítéleteket, mert a hatalom jól sejtí, hogy az a nem nagyon valószínű eset, ha a cigány önkormányzatok többsége egyszer valóban az általuk képviseltek érdekeiért dolgozó, tisztességes roma politikusok ellenőrzése alá kerülne, a magyarországi romák jelenlegi, szinte reménytelen helyzetében könnyen az etnikai konfliktusok egészen veszélyes kiéleződéséhez vezethetne.

A romák érdekeinek képviselete tehát - véleményem szerint - sem a jelenlegi kisebbségi önkormányzati rendszer reformjától nem várható, sem önmagában attól, hogy valahogy tisztességes roma politikusok nyerik meg a kisebbségi választásokat. Igazán lényeges változás csak attól várható, ha a „romaügy” fokozatosan kiszabadul az intézményesített gettóból, és a normál intézményi rendszer integráns részévé válik. A magyar parlament nem azért követett el „alkotmányos mulasztást”, mert nem hozta létre a kisebbségek parlamenti képviseletét, ezt a nép-nemzeti politikai blöfföt, hanem azért, mert a magyar parlamentben jelen lévő politikai pártok mind ez idáig nem sokat törődtek azzal, hogy különböző helyzetű és törekvésű roma választóik számára programokat dolgozzanak ki, és választási listáikon olyan, részben roma származású politikusokat indítsanak, akik hatásosan tudnák képviselni roma választóik érdekeit.

Mindebből, véleményem szerint, a kisebbségi önkormányzatok jövőjével kapcsolatban az alábbi következtetések adódnak:

- Újra kellene értékelni a kisebbségi önkormányzatok szerepét (az EU-csatlakozás kiváló alkalom erre), mert ezek rendkívül nehezen illeszthetők be a kialakulófélben lévő intézményrendszerbe, a cigány önkormányzatok pedig kifejezetten etnikai diszkriminációs funkciót valósítanak meg.
- Mivel azonban a cigány önkormányzatok számos vonatkozásban (romák érdekképviselete, szociális feladatok ellátása stb.) hiánypótló funkciót látnak el, és mivel a kisebbségi önkormányzatok megszüntetése, komoly politikai ellenállást váltana ki, a kisebbségi önkormányzatok leépítése csak fokozatosan történhet, és oly módon, hogy a helyi és országos roma érdekképviselet súlyának megfelelő szerephez jut a települési és országos érdekképviseletekben és politikában.
- Ez a folyamat a múlt évben már meg is indult. A Fidesz-Lungo Drom szövetséggel (függetlenül attól, hogy létrehozóit milyen politikai célok vezették) kialakulni látszik a roma ügyekben való politizálás jobboldali pólusa. Az MSZP csak megkésve és bátortalanul reagált erre a kihívásra, ami számításaim szerint mintegy 10 parlamenti mandátum elvesztésébe került nekik. Azóta azonban megerősödni látszik az a vonal, hogy néhány fontos kormányzati funkcióban, tehát a „nagypolitikába” integráltan, roma politikusok kerültek pozícióba. Ami ennél is fontosabb: az első száz nap intézkedései között határozottan és mindenki számára érthetően megjelenni látszanak a roma és nem roma leszakadó népesség visszaintegrálására irányuló kormányzati törekvés körvonalai. (A Szonda Ipsos adatainak másodelemzéséből származó adataim egyébként azt mutatják, hogy az MSZP összfel regisztrált tértörésének jelentős része éppen ezeknek a szavazói rétegeknek a megnyerésével magyarázható.) Ennek a folyamatnak a logikus folytatása nem az, hogy az MSZP olyan szervezeteket hoz létre vagy támogat, amelyek „az egész magyarországi cigányság” képviseletében lépnek fel, hanem az, hogy támogatja azon roma szervezetek koalícióját, amelyek a Fidesz-Lungo Drom szövetség baloldali alternatíváját jelenthetik. Mivel a magyarországi roma társadalom a többségi társadalomhoz hasonló mértékben polarizált, teljesen természetes, hogy érdekeit sem képviselheti egyetlen párt vagy szervezet. A roma szavazóknak négyévente kell eldönteni azt, hogy melyik párt képviseli jobban érdekeiket. Lesznek szocialista, liberális, konzervatív, sőt szélsőjobboldali roma szavazók is, és a pártok csak arra törekedhetnek, de arra törekedniük is kell, hogy minél többen válasszák az általuk képviselt alternatívát. Nyilvánvaló, hogy a kisebbségi önkormányzatok intézménye (már amennyiben ezek nem elsődlegesen kulturális, hagyományőrző „egyesületek”, amelyekhez viszont nincs szükség önkormányzati formára és választásokra) teljesen ellentétes ezzel a logikával.
- A pártoknak tehát úgy kellene viszonyulniuk a kisebbségi választásokhoz, hogy fél szemmel már a kisebbségi önkormányzatok utáni korszakra tekintenek: most kellene lerakni stabil roma szavazóbázisuk alapjait.

A diszkrimináció európaizálása

1. Az Európa Tanács mellett felállítandó összeurópai konzultatív roma testület, az Európai Roma Fórum (a továbbiakban: ERF) gondolata mind ez idáig csak roma politikusok (Horváth,[3] 2002) és a témával foglalkozó politológusok (Kováts,[4] 2002a,[5] 2002b) szűk csoportjának ellenállásával találkozott. Pedig az ERF-fel, illetve az általa létre hívni kívánt precedenssel kapcsolatban lényegében ugyanazok a súlyos aggályok fogalmazhatók meg, mint minden, a többség által felülről, adminisztratív módon létrehozott, romaszpecifikus intézménnyel szemben, így például a kisebbségi önkormányzatok magyarországi formájával és gyakorlatával kapcsolatban is. Érdemes felhívni a figyelmet arra a talán nem teljesen véletlen egybeesésre, hogy az ERF egyik kezdeményezője éppen az a Tabajdi Csaba, aki annak idején a magyar kisebbségi önkormányzati rendszer egyik atyja, és a Farkas Flórián-féle OCÖ legfőbb támogatója volt. Mivel „mára a nemzetközi roma szervezetek eltökéltek, hogy az ET támogatása nélkül is megcsinálnak valamilyen európai roma parlamentet [...] nincs más lehetőségünk, mint élére állni az elkerülhetetlennek” - érvel Tabajdi.

Az ERF felállítására irányuló kezdeményezés európai bürokraták, valamint cigány és nem cigány nacionalisták közötti érdekegyezésnek tulajdonítható:

- Az európai bürokraták nyilvánvaló érdeke „nemzetállami szinten nem kezelhető”, vagy „eddig rosszul kezelt”, „közös európai” ügyek felmutatása, olyan problémák tematizálása, amelyeket azután nemzetállamokon átnyúló, nagy projektekkel kezelhet „a szakértő európai bürokrácia”.
- A roma nacionalisták - akik nemzetállami szinten is szeretik az általában meglehetősen rétegzett cigány, illetve annak tartott népeiséget azonos érdekekkel és értékekkel bíró, homogén sokaságnak tekinteni - mindehhez jó partnerek, hiszen nyilvánvaló érdekük a cigányok számának felülbecslése, és az, hogy az egyes európai országok rendkívül eltérő helyzetű cigányairól „határok nélküli európai nemzetként” tudjanak beszélni.
- Az egyes országok többségi nacionalistái - akik „haladva a korrall”, a multikulturalizmus sajátos, kirekesztő, „balkanizált” koncepcióját szokták alkalmazni az ilyen és hasonló kérdésekben - jó partnerei a fenti törekvéseknek, hiszen mindig is azt gondolták, hogy a cigányok nem részei a „többségi nemzetnek”, ezért azoknak vagy alázasosan tűrni kell a kirekesztés legszélsőségebb megnyilvánulásait is, vagy „ha ez nem tetszik nekik, menjenek bárhová, ahol hajlandók velük foglalkozni”, „ahol befogadják őket”. Nyilvánvaló, hogy az egységes európai cigány nemzet koncepciója nagy reményeket ébreszt az etnikailag homogén nemzetállamokban gondolkodó, többségi nacionalisták körében.

Magyarországnak nem lehet érdeke az, hogy támogassa ezt a jó szándékú tudatlanság, európai szintre emelt többségi nacionalizmus és titkosszolgálati manipulációk eredőjeként összeállni látszó - egy amúgy is rendkívül súlyos társadalmi probléma további radikalizálódásának irányába mutató - kezdeményezést. E kezdeményezés etnikai diszkrimináción alapuló jellegén kívül azért sem, mert a számottevő roma lakossággal rendelkező országok közül éppen hazánkban él a viszonylag legkedvezőbb helyzetű, a cigány középosztályosodás bizonyos jegyeit is felmutató roma népesség (Ladányi-Szelényi,[7] 2001;[8] 2002). Ha Magyarország roma állampolgárai helyzetének jobbra fordulását az ERF-től várná, az körülbelül olyan lenne, mintha az ország nem az Európai Unióhoz, hanem valamilyen balkáni szövetséghez kívánná csatlakozni.

Mindent összevetve: véleményem szerint hazánkban igen tartózkodó álláspontot lenne célszerű elfoglalni az ERF felállításával kapcsolatban. Érdemes lenne megvárni, amíg felülkerekednek a már most is komoly fenntartásokat hangoztató államok józan megfontolásai. Ha a különböző roma csoportok valóban létre akarnak hozni valamilyen nemzetközi szervezetet, akkor ennek a folyamatnak nem az „élére kell állni”, hanem annak munkáját szükség szerint pénzzel, infrastruktúrával, információkkal stb. célszerű támogatni. Az európai országokban élő roma népesség helyzete azonban véleményem szerint alapvetően nemzetállami szinten kezelendő, amihez az EU-nak - az Unió átfogó politikájának szerves részeként - egyértelműen megfogalmazott antidiszkriminációs követelményrendszer kidolgozásával, oktatási, foglalkoztatási projektek támogatásával stb. kellene a korábbinál sokkal hathatósabb segítséget nyújtani.

Irodalom

- [1] Aponte, Robert. 1990. *Definitions of the Underclass: A Critical Analysis*. In: Gans, Herbert (ed.): *Sociology in American Sage*. Newbury Park, . 117-137.

- [2] Ferge, Zsuzsa. 1995. *Societies in Transition. International Report of the SOCO Project.* . Institute for Human Studies. Vienna.
- [3] Horváth , Aladár. 2002 december 12.. „Cigánykonceptiók”. *Népszabadság*, .
- [4] Kováts , Martin. 2002. *Kik csinálják a cigánykérdést? Eszmélet*, 4.. 48-54.
- [5] Kováts , Martin. 2002 augusztus 31.. *Cigánykérdés európai szinten. Népszava*, .
- [6] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 2001. *Van-e értelme az underclass kategória használatának? Beszélő*, 11.. 94-98.
- [7] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 2001. *A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. Szociológiai Szemle*, 4..
- [8] Ladányi, János és Szelényi , Iván. 2002. *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. Szociológiai Szemle*, 4..
- [9] Wilson, William Julius. 1987. *The Truly Disadvantaged.* . University of Chicago Press. Chicago.

Esélyegyenlőségi blabla

Ladányi, János

2005. szeptember 10.

Műsorvezető: „Azt olvastam az önök egyik anyagában - és én ezt borzasztó lényegesnek találom -, nem utolsósorban amerikai példákra hivatkozva, hogy a szegregált osztályokat meg kell szüntetni. Nem lehet elkülöníteni a gyerekeket azon az alapon - semmilyen jogcímen! -, hogy azok romák.

Most közbevetőleg jegyzem meg, hogy Amerikában nagyon régen, 30-40 éve kitaláltak egy módszert: lehet szegregálni, de az az iskola, amelyik szegregál, egy büdös fillér állami támogatást nem kap. Nem gondolkodtak el azon például, hogy ilyesmit meg lehetne honosítani vagy bevezetni, ugyanis bizonyos ponton túl csak radikális lépések segítenek?”

Miniszter: „Egyelőre amit próbál a kormány, ha valahol felvállalják azt, hogy integrált oktatás legyen, pluszfigyelmet szentelnek a roma gyerekeknek, ott kiegészítő normatíva van. Tehát megpróbáljuk ösztönző módon csinálni ezt, segíteni azoknak a pedagógusoknak, akik felvállalják ezt az egyébként időnként nehéz feladatot. Van egy tanodaprogram, amely egy iskola utáni, iskolán kívüli segítség a gyerekeknek abban, hogy eredményesek tudjanak lenni az iskolán belül, tehát megpróbáljuk pozitív módon segíteni ezt a folyamatot. Ez, amit elmond, meglehetősen radikális, ez nagyon radikális. Meglátjuk, mire lehet jutni ezzel az ösztönző módszerrel, reméljük, lesznek eredmények.”

A fenti beszélgetés az Európai Unióhoz az előző évben csatlakozott Magyarországon, 2005. augusztus 23-ának derűs reggelén, a Nap TV-ben a romák évtizede keretében tervezett felzárkóztató programokról folytatott beszélgetésben hangzott el. A szó szerinti idézet és a forrás pontos megjelölését a szöveg igencsak tipikus volta miatt tartottam fontosnak. Ugyanezen ok miatt tekintettem el a nyilatkozó név szerinti megjelölésétől: ezzel is hangsúlyozni kívántam, hogy véleményem szerint a fenti álláspontot bármelyik rendszerváltás utáni kormány, sőt a késő kádári korszak igen sok „illetékes elvtársa vagy ura” kifejthette volna. Szociológus kutatóként különben sem a „mondjon le!” típusú „érvelésre”, hanem egy-egy intézmény, mechanizmus, intézkedés belső ellentmondásaiból fakadó diszfunkciók kimutatására törekszem.

Mi is a probléma a fent idézett gondolkodásmóddal és az abból következő programokkal? Véleményem szerint mindenekelőtt az, hogy már sok éve jól lehet tudni, hogy mindez rengeteg pénzbe kerül, igen csekély mértékben eredményezi a hátrányos helyzetű csoportok felzárkóztatását, sőt gyakran lemaradásuk fokozódásának irányába hat. Például az idézett nyilatkozatban említett oktatási program hatásáról egyértelműen bebizonyosodott, hogy miközben milliárdok lettek elkölthetve a szegény és roma tanulók általános iskolai integrációjára, minden lehetséges mutató szerint ma sokkal erőteljesebb ezen gyerekek iskolai szegregációja, mint az utóbbi fél évszázadban bármikor. Mi több, a szociális és etnikai alapú szegregáció kirívóan durva megnyilvánulásait még különböző állami szubvenciókkal is támogatták és támogatják ma is az oktatási kormányzatok. Ilyen szubvenció volt a cigány tanulók iskolai elkülönítését felerősítő felzárkóztató cigány normatíva, a körzeten kívüli tanulók után folyósított többlettámogatás és a buszoztatásukra kiutalt összegek, az olyan iskolatársulásoknak is átutalt támogatások, amelyek bizonyíthatóan az etnikai szegregáció felerősítését eredményezték. Nem is beszélve az értelmi fogyatékosnak minősített, de bizonyíthatóan nem fogyatékos hátrányos helyzetű tanulók tömege után kifizetett kétszeres fejkvótáról, amit olyan esetekben is folyósítanak ma is, amikor a speciális oktatásnak olyan legalapvetőbb feltételei sincsenek meg, mint például szakképzett pedagógusok, alacsonyabb osztálylétszám. De hogy ne csak az oktatás területéről említsünk példákat: ilyenek voltak és nagyrészt ilyenek még ma is azok a különböző szociális lakásakciók, amelyek keretében „Cs” és szocpolos házak tömege épült fel a legközelebbi munkaalkalomtól gyakorlatilag elérhetetlen távolságra, gyakran talajvizes, árvízzel veszélyeztetett területen. A milliókkal kedvezményezették így „egyenlő esélyt” kaptak arra, hogy egész életükben munkanélküliek, bel- és árvízkárosultak legyenek, miközben megélhetésüket, amely a harmadik világ nyomorultjainak „szintjén” van, olyan mértékű szubvenciókkal és segélyekkel támogatja az állam az adófizetők pénzéből, ami a leggazdagabb jóléti államokra nézve is megszégyenítő. És persze ilyen az a tökéletesen ésszerűtlen és felelőtlen gyakorlat is, amikor minden áttekinthető koncepció nélkül különböző eszement pályázatokat írnak ki mindenféle hivatalok, amikkel kapcsolatban azután nem lehet tudni, hogy mi alapján és kik részesülnek támogatásban, hogyan kapcsolódnak más programokhoz, hogy kiírnak-e újabb hasonló pályázatot, egyáltalán lesz-e a milliókkal támogatott „projekteknak” valamilyen folytatásuk.

Visszatérve a cikk elején idézett beszélgetésre, még arról sem vagyok feltétlenül meggyőződve, hogy az úgynevezett affirmative action vagy pozitív diszkrimináció a legmegfelelőbb eszköz a hátrányos helyzetű kisebbségek szegénysége és kirekesztettsége elleni küzdelemhez. Vannak, akik a társadalmi igazságosság elvéből vezetik le a pozitív diszkrimináció szükségességét, mások éppen az igazságosságra hivatkozva kérdőjelezik meg annak jogosultságát. Fontos érv az is, hogy ezeknek a programoknak mindenhol, az Egyesült Államokban is szükségszerűen a kedvezményezett csoport legjobb helyzetű tagjai voltak az elsőszámú haszonélvezői, miközben a leghátrányosabb helyzetűeknek inkább ártott a pozitív diszkrimináció.

Ebben a vitában én most nem kívánok állást foglalni. Úgy gondolom ugyanis, hogy addig, amíg az alkotmány és a hatályos törvények esélyegyenlőséggel kapcsolatos rendelkezéseinek betűjét és szellemét nap nap után büntetlenül lehet megsérteni, amíg az állam évente sok milliárd forintot költ a szociális és etnikai kirekesztés felerősítését és generációk közötti átörökítését eredményező támogatásokra, a hatályos törvények betartása és betartatása, és a diszkriminációt eredményező szubvenciók felszámolása minden esélyegyenlőségi és pozitív diszkriminációs blablánál időszerűbb lenne. Azután majd érdemes lesz egy kicsit megállni, körültekintően felmérni a helyzetet, és ha kell, pozitív diszkriminációs intézkedések bevezetéséről is gondolkodni. Ettől azonban ma még igen messze vagyunk!

Úgy vélem továbbá, hogy az esélyegyenlőséget sértő, sőt a szociális és etnikai diszkriminációt felerősítő állami támogatások leépítésére vonatkozó elképzelés semmiképpen sem tekinthető radikálisnak, sokkal inkább a józan ész által diktált, ésszerű javaslatnak. Az ilyen javaslatok radikálisként való megbélyegzése a politikusok azon törekvését szolgálja, hogy eltolják maguktól a szegénység és az etnikai diszkrimináció mérséklésével kapcsolatos demokratikus kötelezettségüket. Ilyenkor persze arra szoktak hivatkozni, hogy a többség akarja ezt így, és a választásokon „a nép” keményen megbünteti a „túl radikálisan” antidiszkriminatív pártokat és politikusokat. Pedig ésszerű alternatívák megléte esetén igen kevés olyan választó lehet, aki adóját szívesen engedi nagyon drága és teljesen felesleges állami szubvenciókra költeni.

A csörögi állatorvosi ló

Ladányi, János

2007. augusztus 31.

Az idestova három éve tartó csörögi iskolabotrány veszélyes fordulatot vett. Néhány nappal a tanévnyitó előtt még nem lehet tudni, hogy a csörögi gyerekeket melyik általános iskola fogja befogadni, és egyáltalán, lesz-e olyan magyar általános iskola, amelyik többé-kevésbé normális, nem szélsőségesen szegregált feltételek mellett hajlandó lesz ezeket a magyar állampolgárságú gyerekeket beiskoláztatni. Mondanunk sem kell, hogy kivétel nélkül roma származású tanulókról van szó.

A konfliktus tudomásom szerint eddig példátlan a magyar közoktatás legújabb kori, dicsőséges történetében. Az már senkit sem lep meg, hogy a magyar iskolarendszer szegregálja, értelmi fogyatékosok számára kialakított osztályokba és iskolákba, hátrányos helyzetű, kizárólag vagy túlnyomóan cigány származású tanulók számára fenntartott osztályokba, sőt iskolarészekbe vagy iskolákba különíti el a roma tanulók mintegy felét és a hátrányos helyzetű nem roma tanulók tekintélyes részét. Olyanról azonban eddig még nem hallottunk, hogy - egyébként a magyar általános iskolai rendszerben évtizedek óta, egyre erőteljesebben működő kirekesztő mechanizmusok teljesen logikus konzekvenciájaként - valakinek, ráadásul tanulók egy nagyobb csoportjának az esetében a kirekesztés ilyen totális formát öltött volna. Az ügy előzményei ismeretesebbek a médiából, ezért csak az általam legfontosabbnak tartott momentumokat igyekszem röviden összefoglalni. Csörög mintegy ezernyolcszáz lelkes község, Budapesttől alig harminc kilométerre, Vác szomszédságában. Egykor önálló iskolával rendelkezett, amit az akkori körzetesítési kampány utolsó hullámában, 1980-ban a „főfalú”, a szomszédos Sződ község iskolájába körzetesítettek be. A helybeliek erről ma lényegében ugyanúgy számolnak be, mint a legtöbb hasonló helyen az országban: az oktatási feltételek tekintetében a körzetesítés számottevő javulást nem hozott, viszont az igen kedvezőtlen tömegközlekedési feltételek és a két falu közötti konfliktusok miatt a kezdetektől fogva igen hátrányosan érintette a csörögi gyerekeket. Ilyen és hasonló okok következtében 1992-ben a csörögiek a Szödről való leválás mellett döntöttek. Az oktatási intézmények azonban az egykori főfaluban maradtak. Ezért a mintegy háromszáz csörögi óvodás és általános iskolás gyerek ma naponta a környező településekre, főleg Szödre és Vácra kényszerül utazni.

Eleinte többnyire Szödrön, többé-kevésbé integrált osztályokban tanulhattak a csörögi roma gyerekek. Két évvel ezelőtt azonban a csörögi roma tanulók számára cigány osztályokat hoztak létre, és ezeket egy nagyon rossz állapotú külön épületben helyezték el. A botrány akkor robbant ki, amikor ezt az épületet az ÁNTSZ közegészségügyi okok miatt bezáratta. Ezzel a cigány iskola kialakítására irányuló törekvések ellehetetlenültek. Annál is inkább, mert időközben a szülők és az őket támogató jogvédő szervezetek is egyre határozottabban tiltakoztak a szélsőségesen kirekesztő kistérségi oktatási gyakorlat ellen. A frontok megmerevedtek. Sződ után Vác, majd a kistérség összes települése kijelentette, hogy nem hajlandó integrált körülmények között beiskoláztatni a huszonkilenc első, negyedik és hetedik osztályos, roma származású gyereket. A Szödről való leválás óta a csörögi önkormányzat különböző megállapodásokat kötött a környező településekkel a gyerekek iskoláztatása érdekében. Ilyenkor az alku tárgyát nemcsak az képezte, hogy a megkeresett önkormányzat egyáltalán hajlandó-e befogadni a tanulókat, hanem az ezért a csörögiek által fizetendő térítés összege is. A helyzet megnehezítette, hogy többnyire roma származású tanulókról volt szó, hiszen a magasabb státusú nem roma szülők általában maguk gondoskodtak arról, hogy gyermekük lehetőleg a környék jobb iskoláiban, a csörögi roma gyerekektől távol tanulhasson. Az ehhez szükséges fejkvótát - mint mindenhol máshol az országban - a „körzeten kívüli gyerek” ilyenkor „magával vihette”.

Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy a körzeten kívüli gyerekek száma egyre növekszik az országban, ami a hatályos rendelkezések ismeretében nem nagyon meglepő. Egyfelől, ha a jobb szolgáltatást nem kell megfizetni, sőt annak igénybevételehez az állam, illetve az önkormányzat még különféle támogatásokat is nyújt, lényegében ugyanaz alakul ki, mint a többi ingyenes és nem megfelelően célzott juttatás esetében: a kereslet elvileg korlátlan lesz. Másfelől, ha a különböző társadalmi kihívásokra a magyar közoktatási rendszer általában, és a kistépülések iskolái különösen, nem képesek megfelelő választ adni, a szülő egyetlen lehetősége gyermeke iskolai esélyeinek javítására az lesz, ha „jobb” - értsd: magasabb státusú, de legalább „cigánymentes” - iskolába viszi el gyermekét.

A „többcélú kistérségi társulások” létrejöttével az alapfokú oktatáshoz való állampolgári jog érvényesítésével kapcsolatos korábbi bonyolult és esetleges önkormányzatok közötti alkuk a rendszer „normális részévé” váltak. E társulások többcélú

volta ugyanis rutinszerűvé teszi a „ha te engedélyezed, hogy mi nálatok helyezzük el a kommunális hulladékunkat, mi megengedjük, hogy a ti cigány gyerekeitek közül néhányan a mi településünkön járjanak iskolába” típusú, Csörög kapcsán megismert, kapcsolt ügyletek létrejöttét. Az pedig, hogy ezek az „önkéntes” társulások tipikusan nem a várható előnyök és hátrányok egyenjogú partnerek általi kölcsönös mérlegelés eredményeként jöttek létre, hanem „pénzügyi ösztönzőkkel” lettek az alapvetően még mindig feudális viszonyrendszerrel jellemezhető „kistérségek” - az egykori járások - önkormányzataira ráerőltetve, a leghátrányosabb helyzetű települések esetében szükségszerűen a területi hátrányok fokozódását és rendszerre rögzülését eredményezi. Olyan erősen fragmentálódott településrendszer és olyan mély és nehezen átjárható társadalmi szakadékokkal jellemezhető társadalomszerkezet mellett, mint amilyen mára Magyarországon kialakult, egyenesen törvényszerű, hogy - szigorú, egyértelmű és az állam által kikényszeríthető törvényes garanciák hiányában - ezek a kistérségi alkuk a lakóhelyi és az iskolai szegregáció felerősödését eredményezik. Témánknál maradva, például olyan, az ország számos helyéről ismert iskolatársulási megállapodásokat, amikor a cigány gyerekeket a társulás egyik településének iskolájába koncentrálnak, miközben a nem cigány tanulókat a társulás másik településének iskolájába buszoztatják - amihez az önkormányzat, illetve az ország európai felzárkóztatásán buzgólkodó állam még bőkezű támogatást is nyújt.

A csörögi esetre azért érdemes odafigyelni, mert nincsen benne semmi olyan, ami nem a jelenlegi önkormányzati és közoktatási törvényből és az önkormányzatok kistérségi társulásokba való kényszerítéséből következne. Nem arról, illetve nem egyszerűen arról van szó, hogy - mint ahogyan ezt eddig többen bizonygatták - néhány rasszista helyi önkormányzati és iskolai vezető vagy szülő elszigetelt tevékenysége okozta volna ezt a súlyos konfliktust. A helyzet sokkal inkább úgy jellemezhető, hogy a zömében hátrányos helyzetű, magas arányban romák által lakott kistérségi önkormányzatok és a zömében hátrányos helyzetű és roma tanulók által látogatott kisiskolák ellehetetlenítése, „önkéntes társulásokba” való belekényszerítése, illetve megszüntetése szükségszerűen azzal a következménnyel jár, hogy a leghátrányosabb helyzetű tanulók a korábbinál is inkább az iskolarendszer periferiájára szorulnak. Innen már csak egy lépés a csörögi eset, amikor az iskolarendszertől való kirekesztés már nemcsak valamilyen gettóiskolába vagy gettóosztályba való szegregálást, vagy például az igen elegáns „magántanulói” státus (értsd: még az iskola környékét is kerülje a „problémás” gyerek, elég, ha év végén valahogy levizsgázik) „nagyvonalú” engedélyezését jelenti, hanem a teljes kirekesztés, a beiskolázás megtagadásának formáját ölti.

A csörögi ügy abban az értelemben sem meglepő, hogy teljesen logikus következménye annak az évek óta pontosan előre látható helyzetnek, ami röviden úgy jellemezhető, hogy az állami és önkormányzati feladatmegosztás tisztázatlansága miatt lakhatási, oktatási és egy sor más ügyben a legdurvább diszkriminációs esetek sorozatban és büntetlenül fordulhatnak elő Magyarországon. A hatályos törvények szerint ugyanis ma az állami intézmények teljesen törvényesen mutogathatnak le a települési önkormányzatokra, mondván, hogy a lakhatási problémák helyben kezelendők, vagy hogy a közoktatás biztosítása önkormányzati feladat. Ugyanakkor az önkormányzatok is jogszerűen mutogathatnak felfelé az államra, arra hivatkozva, hogy a központi hatalom ne szóljon bele az ő helyi ügyeikbe és különben is, az állam, nem biztosítja számukra, a helyi feladatok ellátásához szükséges pénzeszközöket.

Nagyon veszélyes és drága játék ez. A csörögi eset óta már azt is tudhatja mindenki, hogy mindez hová vezet.

Merre száz?

Ladányi, János

2005. július 2.

Magyarországon ma mintegy 700 ezer embernek esélye sincs kitörni a kirekesztettségéből. És nem lesz esélyük gyermekeiknek, unokáiknak, dédunokáiknak sem. Hacsak nem változik a régi beidegződéseket követő állami szociálpolitika, amely jelenleg szinte kizárólag az elosztáson keresztül próbálja csökkenteni az egyenlőtlenséget. Hacsak az állam nem indít be olyan esélyteremtő programokat, amelyeknek elsődleges célja a rendszerváltást követő gazdasági válság során tartósan kirekesztődött társadalomba való visszaillesztése.

A száz lépés programjának eddig megismert szociálpolitikai elemei alapján nyilvánvaló, hogy - körülbelül 20-30 év késéssel - végre van egy kormány, amelyik hozzá mert nyúlni az antiszociális szociálpolitika rendszeréhez. Ahhoz a rendszerhez, amely szisztematikusan a legrászorultabbaknak adta a legkevesebbet.

Végre hozzá mertek nyúlni, de nem számolták fel azt. Az egyre újabb különalkukról, visszalépésekről érkező hírekből úgy tűnik, a rászorultakat erőteljesebben támogató szociálpolitikai rendszer kialakítása még továbbra is várat magára. Ezzel együtt az eddig bejelentett lépéseket vállalható kompromisszumok eredményének tartom.

Az intézkedéscsomag legnagyobb baja azonban nem az, hogy nem csökkenti elég radikálisan a társadalmi egyenlőtlenségeket. Sokkal inkább az, hogy véleményem szerint ma nem az egyenlőtlenségek általában vett csökkentése, hanem a társadalomból kihullottak visszaillesztése lenne a legfontosabb társadalompolitikai feladat.

Vizsgált témánk szempontjából alapvetően kétfajta szegénység létezik. Az egyik az úgynevezett jövedelmi szegénység, amely a népesség minimum 30 százalékát, hatalmas tömegeket érint, ám aránya Magyarországon az 1995 óta tartó gazdasági növekedéssel csökken. A mindenkorai kormányok legfontosabb tennivalója ezzel kapcsolatban nem más, mint megteremteni a tartós és gyors gazdasági növekedés feltételeit és vigyázni arra, hogy azt - például többmillió tömegeket érintő szociálpolitikai osztogatással - ne áshassa alá semmi. Alapvetően más problémát jelent a tartósan leszakadók - a népesség 7-8 százalékát teszik ki - problémájának kezelése. Ők ugyanis nem egyszerűen szegények, hanem mélyszegények, nemcsak munkanélküliek, hanem tartósan munkanélküliek. Gyermeiknek sincs esélyük a felzárkózást lehetővé tevő iskolába járni, ezért is öröklődik generációról generációra a nyomor. Az ilyen típusú szegénység megszűnéséhez még a tartós és gyors növekedés sem elégséges feltétel, ahhoz a kormányok aktív beavatkozására is szükség van.

A rendszerváltás idején az ország békebeli történelmének legmélyebb válsága bontakozott ki. 1989-1992 között a munkahelyek egyharmada elveszett, s a mai napig nem nőtt jelentősen a számuk. A hetvenes években komoly technológiai váltáson ment át a világ, ami mindenütt elbocsátásokhoz vezetett. Hozzánk ez csak a rendszerváltás után gyűrűzött be. Ehhez jött még a hagyományos piacok elvesztése, s az, hogy a neoliberális gazdasági stratégia miatt hamarabb kezdődött és mélyebb volt a válság, mint a legtöbb volt szocialista országban. Gyorsabban ment a kilábalás is de a társadalmi költség igen magas volt. A magyar munkaerő úgy modernizálódott, hogy „leselejtezték” az egyharmadát. Így ma nem csupán a szegénységgel és az egyenlőtlenséggel kell megküzdenünk, hanem azzal is, hogy a társadalomból tartósan kihullott mintegy 700 ezer ember. Ráadásul a szegénység és a cigány etnikum nálunk igen erősen összekapcsolódik. Félreértés ne essék, amiről itt szó van, az nem csupán a cigányokat érintő probléma, hiszen a tartósan kirekesztettek „csak” mintegy 30 százaléka roma - bár ez is igen erős felülreprezentáció, hiszen a teljes népességben csak 6-8 százalék a romák aránya. És persze az sem igaz, hogy mindegyik cigány e körbe tartozik - „csupán” 40 százalékuk.

A társadalom alján egyre mélyül a szakadék. Ez nincs mindenhol így. Nincs így Nyugat-Európában, de például Oroszország és Lengyelország is jóval szegényebb és egyenlőtlenebb, mint Magyarország, ott mégsem találni a nálunk kialakulthoz hasonlíthatóan mély és nehezen átjárható szakadékot. Ez azzal magyarázható, hogy nálunk nincs az a réteg, amelynél az etnikai hátrányok oly mértékben összekapcsolódnának a szociális hátrányokkal, mint a magyar romák esetében.

A fentiek miatt a mélyszegénység kezelése Magyarországon nem pusztán elosztási probléma. Ha a legszegényebbek kicsit több pénzt kapnak, az nem old meg semmit. Mert nem az a problémájuk, ami a Kádár-rendszerben volt, hogy van ugyan munkájuk, többé-kevésbé biztos otthonuk és megélhetésük, de azért több pénzre lenne szükségük. A legszegényebbek ma

szélsőségesen szegregált körülmények között laknak, gyakran 50 kilométeres környezetükben sincs munkahely, gyerekeik úgy nőnek fel, hogy nem látnak rendszeresen munkába járó felnőttet, sőt olyan iskolát sem, amely képessé tehetné őket arra, hogy ne váljanak ők is egész életükre munkanélkülivé. Pontosán tudni, hogy Magyarország mely területei terheltek a mélyszegénységgel. Az erről készült térképek döbbenetes pontossággal egyeznek meg a munkanélküliek az aluliskolázottak és a cigányok által legmagasabb arányban lakott területeket mutató térképekkel.

Amikor a Cserehátra dolgoztunk ki programot munkatársaimmal, javasoltuk, mondja ki a kormány, hogy az válság sújtotta térség, ahol az általánostól eltérő szabályozók érvényesülnek. Az ország teherbíró képességétől függően ma 2-4 ilyen térséget lehetne kijelölni, és haladéktalanul hozzá kellene látni a leszakadás felszámolását célzó programok, például speciális oktatási, közmunka- és agrárprogramok megvalósításához. Az oktatás fontossága a következő generációk felzárkózása miatt nyilvánvaló. Már az is sokat segítene, ha megszüntetnék a legkíri- vóbban diszkriminatív iskolai stratégiák költségvetési támogatását.

A magyarországi közmunkákról annyit, hogy zömük felesleges és megalázó: szemétszedés, árokpucolás stb. A legígéretebbek talán a szociális agrárprogramok. Kellő támogatás hiányában azonban ezek sem haladnak megfelelően. Ezekre a programokra a leszakadó gettósodó, aprófalvas, jobbára határ menti térségekben lenne a legnagyobb szükség, ahonnan a parasztok rég elmenekültek, ezzel szemben bőven van föld s kihasználatlan munkaerő. Nem az a cél, hogy az itt élők rögtön versenyképesen termeljenek, hanem hogy a saját fogyasztásuk egy részét előállítsák. Tél végén hihetetlenül leromlott embereket találni ezekben a közösségekben. Ne feledjük, a tartós éhezés nemcsak fizikailag, hanem mentálisan is rombol!

A Fidesz idején azt támogatta a politika, aki - úgymond - maga is tett a boldogulásáért ami elvileg rendben is lenne. De a legszegényebbek általában nincsenek abban a helyzetben, hogy telessenek a boldogulásukért. Diktatórikus körülmények között meg lehet csinálni, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék. Ott, ha fellázad a sok szerencsétlen, rájuk küldik a katonaságot, közibük lönek. Délkelet-Ázsiában remekül működött ez a modell, versenyképes is a gazdaság. Félig-meddig demokratikus körülmények között. azonban ez nem járható út; ha alacsony szinten is, de el kell látni a legszegényebb népességet.

A tartósan leszakadtakat már csak azért is helyzetbe kellene hozni, mert a minimális segélyezés is rengeteg pénzbe kerül. A rendszerváltás óta az összes kormány eltolta magától a problémát. Nem meglepő hát, hogy Magyarországon rendkívül alacsony a ténylegesen foglalkoztatottak és a tb-t fizetők aránya. Ebből pedig törvényszerűen következik az, hogy nemzetközi összehasonlításban nálunk igen magasak a munkabérek járulékos költségei.

Ne higgye senki, még a jómódúak sem, hogy őket nem érinti a szegénység. Mert a legszegényebbek ott vannak városainkban, és vidéki társaik, ha nem akarnak törvénytisztelő állampolgárként éhen halni kis falujukban, felköltöznek a városokba, s boldogulnak, ahogy tudnak. Nem lehet nem megfizetni a probléma árát. A kérdés csak az, hogy értelmes programokra költjük a pénzt vagy segélyre, hajléktalanszállók, börtönök fenntartására, a bűnözést megfékezni próbáló rendőrségre. Úgy látom, a felismerés nemcsak a politikusok egy részében, hanem a népesség jelentős tömegeiben is érik. Lépten-nyomon a szegénység legkírvóbb megnyilvánulásaiával találkozunk. Mindez aláássa az ország fenntartható gazdasági növekedését. És ez így lesz mindaddig, míg ilyen mértékű a szegénység, és ilyen nehezen átjárható a kirekesztetteket a társadalmi többségtől elválasztó szakadék.

A választási programokba csak az szokott bekerülni, hogy „felszámoljuk a szegénységet”. Hogy ezért milyen áldozatot kell hozniuk a nem szegényeknek és mindezért mit kapnak cserébe - soha. Úgy lehetetlen választásokat nyerni, hogy elveszek a magasabb státusúaktól, és cserébe nincs látható eredmény. Nem javul a közbiztonság, nincs kevesebb hajléktalan és koldus az utcán, nem csökkennek a munkaerő járulékos költségei. Pedig önmagában a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló lépésektől - ez ma már nyilvánvaló - nem várható a helyzet érezhető javulása. Érezni a feszültség növekedését. Mindenki egyénileg próbál védekezni, ami persze nem megy. Ez szörnyű indulatokat gerjeszt, rossz köröket indít be. Hogy a választások előtt vagy a választások után, azt nem az én dolgom eldönteni. de hogy lépni kell, az bizonyos.

Kiút a Dzsumbujból!

Ambrus, Péter

Ladányi, János

2005. október 18.

A Dzsumbujban mára robbanásveszélyes helyzet alakult ki. Ennek kezelésére az alábbiakat javasoljuk:

A telep és lakói jövőjével kapcsolatban eddig számos megfontolatlan és egymással is teljesen ellentétes lépéseket tettek. Az érintettek a jövőjüket befolyásoló legfontosabb elképzelésekről rendszerint nem kapnak megfelelő tájékoztatást. E gyakorlatnak azonnal véget kell vetni.

A Dzsumbujt már 1937-ben is bűn volt megépíteni. A telep szélsőségesen szegregált helyzete azóta még tovább romlott. Környezetében sorra szűntek meg a lakóknak egykor munkahelyet adó ipari üzemek, lakások azóta sem épültek a környéken, és az utóbbi években a Dzsumbuj számottevő részét is lebontották. A munkanélküliség, a szegénység, a kirekesztettség elmélyülése, tartóssá válása és a kerületi önkormányzat lakáspolitikai gyakorlata miatt visszafordíthatatlanul megbomlott a telepi társadalom egykor is csak igen viszonylagos stabilitása.

Az 1970-es évek végén még többé-kevésbé integrált szegénység jellemezte a Dzsumbujt, mely aztán előbb átmeneti szállásokból álló szükséglakóteleppé, később egyre inkább gettósodó szegényteleppé, mára igazi nagyvárosi etnikai gettóvá, „városi dzsungellé” vált. A telep rettenetes zsúfoltsága csak tovább súlyosbítja a gondokat. A Dzsumbujt nemcsak hogy gazdaságosan felújítani nem lehet, de vele kapcsolatban még rehabilitációról mi több, „szociális rehabilitációról” is csak igen nagy adag cinizmussal lehet beszélni. Itt nincs lehetőség a fizikai és társadalmi környezet gyökeres és fenntartható megújításán alapuló rehabilitációra. A legsúlyosabb lakóhelyi, szociális és etnikai hátrányok végletes koncentrációjának megszüntetése csak a Dzsumbuj összes épületének lebontásával és alapos, gondos antiszegregációs programmal lehetséges. Ennek fedezete a „szociális rehabilitációra” szánt összeg és az ipari övezetben zárványként elhelyezkedő, igen értékes telek eladásából befolyó pénz lehet.

Javasoljuk beszüntetni azt az egyébként máshol is, meglehetősen általánosan követett gyakorlatot, hogy az önkormányzat a lakások 10-15 százalékát „önkéntesek” által lakottnak tekinti, majd ezt a - jogilag igen bajosan értelmezhető és meglehetősen különböző élethelyzeteket összemosó, megbélyegző - kategóriát a telep összes lakójára kivetíti, s a telep egész problematikájának kezelését az önkényes lakásfoglalókkal szembeni („kemény, de igazságos”) eljárás rendszert logikájának rendeli alá. Kiindulásképpen javasoljuk a Dzsumbuj Help munkatársainak a telep összes lakójára kiterjedő, teljes körű összeírását és helyzetfelmérését felhasználni, újabb lakók beköltözésének elejét venni - ugyanakkor az önkormányzat által megbízott őrző-védő cég munkatársainak tevékenységét szigorú ellenőrzés alá vonni - és a jelenleg ott lakó összes család számára szerény, de valamiféle „szociális minimumnak” megfelelő lakásmegoldást keresni.

Javasoljuk, hogy ezek a megoldások a családokra szabottak legyenek, és az érintettek bevonásával szülessenek meg. Javasoljuk, hogy a lebontandó lakásért járó kártalanítást csak kivételes esetben adják készpénz formájában, mert ez a gyakorlat már számos helyen oda vezetett, hogy a kártalanított családok közül sokan csak minden munkalehetőségtől távol eső, fogyó népességű, gettósodott falvakban tudtak lakást vásárolni. Mások rövid idő alatt felélték a kapott összeget, vagy rokonaik, alkalmi ismerőseik fosztották ki őket s így elveszítve lakhatásukat a „rehabilitációs területen”, önkényes lakásfoglalóvá, vagy hajléktalanná váltak.

Az egyes családokra szabott megoldások kimunkálása lehetővé tenné, hogy a Dzsumbuj ne reprodukálódjon máshol. Mindenképpen el kellene kerülni, hogy a „dzsumbujisták” számára új telep épüljön, de azt is, hogy nagy számban a városnak ugyanazon a pontján jussanak lakáshoz, ami egyébként ellentétes is a családok többségének azzal a szándékával, hogy kitörjenek a szegénységből és kirekesztettségből.

Megkönnyítheti a kibontakozást, hogy a Dzsumbuj Help munkatársai alkalmasak egy ilyen program lebonyolítására. Mivel azonban viszonylag rövid idő alatt elvégzendő, nagyon intenzív munkára lenne szükség, javasoljuk a Dzsumbuj Help újabb munkatársakkal való megerősítését (változtatlan vezetés mellett).

A kialakult robbanásveszélyes helyzet megszüntetése érdekében javasoljuk az igen tisztelt kerületi, fővárosi, és országos szinten tevékenykedő politikus hölgyeknek és uraknak, hogy a jövő évi választásokkal kapcsolatos előkampányuktól szíveskedjenek a Dzsumbujt és annak sokat szenvedett lakosságát megkímélni. Mivel pedig egy lehetőség megfogalmazása már önmagában is megnöveli bekövetkezésének esélyét, javasoljuk, hogy kerüljék a „gettólázadás” és hasonló, pánikkeltésre alkalmas megfogalmazásokat, egyértelműen jelezzék készségüket a kibontakozás irányába mutató gyors és hatékony intézkedések megtételére, és térj enek rá a Dzsumbujban élő családok korrekt tájékoztatására.

Párizs üzenete

Ladányi, János

2005. november 19.

Párizs messze van ugyan, továbbá a francia társadalom és az észak-afrikai, az iszlám fundamentalizmus által is befolyásolt bevándorlók helyzete - minden erőltetett párhuzam ellenére - nagyon jelentősen különbözik a magyarországi helyzettől, azonban a szegénység és az etnikai kirekesztettség összekapcsolódása mégis mindenhol veszélyes társadalmi konfliktushelyzetet teremt(het). Nálunk is.

Miközben egy november eleji tudományos tanácskozás tanúsága szerint újra megélnünk látszik a vita arról, hogy melyek azok a társadalmi csoportok, amelyeket az államnak kiemelten kellene támogatni, mintha valami távlatos nemzeti közmegegyezés lenne kialakulófélben, mely szerint az lenne a legjobb, ha az állam a legszegényebbekről „a társadalom erős derekán” át az elitig lehetőleg mindenkit kiemelten támogatna. Csak arról esik igen kevés szó, hogy Magyarországon ma alapvetően kétfajta szegénység létezik. Az egyik, a döntően jövedelmi egyenlőtlenségként leírható szegénység a népesség legalább egyharmadát érinti. Róluk a jelenleginél sokkal jobb gazdasági feltételek között sem képes az állam gondoskodni. De erre nincs is szükség, mert az ilyen típusú szegénység a gyors és tartós gazdasági növekedés hatására visszaszorul (anélkül pedig a legköltségesebb szociálpolitika hatására sem). Magyarországon az 1990-es évek közepe óta - még ha nem elég gyorsan, nem elég széles rétegekre kiterjedően és nem megtorpanásoktól mentesen is - ez így is történik.

Az igazán súlyos szociális problémát az okozza, hogy a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás és válság következményeként a magyarországi szegénységnek minőségileg új típusa jelent meg. Ide a fentebb említett egyharmadnál jóval kevesebben tartoznak, számításaim szerint a népességnek „csak” 7-8 százaléka.

Velük kapcsolatban nem egyszerűen szegényekről, hanem mélyszegényekről, nem egyszerűen munkanélküliekről, hanem tartósan munkanélküliekről beszélhetünk. Az ilyen típusú szegények száma általában még tartós és gyors gazdasági növekedés hatására sem csökken, mi több: életkörülményeik, kirekesztettségük a társadalmi többség helyzetének javulása közepette is súlyosbodhat. Társadalmi kirekesztettségük, etnikai diszkriminációjuk - és gyakran szélsőséges lakóhelyi szegregációjuk - akár generációkról generációkra öröklődhet át, ahogy ennek már ma is láthatóak a jelei. Az ilyen típusú szegénység visszaszorulásához ezért a tartós és gyors gazdasági növekedés sem elégséges feltétel. Körültekintő és hatékony állami programokra van, lenne szükség.

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a legrászorultabbak - a legszegényebb, legkirekesztettebb társadalmi csoportok, a városi etnikai gettók és a gettósodó falvak lakói - általában (részlegesen vagy teljesen) kimaradnak a kedvezményezettnek köréből. Az érdekeiket érvényesíteni nem tudók problémáira az - egyébként igen kíváncsi - adócsökkentés sem jelent önmagában megoldást, mert az adócsökkentéstől várt gazdasági növekedés többnyire meg sem érinti őket.

A modern jóléti államnak - ellentétben a mostanság hangoztatottaktól - nem az elitet kell támogatnia, hanem az oktatás, a tudomány, a kultúra, az innováció, az egészségügy, a környezetvédelem fejlesztésével a gazdasági és társadalmi felzárkózás számára kell kedvező feltételeket teremtenie. Ugyanezt a célt szolgálná a leghátrányosabb helyzetű térségeknek a mainál jóval erőteljesebb fejlesztése, valóban nagy léptékű munkahelyteremtő programok kidolgozása s főleg: hatékony működtetése. Ez nem ábránd, hiszen a munkanélküliség ilyenfajta csökkenése, a járulék- és adófizetők számának növekedése bizonyosan mérsékelné a munkabérek járulékos költségeit, és jótékony hatása lenne az ország versenyképességére. Mivel pedig ez - a mostanában használni kezdett kategóriával szólva - az „elől haladók” számára is kedvező, az ilyen programokhoz akár még ezen rétegek politikai támogatását is meg lehetne szerezni. Ezen régóta esedékes lépések a mélyülő társadalmi szakadék áthidalását szolgálhatnák, végre valóban csökkenhetnének az egyre vészterhebb szociális és etnikai feszültségek.

Párizs, minden lényeges eltérés ellenére, ezért igazi figyelmeztetés Magyarország számára. És ne feledkezzünk meg arról, hogy 2004 kora tavaszán szomszédunk, Szlovákia - erőszakos cselekményekkel és ártatlan áldozatokkal járó - éhséglázadásokkal volt kénytelen szembenézni. Aligha képzelhető el ugyanis, hogy az egymástól is elszigetelt és meglehetősen eltérő helyzetű cigány csoportok mindenféle komolyabb szervezethez nélkül egész országrészekre kiterjedő, hetekig tartó ostromállapotot hozzanak létre, valami igazság talán mégis lehet azokban az akkori szlovák kormánypárt által

megfogalmazott híresztelésekben, hogy a titkosszolgálatokkal igen jó kapcsolatot ápoló ellenzék közvetlenül a választások előtt mégiscsak játszott valamekkora szerepet az események megszervezésében. A Magyarországon szükséges szociális intézkedésekről vitatkozva, kormánynak és ellenzékének - meg mindenféle független értelmiségieknek - talán mégsem kellene úgy tenni, mintha a másfél évvel korábbi szlovákiai vagy a mostani franciaországi etnikai zavargások valami távoli bolygón történnének.

Buldozeres városrehabilitáció

Ladányi, János

2008. június 14.

Az utóbbi években felgyorsult a budapesti Belső-Erzsébetváros régi pesti zsidónegyedként ismert részének a pusztulása. Az Óvás! Egyesület adatai szerint 2002-től, amióta a negyed UNESCO védelem alá került, csak annak VII. kerületi részén 14 házat romboltak le teljesen, öt további épületet pedig úgy bontottak el részlegesen, hogy csak utcai homlokzatuk vagy traktusuk áll. Mivel mára már jóformán csupán a műemléki védelem alá eső épületek maradtak meg, jelenleg „csak” további két épületet fenyeget a teljes mértékű, és további 11-et a részleges bontás veszélye. A kerületi önkormányzat és a műemlékvédelmi hatóság összefogása nyomán újabban ugyanis az a furfangos megoldás tűnik győzedelmeskedni, hogy műemlék épületek utcai frontjának megtartása, illetve ezekre egy-három emelet ráépítése mellett - a történelmi városrészt mintegy díszletként kezelve - a régi házak teljesen elbontott hátsó frontjának helyén öt-nyolc szintes épületmonstrumok felépítésére adnak engedélyt. A jelenlegi szabályozás szerint csak a negyed VII. kerületi részén mintegy ötven helyen várható új ház építése.

Mindez gyökeresen megváltoztatja a negyed történelmileg kialakult fizikai és társadalmi szerkezetét. Nemcsak az okozott ugyanis jóvátehetetlen károkat, amit lebontottak, hanem az is, ami oda nem illő újat építettek. A telekegyesítések nyomán felépült hatalmas társasházak esetleg megengedhetők lennének zöldmezős lakóparki beruházásként - bár a város szélén, sőt a VIII. kerület legleromlottabb részén is általában jóval színvonalasabb házak épülnek -, de tökéletesen elfogadhatatlanok az építészeti világörökség részét képező történelmi városnegyedben. Nem véletlen, hogy ilyen mértékű bontással járó „városrekonstrukció” az 1960- as évek óta még sokkal kevésbé értékes városrészekben sem fordul elő Európának azon a részén, ahová Magyarország felzárkózni szeretne.

A „buldozeres városrehabilitációval” kapcsolatban minden alapot nélkülöz a kerület vezetőinek a lakosság érdekeire való hivatkozása. 1990 óta a lakosság mintegy fele cserélődött ki a területen. A negyedben főleg önkormányzati tulajdonú házakat bontottak le, anélkül hogy egyetlen önkormányzati bérlakást építettek volna. Elsősorban tehát az egykori önkormányzati lakások lakói szorultak ki a negyedből, főleg az öregek és a szegények - és mindenekelőtt a cigányok. Térképeink azt mutatják, hogy az érintett területeken a „rehabilitáció” felért egy kiadós etnikai tisztogatással. A világ szerencsésebb részén már az 1960-as évek óta nem követik azt a gyakorlatot, hogy ha egy műemlék jellegű házban sok fürdőszoba nélküli lakás van, akkor azt a házat porig kell rombolni, inkább komfortosítanak. A szóban forgó terület lakásállománya pedig minden releváns mutató szerint jobb, mint akár a VII. kerületi, akár a fővárosi átlag. Szociális érvekkel tehát nehezen indokolható a kerület vezetőinek modernizátori hevülete.

A régi pesti zsidó negyed a budai Vár és a pesti Belváros mellett Budapest legjelentősebb, legnagyobb idegenforgalmat vonzó történelmi városrésze. Európában mindenütt máshol felújították a történelmi zsidó negyedeket, és ezek a projektek ott jelentős üzleti haszonnal jártak. Nehezen érthető, hogy ez normális körülmények között miért pont Budapesten ne sikerülhetne, mint ahogyan nehezen érthető az is, hogyan lehet ölbe tett kézzel nézni, amint a kerületi önkormányzatok fokozatosan felélik a tulajdonukba kapott nemzeti vagyon tekintélyes részét. A külső kerületekben ennek egyre nagyobb zöldterületek esnek áldozatul, a „barna zónában” ötletszerűen felhúzott és korszerűtlenül átépített városrészek nőnek ki a földből. A belső pesti városrészekben viszont, ahol ilyen szabad területek nincsenek, az önkormányzatok a meglévő, gyakran igen értékes épületek mindenáron kikényszerített lebontásával igyekeznek szabad területet biztosítani gyakran több mint gyanús ügyleteik számára.

Május 29-én a fővárosi közgyűlés nem szavazta meg, hogy változtatási tilalmat rendeljenek el a régi pesti zsidó negyed UNESCO-védelem alatt álló területére. Szeretném ismételtlen felhívni az illetékesek figyelmét, szíveskedjenek megtalálni a módját annak, hogy leállítható legyen a pusztulásnak, rombolásnak és leértékelődésnek az a folyamata, ami ebben a negyedben és az ország fővárosának számos más értékes területén évek óta zajlik. A változtatási tilalomnak addig kellene érvényben maradnia, amíg olyan rendezési terv nem születik, amelyik megfelel az ország és az UNESCO közötti szerződésben vállalt magyar kötelezettségeknek.

Előkép

Ladányi, János

2008

Ezt a kiváló filmet úgy érdemes néznünk, mint Magyarország jövőjének egyik - egyre valószínűbbé váló - előképét. Bár a cselekmény távoli, és már-már parabolisztikusan ábrázolt világokban játszódik, mégis kulcs a Magyarország előtt álló társadalmi alternatívák megértéséhez.

Rodrigo Plá mexikói rendező első egész estét betöltő filmje, *A zóna* (La zona, 2007) valamelyik dél-amerikai metropolisban, talán Mexikóvárosban játszódik. A zóna egy hatalmas nyomornegyed által körülvett, attól betonfalakkal, szögesdróttal, zsilipkapukkal elválasztott, magánhadsereggel védett, zárt lakóterület. Kívül a harmadik világra jellemző rettenetes nyomor, belül az elképesztő gazdagsággal járó hatalmas házak, gondozott kertek, utcák és parkok, golfpálya, uszoda, iskola és ki tudja még mi minden más. Két teljesen különböző és ellenséges világ él tehát szorosan egymás mellett, egymástól mereven - a zónalakókat kiszolgáló páriák népes seregétől eltekintve -, minden kapcsolat nélkül elkülönülve.

Egyik éjjel óriási vihar támad, egy hirdetőoszlop rádől az ellentétes világokat hermetikusan elválasztó falra, és az így keletkezett jelképes hídon három tizenéves gyerek bemászik a tiltott városba. Innentől kezdve szörnyűséges és elképesztő dolgok történnek. E történetekben azonban mégis az a legelképesztőbb és legszörnyűségesebb, hogy saját helyzete, érdeke és értékei szerint mindegyik szereplő a maga módján végig racionálisan cselekszik. A kilátástalan nyomorból érkező fiatalok persze gyorsan lopni akarnak valami minél értékesebbet, az állandóan rettegő zónalakók pedig védekeznek. Egymással ellenséges világokról lévén szó, mindezt rettenetesen brutálisan teszik. A betolakodók pillanatok alatt meggyilkolják a rablótámadás idős áldozatát, a zónát üzemeltetők pedig habozás nélkül agyonlőnek két fiút az elkövetők közül, és még egy biztonsági őr is meghal a lövöldözésben.

A legmegdöbbentőbb fordulat azonban csak ezután következik, amikor pedig már mindenki megfontoltan és racionálisan cselekszik. A harmadik kamasz, aki túlélte a lövöldözést, elrejtőzik. Esze ágában sincs feladni magát, hiszen tudja, hogy sem a zónalakóktól, sem a rendőrségtől nem számíthat méltányos eljárásra. A zóna lakói, akik területükön egyfajta törvényfelettséget élveznek, tanácskozáson úgy döntenek, hogy nem értesítik a tehetetlen és korrupciós rendőrséget, inkább maguk szolgáltatnak igazságot. Kollektív embervadászatba kezdenek, ami egy idő után a várt eredménnyel jár: az elfogott kamaszt meglincselik.

Említettem már, hogy a film távoli és szimbolikus világokban játszódik. Mégis szembetűnő a helyszínek és a cselekmény realiztikus volta. A zónához igencsak hasonló, hiperszegregált lakónegyedek egyáltalán nem ritkák a harmadik világ országaiban, de jelen vannak például az észak-amerikai nagyvárosokban is. És ne áltassuk magunkat: a hatalmas falakkal körülvett villákba, lakóparkokba, citadellaszerűen elkülönülő épületmonstrumokba, „cigánymentes” szuburbókba törekvő magas státusú népességet nálunk is valami nagyon hasonló cél vezérli, mint A zóna lakóit: menekülés a szegényektől, az etnikai gettók páriáitól és ennek a világnak még a látványától is.

Kettészakadt társadalmaktól idegen a demokrácia - mondtam valamikor még közvetlenül a rendszerváltás után egy újszegénységről folytatott vitában. És idegenek a normális emberi viszonyrendszerek is - teszem ma hozzá, az azóta eltelt csaknem két évtized fejleményeit összegezve. Azóta ugyanis az ország elvesztette munkahelyeinek mintegy harmadát, mégpedig oly módon, hogy a munkahelyek száma ezen időszak alatt egyetlen évben sem haladta meg számottevő mértékben az 1993-as színvonalat, tehát azt a szintet, ahová akkor esett vissza, amikor a magyar gazdaság teljesítménye a mélyponton volt. Tartós munkanélküliségről, tartós mélyszegénységről, tartós és többdimenziós kirekesztettségéről és ezen problémák következő generációkra való átörökítéséről indokolt ma beszélünk a magyar társadalom egy jelentős szeletének az esetében. Ráadásul úgynevezett etnikailag terhelt szegénységről van szó, hiszen a tartósan leszakadottaknak ugyan „csak” mintegy harmada roma, de ez azért azt jelenti, hogy a romák a többségi társadalomhoz képest csaknem ötszörösen vannak felülreprezentálva a leghátrányosabb helyzetűek körében. A piacgazdaságba való átmenet során követett „magyar úton” eddig 600-800 ezer ember hullott ki tartósan a társadalomból, került a társadalmi hierarchia legaljára, pontosabban még annál is lejjebb.

Mindez a szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció jelentős mértékű felerősödésével járt együtt: fokozódott az iskolázatlan, munkanélküli és szegény népesség térbeni koncentrációja, növekedett a munkaerő-piaci, iskolai és lakóhelyi kirekesztéssel sújtott romák által benépesített településrészek és települések száma. Sőt az ország északkeleti, keleti, és déli peremvidékein - Magyarország történetében első ízben - már egész gettósodó térségekről is indokolt beszélnünk. A magyar falvak és városok, sőt az ország fővárosának egyes szegény környékein járva gyakran már második generációs munkanélküliekkel lehet találkozni, de a nagyon szegény közösségek esetében nem ritka már a harmadik, sőt a negyedik generációs munkanélküliség sem.

Ez a „láthatatlan Magyarország”, amiről nálunk csak választási csatározások vagy szegény- és cigányellenes hecckampányok idején szokás szót ejteni. De pillanatnyi kétségünk se legyen: a jól szituált lakónegyedekből sikeresen eltüntetett páriák időről időre visszaszivárognak oda, ahonnan valamikor kiebrudalták őket. Egyszerűen azért, mert nem nagyon tehetnek mást: ha törvénytisztelő magyar állampolgárként nem akarnak gyermekeikkel együtt éhen halni, ma már a korábbinál sokkal rosszabb körülmények ellenére is kénytelenek visszaköltözni a legalább valamilyen alkalmi megélhetést nyújtani képes városokba, mindenekelőtt Budapestre. A harmadik világból származó példákbl tudjuk, hogy ez a visszaszivárgás bizonyos körülmények - súlyos gazdasági válság, vagy éppen ellenkezőleg, tartós és gyors gazdasági fellendülés esetén egyes városi térségek előzönlésébe is át szokott csapni.

Nálam ehhez sokkal jobban értök majd nyilván részletesen elemezni fogják, hogy a film milyen szemléletesen mutatja be a gyűlölet és a félelem mindent átható paranoiát eredményező légkörét. Briliáns ötlet, hogy a rendező azt az üzenetét, hogy ez a film nem Jó és Rossz küzdelméről, hanem egy szélsőségesen megosztott világ két szélső pólusán elhelyezkedő, saját szituációjukban teljesen racionálisan cselekvő emberek tragikus konfliktusáról szól - amelyben mindegyik résztvevőnek megvan a maga, a másiktól kibékíthetetlenül eltérő nézőpontja - a filmfelvétel technikáinak változtatásával is igyekszik kifejezni. Ezt a célt szolgálja a kézi kamerával készült felvételek ideges remegésének, a mindenhol jelen lévő biztonsági kamerák által rögzített események rideg objektivitásának és az amatőr videofelvételek esendőségének változtatott alkalmazása. Ugyancsak a vészterhes légkör érzékeltetését szolgálják a filmben mesterien alkalmazott rejtelmes hang- és zörejeffektusok. Zavarba ejtő az is, hogy a film végén szörnyű gyilkosságot elkövető zónalakók egyáltalán nincsenek szörnyetegként ábrázolva. Ebben a filmben nincsenek olyan, kis hazánkban hovatovább már teljesen megszokottnak számító, emberi mivoltukból kivetkezetten hörgő, vérszomjas figurák, mint nálunk egyik-másik, a renitens cigány családok elűzését követelő falugyűlésen, nincsenek olyan szörnyűséges jelenetek, mint amilyenek gyakran előfordulnak egyik-másik jobb budai ház társasházi közgyűlésén.

Ne áltassuk tehát magunkat: a „zóna” már Magyarországon is jelen van! Ott van a szélsőségesen szegregált magyar településrendszerben, az európai viszonyok között példátlan mértékben szegregált magyar iskolarendszerben, a foglalkoztatás rendkívül alacsony színvonalában, a renitenskedők megfékezése érdekében a „gárda” segítségét kérő polgármesterekben, a törvényekkel tudatosan szembenálló segélyezési gyakorlatot kialakító önkormányzatokban, a gyermekes családok házába molotovkoktált hajító „ismeretlen tettesekben”, a hol brutális, hol tehetetlen rendőrségben, az elbizonytalanított, megfélemlített igazságszolgáltatásban, a különböző paramilitáris alakulatokban, az árnyék-titkosszolgálatokban, az újra beidegződő öncenzúrában - és abban, hogy mindez, és még sok más is lassan teljesen megszokottá válik számunkra.

Ez a film arról szól, hogy egy szélsőséges egyenlőtlenségek által szétszabdalt társadalomban milyen árat kell fizetni a biztonságérzet igencsak törékeny illúziójáért.